॥ श्रीः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः

शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः

पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

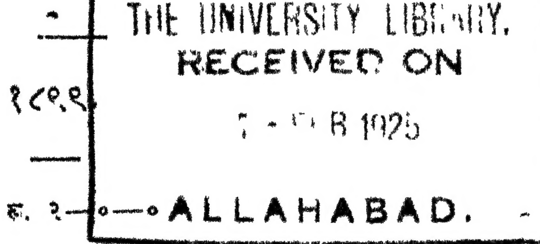
विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण

प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९

मूल्य रू. २—०—०

॥ श्रीः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमः.

भव्योल्लासाय भूयाद्विनमदमरराड्दिव्यकोटीरकोटी-
रत्नाग्रप्रत्नमुक्तामणिगणविलसत्कान्तिकिञ्जल्कजुष्टम् ।
पादाब्जं श्रव्यनव्येतरफणितिसतीदिव्यसीमन्तसीमा-
सन्धार्यं श्रीपतेश्श्रीयदुशिखरिशिखारत्नदीपस्य विष्णोः ॥ १ ॥

चिरन्तनसरस्वतीचिकुरमल्लिकातल्लज-
प्रफुल्लनवमञ्जरीप्रविगलन्मधूलीझरी ।
कला कलयतां मुदं कमलनेत्रवक्षस्स्थली-
कपोपलतटीकनत्कनकरेखिका काचन ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यपरम्परां प्रतिपदं वन्दे मुकुन्दे रतां
यस्याः प्राथमिको रमाप्रियसखो नाथादयो मध्यमाः ।
श्रीमच्छिन्द्रुलदेशिकस्तु चरमो येनाहमध्यापितः
शास्त्रं यत्पदसंश्रयात्प्रकथनो यद्देवतो यत्सुतः ॥ ३ ॥

जयन्तु जगतां श्लाघ्या जराजन्मनिरासकाः ।
पुरन्दरस्य यमिनां पदपङ्कजरेणवः ॥ ४ ॥

शेषार्यवंशवार्धीन्दुरनन्ताचार्यकोविदः ।
करोति विदुषां प्रीत्यै सुदर्शनसुरद्रुमम् ॥ ५ ॥

रङ्गाचार्यमनीषिणां निवसता गोवर्धने वर्धने
प्राज्ञानां करुणावशाद्विल्लसिलामाज्ञां पुरस्कुर्वता ।
मन्दोदीरितफल्गुदूषणवचोनिर्मूलनेच्छावता
ग्रन्थोऽयं रचितः फलं च गमितः श्रीपार्थसूतार्पणात् ॥६॥

इह तावत्प्रत्यक्षानुमानशब्दैस्तप्तमुद्राधारणस्य धर्मत्वं व्यवस्थाप्यते ॥

तत्र तप्तमुद्राधारणस्य धर्मत्वग्राहकं प्रत्यक्षं नेन्द्रियजन्यं, तादृशस्य प्रत्यक्षस्य धर्मत्वाविषयकत्वात् । किन्त्वीश्वरयोगिप्रभृतीनां प्रत्यक्षं, अस्मदादीनामपि तप्तमुद्राधारणांशे लौकिकं धर्मत्वांशेऽलौकिकं प्रत्यक्षं च, तद्ग्राहकम् ॥

न च—तादृशालौकिकप्रत्यक्षस्य श्रुतिस्मृत्यादिजन्यशाब्दबोध-गृहीतग्राहितया न प्रामाण्यसम्भवः, अज्ञाताबाधितार्थग्राहिताया एव प्रामाण्यरूपत्वादिति—वाच्यम् ; तथा सति स्मृत्यादीनामप्य-प्रामाण्यापत्तेः । एवं—तप्तमुद्राधारणं धर्मः, अलौकिकाविगीतशिष्टाचार-विषयत्वात्, दर्शादिवत्—इत्यनुमानं च तद्ग्राहकम् ॥

यत्तु—तप्तचक्रादिधारणं धर्म इत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणं, धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वात्; नाप्यनुमानं, श्रुत्यनुपजीविनोऽनुमानस्य धर्म-प्रमाणत्वायोगात्—इति ॥

अत्रोच्यते ॥ तप्तचक्रादिधारणविशेष्यकधर्मत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वा-वच्छेदेन प्रमात्वाभावस्साध्यते, उत प्रमात्मकप्रत्यक्षसामान्ये तद्विशे-ष्यकतत्प्रकारकत्वाभावः, प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन चक्रादिधारणनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितधर्मत्वनिष्ठप्रमान्यनिरूपितप्रकारताकत्वाभावो वा ?

नाद्यः—तादृशप्रत्यक्षस्य भवन्मतेऽसिद्धत्वेन पक्षस्योभयवाद्यसिद्धत्वापत्तेः । अनात्मकतादृशप्रत्यक्षस्य प्रसिद्धावपि न निस्तारः; तादृशप्रत्यक्षस्यापि धर्मिनावच्छेदकांशे प्रमात्वसम्भवेन प्रमात्वसामान्याभावसाधने बाधात्, धर्मत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितधर्मत्वप्रकारताकत्वाभावसाधनेऽपि तप्तमुद्राधारणं सन्ध्यावन्दनं च धर्म इति समूहालम्बनप्रत्यक्षे बाधात् । सामानाधिकरण्येन साध्यतास्वीकारे च तादृशप्रत्यक्षसामान्यस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः; सामानाधिकरण्येन प्रमात्वाभावसिद्धावपि प्रत्यक्षविशेषस्य प्रामाण्यसम्भवाविरोधात्, धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वादिति हेत्वसङ्गतेश्च, तप्तचक्रादिधारणनिष्ठधर्मतायाः प्रमात्मकप्रत्यक्षागोचरत्वादितिहेत्वर्थत्वे च साध्याविशेषात् ॥

न द्वितीयः—अन्यांशे प्रमात्मकप्रत्यक्षे बाधात् तदंशे प्रमात्मकप्रत्यक्षस्य चाप्रसिद्धेः, महानसीयवह्निमति वह्न्यभावसाधनवत्तदंशे प्रमात्मकप्रत्यक्षे तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वाभावसाधनासम्भवात् भ्रमान्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽप्यन्यांशे भ्रमात्मकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः ॥

नापि तृतीयः—ईश्वरयोगिप्रत्यक्षादौ बाधात्, इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽप्यन्यांशे लौकिकप्रत्यक्षमादाय बाधात् अलौकिकान्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽन्यांशेऽलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः । तदंशे अलौकिकान्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः, तदंशे लौकिकालौकिकोभयात्मकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणात् ॥

न च—ईश्वरयोगिप्रत्यक्षादेस्तप्तमुद्राधारणांशे धर्मत्वावगाहित्वस्य अस्माभिरनभ्युपगमान्न दोषः; प्रतिवादिरीत्या बाधस्य दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेदादिति—वाच्यम् । एवमपि साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वार-

त्वात्, तादृशभ्रमान्यनिरूपितप्रकारताया अप्रसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन तत्साधने च सिद्धसाधनं; धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वादिति हेतुरप्ययुक्तः, व्यधिकरणत्वात्। धर्मत्वाविषयकत्वादिति हेतुकरणेऽपि प्रतिवादिरीत्या असिद्धिः; तप्तमुद्राधारणगतधर्मत्वं प्रत्यक्षग्राह्यमिति वदन्तं प्रत्येवानुमानप्रयोगात् तादृशधर्मत्वस्य प्रत्यक्षग्राह्यतामनभ्युपगच्छन्तं प्रत्यनुमानप्रयोगे त्वनुमानवैफल्यात् सिषाधयिषया न्यायप्रयोगस्य चासाम्प्रदायिकत्वात्। नापीत्याद्यप्ययुक्तं; अनुमानप्रामाण्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्, अनुमानविशेषस्य प्रमाणत्वाभावेन तत्सामान्यस्य प्रमाणत्वाभावसाधनायोगाच्च॥ न च—श्रुतेरभावस्य वक्ष्यमाणतया तदुपजीव्यनुमानस्यासम्भवात्, तदनुपजीव्यनुमानस्य च प्रमाणत्वायोगादनुमानसामान्यस्य तदंशेऽप्रामाण्यं युक्तमिति—वाच्यम्; वक्ष्यमाणरीत्या श्रुतेरभावस्यासिद्धेः॥ न च श्रुतिसद्भावेऽपि तदुपजीव्यनुमानस्यानुवादित्वादप्रामाण्यमिति वाच्यम्; तथा सति स्मृत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेः॥ —इति॥

एवमेव प्रत्यक्षानुमानादिपदानां कारणपरत्वेऽप्युक्तरीत्यैव दोषो बोध्य इति दिक्॥

तत्र प्रमाणभूतशब्दस्तावत् श्रुतिस्मृतिपुराणपाञ्चरात्राणि। तत्र श्रुतिरपि पठ्यमानश्रुतिः खिलश्रुतिश्चेति द्विविधा। तत्र पठ्यमानश्रुतिः प्रथममुदाह्रियते॥

शतपथे तावत्—

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्य इति होवाच— परं ब्रह्मेत्येको देवो विश्वतश्चक्षुरुत विश्वात्मा विश्वतोबाहुरुत एष पुरुषोऽन्तर्यामोऽन्तर्यामस्स विश्वतोमुखस्सर्वात्मा विश्वतस्पादिति। नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायत इति। सं बाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः। पुरुषोऽन्तर्यामोऽ

न्तर्यामः । स आदित्यतेजो भवति, स आदित्यलोको भवति, स विष्णुरेव भवति, स विष्णुलोको भवति । तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यग्निहोत्रमेव लोको भवत्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्माद्द्विरेखं भवति । भूःस्वयम्भूर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—ज्ञानं वै पुरुषो ब्रह्मणो जायते ब्राह्मणो भवति, वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिर्जमदग्नि र्विश्वामित्रोऽयं व्यास पाराशर्यस्सनकादयो देवास्स ब्रह्मलोको भवति, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति स विष्णुलोको भवति सोऽनन्तलोको भवति स पुण्यलोको भवति स वै पुण्यो भवति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—आदित्यः पुरुषस्स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितश्चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रति तिष्ठति, प्रजया पशुभिरस्मिन् लोकेऽमृतत्वमेति पापं हरति, सुदर्शनं धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं नारायणं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं विष्णुरेव भवति तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनःपप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—इदं वै तत्पुरुषस्य परायणो भवति तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं वै भरद्वाजः, इमावेव विश्वामित्र-जमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकाश्यपा वयमेव वसिष्ठोऽयं काश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽ तद्यदत्ति

तस्यैतस्य सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति स विष्णुरेव भवति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायन पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच-पृच्छामि त्वा परम त पृथिव्या पृच्छामि यत्र पुरुषस्य नाभिः, ब्राह्मणो जायत इति । देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्स्वर्गं लोकमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्त्यग्निना वै होत्रा तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिंगंत्तस्मात् द्विरेख भवति पुनरागमनं न याति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकता जयति य एवं वेद ॥ ※ ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच- विष्णुरिन्द्रो वै देवा इन्द्रो वै नारायणान्नु जायते, किंदैवतोऽस्यां विष्णुदैवत इति, स विष्णुः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति. .रूपाणि पश्यति, कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति, हृदय इति होवाच, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकता जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच-परमपुरुषो वै देवा मनो वै ब्रह्म मनोऽनन्तानन्तलोके निवसति तप्तं चक्रं द्विभुजेधार्यमिति ब्राह्मणास्तद्वहन्त्यग्निना वै होत्रा तप्त तनुरित्यापोऽन्तरिक्षं समुद्रं गच्छन्त्यथापो देवास्समुद्रं गच्छन्ति यथाह वै देवा ब्राह्मणाः केशवं प्रति गच्छन्ति ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच-पुरुषश्चन्द्रमस्यादित्य कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादित्यान्तःपुरुषस्य देवस्य देवनादिगुणयुक्तस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नेति ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते मनो वै कामं मनोऽनन्ता मनो वै ब्रह्म मनो वै विष्णुरिति ब्राह्मणा धारयन्त्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच-सर्व तदिदं सर्वात्मनः परायणं नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमिति देवो भूत्वा देवासः पितरो विदुरित्यात्मा गुहायां निहितोऽस्य इत्यन्तर्यामो मघवन् मादयस्व स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि स्वां कुतोऽसीति ब्रह्मणेति होवाच, तत्र चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एव वेद ॥"

—इति ॥

त्रिष्वपि वेदेषु—"पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते, प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः, अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते, शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥" —इति ॥

यजुषि काठके—"चरणं पवित्रं विततं पुराणं, येन पूतस्तरति दुष्कृतानि, तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता, अति पाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्, ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्, अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं, चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥"—इति ॥

ऋचि साम्नि च—"चमूषच्छ्येनश्शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् । अपामूर्मिं स च मानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥" —इति ॥

तत्र पवित्रं त इतिश्रुतेरयमर्थः ॥ ब्रह्मण'—चतुर्मुखस्य । पते—नियामक, चेष्टासामान्यप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वं तन्निष्ठस्वत्वनिरूपकत्वं वा तत्पतित्वं । प्रभुः—चेष्टासामान्यप्रयोजकसङ्कल्पाश्रयस्त्वं । विश्वत –विश्वस्य, सार्वविभक्तिकस्तसि । सर्वेषां गात्राणि पर्येषि—व्याप्नोषि, अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे; गात्रत्वव्यापकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रय इति यावत् । ते—व्यापकस्य तव; पवित्रं विततं—अग्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वसम्बन्धेनाऽऽस्तिकजनसामान्यनिष्ठं ॥ तथा च—स्वीयान्तर्यामिरूपवत्तासम्बन्धेन गात्रत्वव्यापकस्य तव चक्रं उक्तसम्बन्धेन योगाप्रयोज्यास्तिकजनगात्रत्वव्यापकमित्यर्थः । गात्रे योगाप्रयोज्यत्वनिवेशाच्च चक्रा-

ङ्कितानामपि योगिनां योगप्रयोज्यशरीरे चक्राङ्कनविरहेऽपि न-व्यापकत्वानुपपत्तिः । पवित्रशब्दस्य परिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढेश्च सत्त्वाद्योगरूढता, 'पुनाति त्रायते चेत्यतः पवित्रं इति- एकायनश्रुत्या निरुक्तत्वात् ॥

'सुदर्शने च दर्भे च पवित्रं चणसूत्रके ।'

इति वेदनिघण्टुवचनात्—

'सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पवि ।'

'सुदर्शनं हरेश्चक्रं पवित्रं चरणं पविः ।'

इति निघण्टुवचनाच्च ॥

पाद्मे च—

'पवित्रं चरणं नेमी रथचक्रं सुदर्शनं ।
सहस्रारं प्राकृतघ्नं लोकद्वारं महौजसं ।
नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोधम ॥' —इति ॥

श्रीशास्त्रेऽपि— 'पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनं ।
पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥'—इति ॥

योगशक्यतावच्छेदकघटकपरिशुद्धिश्च—प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पः ; विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशसङ्कल्पं प्रति वह्निसन्तप्तस्वसंयुक्तभुजघटितदेहवत्तासम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुत्वात्तस्य परिशुद्धिकरत्वोपपत्तेः । त्राणं च—मोक्षादिरूपं फलम् । तद्धेतुत्वमप्युक्तसम्बन्धेन सुदर्शनस्य बोध्यम् । तेनातप्ततनूः--तज्जन्यरूपपरावृत्त्याश्रयभुजवद्भिन्नः, तापस्य करणसाकाङ्क्षत्वात् पवित्रशब्दस्य प्रथमान्ततया क्रियासाकाङ्क्षत्वाच्च तेनेत्यध्याहारेण योजनाया युक्तत्वात् । तप्ता तनूर्यस्य स न भवतीत्यतप्ततनूरिति विग्रहाङ्गीकारेण तपधातो रूपपरावृत्त्यर्थकतया क्तप्रत्ययस्याश्रयार्थकतया तनुपदस्य भुजार्थकतया चोक्तार्थलाभात् । आमः—अदग्धपापः, अविनष्टमोक्षहेतुभूतोपासनादिप्रति-

बन्धकपापवानिति यावत् । तत्—ब्रह्म, नाश्नुते न प्राप्नोति। तच्छब्दस्य ब्रह्मत्व 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति प्रमाणसिद्धम्। मोक्षहेतुभूतोपासनप्रतिबन्धकपापनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति स्वजन्यरूपपरावृत्त्याश्रयभुजघटितदेहावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वोपपत्ते, तापाभावविशिष्टतन्वा. मोक्षाभावप्रयोजकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । योगिनां चक्राङ्कितानामपि तापाभावविशिष्टदेहान्तरसत्त्वेन मोक्षानापत्त्या च अतप्ता तनूर्यस्येति विग्रहोपेक्षा । इत् —इदं, तत्सुदर्शनं; वहन्त —उक्तसम्बन्धप्रयोजकव्यापारवन्त । शृतासः—दग्धपापा , तत्समाशत—ब्रह्म प्राप्तवन्त—इत्यर्थः ॥ 'अत्र मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनेनैवेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्त्युपपत्तावपि सद्विद्यादहरविद्यादिवद्विकल्पेन हेतुत्वे सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतो मोक्षाभावप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधानम् ॥

यत्तु—पवित्रं त इत्यादिश्रुतिर्न चक्रधारणे प्रमाणं, तस्यापातप्रतीतत्वात् । न हि शब्दस्यापातप्रतीत एवार्थ ; 'चित्रया यजेत' 'आज्यैर्जुषते' 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादेरपि चित्राज्याकाशाद्यधिकरणपूर्वपक्षरीत्या चित्रद्रव्यघृतगगनाद्यर्थकत्वस्य 'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादेरपि प्रतीतार्थपरत्वस्य प्रसङ्गेन मीमांसावैयर्थ्यात्, "बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति' इति स्मृतेश्च. 'यश्छन्दसां योगमावेद धीर.' इति श्रुत्यैव स्वार्थस्य गहनत्वोक्तेश्च ; किं तु मीमांसित । न च—आपातप्रतीतार्थत्यागे स्वार्थपरित्यागप्रसङ्गेन शब्द एव बाधितस्स्यादिति—वाच्यम् । आपातप्रतीतार्थमात्रपरित्यागेऽपि मीमांसितस्य स्वार्थस्यात्यागात् । आपातप्रतीतार्थत्यागे पुरुषभ्रान्तिरेव त्यक्ता भवति । तथा च—पवित्रं त इत्यादि-

श्रुतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरा ॥ तथा हि–ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पते हे विष्णो प्रभुस्त्वं विश्वेषां गात्राणि पर्येषि–व्याप्नोषि अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे । तादृशस्य ते तव पवित्रं 'पूतं पवित्रं मेध्यम्' इत्यमरकोशात्–परिशुद्धं विततं विस्तृतं तत् प्रसिद्धं मोक्षरूपं सुखम् । अतप्ततनूः–तप्त तपः, भावे निष्ठा; तद्रहिता तनूः यस्येति स तथोक्तः; यद्वा–कर्तरिक्तप्रत्ययः । अत एव आमः–अपक्वः, अक्षीणपाप इति यावत्; एवंविधः पुमान् नाश्नुते– न प्राप्नोति; तत्तपः इद्वहन्तः–वहन्त एव, चरन्त एवेत्यर्थः । अत एव शृतासः–दग्धपापाः; समाशत–मोक्षं प्राप्तवन्तः ॥ तथा च–अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपसो मोक्षसाधनत्वपरत्वान्नेयं श्रुतिस्तप्तचक्रादिधारणे प्रमाणम् ॥ **—इति ॥**

तन्न । तथा सति पवित्रविततशब्दयोः सन्निकृष्टेन अतप्ततनूरित्यनेनोक्तरीत्या अन्वयसम्भवेऽपि विप्रकृष्टेन तच्छब्देनान्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् ॥

न च–यत्पवित्रं विततं तेनाग्निदग्धेनातप्ततनूरिति त्वदीययोजनायां यत्तेनाग्निदग्धेनेत्यध्याहारप्रसङ्गेन तदपेक्षया व्यवहितान्वय एव युक्त इति–वाच्यम् । 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ वाक्यार्थभूतस्य धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दर्शनेऽन्वयवत् प्रकृतेऽपि त्वत्सम्बन्धिविततत्वविशिष्टस्य सुदर्शनस्य वाक्यार्थभूतस्य करणतासम्बन्धेन तपधात्वर्थेऽन्वयाङ्गीकारेणाध्याहारविरहात्; सम्भवत्येकवाक्यत्वे तत्त्यागायोगात् ॥

न च–विततत्वविशिष्टस्य सुदर्शनस्य नामार्थस्य धात्वर्थे कथं भेदेनान्वयः, अन्यथा काष्ठं पचतीत्यादौ काष्ठादेरपि करणतासम्बन्धेन पाकेऽन्वयापत्तिरिति–वाच्यम् । केवलनामार्थस्य धात्वर्थे भेदे-

नान्वयानङ्गीकारात् वाक्यार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयाङ्गीकारे क्षतिविरहात्। अत एव

"श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयश्शुभाः।
पराक्रमं च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान्॥"

इत्यत्र प्रथमान्तपदोपस्थितानां शुभत्वविशिष्टोत्पत्तीनां भेदेन श्रवणेऽन्वयस्सङ्गच्छते। विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताशालिशाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिप्रथमान्तपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदोत्तरधातुजन्योपस्थित्यन्यतरस्य कारणत्वकल्पनान्न विभक्तिजन्योपस्थितिं विना वाक्यार्थस्य भेदान्वयानुपपत्तिः। स्पष्टं चेदमाख्यातवादगादाधर्याम्॥

तथा च—अध्याहारविरहान्नानुपपत्तिः। अस्तु वाऽध्याहारः; तथाऽपि न दोषः, एतन्मन्त्रार्थविशदीकरणार्थप्रवृत्तया "पवित्रमित्यग्निः अग्निर्वै सहस्रारस्सहस्रारो नेमिर्नेमिना ततस्तनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति" इति सामवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुत्या अध्याहारस्य दर्शितत्वेनाध्याहारस्य प्रामाणिकत्वात्। अथवा पवित्रं विततमित्युभयमपि सम्बुद्ध्यन्तब्रह्मणस्पत इत्यनेन समानाधिकरणम्। त इति तृतीयार्थे षष्ठी। विततं पवित्र ब्रह्मणस्पते ते त्वया अतप्ततनूरिति सम्बन्धः। प्रभुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। प्रभोस्सर्वेश्वरस्य गात्राणि विश्वतः विश्वानि, पर्येषि परिवारयसि—इत्यर्थः॥

यद्वा—प्रभुस्त्वं विश्वेषामाश्रितानां गात्राणि पर्येषि, लाञ्छितानि कृत्वा स्वीकरोषि—इत्यर्थः॥

एवं च—तेनेत्यध्याहारविरहे वाक्यार्थस्य करणतासम्बन्धेनान्वयविरहेऽपि च न क्षतिः। न च—तृतीयार्थे षष्ठीस्वीकारे लक्षणाप्रसङ्ग इति—वाच्यम्। सम्बन्धत्वेन करणत्वार्थकत्वे लक्षणाविरहात्; विशेषरूपेणाभिमतसम्बन्धबोधाङ्गीकारे भवतामपि लक्षणाया दुर्वा-

रत्वात् । एवं–अतप्ततनूरित्यत्र भावेनिष्ठामङ्गीकृत्य तपोरहिततनूरित्यर्थकरणमपि न सत्, तथा सति तपोरहिततनुमत्त्वस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वलाभेन तपश्शालिनामपि योगिना मोक्षाभावः प्रसङ्गात्, तेषां योगजन्यतपोरहितशरीरान्तरस्य सम्भवात् । तनुत्वावच्छेदेन तपोराहित्यस्य च न बोधसम्भव, बाधात् । स्वीयतनुत्वावच्छेदेन तद्बोधस्याबाधेऽप्यतप्ततनूरित्यतो न तादृशबोधसम्भव ; स्वीयतनुत्वेनोपस्थापकपदाभावात् । तनुशब्दस्य स्वीयतनुत्वावच्छिन्ने लक्षणास्वीकारेण तथा बोधोपपादनमपि न सत्; स्वत्वस्याननुगतत्वेन देवदत्तादितनुत्वावच्छिन्न एव लक्षणाया वाच्यतया शास्त्रस्य सर्वसाधारण्येन प्रवृत्त्यनुपपत्ते । कर्तरिक्तप्रत्ययपक्षोऽपि न युक्तः, तन्वां कर्तृत्वस्य बाधात्, अन्यथा शरीरस्य फलभोक्तृत्वापत्तेः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात्, कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणविरोधाच्च, गौणकर्तृत्वपरत्वे च क्तप्रत्ययस्य लक्षणाप्रसङ्गात्, अतप्ततनूरित्यत्र तनूपदवैयर्थ्याच्च, अतप्त इत्यनेनैव तपोरहितस्य न मोक्ष इत्यर्थलाभात् ; अस्मत्पक्षे तु अवयविवाचकस्य तनुशब्दस्य मूले बाह्वोरिति सिद्धबाहुमूलाद्यवयवोपलक्षकतया सार्थकत्वात् ॥

यदपि—वाचिकवेदानुवचनमानसिकध्यानकायिकाशनादिलक्षणतपसां सत्त्वेऽपि "यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संक्षीयते, अथ मोक्षो भवति ; यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यति अथ मैध्यो भवति" इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धस्य कायशोषणपर्यन्तस्य कायिकस्य तपस आवश्यकत्वसूचनाय तनूपदमावश्यकम् । तथा च–केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य स केशचूडः इत्यादिवत् तप्तेन तपसा शोषिता तनूर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः, ततो नञ्समासः न तप्ततनूरतप्ततनूरिति, एवं च तनूपदस्य मुख्यार्थलाभः ॥ त्वत्पक्षे तु—अप्रकृततान्त्रिकवचनानुसारेणावयविवाचिनस्तनूपदस्य बाहुमूलाद्यवयवलक्षकत्वे श्रुतिबाध---इति । तन्न ; मध्यमपदलोपिसमासे तप्तपदस्य तपश्शोषिते लक्षणाप्रसङ्गात् ॥

उदाहृतश्रुत्यनुरोधेन तनूपदस्याप्यस्थ्यादिपरत्वावश्यकतया लक्षणाया दुर्वारत्वात् मध्यमपदलोपिसमासस्य साधुतानिर्वाहाय तप्ततनूपदस्य शाकपार्थिवादिगणे पाठकल्पनाप्रसङ्गात्, तप्तेत्यस्य भावक्तान्तत्वे क्तप्रत्ययस्य निरर्थकत्वापत्तेश्च ; सम्भवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वस्यान्याय्यत्वात्। **एतेन**—तनूशब्दः कृशवचनः, तनूरिति दीर्घश्छान्दसः, तप्तेन तपसा तनूः कृशः तप्ततनूः, ततो नञ्समासः, अतप्ततनूः—**इति निरस्तम्** ॥ छान्दसदीर्घस्य कल्पनीयत्वाच्च । एवं—वहन्त इत्यस्य आचरन्त इत्यर्थकत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च ॥

यत्तु—त्वन्मतेऽपि मुख्यपवित्रशब्दवाच्यस्य विष्णुचक्रस्य वहनानुपपत्त्या लोहादिमयसुदर्शनप्रतिकृतिसमकिणे पवित्रशब्दस्य अत्यन्त जघन्यलक्षणा समाश्रयणीयेति तदपेक्षया वहन्त इत्यस्य आचारलक्षणैव युक्ता—इति। **तन्न** ; पवित्रशब्दस्य परिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिशक्तेश्च स्वीकारात्, परिशुद्धित्राणकर्तृत्वरूपयोगशक्यतावच्छेदकस्य लोहमयमुद्रासाधारणस्योक्तत्वात्; रूढिशक्यतावच्छेदकस्य भगवन्मूर्तिभेदभिन्नसकलसुदर्शनसाधारणजातिरूपस्य देवताविशेषाधिष्ठिताकृतिविशेषाश्रययावद्वस्तुनिष्ठस्य सुदर्शनत्वस्यापि लोहमुद्रावृत्तित्वे बाधकविरहात्, लोहमुद्राया अपि तादृशाकृत्याश्रयत्वाद्देवताविशेषाधिष्ठितत्वाच्च। एवं च—पवित्रपदस्य मुद्रापरत्वेऽपि न लक्षणा। न च—रूढिशक्यतावच्छेदकस्य जातिविशेषस्य न मुद्रासाधारण्यम्, चित्रगवादौ गोत्वादिजातिवदसम्भवात् ; अत एव पिष्टमय्यो गाव इत्यादौ केवलाकृतिविशिष्टे गोपदस्य लक्षणेत्युक्तं शक्तिवादगादाधर्या—इति वाच्यम् । एवमपि केवलयोगशक्यतावच्छेदकरूपेण मुद्राया बोधे लक्षणाया अप्रसक्तेः, शक्यतावच्छेदकभिन्नरूपेण उपस्थितावेव तत्स्वीकारात् । अत एव—पङ्कजपदात् केवलपङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादेर्बोधे लक्षणा नास्तीत्युक्तं **नैयायिकैः**।

आलङ्कारिकैरपि–विष्णोर्नाभिसरोरुहादित्यत्र सरोरुहपदात् केवलरूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वेनैव बोध:, योगार्थतावच्छेदकस्य बाधात्; "कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे." इत्यादौ पिनाकपाणिपदात् केवलयोगार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोध, रूढ्यर्थतावच्छेदकस्याबाधेऽपि तात्पर्याविषयत्वात्---इत्युक्तम्। अस्तु वा–आकृतिविशेषावच्छिन्ने पवित्रशब्दस्य लक्षणा, तस्याः निरूढलक्षणात्वेन दोषताविरहात्; अन्यथा धूमादित्यादिहेत्ववयवे धूमपदस्य ज्ञाने लक्षणाया अपि दोषताप्रसङ्गात् ॥

यदपि---तप्तशब्दो न तपोवचन:, किन्तु औदर्यरूपसन्तापवचनः; आमशब्दोऽपि सन्तापजनितावयवसंशोषणराहित्यवचनः, तथा च–हे ब्रह्मणस्पते त्व प्रभुर्नियन्ता सन् विश्वेषां गात्राणि पर्येषि; तस्य ते पवित्रं परिशुद्धं वितत तत्परम्पदं, तद्विष्णो परम पदमिति श्रुत्यन्तरे तच्छब्दस्य परमपदे प्रयोगदर्शनात्, अतप्ततनू. कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरसन्तप्तगात्रः अनुष्णीकृतगात्र इति यावत्। कृच्छ्रचान्द्रायणाद्युपवासक्लेशस्यापि जाठराग्निसङ्क्षोभणद्वारा शरीरसन्तापहेतुत्वात्। अत एव–आमः असंशोषितावयव, नाश्नुते–न प्राप्नोति, शृतास –कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिस्सन्तप्तगात्रा, श्राधातो कृष्णल श्रपयेदित्यादौ सन्तापवाचित्वदर्शनात्। अत एव–इत् इदं सन्तापजनितशरीरसंशोषणं वहन्तः सर्वनाम्नां तेन रक्तं रागादित्यादौ. योग्यवस्तुपरामर्शित्वदर्शनेन आमपदप्रतिसम्बन्धितया निर्दिष्टस्य इद्वहन्त इत्येतद्गतस्य इदंशब्दस्य सन्तापजनितशरीरसंशोषणवाचित्वौचित्यात्। यद्वा–इच्छब्दो नावयवसंशोषणवचनः, कि तु परमपदवचन एव; तथा च–इत् इदं परमपदं, वहन्तः साधनानुष्ठानेन सम्पादयन्तः, समाशत प्राप्तवन्त इत्यर्थः–इति। **तदपि न**; पवित्रविततशब्दयोस्सान्निकृष्टेन अतप्ततनूरित्यनेन अन्वयं विना विप्रकृष्टेन तच्छब्देनान्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात्;

क्रियासाकाङ्क्षस्य पवित्रं विततमित्यस्य करणसाकाङ्क्षे तपधात्वर्थे अन्वयमनङ्गीकृत्य तच्छब्दार्थे उत्थाप्याकाङ्क्षया अन्वयमुपगम्य करणाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरित्यध्याहारकल्पनस्यायुक्तत्वात्; "तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतिघटकतच्छब्दस्य परमपदत्वावच्छिन्नपरत्वे तस्य घटो घट इतिवत् परमम्पदमित्यत्रानन्वयप्रसङ्गेन तस्य प्रमाणसिद्धपरताया एव वक्तव्यत्वात्तादृशश्रुत्यनुरोधेन अत्रत्यतच्छब्दस्य परमपदपरताया असिद्धमसिद्धेनेति न्यायेनानुपादेयत्वात्; गन्ता देवदत्तः, अयं गुण इत्यादौ सयोगानुकूलव्यापाररूपगमिधात्वर्थैकदेशरूपस्य संयोगस्य इदंशब्देन परामर्शादर्शनेन अतृशोषितावयवरूपामपदार्थैकदेशस्य संशोषणस्य इच्छब्देन परामर्शायोगात्, तेन रक्त रागादित्यत्र रज्यते अनेनेति राग इति व्युत्पत्त्या रञ्जकद्रव्यस्य रागशब्दार्थतया तस्यैव तेनेत्यनेन परामर्शात्पदार्थैकदेशस्य परामर्शादर्शनेन तदुदाहरणस्य प्रकृते असङ्गतत्वात् ॥ न च–रागादित्यस्य रञ्जकद्रव्यवाचिपदपरतया तदेकदेशरञ्जकद्रव्यस्य परामर्शो दृश्यत इति–वाच्यम्। 'दृश्यैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः' इत्यादाविव लक्ष्यार्थैकदेशशक्यार्थस्य परामर्शसम्भवेऽपि शक्यार्थैकदेशस्य क्वापि परामर्शादर्शनात्। इच्छब्देन परमपदपरामर्शोऽपि न युक्तः। परमपदप्राप्तिपूर्वकालीनस्य तद्वहनस्यानुपपत्तेः॥ न च–तद्वहनं तत्प्राप्त्यनुकूलव्यापारः, स च तत्साधनानुष्ठानात्मक इति–वाच्यम्। तथा सति मोक्षसाधनानुष्ठानस्य मोक्षप्राप्तिहेतुतालाभेऽपि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसस्तद्धेतुत्वालाभादसङ्गतेः॥ न च–इद्वहन्त इत्यत्र शृतास इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकतया धनवान् सुखीत्यादाविव साधनानुष्ठानं प्रति हेतुत्वलाभात्परम्परया मोक्षहेतुत्वं लभ्यत इति–वाच्यम्। यदभावस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वं पूर्वमभिहितं तस्य मोक्षहेतुताया वक्तव्यत्वावश्यकत्वेऽपि तत्साधनानुष्ठानस्य तद्धेतुतायाऽसिद्धत्वेन इद्वहन्त इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। 'शृतासस्तत्समाशत' इत्यनेनैवोपपत्तेः ॥

यत्तु—त इति न षष्ठ्येकवचनम्, अपि तु चतुर्थ्येकवचनमेव; पवित्रशब्दोऽपि न तच्छब्दनिर्दिष्टपरमपदविशेषणं, अपि तु कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपर एव। तथा च—हे ब्रह्मणस्पते विष्णो ते त्वदर्थं त्वदाराधनार्थं यत्पवित्रं परिशुद्धिकरं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपः तेन अतप्ततनूरसन्तप्तगात्रः, अत एव आमः असंशोषितावयवः तत्परमपदं नाश्नुते। शृतास इत्युत्तरार्धस्य व्याख्या पूर्ववदेव।

"यज्ञायाचरितं कर्म कर्मग्रन्थिर्विलीयते।
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः॥"—

इत्यादिस्मृतिषु भगवदाराधनार्थस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात्। एवं च—अवयववाचिनः तनूशब्दस्य बाहुमूलाद्यवयवपरतया सङ्कोचो न कल्पितो भवति, तप्तपदस्य सन्तापवाचित्वेऽपि तप्तपदसादृश्यात्सन्तापं प्रति करणकारकतया हृदयमागतस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसः परित्यागश्च न कृतो भवति। तस्मादस्य मन्त्रस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिविधिपरत्वान्न सुदर्शनात्तापविधिपरत्वम्—इति। **तन्न**; त इति चतुर्थ्यन्तार्थस्य भगवत्प्रीतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वस्य पवित्रं विततमिति विशेषणद्वयस्य चान्वयार्थं कृच्छ्रचान्द्रायणादितप इत्यध्याहारस्य कल्पनीयतया गौरवात्, उदाहृतभगवद्गीतावचनद्वयस्य भगवत्प्रीत्युद्देश्यकस्य कर्मणो बन्धकत्वाभावप्रतिपादनपरत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनपरत्वाभावात्। तथा च **शाङ्करभाष्यम्**—

"बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति, तदप्यसत्, कथं यज्ञार्थादिति; यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात् कर्मणोऽन्यत्र, अन्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः, कर्मैव बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात्"—**इत्यादि**॥

तस्मात्तद्वचनस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरतया उपादानं स्वसिद्धान्ताज्ञानविजृम्भितम् ॥

यदपि—"उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदिशं पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः" इत्यापस्तम्बसूत्रेण उद्गातृप्रभृतिभिः द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगाद्युक्तमस्याश्श्रुतेस्तत्परत्वम् । तथा हि—ब्रह्मणः—बृंहकस्य, द्रोणादिवर्धकस्य ओषधिवनस्पतिलक्षणस्यान्नस्य ; पते—हे सोम, 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इति श्रुतेः । यद्वा—ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य ; पते, 'तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः' इति श्रुतेः । ते त्वदर्थं त्वत्पवनार्थं, ईदृश पवित्रं विततं विस्तृत ; प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः—अनेन पवित्रेण तत्स्वरूपतिरोधायकऋजीषाद्यपगमेन प्रभुस्समर्थो भूत्वा रोगाद्यपगमेन तरुणादिस्वरूपमिव गात्राणि स्वरूपाणि विश्वतः पर्येषि प्राप्नोषि विस्तारयसीत्यर्थः ॥ ऋजीषाद्यपगमनार्थस्य पवनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां फलं दर्शयति—अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते । आमः—दशापवित्रेणासंस्कृतः, अत एव अतप्ततनूः—असमर्थतनूः, तपऐश्वर्ये इति धातोः तप्तशब्दस्य निष्पत्तेः । तत्—स्वकार्यं होमं, नाश्नुते । न चात्र तनूपदवैयर्थ्यं, तनूपदस्याशुचित्वाभिप्रायगर्भत्वात् । तथा च—यतोऽयमसंस्कृतः, अतएवाशुचिस्सन् स्वकार्यं प्रत्यसमर्थ इत्यर्थः फलति । नन्वसंस्कृतस्यापि स्वकार्ये सामर्थ्यमस्तु, तत्राह श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशतेति । श्रृतासः—संस्कृता एव यागीयपदार्थाः, तं श्रृतं भूतमजुहोदित्यादौ संस्कृतमात्रेऽप्यग्निपक्वे श्रृतशब्दप्रयोगदर्शनात् । अत एव—संस्कृतत्वादेव । वहन्तः—तत्कार्यनिर्वहणविचक्षणास्सन्तः । तत्—स्वकार्यं, समाशत—प्राप्तवन्तः ; अशू व्याप्तावित्यस्माद्धातोर्लिङि व्यत्ययेन शपि तस्य बहुलं छन्दसीति लुकि कृते बहुवचने रूपम् । तस्मात्पवित्रमन्त्रस्य द्रोणकलशोपरि वितन्यमानदशापवित्रानुमन्त्रणे विनियोगानुसारेण सोमपरत्वमेव युक्तम्—इति ॥

तन्न—एवं सति सर्वेषां पदानामस्वारस्यस्यावर्जनीयत्वात् । तथा हि—तत्रास्मिन्नर्थे प्रथमोपात्तः पवित्रशब्दस्तावदस्वरसः, संज्ञात्वाभावेन पुरस्संज्ञायामित्यनेन प्रत्ययालाभात्, ऋषिदेवताभिन्नत्वेन कर्तरिचर्षिदेवतयोरित्यनेनापि तदलाभात् । दशापवित्रादौ लक्षणेति वाच्यम् ; अतः प्रथमोपात्तपदे लक्षणा दोषः। एवं ब्रह्मशब्दस्य रूढ्या चतुर्मुखपरत्वसम्भवे योगेन वर्धकत्वावच्छिन्नपरत्वकल्पनमनुचितम्, योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वस्य रथकाराधिकरणन्यायसिद्धत्वात् । पतिशब्दस्य नियामकत्वावच्छिन्ने स्वत्वनिरूपकत्वरूपस्वामित्वावच्छिन्ने वा शक्तस्य श्रेष्ठत्वावच्छिन्ने लक्षणा समाश्रयणीया ; 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इति श्रुतावपि राजपदस्य श्रेष्ठत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वात् ॥

एतेन—ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य पते—इत्यर्थोऽपि निरस्तः ; निरुक्तस्य ब्राह्मणनिरूपितपातित्वस्य सोमे बाधात्, पतिशब्दस्य तत्कर्तृकक्रियाङ्गत्वावच्छिन्ने लक्षणावश्यकत्वात् । पते—इति सम्बोधनविभक्त्यर्थस्य प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वस्याचेतने सोमे बाधश्च । एवं प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वमप्यस्वरसम् ॥

न च—तत्कार्ये प्रभुरित्यादौ प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वमपि दृश्यत इति—वाच्यम्; सप्तम्यन्तपदासमभिव्याहृतस्य प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वादर्शनात्, समर्थपरत्वेऽपि तस्य चेतनैकान्तत्वेनाचेतने लक्षणाया अवर्जनीयत्वाच्च । तथा गात्रपदस्य स्वरूपार्थकता, पर्येषीत्यस्य विस्तारार्थकता च लक्षणाधीना ; स्वर्गादिवाचकस्यापि गोशब्दस्य पशौ धर्मपुत्रादिसाधारणस्यापि पार्थशब्दस्यार्जुने अधिकाराद्यर्थान्तरसाधारणस्याप्यथशब्दस्यानन्तर्ये प्रसिद्धिप्राचुर्यवत् तप ऐश्वर्ये इति धात्वनुसारेणार्थान्तरसाधारणस्यापि तप्तशब्दस्य दाहार्थकत्व एव प्रसिद्धिप्राचुर्यात् समर्थपरत्वेऽस्वारस्यं दुष्परिहरम् । तनूशब्दस्याशुचित्वा-

वच्छिन्ने लक्षणा, निरनुपसृष्टस्य वहेर्निर्वहणार्थकत्वं, तच्छब्दस्यानुपस्थितहोमाद्यर्थकत्व चायुक्तमिति ॥

न च—उक्तार्थपरत्वाभावे द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगानुपपत्तिः, मन्त्रस्य यस्मिन्नर्थे विनियोगस्तत्परत्वनियमादिति—वाच्यम्; तादृशनियमासिद्धेः, अनुमन्त्रणे विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्यानुमन्त्रणपरत्वाभावात् ॥ न च—यस्य मन्त्रस्य यादृशार्थे विनियोगस्तस्य तादृशार्थघटकार्थपरत्वमित्येव नियमः, तादृशार्थघटकत्वं च तादृशार्थविषयिताव्यापकविषयितानिरूपकत्वं तादृशार्थकोटिप्रविष्टविशेष्यविशेषणोभयसाधारणम्; तथा च पवित्रमन्त्रस्य वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियुक्तस्य तद्घटकपवित्रपरत्वानपायान्न दोष इति—वाच्यम्;

"अग्निर्मूर्धा दिव इति मन्त्रं भौमाय कीर्तयेत् ।
उद्बुध्यस्वाग्न इत्येवं मन्त्रं सोमसुताय वै ॥
अन्नात्परिस्रुतो रसश्शुक्रस्य तु निगद्यते ।
शनैश्चराय विभवे शन्नोदेवीति होमयेत् ।
कयानश्चित्र आभुवदिति राहोरुदीरयेत् ॥"—

इत्यादिभिर्विनियुक्तानां अग्निर्मूर्धादिव ककुदित्यादिमन्त्राणां तत्तदर्थघटकार्थपरत्वस्याप्यभावेन व्यभिचारात् ॥

न च—अग्निर्मूर्धेत्यत्र अग्निपदस्य यौगवृत्त्या गौण्या वा भौमबोधकत्वस्य, उद्बुध्यस्वेत्यस्य बुधेतिवर्णसत्त्वेन बुधस्मारकतायाः, 'अन्नात्परिस्रुतो रसश्शुक्रं ज्योतिरजायत' इत्यत्र शुक्रपदस्य नपुंसकत्वेऽपि नामसाम्यात्तत्स्मारकत्वस्य, कयानश्चित्र इत्यत्र चित्रपदस्य चित्रात्मकराहुशिरोलक्षकत्वात्तत्स्मारकत्वस्य, शन्नइत्यस्य वर्णद्वयसादृश्येन शनि नामस्मारकत्वस्य सत्त्वाच्च तत्रतत्र विनियोगोपपत्तिः, यादृशार्थे यस्य मन्त्रस्य विनियोगः तस्य तादृशार्थस्मारकत्वमित्येव नियमादिति-

वाच्यम् । तथा सति पवित्रमन्त्रस्य दशापवित्रतात्पर्यकत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्स्मारकत्वमात्रेण विनियोगोपपत्तेः, स्वागमिकप्रतीतिनिरहिते दशापवित्ररूपार्थे तात्पर्यासिद्धेः । किं च–यस्य मन्त्रस्य यादृशार्थे विनियोगस्तस्य मन्त्रस्य तादृशार्थपरत्वमिति नियमेऽपि न क्षतिः. दशापवित्रानुमन्त्रणे विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य तप्तमुद्राधारणपरत्वाभावे ऽप्यारुणकेतुकेऽग्नौ प्रकरणादिना करणतया विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य आरुणकेतुकाग्निस्तुतिपरत्वावश्यकतया तथाभूताग्निस्तुतौ द्वारतयैव देवताविग्रहादिवत् तप्तमुद्राधारणसिद्धेः ॥

तथा हि–पवित्रमिति मन्त्रस्तावदारुणकेतुकेऽग्नौ विनियुज्यते । अत्र ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणानां स्वामिन्नित्यग्निसंबोधनं, हे ब्रह्मणस्पते त्वं सर्वाणि शरीराणि वैश्वानराग्निरूपेण व्याप्नोषि, ते त्वत्सम्बन्धि सर्वतस्त्वत्संसृष्टं; विततं–विस्तीर्णं सुदर्शनं, तेनातप्ततनूः अनङ्कित-भुजः, आमः अपक्वपापः, तत् ब्रह्म, नाश्नुते । इत् इदं सुदर्शनाङ्कनं, वहन्तः, शृतास. पक्वपापाः ; अर्शआद्यजन्तत्वाश्रयणात् । तद्ब्रह्म समाशत असेवन्त–इत्यग्निः स्तूयते । अग्निसम्बन्धिसुदर्शन-धारणतदभावयोर्मोक्षतदभावप्रयोजकत्वाभिधानेनाग्नेरुत्कर्षसिद्धेः ॥

न च–चित्याग्नेः स्तूयमानत्वे तस्य वैश्वानराग्निरूपेण सर्वशरीर-व्यापित्वं सुदर्शनतापार्थत्वं च न सम्भवति–इति वाच्यम् । चित्या-ग्नेरचेतनस्य सम्बोध्यत्वासम्भवेन स्तुतिजन्यप्रीत्याश्रयत्वासम्भवेन स्तुतेर्निष्फलत्वापत्त्या च तादृशाग्न्यधिष्ठातृदेवताया एव स्तुत्यङ्गी-कारेण तादृशदेवतायाश्च स्वाधिष्ठितवैश्वानराग्निरूपेण व्यापित्वस्य स्वाधिष्ठितवह्निसन्तप्तेन सुदर्शनेन तापार्थतायाश्चोपपत्तेः ॥

यत्तु–हे ब्रह्मणस्पते अग्ने, ते तव, पवित्रं मेध्यं, विततं बहुभि-र्मन्त्रैर्बहुना च प्रयोगेण चीर्णं, तत् प्रकृतमारुणकेतुकचयनं, अतप्ततनूः–'त्रिषवणमुदकोपस्पर्शी, चतुर्थकालपानभक्तः स्यात्, अहरहर्वा भैक्षमश्नी-

यात्, संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्' इत्याद्यारुणकेतुकप्रश्नान्त्यानुवाकोक्त-तपोभिरशोषिततनूः, नाश्नुते न प्राप्नोति, इत् इदं तत्, इदमर्थे इच्छब्दः, वहन्तः आचरन्तः, शृतासः दग्धपापाः, तत् चयन, पूर्वे ऋषयः, समाशत प्राप्तवन्त'—इत्यर्थः ॥ यद्वा—हे ब्रह्मणस्पते अग्ने, ते विततं पवित्र तत् स्थानं 'अग्नेः पूर्वदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भाति' इति मन्त्रवर्णादिषु प्रसिद्धम्। अतप्ततनूः—अकृतारुणकेतुकचयनः, नाश्नुते न प्राप्नोति ; तपश्शब्दस्य धर्ममात्रेऽपि 'तपःश्रुत च योनिश्चेत्येव-द्ब्राह्मणकारकम्' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्। तस्मादारुणकेतुकाग्निस्तुति-द्वारतयाऽपि अस्य मन्त्रस्य न चक्रधारणप्रतिपादनपरत्वं सिद्ध्यति ॥ —इति ॥

तन्न। संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदित्याद्युक्ततपसामारुणकेतुकचयनाङ्ग-तया तज्जन्यकलिकापूर्वस्य आरुणकेतुकचयनजन्यपरमापूर्वहेतुतया तदभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वसम्भवेऽपि उक्ततपसामभावेऽप्यारुण-केतुकचयनोत्पत्तिसम्भवेन तदहेतुतया तदभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वा-सम्भवात्। तच्छब्दस्य तज्जन्यपरमापूर्वपरत्वन्तु न सम्भवति, तस्य प्रक्रान्तताविरहात्, अतप्ततनूरित्यत्र उक्ततपोभिरित्यध्याहारस्य तप्तपदस्य शोपिते लक्षणाया. वहन्त इत्यस्याचारे लक्षणायाश्च कल्प-नीयत्वाच्च। एतेन यद्वेत्यादिकमपि निरस्तम् ॥

किं च—अस्य मन्त्रस्य चित्याग्निस्तुतिद्वारतयाऽपि चक्रधारणप्रति-पादनपरत्वाभावे—

"विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्।
चरणं पवित्रमिति द्वाभ्यां तदभिमन्त्रयेत् ॥
पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे।
ज्ञानं वैराग्यमास्तिक्यं श्रद्धाचास्याभिवर्धते ॥"—

इति **महर्षेस्सनकस्य** सौदर्शने कर्मणि विनियोगानुपपत्तिः ॥

यद्वा—सनकस्मृतेः स्मृतिषु परिगणनाभावाद्धर्मशास्त्रव्याख्यातृभिः मेधातिथिविज्ञानेश्वरादिभिरनुदाहृतत्वाच्च तस्याः स्मृतित्वे प्रमाणाभावः। अस्तु वा स्मृतित्वं, अथापि सौदर्शने कर्मणि विनियोगानुसारेण अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वेऽपि तप्तपदस्य दाहपरत्वं करणपदाध्याहारदुष्टमनाश्रयणीय, येन अस्य मन्त्रस्य मुद्राधारणविधिपरत्वं भवेत्। तथा हि—ब्रह्मणस्पते, यज्ञविघ्नकरासुरादिसंहरणेन ब्राह्मणानां रक्षकेति सुदर्शनस्य सम्बोधनम्; प्रभुशब्देन विष्णुरुच्यते, त्वं विष्णुरूपी भूत्वा सर्वाणि गात्राणि व्याप्नोषि, तस्य ते पवित्रं तत् स्थानं तपोरहितो नाश्नुते, इदं तपश्चरन्तो दग्धपापाः तत्स्थानं प्राप्तवन्तः—इत्यर्थपरत्वात्॥ —इति॥

तन्न—पूर्वकाण्डार्थविशदीकरणार्थप्रवृत्तत्वे सत्यार्षत्वरूपस्मृतित्वस्य सनकस्मृतिसाधारण्यात्, तद्व्यावृत्तस्मृतित्वस्य दुर्वचत्वात्; स्मृतिष्वपरिगणनात् सनकस्मृतेः स्मृतित्वाभावे भगवद्गीताया अपि स्मृतित्वाभावापत्तेः, न चेष्टापत्तिः; स्मरन्ति चेत्यादिसूत्रभाष्ये शङ्करादिभिर्गीतायास्स्मृतित्वेनोदाहरणात् तदनुपपत्तेः। पवित्रमित्यस्यैव करणतासम्बन्धेनान्वयाङ्गीकारेण करणवाचिपदाध्याहाराभावस्य दर्शिततया तप्तपदस्य दाहपरत्वे बाधकाभावात्। "पवित्रमित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारस्सहस्रारो नेमिः, नेमिना तप्ततनूः, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति" इति सामवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुत्यैव अस्य मन्त्रस्य दाहपरतायाः करणपदाध्याहारस्य च दर्शितत्वेनाध्याहारकल्पनेऽपि दोषाभावात्। 'अक्ताश्शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इत्यत्रोपस्थितघृतवाचितेनेत्यध्याहारस्य पूर्वतन्त्रानुमतत्वात्। उपस्थितार्थकपदाध्याहारस्यादोषत्वात्। अन्यथा तत्राप्यध्याहारदोषपरिहाराय अक्ता इत्यत्रार्थान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। तप्तपदस्य तपःपरत्वे क्तप्रत्ययवैयर्थ्यस्य तनूपदवैयर्थ्यस्य च बाधकस्योक्तत्वात्॥

त्वं विष्णुरूपी भूत्वेत्यादिव्याख्यानमप्यनुचितम्, सुदर्शनस्य जीवस्य परमात्मना विष्णुना ऐक्यायोगात्। न च–विष्णुरूपी भूत्वेत्यस्य विष्णुशरीरं भूत्वेत्यर्थ इति–वाच्यम्, तथा सति विष्णुशरीरतायाः सर्वदा सिद्धत्वेन साध्यत्वायोगात्, तस्य सर्वगात्रव्याप्त्यसाधकत्वाच्च। किं चास्य मन्त्रस्य दाहप्रकाशकत्वाभावे दाहे विनियोगस्यानिर्वाहापत्तिः॥ न च–'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्', 'भुवो यज्ञस्य', 'इदं विष्णुर्विचक्रमे', 'त्रिर्देवःपृथिवीमेष एताम्' इत्यादिमन्त्राणां आग्नेयवैष्णवादियागेषु याज्यानुवाक्यात्वेन विनियुक्तानां यागवाचकपदाभावेन यागवाचकत्वाभावेऽपि तत्साधनाग्निविष्ण्वादिप्रकाशकत्वमात्रेण यागे विनियोगनिर्वाहवत्, अत्रैव सौदर्शने कर्माङ्गे "विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्" इति विनियुक्तस्य विष्णोर्नुकमन्त्रस्य तापप्रकाशकत्वाभावेऽपि तापसाधनविष्णुप्रकाशकत्वमात्रेण तापविनियोगनिर्वाहवच्च पवित्रमन्त्रस्य दाहे विनियुक्तस्य दाहप्रकाशकत्वाभावेऽपि दाहसाधनसुदर्शनप्रकाशकत्वमात्रेण दाहे विनियोगोपपत्तिः–इति वाच्यम्; अग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रेषु यागवाचकपदाभावेनागत्या तद्घटकदेवताप्रकाशकत्वमात्रेण विनियोगनिर्वाहेऽपि प्रकृते तापवाचिपदसत्त्वेन तत्प्रकाशकत्वेनैव स्वरसनिर्वाहसम्भवे तत्त्यागायोगात्, अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वरूपमन्त्रत्वस्य तापाबोधकत्वेऽनुपपत्तेः॥

न च–'नाङ्कयेन्न दहेद्विप्रम्' इत्यादौ दहनस्याङ्कनशब्दवाच्यमुद्रणस्य च भेदावगमात् इह 'मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इति मुद्रण एवास्य मन्त्रस्य विनियोगेन दाहविनियोगासिद्ध्या दाहपरत्वं न कल्पनीयम्–इति वाच्यम्; लेखनादिसाधारणमुद्राप्रयोजकव्यापारसामान्यस्याङ्कनशब्दार्थत्वात्, मुद्राप्रयोजकाग्निसंयोगस्य दाहशब्दार्थत्वात्, मुद्राप्रयोजकव्यापारत्वेन दाहस्याङ्कनशब्दार्थे क्रोडीकारेऽपि नानृतं वदेदित्यादौ भेदाभावेऽपि प्रत्यवायाधिक्यसूचनाय विशेषनिषेध-

वदत्रापि मुद्राप्रयोजकविलेखनाद्यपेक्षया तत्प्रयोजकदाहस्य प्रत्यवायाधिक्यसूचनार्थं विशिष्य निषेधोपपत्तेः ; तावता मुद्रणभेदस्य तापेऽसम्भवात् ; 'विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्' इत्युक्ततापानन्तरकालीनमुद्रणस्य लेखनादिव्यावृत्तमुद्रानुकूलाग्निसंयोगरूपत्वस्यैव प्रतीतेः ; तत्र विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य दाहपरत्वावश्यकत्वात् ॥

यदपि—वस्तुतोऽस्य मन्त्रस्य दाहपरत्वेऽपि मन्त्रगततत्पदद्वयेन 'पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इत्यावश्यकान्तरङ्गविनियोजकवाक्यसन्निहितस्य मुद्रणस्यैव परामर्शो युक्तः, न तु बहिरङ्गवचनान्तरसन्निहितमोक्षादिरूपफलस्य । तथा च-दाहस्य किणरूपमुद्राहेतुत्वं लोकसिद्धं विनियोजकवचनसिद्धं वा मन्त्रेणानूद्यत इति न दाहस्य मुद्रणस्य वा वैदिकत्वसिद्धिः । यथा-'तस्माद्गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते' इत्यादिवाक्यानूदितगानादेर्लोकसिद्धतया न वैदिकत्वं तद्वत्—**इति** ॥

तन्न । मूलवाक्योपस्थापितार्थस्य व्याख्यानगततच्छब्देन कदाचित्परामर्शदर्शनेऽपि व्याख्यानोपस्थापितार्थस्य मूलस्थतच्छब्देन परामर्शायोगात्, व्याख्यानसजातीयविनियोजकवाक्योपस्थापितार्थस्य मन्त्रगततच्छब्देन परामर्शासम्भवेन तच्छब्दद्वयस्य मुद्रणपरत्वानुपपत्तेः ; अतप्ततनूरित्यत्र तपधातूत्तरक्तप्रत्ययेन कर्मार्थकेन तापजन्याङ्कनरूपफलाश्रयस्य बोधात् ; इद्वहन्त इत्यत्रापि तापजन्यफलस्य मुद्रणस्यैव इच्छब्देन परामर्शेन मुद्रणं वहन्तस्तत्समाशन, मुद्रणं प्राप्तवन्त इत्यस्य वक्तव्यतया तादृशार्थे च गन्ता गच्छतीत्यादिवद्वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य तप्तमुद्राधारणनिष्ठमोक्षसाधनत्वरूपापूर्वार्थपरत्वसम्भवे तद्विहाय वैयर्थ्यापरपर्यायस्य लोकसिद्धार्थानुवादकत्वस्यायोगात् ; तस्माद्गायन्तमित्यादौ चागत्या वैयर्थ्याभ्युपगमात् । अस्तु वा मन्त्रस्य लोकसिद्धार्थानुवादित्वं ; अथापि

च दाहस्य मुद्रणस्य वा वैदिकत्वहानिः । वैदिकत्वं हि—न वेदजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वं, स्मृतिप्राप्तकर्मणां वैदिकत्वानापत्तेः; किं तु वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वम् । तच्च—"पवित्रमिति मन्त्रेण मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे" इति स्मृतिजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वान्मुद्रणस्याक्षुण्णम् । न च तादृशस्मृतेर्देवलकादिविषयत्वं, सर्वसाधारण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

यदपि—अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वं तद्धारणपरत्वं वा न युक्तम् । हे ब्रह्मणस्पते अग्ने ते विततं पवित्रं स्वरूपं रश्मिजालं वा, तेनादग्धतनूरित्यर्थाश्रयणेन अस्य मन्त्रस्य दाहप्रकाशकत्वसम्भवेन दाहे विनियोगनिर्वाहात्—इति । **तन्न**; भेदनियतसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वेन पवित्रशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे राहोश्शिर इत्यादिवत् षष्ठ्या लक्षणाप्रसङ्गात्, पवित्रमित्यग्निरित्युदाहृतश्रुतिविरोधेन अस्यार्थस्यायुक्तत्वाच्च ॥

यदपि—तत्त्वतस्तु त्वदभिमतस्य विनियोजकवचनस्य मूलगवेषणायां पवित्रमन्त्रगतदाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यैव तन्मूलत्वं कल्पनीयम्; न तु विनियोजकसनकस्मृतिसमानविषयं श्रुत्यन्तरं परिकल्प्य तन्मूलत्वं कल्पनीयम् । तथा सति श्रुतिस्वरूपं तस्य विनियोजकस्मृतिमूलत्वं च कल्पनीयमिति गौरवापत्तेः । किं तु सिद्धस्यैव मन्त्रगतदाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना लघीयसी—इति न्यायेन स्मृतिमूलत्वमात्रं कल्पनीयम् । तच्च दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं पूर्वोक्तन्यायेनापातप्रतीतिसिद्धमिति तन्मूलकवचनस्य न प्रामाण्यम् । अत एवामुं धर्मकल्पनान्यायमाश्रित्यैव पूर्वतन्त्रे "स्योनं ते सदनं करोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ, व्रीहीणाम्मेध सुमनस्यमानः" इति मन्त्रस्य दलद्वयसमभिव्याहारात्मकवाक्यप्रमाणाद्बलीयसा लिङ्गेन यथार्हं विभज्य सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च न्यायविनियोगस्य समभिव्याहारा-

त्मकैकवाक्यताबलात् पुरोडाशप्रतिष्ठापनविशिष्टसदनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं परिकल्प्य कृत्स्नं मन्त्रं सदनकरणे विनियोजयतो बोधायनस्य वचनं लिङ्गाभासमूलत्वेन न प्रमाणमित्युक्तम्; न तु तस्य विनियोजककल्पसूत्रस्य स्वसमानविषयकश्रुत्यन्तरकल्पनेन प्रामाण्यं समर्थितम्। एवमन्यान्यपि लिङ्गाभासमूलकानि कल्पसूत्रादिवचनानि कल्पसूत्राधिकरणे भट्टपादैरप्रमाणत्वेनोदाहृतानि द्रष्टव्यानि। यदा पुनरपि गानेन महाजनपरिगृहीतानां वचनानामप्रामाण्यं, तदा कैव कथा शिष्टापरिग्रहदूषितस्य क्वाप्यनुपलब्धकोशस्य सनकवचनस्याप्रामाण्ये। तथा च सनकवचनस्य प्रामाण्यसिद्धौ तद्बलेन पवित्रमन्त्रस्य दाहपरत्वसिद्धिः, दाहपरत्वसिद्धौ च दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गमुपजीव्य प्रवर्तमानस्य सनकवचनस्य प्रामाण्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयोऽप्यनुसन्धेयः ॥ तस्माद्विनियोगानुसारेणास्य मन्त्रस्य दाहपरत्वाश्रयणमयुक्तमेव—इति ॥

तन्न—उक्तमन्त्रगतस्य दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य 'पवित्रमित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारः' इति श्रुतिसिद्धत्वेनापातप्रतीतिसिद्धत्वाभावात्, सनकस्मृतिवचनस्योक्तलिङ्गमूलकत्वेऽपि प्रामाण्योपपत्तेः; तादृशस्मृतिवचनोपजीव्यस्य दाहप्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गस्य श्रुतिसिद्धत्वेन स्वप्रामाण्याधीनसिद्धिकत्वाभावेनान्योन्याश्रयविरहाच्च ॥

यत्तु—परमार्थतस्त्वस्य मन्त्रस्य विनियोगानुसारेण दाहपरत्वकल्पने प्राप्तार्थतया विधिशक्तिविलोप एव स्यात्; तथा हि पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेदित्यस्य विनियोजकस्मृतिवचनस्य पवित्रमन्त्रविशिष्टचक्रधारणविधिपरत्वे तेनैव स्मृतिवचनेन चक्रधारणस्य प्राप्ततया पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणविधिपरत्वायोगात् अस्य स्मृतिवचनस्य चक्रधारणानुवादेन मन्त्रविनियोगविधिपरत्वेऽनुवादस्य प्राप्तिसापेक्षतया चक्रधारणस्यान्यतः प्राप्तिर्वक्तव्या। तत्र पवित्रमन्त्रादेव चक्र-

धारणप्राप्त्यभ्युपगमे पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धौ तत्प्राप्तचक्रधारणानुवादेन स्मृतिवचनस्य पवित्रमन्त्रविनियोजकत्वसिद्धिः ; स्मृतिवचनस्य विनियोजकत्वसिद्धौ च स्मृतिविनियोगवत्त्वेन मन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । वचनान्तरप्राप्तं चक्रधारणमनूद्य स्मृतिवचनस्य विनियोगविधिपरत्वे तस्मादेव वचनान्तरान्मुद्राधारणस्य प्राप्ततया न पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धिः—इति ॥

तन्न । न हि प्रमाणान्तरप्राप्तत्वं विधायकत्वविरोधि ; तथा सति विधायकश्रुतिसमानार्थकस्मृतिसद्भावस्थले श्रुतेर्विधायकत्वानापत्तेः, तद्विधेयत्वेनाभिमतस्य स्मृतिप्राप्तत्वात् ; किं तु स्वानुपजीविमानान्तरप्राप्तत्वम् । तथा च स्मृतेस्स्वोपजीवित्वात्तत्प्राप्तस्यापि श्रुत्या विधेयत्वमुपपद्यत इति । पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेदित्यस्य तादृशमन्त्रविशिष्टचक्रधारणविधिपरत्वेऽपि न दोषः । एवमस्य मन्त्रस्य चक्रधारणानुवादेन मन्त्रविनियोगविधिपरत्वमप्युपपद्यते । तत्र पवित्रमन्त्रादेव चक्रधारणस्य प्राप्त्यभ्युपगमेऽपि नान्योन्याश्रयः, ऋषिसमवेतस्यैव पवित्रमन्त्रविशेष्यकविधिपरत्वप्रकारकज्ञानस्य विनियोगजनकत्वात्, तस्य चात्रार्योपदेशयोगजधर्मादिजन्यत्वेन विनियोगजन्यत्वाभावात्, अस्मदादिगतस्य तादृशज्ञानस्य विनियोगाधीनत्वेऽपि विनियोगजनकत्वाभावात् । वचनान्तरप्राप्तं चक्रधारणमनूद्य स्मृतिवचनस्य विनियोगविधिपरत्वमपि युक्तमेव ; वचनान्तरान्मुद्राधारणस्य प्राप्तत्वेऽपि वचनान्तरं येन न श्रुतं तं प्रति पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसम्भवात्, नानाशाखागतानां अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यानां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रत्यग्निहोत्रविधायकतायाश्शास्त्रसिद्धत्वात्, स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानविरोधिस्वानुपजीविमानान्तरप्राप्तार्थत्वस्यैव विधायकत्वकुण्ठकत्वात् । एवमुपबृंहणबलादप्यस्य मन्त्रस्य चक्रधारणविधायकत्वं सिद्ध्यति ।

तथा हि पाद्मे—

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण संतप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥
पवित्रं ब्राह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा ।
तेनातप्ता तनूर्येषां ते न यान्ति हरेः पदम् ॥
तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति परंपदम् ।
शुद्धेन तेन तप्तेन ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥
येन देवा पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा ।
तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु नः ॥
प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् ।
तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥
सनेमि चक्रमजरं चक्षुरस्य महात्मनः ।
तस्मिन् हि बिभृते देवा महोन्नतपदं ययुः ॥
यत्ते पवित्रमर्चिषि अग्ने तेन पुनीहि नः ।
इत्येवं श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने ॥
तस्माद्वै विधिवद्धार्यास्शङ्खचक्रादिहेतयः ।"

इत्यादिना तप्तचक्रधारणे पवित्रश्रुतिचरणश्रुतिगतपदानां श्रुत्यन्तरगतपदानां च समन्वयप्रदर्शनेन पवित्रचरणश्रुत्योरश्श्रुत्यन्तराणां च चक्रधारणपरत्वमाश्रयणीयम् ॥

यत्तु—'देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्' इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धार्थप्रतिपादनपरवेदभागोपबृंहणस्य पुराणादेः प्रत्यक्षमूलकत्वसम्भवेऽपि मानान्तरानधिगतार्थप्रतिपादनपरविधिवाक्योपबृंहणपुराणादेः प्रत्यक्षमूलकत्वासम्भवेन पवित्रमन्त्रस्य शक्तितात्पर्यनिर्णयानुकूलस्य बुद्धिपरिकल्पितन्यायमूलत्वस्यैव वक्तव्यतया न्याय एव शरणीकरणीयः— इति ॥ तदपि न। मानान्तरानधिगतार्थप्रतिपादनपरविधिवाक्योपबृंहणस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वसम्भवात्, न्यायमूलकत्वमेव इति नियमानुपपत्तेः; इतरेषां

चानुपलब्धेरिति स्मृत्यधिकरणगुणसूत्रे अतीन्द्रियार्थप्रतिपादनपरोप-बृंहणस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वस्यैवोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । अत एव अतीतानागतादिगोचरचतुर्मुखप्रसादादिलब्धसाक्षात्कारमूलकत्व-मुपबृंहणस्योक्तं **श्रीरामायणे**—

'मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती।"—

इत्यारभ्य,

"रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।
रामस्य सह सौमित्रे राक्षसानां तथैव च ॥
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।
तच्चाप्यकथितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ।
कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥" —इति ॥

न च-रामायणस्योक्तवचनेन भगवच्चरितवर्णन एव चतुर्मुखप्रसादजन्य-साक्षात्कारमूलकत्वं प्रतीयते, न तु मानान्तरानधिगतार्थवेदवाक्योप-बृंहण इति-वाच्यम्, तस्योपलक्षणत्वात्। अत एव **श्रीमद्रामायणे**—

"वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ।"—इत्युक्तम् ।

तथा **विष्णुपुराणे**—

'सम्प्राप्तश्च तदा तत्र वसिष्ठो ब्रह्मणस्सुतः ।'—

इत्यारभ्य,

"पुराणसंहिताकर्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठो मे पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥" इति ॥

तथा **श्रीमहाभारते आदिपर्वणि**—

"तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदान् महामतिः ।
सस्कारोपगतं गुह्यं नानाशास्त्रोपबृंहितम् ॥
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे मध्ये गिरिगुहालये ।
विशोध्य देहं धर्मात्मा दर्भसंस्तरमाश्रितः ॥
शुचिस्सुनियमोपेतश्शान्तात्मा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ॥
प्रविश्य योगज्ञानेन सोऽपश्यत्सर्वमन्ततः ।
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसाऽऽवृते ॥" —इत्यादि ॥

तत्रैव **मोक्षधर्मे** भगवतो बादरायणस्य नारायणप्रसादलब्धं प्रत्यक्षमुपबृंहणमूलमित्युक्तम्—

"पराशरसुतश्श्रीमान् व्यासो वाक्यमुवाच ह ।
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ।
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ॥
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
प्रकाशकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ॥
तच्छृणुध्वं यथा ज्ञानं वक्ष्येऽसंशयमुत्तमम् ।
यथावृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥
परमात्मेति य प्राहुस्साङ्ख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥" —इति ॥

तत्रैव मोक्षधर्मे भगवान्—

"भूतभव्यभविष्याणां ज्ञानानां वेत्स्यसे गतिम् ।
ये ह्यतिक्रान्तगाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥
तांश्च सर्वान्मयादिष्टो द्रक्ष्यसे नात्र संशयः ।

पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकान् सहस्रयुगपर्ययान् ॥
अपि ध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ।"   —इति ॥

तस्मात्प्रत्यक्षमूलकतयैवोपबृंहणस्य प्रामाण्यमित्युपबृंहणानुरोधात्पवित्र-श्रुतेश्चक्रधारणविधायकत्वमङ्गीकर्तव्यं ; न्यायमूलकतया प्रामाण्येऽपि न्यायदार्ढ्यस्य पूर्वमुपपादितत्वात्तन्मूलकोपबृंहणानुरोधाच्च तथाऽङ्गी-कर्तव्यम्। अतीन्द्रियार्थेषूपबृंहणस्याप्रामाण्ये अपिस्मर्यतइत्यादिशारी-रकसूत्रे ह्यतीन्द्रियार्थव्यवस्थापकतयोपबृंहणोदाहरणानुपपत्तिः । एवं प्रमाणलक्षणे प्रतिपादितस्योपबृंहणस्यानर्थक्यापत्तिश्च ॥

यच्चोक्तं—अविवक्षितार्थेऽपि मन्त्रस्य पुराणेषूपबृंहणं दृश्यते; यथा—

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्या,
जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णो"—

इति मन्त्रस्य सोमलतायां विष्ण्वादिजनयितृत्वासम्भवेन तज्जनयितृ-त्वांशे विवक्षारहितस्यापि,

"सोमं ससर्ज यज्ञार्थं सोमाद्द्यौस्समजायत ।
धरा वह्निश्च सूर्यश्च वज्रपाणिश्शचीपतिः ॥
विष्णुर्नारायणश्श्रीमान् सर्वं सोममयं जगत् ।"—

इति वायुसंहितायामुपबृंहणदर्शनात् ; तस्मान्नोपबृंहणानुसारेण पवित्र-मन्त्रस्य चक्रधारणपरत्वसिद्धिः—इति ॥ **तन्न**, उपबृंहणविशेषस्याप्रामा-ण्यदर्शनमात्रेणोपबृंहणत्वावच्छेदेन तथात्वसाधने 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इत्यादिवेदवाक्यविशेषस्य बाधितार्थकत्वदर्शनेन वेदत्वा वच्छेदेन तथात्वापत्तेः ; इदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यदर्शनमात्रेण ज्ञानत्वावच्छेदेन तथात्वसिद्धौ शून्यवादापत्तेः। एवं मन्त्रादिगतसोम-पदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वेन तादृशपरमात्मनश्च द्यावापृथिव्यादि-जनयितृत्वसम्भवादवतारविष्णुजनयितृत्वसम्भवाच्च । तथा सोमपदस्य परमात्मपर्यन्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः, सूर्यादीनां कर्मद्वारा सोमसाध्य

त्वात्, यज्ञैराराधितो भगवानपि लीलयाऽवतरतीति पुराणादिसिद्ध-त्वाच्च । तदाह **पराशरः**---

"देह्यनुज्ञां महाराज मा धर्मो यातु संक्षयम् ।
हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥" ---इति ॥

तथा चोपबृंहणानुसारेण पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणपरतया वेदमन्त्र-करणकविधिविषयतया च चक्रधारणस्य वैदिकत्वसिद्धिः । न च—प्राणाय स्वाहेति वेदमन्त्रान्विते प्रथमकवलभक्षणे व्यभिचाराद्वेदमन्त्रा-न्वितत्वं न वैदिकत्वसाधकमिति—वाच्यम् ; प्रथमकवलभक्षणेऽपि वेदजन्येष्टसाधनत्वादिप्रकारकबोधविषयत्वादिरूपवैदिकत्वसत्त्वात् ॥

यदपि---पद्मपुराणवचनं 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यादिवत्, 'इत्येव श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने' इत्यनेन कथ-ञ्चिन्मन्त्रपदप्रकाश्यत्वं हेतुवन्निगद्य, "तस्माद्वै विधिवद्धार्याश्शङ्ख-चक्रादिहेतयः" इत्यनेन मन्त्रसिद्धं चक्रादिधारणं स्तौतीति न पाद्मो-पबृंहणबलाच्चक्रादिधारणस्य वैदिकत्वसिद्धिः—इति ॥ **तन्न** ; कथयन्ती-त्यस्य बोधयन्तीत्यर्थकतया मन्त्रजन्यबोधविषयत्वस्यैव प्रतीतेः, कथ-ञ्चिन्मन्त्रपदप्रकाश्यत्वं निगद्यत इत्यस्याग्रहमूलकत्वात्, वेदोपबृंहणार्थं प्रवृत्तस्य पुराणस्य मन्त्रपदप्रकाश्यत्वे तात्पर्यासम्भवात्, 'तस्माद्वै विधिवद्धार्याः' इत्यनेन चक्रधारणे प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभाव-प्रतियोगित्वप्रतीतेः, चक्रधारणविधानस्यैव बोधनेन स्तावकत्वकथना-योगाच्च । किञ्च—स्तावकत्वं नाम प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगि-त्वाभाववति चक्रधारणे तद्बोधकत्वं वा विशिष्टवाक्यस्य प्रतीयमानार्थ-परित्यागेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वलाक्षणिकत्वं वा ? नाद्यः—अप्रा-माण्यापत्तेः, प्रमाणान्तरबाधाभावे वृथा तत्कल्पनस्यानुचितत्वात् । अत एव न द्वितीयः, स्तावकत्वेऽपि नाविहितस्य स्तुतिरिति न्यायेन विध्युन्नयनावश्यंभावाच्च ॥

यदप्युक्तं—वस्तुतस्तु न पुराणकर्तृसमुत्प्रेक्षितन्यायाभाससिद्धार्थकथनपरमिदं वचनं; किन्तु वैशेषिकसाङ्ख्यशैवागमप्रक्रियानुवादिपुराणभागेषु वैशेषिकादिसमुत्प्रेक्षितहेत्वाभासानुवादकवचनवत्पाञ्चरात्रप्रक्रियानुवादिपुराणभागेषु स्वमताभिनिवेशपिहिततत्त्वदृष्टिपाञ्चरात्रिकमतभ्रान्तिविप्रलिप्सादिसमुत्प्रेक्षितन्यायाभाससिद्धस्वमतानुगुणश्रुतियोजनाप्रकारानुवादकान्येतादृशोपबृंहणवचनानि तन्मताभिमानिपुरुषसंवादप्रदर्शनपूर्वकं निबद्धानीति नैतेषां तत्र तात्पर्यम्; शुक्तिका रजतमभादिति भ्रान्तिसिद्धरजतानुवादिवाक्यवत्परभ्रमसिद्धस्यैवार्थस्यानुवादात्। अत एव प्राचीनैः—'बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविधायिनाम्' इति महाभारतवचनादात्मनानात्वमाशङ्क्य साङ्ख्यमतप्रक्रियानुवादित्वादात्मनानात्वपरत्वं नास्तीत्युक्तम्—इति ॥

तदयुक्तं; यस्यार्थस्योत्तरत्र दूषणं प्रतिपाद्यते तदर्थप्रतिपादनपरश्रुतिपुराणादेर्भ्रान्तिसिद्धार्थानुवादपरत्वं, यथा सद्विद्यायां—तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति वाक्यस्य तथात्वं, कथमसतस्सज्जायेतेत्युत्तरवाक्येन तन्निराकरणात्, दूषणाभावेऽपि तथात्वकल्पने च सर्वत्रापि तथात्वकल्पनसम्भवेन सर्वस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रामाण्यापत्तेः ॥

एतेन—बहवः पुरुषा राजन्नित्यस्यापि साङ्ख्यप्रक्रियानुवादित्वं प्राचीनोक्तमयुक्तं; "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिश्रुतिसिद्धात्मनानात्वप्रतिपादनपरत्वाच्च ॥

यच्चोक्तं—पाद्मोपबृंहणबलादिव शैवपुराणोपबृंहणबलात्पवित्रचरणश्रुत्योस्तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वप्रसङ्गः। तथा हि—

"ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः।
पवित्रं तद्धि विख्यातं तत्सम्पर्कात्तनुश्शुचिः॥
ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते।

तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम् ॥
तेनातप्ततनूरङ्ग."—

इत्यादिना,

'दीक्षया सहितस्साक्षादामुयाल्लिङ्गमुत्तमम्' ।

इत्यन्तेन अगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्रुतेर्लिङ्गधारणपरतया व्याख्यातत्वात्—इति । तत्तुच्छम्; शैवपुराणस्य तामसत्वेन पाद्मपुराणस्य च सात्त्विकत्वेन तयोर्विरोधे पाद्मवचनस्यैव ग्राह्यत्वात्, भगवच्छास्त्रे च पवित्रश्रुतेस्सौदर्शनत्वाभिधानेन तद्विरोधाच्च; भगवच्छास्त्रमूलकमनुस्मृतिविरोधे स्मृत्यन्तराणामनादरणीयतायाः 'मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते' इत्यादिवचनसिद्धत्वेन साक्षाद्भगवच्छास्त्रविरोधेऽनादरणीयताया. कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् ॥

ननु—शैवपुराणस्य तामसत्वे पाद्मपुराणस्य च सात्त्विकत्वे किं मानं, किं वा मानं तामसानामनादरणीयत्वे—इति चेत्। उच्यते—

"वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं परम् ।
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शोभनं स्मृतम् ।
सात्त्विकानि पुराणानि शोभनानि शुभानने ।
ब्रह्माण्डं ब्रह्मकैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ॥
भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ।
शैवमाग्नेयकं चैव लैङ्गं स्कान्दं तथैव च ॥
कौर्मं चैव तथा मात्स्यं तामसानि प्रचक्षते ।"

इति पाद्मपुराणवचनैस्सात्त्विकराजसतामसविभागस्य,

"नाद्रियेत पुराणादीन् राजसांस्तामसांस्तथा ।
अनीशानां परेशत्वं वृथा यत्रोपवर्ण्यते ॥"

इति भारद्वाजवचनेन तामसानामनुपादेयत्वस्य च सिद्धेः; किं चानन्यथासिद्धमेवोपबृंहणं श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रभवति; 'ब्रह्मेति लिङ्गमा-

ख्यातं' इत्याद्युपबृंहणं च तप्तलिङ्गमुद्राधारणांशे नानन्यथासिद्धं; तस्योपबृंहणस्य सुदर्शनपरत्वेनाप्युपपत्तेः। तथा हि—ब्रह्मेति लिङ्ग-माख्यातमित्यस्यायमर्थः—ब्रह्मेतिशब्देन लिङ्गं भगवच्चिह्नं सुदर्शन-माख्यातं, एवम्भूतस्य सुदर्शनस्य ईश्वरो नारायणः पतिर्नियन्ताऽपि 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतम्', 'निरुपाधीश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठित-म्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वीश्वरशब्दस्य नारायणे प्रयोगदर्शनात्; तत् प्रसिद्धं सुदर्शनं पवित्रं, तत्सम्पर्कात्तनुश्शुचिः, पवित्रं ते विततमिति ऋगाहेति योजना। तस्माल्लिङ्गाख्यं चिह्नाख्यं। शैवं—शिवस्य नाराय-णस्येदमिति शैवं, 'शाश्वतं शिवमच्युतं' इत्यादौ नारायणेऽपि शिव-शब्दप्रयोगदर्शनात्; यद्वा—शिवेन रुद्रेण धार्यमाणत्वाच्छैवं, वैष्णवा-नामहं यथेति भागवतादौ शिवस्य वैष्णवोत्तमत्वोक्तेस्तस्यापि चक्र-धारणसिद्धेः। तेन विष्णुचक्रेणातप्ततनूरज्ञः; तप्ततनूर्विशेषज्ञ इत्यर्थः। दीक्षया—तापादिसंस्काररूपया; सहितोऽधिकारी—उत्तमं भगवच्चक्रादि-चिह्नं, तत्सारूप्यमिति यावत्; आप्नुयात्—प्राप्नोति। यदि लिङ्ग-शब्दश्शिवलिङ्गपरस्स्यात् तदोपबृंहणानुसारेण तप्तलिङ्गधारणं श्रुति-विहितमिति तप्तलिङ्गं वैदिकैर्धार्यं स्यात्; न हि वैदिकेषु केनापि तद्धार्यते। न च—पाशुपतव्रतादिशिवधर्मतत्फलकैलासादिप्राप्तिप्रति-पादकपूर्वापरवाक्यसन्दर्भमध्यगतलिङ्गपदस्य शिवलिङ्गपरत्वमुचितं, न तु विष्णुचिह्नभूतचक्रादिपरत्वं, प्रकरणविरोधादिति—वाच्यम्; शिव-लिङ्गपरत्वे सात्त्विकपुराणविरोधेनोपबृंहणस्यैवाप्रामाण्यापत्तेः, शिवस्य चक्रादिधारणेन वैष्णवोत्तमत्वरूपपरमोत्कर्षप्रतिपादकतया प्रकरण-विरोधाभावाच्च॥

यदपि—'तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं शैवं धार्यमनामयम्'—इत्यत्र शिवलिङ्गशब्दयोः क्रमेण नारायणतच्चक्रवाचित्वाश्रयणं न सम्भवति; सुरभयस्सुमनसः, रामार्जुनावित्यादौ यत्रोभयपदं स्वनार्थकं,

तत्र परस्परसमभिव्याहारेण तत्तदर्थविशेषरूढिसमुन्मेषवत् शिवलिङ्ग-पदयोः परस्परसमभिव्याहारेण शशाङ्कशेखरतत्प्रतिकृतिरूढ्योरेव समुन्मेषात्---इति । तन्न ; यत्र पदद्वयं नानार्थकं तत्र परस्परसमभिव्याहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वेऽन्योन्याश्रयात्, शिवपदस्य रुद्रपरत्व-निश्चयं विना लिङ्गपदस्य तत्प्रतिकृतिपरत्वनिश्चयासम्भवात् लिङ्ग-पदस्य तत्प्रतिकृतिपरत्वनिश्चयं विना शिवपदस्य रुद्रपरत्वनिश्चया-योगादिति ॥

यदपि---"यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं नहतस्यावधावति, मा तद्भूम्या माश्लिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातम्"---इति मन्त्रेण तप्तशूलधारणमपि प्रसञ्जनीयम्---इति । तन्न ; इष्टसाधन-त्वानिष्टनिरासकत्वान्यतरप्रकारकवेदजन्यबोधविषयत्वस्यैव धर्मत्वव्या-प्यत्वेन धर्मत्वापादकत्वेऽपि केवलवेदजन्यबोधविषयत्वस्य धर्मत्वा-नापादकत्वात् ; अन्यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति वेदजन्यबोधविषयस्य कलञ्जभक्षणादेरपि धर्मत्वापत्तेः । न च--अनिष्टसाधनत्वाप्रकारकवेद-जन्यबोधविषयत्वस्य धर्मत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति--वाच्यम् ; तथाऽपि 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' इत्युक्तयतिहननादे-रपि धर्मत्वप्रसङ्गात् ; तथा चोक्तान्यतरप्रकारकवेदजन्यबोधविषय-त्वस्य त्रिशूलधारणेऽभावाद्धर्मत्वापादनं न युक्तम् ॥

न च--अभिशूलमग्निना शूलसंसृष्टेनाग्निना, पच्यमानात् तज्जन्यवर्त-मानकालीनकिणाश्रयात्, ते गात्रात्, यदल्पमप्यवधावति चित्याग्निदाह-काले अज्ञातं सत् पतति ; तदङ्गं भूम्यां माश्लिषत् मा लग्नं भूत्, उश-द्भ्यः कामयमानेभ्यः, रातं दत्तमस्त्वित्यर्थात् अग्नितप्तशूलजन्यकिणस्य देवप्रीतिरूपेष्टसाधनत्वबोधनाद्धर्मत्वापादनं युज्यत इति--वाच्यम् ; पच्यमानादित्यनेन पाकस्य वर्तमानत्वबोधेऽपि किणस्य तदबोधात्--लडाद्यर्थवर्तमानत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वयेऽपि तज्जन्यफलेऽन्वयासम्भवात्,

अन्यथा मध्यमार्गगन्तरि काशी गच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः, विक्लित्त्य-नुकूलव्यापारस्य पचधात्वर्थत्वेन क्लिणस्य फलत्वाभावाच्च । न च—अभिशूलं शूलसंसृष्टात् अग्निना पच्यमानात् नित्याग्निना पच्यमानादित्यर्थाङ्गीकारान्न विरोधः, निहतस्येत्यनेन मरणानन्तरकालीनत्व-बोधादिति—वाच्यम् ; तथा सति शूलसंसृष्टत्वमात्रप्रतीतावपि तप्तशूल-धारणाप्रतीतेरापादकासिद्धेः ॥

वस्तुतस्तु—अश्वमेधे श्रूयमाणस्यास्य मन्त्रस्याश्वपरत्वमेव युक्तं ; तथैव भट्टभास्करादिभिर्व्याख्यातत्वात्, "हे अश्व अग्निना पच्यमानात्ते गात्रात्, यदल्पमप्यववावति अज्ञात सत् पतति, पृथिव्यां निहतस्य निहन्यमानस्य तव अभिशूलं शूले सक्तमङ्ग वा अवधावति, तदङ्गं भूम्यां मा श्लिपत् मा लग्नं भूत्, उशद्भ्यः कामयमानेभ्यो रातं दत्तमस्तु" इति तद्भाष्यात् ; तस्मादस्य मन्त्रस्य तप्तशूलधारणे धर्मत्वापादकत्व-कथनमसङ्गतमेव ॥

यदपि—स्मृतिपुराणतन्त्रादिषु यानि तापरूपाणि कर्माण्युपदिष्टानि तद्विषयतयैवायं मन्त्रो योजनीयः ; तथा हि—सन्ति बहवस्तापाः, 'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थस्सूर्याभिमुखमास्थितः'—इत्यादिस्मृतिप्रतिपन्न-वैखानसधर्मभूतपञ्चाग्निसूर्यादितापः, तथा योगशास्त्रविहितप्राणायाम-सङ्क्षुभितजाठराग्निसन्तापः, सुरापानमरणान्तिकप्रायश्चित्तभूततप्तसुरागो-मूत्रादिपानसम्पादितमकल्देहतापः, मृतशरीरदाहात्मकचित्याग्निदाहः, अग्निर्वैद्यमतःपरमिति वैद्यशास्त्रप्रतिपन्नसन्निपातादिरोगनिवर्तकाग्निवै-द्यदाहः, श्रोत्रियस्य पारलौकिकज्ञानवतस्सम्पातायातपापानुष्ठानसम्पन्न-पश्चात्तापः, ब्रह्महत्यादिपातकिनां देशान्तरगमनेऽपि तत्कृतपापपरि-ज्ञानाय तप्तकबन्धभगमुद्रादितापश्च । सम्भाव्यते च तेषां सर्वेषां तापानां तप्तपदेन प्रत्ययः । युज्यते च पवित्रमन्त्रोत्तरार्धगतेन तत्पदद्वयेन 'तेनरक्तं रागात्', 'तत्र भवः', तत्र जातः', 'तस्यापत्यम्'

इत्यादिव्याकरणसूत्रगततत्पदवत् शब्दासन्निहितस्यापि योग्यताबलेन बुद्धिमागतस्य तत्तत्तापविशेषसाध्यफलस्य परामर्शः । तथा च—अग्निसाध्यतापानुष्ठानसमये ब्रह्मणस्पतिशब्देन अग्नेस्सम्बोधनं कार्यं; एवं सूर्यादिसाध्यतापानुष्ठानसमये सूर्यादीनां साधनतया तत्सम्बोधनं कार्यम् । यद्वा—अग्निसाध्यतापानुष्ठानसमयेऽपि सूर्यादीनां सर्वकर्मसाक्षितया ब्रह्मणस्पतिशब्देन तेषामन्यतमस्य सम्बोधनं युज्यते ; 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्', 'अग्निर्मे वाचि श्रितः' इत्यादिश्रवणात् । यद्वा—सुषुम्नस्सूर्यरश्मिरित्यादिश्रुत्या सुषुम्नानाडीरूपेणादित्यस्य जठरवृत्तिवैश्वानररूपेणाग्नेः प्राणपञ्चकरूपेण वायोरन्तर्यामिरूपेण परमेश्वरस्य सर्वगात्रव्याप्तिवचनमुपपद्यते । पवित्रशब्दश्च—'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरकोशाभिधानात्, 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, सूर्यः पवित्रं स मा पुनातु', 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रं', 'यत्ते पवित्रमर्चिषि, अग्ने विततमन्तरा, ब्रह्म तेन पुनीमहे, उभाभ्यां देव सवितः, पवित्रेण सवेन च', 'पाणिलिङ्गं पवित्रम्' इत्यादिवैदिकप्रयोगाच्च सूर्याग्निस्वरूपतद्रश्मिजालशिवलिङ्गादिषु यथायोगं वर्तनीयः। तथा च पवित्रशब्दस्य सूर्यादिस्वरूपपरत्वे—हे ब्रह्मणस्पते हे अग्ने यत् त्वत्स्वरूपं तेनादग्धतनूस्तत्तदुचितं फलं नाश्नुते—इत्यर्थो ग्राह्यः ; पवित्रशब्दस्य रश्मिजालपरत्वे—मेध्यं यद्रश्मिजालं तेनादग्धतनूस्तद्योग्यं फलं नाश्नुत इत्यादियोजनाभेदा यथासम्भवमूहनीयाः ॥ —इति ॥

अत्रोच्यते—तत्र हि पञ्चाग्निसूर्यादितापपरत्वं तावदयुक्तं, चतुर्मुखनियामकत्वस्य सूर्ये बाधेन ब्रह्मणस्पत इत्यनेन सम्बोध्यत्वानुपपत्तेः, सूर्यस्य वेदस्वरूपतायाः 'सैषा त्रय्येव विद्या तपति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेऽपि तन्नियामकत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्ब्रह्मशब्देन वेदस्य ग्रहणेऽप्यनिस्तारात्, सूर्यस्वरूपस्य तद्विग्रहस्य वा विभुत्वाभावेन गात्राणि पर्येषीत्यस्यानुपपत्तेः । न च—'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी

प्राविशत्' 'सुषुम्नस्सूर्यरश्मि ' इत्यादिश्रुतिभिरिन्द्रियाभिमानिदेवतात्वेन सुषुम्नानाडीरूपरश्मिद्वारेण च व्याप्तिरादित्यस्याप्युपपद्यत इति–वाच्यम्; प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितगात्रत्वव्यापकत्वस्य तावताऽपि बाधात्, नेत्राद्यवच्छेदेन सतोऽप्यादित्यस्यान्यदेशावच्छेदेनाभावसत्त्वात्, विश्वतश्शब्दपरीत्युपसर्गाभ्यां तादृशव्यापकत्वस्यैव बोधनात्, पदान्तरासमभिव्याहृतस्य प्रभुशब्दस्य निरुपाधिकप्रभुत्वाद्यवच्छिन्नवाचकत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च ॥

पवित्रं विततमित्यस्य मेध्यं यद्रश्मिजालमित्यर्थोऽपि न युक्तः, रश्मिजालपदस्याध्याहारप्रसङ्गात्। तच्छब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतत्तत्साध्यफलपरत्वमपि न युक्तं; अनिर्दिष्टपरामर्शकत्वायोगात्, तेन रक्तं रागादित्यत्र रागादित्यस्य रञ्जकद्रव्यवाचिपदादित्यर्थकतया निर्दिष्टस्यैव रञ्जकद्रव्यस्य तच्छब्देन परामर्शात्, 'तत्र जातः' 'तस्यापत्यं' इत्यादावपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्त्या प्रातिपदिकशब्दस्य च अर्थवदधातुरित्यनेनार्थविशिष्टशब्दस्वरूपे परिभाषितत्वेन तत्परतया तद्घटकप्रातिपदिकार्थस्य तच्छब्देन परामर्शादनिर्दिष्टपरामर्शायोगात्। अस्तु वा तत्रागत्याऽनिर्दिष्टपरामर्शः, तथाऽपि प्रकृते गत्यन्तरस्योपपादितत्वेन तदयोगात् ॥

एतेन योगशास्त्रविहितप्राणायामादिसङ्क्षुभितजाठराग्निसन्तापादिपरत्वमपि निरस्तम्; "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, सूर्यः पवित्रम्" इत्यादौ सूर्यशब्दस्याग्नित्वाद्यवच्छिन्नपरत्वे घटो घट इतिवन्निराकाङ्क्षत्वप्रसङ्गेन सहप्रयोगस्य तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकुण्ठकस्य तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिसाधकतयोपन्यासस्याज्ञानमूलकत्वात्, ते पवित्रमित्यस्य त्वत्स्वरूपमित्यर्थे अभेदे षष्ठ्या अस्वारस्यात्, अतप्ततनूरित्यत्र प्राणायामसङ्क्षुभितजाठराग्निनेत्यध्याहारापत्तेश्च ॥

पाणिलिङ्गं पवित्रमिति लिङ्गे पवित्रशब्दप्रयोगोऽप्यसिद्धः ; पाणिलिङ्ग पवित्रमिति वा ऽस्यास्मिर्यजुर्वेदारण्यके पाठेऽपि विद्यारण्यभट्टभास्करादिभिरव्याख्यातत्वेन तादृशपाठस्याप्रामाणिकत्वात्, द्राविडानां शिष्टानां पाठाभावात्, पाणिमन्तं पवित्रमिति पाठाच्च । किञ्च पवित्रश्रुतेः परमात्मपरतया सूर्यादिपरत्वासम्भवः । तदाह भगवान् शौनकः—

"आध्यात्मिकं पवित्रं ते सूक्तं जप्त्वाऽऽप्लुतश्शुचिः ।
गतिमिष्टामवाप्नोति विन्दते चेह वृद्धताम् ॥" —इति ॥

एतदेव शौनकवचनमनुरुध्य सामवेदभाष्यकृता भरतस्वामिना पवित्रश्रुतिः परमात्मपरतया व्याख्याता। न चैवं—सौदर्शनत्वविरोध इति—वाच्यम् ; परमात्मपरत्वेऽपि तदायुधत्वेन सुदर्शनपरत्वाविरोधात् । अपि च पवित्रमित्यग्निरिति श्रुत्या पवित्रश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरतया व्याख्यातत्वेन अर्थान्तरपरत्वकथनमत्यन्तमप्रामाणिकम् ॥

यत्तु—"नाङ्कयेन्न दहेद्देहं दहेच्चेत्कामकारतः ।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाश्श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥"—

इत्यादिस्मार्तनिषेधवचनमूलत्वेनायं मन्त्रो योजनीयः । तथा हि—हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम, त्वं प्रभुः स्वतन्त्रोऽसि, पवित्रं पवित्राणि पूतानि, सुपां सुलुगित्यनुशासनाद्विभक्तिव्यत्ययः ; विश्वतो गात्राणि करचरणादीनि सर्वाङ्गानि, विस्तीर्णं यथा भवति तथा पर्येपि धारयसि; तदङ्गानां पवित्रत्वं च 'यावतीर्वै देवतास्तास्सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इतिश्रुतेः। तस्मात्तप्तमुद्रा न धार्येत्यभिप्रेत्य परमकारुणिकी श्रुतिराह अतप्तेति ; आय विष्णवे, तप्ता तनूर्येन तथोक्तः, अत एवामः—अपक्रान्तःकरणः, तत्—प्रसिद्धं, नाश्नुते—न भजते ; एवं—विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनूर्यस्य स तथोक्त इति वा विग्रहः। न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्रं; अनिष्टमप्यस्तीत्याह—शृतास

इति ; शृताः पक्काः, इत् तप्तचक्रमुद्रासन्तापं, वहन्तः समाशत। अर्थात्पाक एव कर्मत्वेन सम्बध्यते, स च योग्यत्वात्कुम्भीपाकादिरूपः। यद्वा—अतप्तेति तपसन्ताप इत्यस्य लङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनं, छान्दसमेकपदत्वं, कत्रभावार्थं त्वयाऽपि तदनुसरणात्। अस्तु वा द्वैपद्यं, तथाऽपि न दोषः ; तेनायमर्थः—यस्य तनूरङ्गानि, नातप्त न दग्धवान्, स आमः ; अत एव ब्राह्मणोत्तमस्तत्पदमश्नुते। एवमतप्ताङ्गानां फलमुक्त्वा तप्ताङ्गानामनिष्टमाह शृतास इति। तच्छब्देन पूर्ववदेव कुम्भीपाकस्य परामर्शः, तथा च ब्राह्मणोत्तमैस्तप्तमुद्रा न धार्येति फलितोऽर्थः—इति॥

तदयुक्तम्; पतिशब्दस्य स्वामित्वनियामकत्वावच्छिन्नशक्तस्योत्तमपरत्वे शरीरत्वावच्छिन्नशक्तस्य गात्रशब्दस्य करचरणादिपरत्वे व्याप्त्यर्थकस्य पर्येषीत्यस्य धारणपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गात्। भिन्नवचनान्तयोः पवित्रगात्रशब्दयोस्सामानाधिकरण्यायोगात्; विभक्तिव्यत्ययकल्पनस्य चागतिकत्वात् ; गात्राणि त्वं धारयसीत्यनेनैव गात्रेषु त्वत्सम्बन्धित्वसिद्ध्या तव गात्राणि त्वं धारयसीत्यस्यावक्तव्यत्वेन त इत्यस्यानन्वयात् ; कर्मपारतन्त्र्यशास्त्रपारतन्त्र्यभगवत्पारतन्त्र्याद्याश्रये ब्राह्मणे स्वातन्त्र्यस्य बाधेन प्रभुशब्दस्य बाधितार्थकत्वात् ; विततमित्यस्य पर्येषीत्यनेनान्वये व्यवहितान्वयप्रसङ्गात् ; अनेकदेशसम्बन्धरूपविततत्वस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थे बाधेनान्वयासम्भवात् ; गात्रत्वव्यापकपतनप्रतिबन्धकसंयोगानुकूलव्यापारस्य स्वीयावयवमात्रधारके ब्राह्मणे बाधेन विश्वतो गात्राणि पर्येषीत्यस्यानुपपत्तेश्च॥

न च—ते विश्वतोगात्राणि पर्येषीत्यनेन त्वत्सम्बन्धिगात्रत्वव्यापकसंयोगानुकूलव्यापारबोधनान्नानुपपत्तिः, अत एव त इत्यस्यापि सार्थक्यमिति—वाच्यम्; तथाऽपि त्वत्सम्बन्धिगात्राणि त्वं धारयसीत्यस्या-

नावश्यकतया पर्येषीत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आय विष्णवे, तप्ता तनूरित्यर्थोऽपि न युक्तः; तप्तपदस्य करणसाकाङ्क्षत्वेन चक्रेणेत्यध्याहारावश्यकतया वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितस्वार्थकत्वाभावेनासामर्थ्यात्तप्तपदस्य समासानुपपत्तेः॥ न च–इयमनुपपत्तिर्भवन्मतेऽपि समाना, शरैश्शातितपत्र इत्यादाविव वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितेत्यत्राभेदान्वयं निवेश्य सामर्थ्योपपादनं चास्माकमपि तुल्यमिति–वाच्यम्; तथाऽपि तप्तपदयोगे चतुर्थीसमासस्यानुशासनाभावेनासाधुत्वात्॥

एवं–एन विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनूरित्यर्थोऽपि न युक्तः; चक्रस्य विष्णुशरीरत्वेऽपि विष्ण्वभिन्नत्वाभावात्, अशब्दस्य विष्णुशरीरत्वावच्छिन्नपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गात्। अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत इत्यनेन दग्धाङ्गस्येष्टाभावमुक्त्वाऽनिष्टप्राप्तिप्रतिपादनाय शृतास इत्यादिकमित्यपि न सत्; तथा सति शृतास इद्वहन्त इति कर्तृवाचकपदवैयर्थ्यात्, अतप्तनूर्न तदामोऽश्नुते तत्कुम्भीपाकमश्नुत इत्येव वक्तव्यत्वात्, तच्छब्दस्यानिर्दिष्टकुम्भीपाकपरत्वायोगाच्च। अतप्तेति पदच्छेदमङ्गीकृत्य व्याख्याऽपि न साधीयसी; यस्य तनूर्नातप्तेत्यनेन यत्सम्बन्ध्यवयवकर्मकतप्तचक्रकरणकदाहाभावः स ब्राह्मणोत्तमस्तत्पदमश्नुत इत्यर्थस्य प्रतीयमानस्य बाधात्, यस्य चक्राङ्कनं नासीत्तत्पुरुषस्य तत्पदेनोपादाने तदवयवकर्मकतादृशदाहाप्रसिद्ध्या तदभावस्य सुतरामप्रसिद्धेः, यत्पदेन चक्राङ्कितोपादाने तदीयावयवकर्मकतादृशदाहस्य प्रसिद्ध्या तदभावस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वेऽपि तस्य मोक्षप्राप्तिरित्यर्थप्रसङ्गेन भवतामनिष्टापत्तेः॥ न च–यत्पदेनानङ्कित एवोपादेयः तथाऽपि नाप्रसिद्धिः, तादृशदाहत्वावच्छेदेन तदीयतनुकर्मकत्वाभावबोधादिति–वाच्यम्; रूपपरावृत्त्यनुकूलव्यापाररूपतप्तधात्वर्थघटकरूपपरावृत्तित्वावच्छेदेन तनूरिति द्वितीयान्वार्थतनुवृत्तित्वाभावस्य हि बोधो वाच्यः; स च–बाधितः, सूर्यकिरणादि-

जन्यपरावृत्तेस्सर्वसाधारण्यात्; तप्तचक्रसंयोगात्मकव्यापारजन्यरूपपरावृत्तित्वावच्छेदेन तदभावस्याबाधेऽपि तेन रूपेण रूपपरावृत्तेर्धातोरनुपस्थित्या तथा बोधासम्भवात्। तादृशरूपपरावृत्त्यनुकूलव्यापारलाक्षणिकत्वे च धातोर्लक्षणैव दोषः। एवमतप्तेत्यस्य क्रियापदत्वे यत्तच्छब्दाध्याहारप्रसङ्गः; अतप्ततनूरित्यस्य बह्वृचैरेकपदत्वेन पाठात्; शाखान्तरे पदकाराप्रवृत्तावपि एकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थोऽपरत्रापीति न्यायात् बह्वृचपाठानुरोधेनैकपदत्वस्यैवौचित्याच्च ॥

यदपि—स्वतोऽध्ययनसिद्धपदविभागाभावेनान्तरङ्गस्ववाक्यार्थपर्यालोचनया पदव्यवस्थायां सम्भवन्त्यां बहिरङ्गशाखान्तरीयपदाध्ययनानुसारेण पदव्यवस्थाया अयुक्तत्वात्—इति। **तन्न**; पदद्वयकल्पने पूर्वोक्तरीत्या वाक्यार्थस्य बाधेन तदबाधनिर्वाहायाप्यैकपद्यकल्पनाया एव युक्तत्वात्। किं च—प्रत्यक्षशतपथश्रुतिविहितस्य सुदर्शनधारणस्य निषेधासम्भवादनुपपत्तेश्चोक्तार्थोऽनुपपन्नः। तथा हि—किं प्राप्तस्य निषेधः, उताप्राप्तस्य? आद्येऽपि रागाच्छास्त्राद्वा? रागोऽपि किं भोजनादाविव सुखसाधनत्वज्ञानात्, उत ख्यातिलाभाद्यर्थत्वज्ञानात्? नाद्यः—असिद्धेः, तस्य दुःखहेतुतयैवानुभूयमानत्वात्। न द्वितीयः—यद्रूपावच्छिन्नस्य रागात्प्राप्तिस्तद्रूपावच्छिन्नस्य निषेधेऽपि ख्यात्याद्यप्रयोजनकस्य चक्रधारणस्य निषेधायोगात्। नान्त्यः—शास्त्रप्राप्तस्य निषेधासम्भवात्, अन्यथा शास्त्राप्रामाण्यापत्तेः। न चरमः—शशशृङ्गं नास्तीतिवदप्रसक्तनिषेधस्याशक्यत्वादप्रयोजकत्वाच्च॥ न च—उक्तरीत्या स्वात्महननकेशोल्लुञ्छनादेरपि निषेधोऽनुपपन्नस्स्यादिति—वाच्यम्; तत्रासच्छास्त्रात्प्राप्तस्यैव निषेधाङ्गीकारादिति॥

इति पवित्रश्रुतिविचारः

एवं चरणश्रुतिरपि सुदर्शनधारणे प्रमाणम् ॥

चरणश्रुतेस्तावदयमर्थः ॥ चरणं—परगतिसाधनं सुदर्शनं, चरणशब्दस्य परगतिसाधनत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिशक्तेश्च सत्त्वात्, 'चरणं प्राङ्गणे चक्रे' इतिकोशात् । पवित्रं—परिशुद्धिकरं, परिशुद्धिश्च प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पः, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशसङ्कल्पं प्रति स्वाश्रयवह्निसन्तप्तमुद्रासंयुक्तभुजघटितदेहवत्तासम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुत्वात्तस्य परिशुद्धिकरत्वोपपत्तेः ॥ यद्यपि—पवित्रशब्दस्यापि सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिरस्ति, तथाऽपि—विशिष्टवाचकानां पदानां पृथग्विशेष्यवाचकपदसमवधाने विशेषणमात्रपरत्ववत् धर्मद्वयावच्छिन्नवाचकपदानामप्येकधर्मावच्छिन्नवाचकपदान्तरसमवधाने तद्भिन्नधर्मावच्छिन्नमात्रपरत्वस्य 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः' इत्यादाविव वक्तव्यतया सुदर्शनत्वावच्छिन्नवाचकचरणपदसमभिव्याहारात्पवित्रशब्दस्य योगार्थमात्रपरत्वं बोध्यम् ।

न च—विनिगमनाविरहाच्चरणशब्दस्यैव योगार्थमात्रपरत्वमितिवाच्यम्; 'चरणं नो लोके' इत्याद्युत्तरवाक्यानुरोधेन चरणशब्दस्य विशेष्यवाचकत्वेन विनिगमकसत्त्वात् । विततं—संस्कृतमुद्रात्वव्यापकं, संस्कृतमुद्रासामान्ये समाश्रितानुग्रहार्थं सन्निहितमास्त इति विततपदार्थविषयको बोधः । येन पूतः—यज्जन्यपापाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पविषयीकृतः ; दुष्कृतानि तरति—दुष्कृतनाशानुकूलव्यापाराश्रयः, तादृशव्यापारश्चक्रधारणरूप एव, नाशानुकूलव्यापारार्थकतरतिधात्वर्थतावच्छेदकनाशरूपफलस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन दुष्कृतेषु सत्त्वात्; घटं नाशयेदित्यादौ घटादेरिव तेषां कर्मता बोध्या । न च—प्रति-

योगितासम्बन्धेन पापनाशं प्रति स्वाश्रयभुजघटितदेहावच्छिन्नत्व-कालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन तप्तचक्रसंयोगस्य कारणत्वे प्रायश्चित्ता-दीनां वैयर्थ्यमिति-वाच्यम्; स्वसमानकालीनपापानां चक्रधारणेन नाशेऽप्यनन्तरकालीनपापनिरासकतया तेषां सार्थक्यात्। अन्यथा—

"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥"

इत्यादिशास्त्रात् सन्ध्यावन्दनादीनामपि पापनिवर्तकत्वोक्त्या तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वारतापातात् ॥

यदि च—केषां चिदेव पापानां सन्ध्यावन्दनादिभिर्नाश इति न तद्वैयर्थ्यं; अथवा विधूतपापा इत्यनेन तदकरणप्रयुक्तप्रत्यवाय-परिहार एव विवक्षित इति नोक्तदोषः—इति विभाव्यते। तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं; तरति दुष्कृतानीत्यत्र तरतेरभावप्रयोजक-धर्मार्थकत्वेन दुष्कृतानीत्यस्य प्रत्यवायार्थकत्वेन तथैवार्थसम्भवात्, येन पूत इत्यस्य यज्जन्यप्रत्यवायाभावप्रकारकसङ्कल्पविषय इत्यर्थात्। पवित्रेण—परिशुद्धिकरेण, शुद्धेन—निरस्तसमस्तदोषगन्धेन, तेन—सुदर्श-नेन, धृतेनेति शेषः; पूताः वयं, अराति—शत्रुं, भगवत्साक्षात्कार-प्रतिबन्धकमिति यावत्; पाप्मानं—पापं प्रत्यवायं वा, अतितरेम—नाशानुकूलव्यापाराश्रयाः अभावप्रयोजकधर्माश्रया वा, लोकस्य द्वारं—भगवल्लोकप्राप्त्युपायभूतं, अर्चिर्ज्योतिर्महश्शब्दैर्ज्वालाकिरणप्रकाश-भेदस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यं; भ्राजमानं—शोभमानं, अमृतस्य—परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य, धाराः—अनुभवप्रकारान्, दोहमानं—दुहानं, मुक्तिप्रदमित्यर्थः; लोकस्य द्वारमित्यनेन स्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वस्य दोहमानमित्यनेन च फलोपधायकत्वस्य च विवक्षणान्न पौनरुक्त्यं; एतादृशं चरणं—सुदर्शनं, नः—अस्मान्, लोके परमपदे, सुधितान्—सुप्रतिष्ठितान्, दधातु करोतु। मोक्षकामो नरस्सुदर्शनधारणं कुर्यात्;

यद्वा पापनिवृत्तिकामस्सुदर्शनधारणं कुर्यादिति विधिरत्न द्रष्टव्य इति प्राञ्चः। अत्र विधिप्रत्ययार्थो न तावदिष्टसाधनत्वं, लोकस्य द्वारमित्यादिभिरेव तदवगमात्; नापि कृतिसाध्यत्वं, धृतेनेत्यध्याहृतपदेन तदवगमात्, नित्यत्वालाभाच्च, किं तु प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। तथा च- मोक्षकामादिनिष्ठतद्धारणाभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वलाभान्नित्यतासिद्धिः। न च–मोक्षकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे तच्छून्ये तदकरणे प्रत्यवायानुपपत्तिरिति--वाच्यम्; मोक्षकामइत्यस्य सम्भवाभिप्रायेण स्वरूपकीर्तनमात्रपरत्वादधिकारघटकत्वाभावात्, नरत्वस्यैवाधिकारत्वात् ॥

अत्र भास्करः—चरणश्रुतिरपि न सुदर्शनधारणे प्रमाणं, तस्या अपि प्रकरणार्थपर्यालोचनायामर्थान्तरपरत्वावगमात्। तथा हि– 'देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत्' इत्युपक्रम्य, 'तं तपोऽब्रवीत्तं श्रद्धाऽब्रवीत्तं सत्यमब्रवीत्तं मनोऽब्रवीत्तं चरणमब्रवीत्' इत्यादिवाक्यसमुदायेन चातुर्होत्रचयनाङ्गभूताः अपाघाख्याः पञ्चेष्टीर्विधाय "ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः, अपाघा अनुवित्तपो नाम, तपः प्रथमां रक्षति, श्रद्धा द्वितीयां, सत्यं तृतीयां, मनश्चतुर्थीं, चरणं पञ्चमीम्" इत्युक्त्वा, 'अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति, कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति' इत्युपसंहृतम्। तत्र मनसा प्रायपाठान्मनोवदिन्द्रियमेव चरणशब्देन गृह्यते, नान्यत्; 'विशये प्रायदर्शनात्' इत्यत्र प्रायदर्शनस्यैव नियामकत्वोक्तेः। तथा च–चरणं पञ्चमीमिति ब्राह्मणवाक्योपात्तं चरणेन्द्रियमेव तस्मिन् चरणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्यात्वेन विनियुक्ताभ्यां 'चरणं पवित्रं', 'लोकस्य द्वारं' इतिमन्त्राभ्यामभिधीयते मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यात्।
—इति ॥

अत्रोच्यते—चरणशब्दः इन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकः, तादृशधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकानेकपदसमभिव्याहृतत्वात्, यत्र यादृश-

धर्मावच्छिन्नबाधकानेकपदसमभिव्याहृतत्वं तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति सामान्यव्याप्तेरित्यनुमानात् चरणशब्दस्येन्द्रियपरत्वसाधनं हि भवतामभिप्रेतं; तत्तु न सम्भवति; मनस एकस्येन्द्रियत्वेऽपि श्रद्धादीनामिन्द्रियत्वाभावेनेन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपरानेकपदसमभिव्याहाररूपतत्प्रायपाठरूपस्य हेतोरसिद्धेः, हेतुकोटावनेकत्वमनिवेश्यासिद्धिवारणेऽपि श्रद्धादिपदे व्यभिचारात्। न च—तद्धर्मावच्छिन्नपरत्वेन सन्दिह्यमानत्वस्य तादृशसन्देहस्वरूपयोग्यत्वरूपस्य तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वपर्यवसितस्य हेतुविशेषणत्वान्नोक्तव्यभिचारः; अत एव विशये प्रायदर्शनादित्यत्र विशय इत्युक्तमिति—वाच्यम्; वक्ष्यमाणरीत्या मनश्शब्दस्य 'सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतस्स उच्यते' इति मोक्षधर्मवचनानुसारेण प्रद्युम्नपरतया इन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपरपदसमभिव्याहारस्यैवासिद्धेः॥ एतेन—चरणशब्द आचारवचनः, 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति श्रुतौ चरणशब्दस्याचारे प्रयोगदर्शनात्; अनुष्ठेयतपश्श्रद्धासाहचर्याच्च; न च—मनसा प्रायपाठबाधः; अनुष्ठेयैकप्रवणसङ्कल्पविकल्पात्मकमनस एव मनश्शब्देनाभिधानात्, एवं च—प्रायपाठानुरोधाच्चरणशब्दस्यानुष्ठेयाचारपरत्वमेव युक्तं, न त्वननुष्ठेयसुदर्शनपरत्वम्—इति निरस्तम्। चरणशब्दस्यानुष्ठेयपरानेकपदसाहचर्यरूपानुष्ठेयप्रायपाठासिद्धेः, अन्त्यतपश्श्रद्धादिशब्दानामनुष्ठेयपरत्वाभावात्, 'तपश्श्रद्धे येह्युपवसन्त्यरण्ये' इत्यत्र तपश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्ववदन्त्यतपश्शब्दस्यापि ब्रह्मपरत्वात्;—

"येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति प्रथमजं देवं हविषा विधेम,
स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यत्, स एव पुत्रस्स पिता स माता,
तपो ह विश्वं प्रथमं सम्बभूव।"—

इत्येतत्प्रकरणगततपोविषयमन्त्रे ब्रह्मलिङ्गदर्शनात् ; 'मेधा श्रद्धा सरस्वती' इति श्रीविष्णुपुराणे, 'अहं श्रद्धा च मेधा च' इति महाभारते च श्रद्धाशब्दस्य लक्ष्मीवाचकत्वदर्शनेनात्रत्यश्रद्धाशब्दस्यापि तत्परत्वात् ;

"श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते, श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी, सा नो जुषाणोपयज्ञमागात्, कामवत्साऽमृतं दुहाना, श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य, विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा, तां श्रद्धां हविषा यजामहे, सा नो लोकममृतं दधातु, ईशाना देवी भुवनस्याधिपत्नी ॥"—

इत्येतत्प्रकरणस्थश्रद्धाविषयमन्त्रे लक्ष्मीलिङ्गदर्शनात् ;

"आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणं, यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च विश्वे, तस्मै विधेम हविषा घृतेन, यथा देवैस्सधमादं मदेम, यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षं, यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च सर्वे "—

इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्सत्यशब्दस्यापि ब्रह्मपरत्वात् ; 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्' इति सत्यशब्दस्य छान्दोग्ये ब्रह्मनामत्वाभिधानात् ;

"मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, नान्यस्य मनो वशमन्वियाय, भीष्मो हि देवस्सहसस्सहीयान्, स नो जुषाण उपयज्ञमागात्, आकूतीनामधिपतिं चेतसां च, सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चितं, मनो राजानमिह वर्धयन्ते"—

इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन मनश्शब्दस्य सङ्कर्षणपरत्वावगमात् । तथा चानुष्ठेयपरशब्दसाहचर्यासिद्धेश्चरणशब्दस्याचारपरत्वं न सम्भवति अन्यथा अर्चिमदित्यादिविशेषणानामनुपपत्तेः ॥

महाभारते हरिवंशे त्र्यधिकद्विशततमाध्याये—

"एवं वदत्सु चक्रं वै ज्वालामालासमावृतम् ।
ज्वालामालादिदुष्प्रेक्ष्यमादित्यायुततेजसम् ॥"—

इत्यादिना ज्वालादीनां प्रतिपादितत्वेन सुदर्शनपरत्वे तादृश-विशेषणानामुपपत्तेः ॥ न च–अत्र तपस्सत्यशब्दाभ्यां ब्रह्मणोऽभिधाने यागाभेदानुपपत्तिः, देवताभेदविरहात्, व्रीहियवयोरन्यतरस्य चोदक-प्राप्तस्य द्रव्यस्यापि भेदाभावादिति–वाच्यम्; तपस्सत्यशब्दयोः रूढिशक्यतावच्छेदकस्य ब्रह्मत्वस्यैक्येऽपि योगार्थतावच्छेदकयोर्भेदेन तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकयोस्त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वरूपदेवतात्वयो र्भेदेन यागभेदोपपत्तेः; 'इन्द्रियकामो वीर्यकामस्स्यात्तमेतया सर्व-प्रष्ठया याजयेत्' इति विहितायां सर्वप्रष्ठायामिव ब्रह्मत्वस्य विशेष्य-स्यैक्येऽपि रथन्तरेष्वित्यादिविशेषणभेदमात्रेण यागभेददर्शनात् ॥

यत्तु–तपश्श्रद्धादिशब्दानां पुरुषधर्मपरत्वमेवोचितं, न तु भगव-ल्लक्ष्म्यादिरूपधर्मिपरत्वं; अस्मिन्प्रकरणे तपश्श्रद्धासत्यमनश्चरणदेवता-केषु यागेषु कृतेषु–"अथ ते सत्यं तपो भविष्यति, अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति, अथ ते सत्यं सत्यं भविष्यति, अथ ते सत्यं मनो भविष्यति, अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति"–इति वाक्यैः प्रजा-पतिसम्बन्धितपःप्रभृतीनां यथायोगं सत्यत्वादिरूपं फलं प्रतिपाद्यते; तत्तद्यागे कृते 'ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत्' इत्यादिभिस्तस्य तपस्सत्यत्वादिरूपं फलं जातमिति परकृतिन्यायेनोक्त्वा प्ररोचनया तत्तद्यष्टुरपि तत्तत्फलसम्बन्धः 'सत्यं ह वाऽस्य तपो भवति, अनु स्वर्गं लोकं विन्दति, य एतेन हविषा यजते' इति प्रतिपाद्यते। तथा च–तपश्श्रद्धादिशब्दानां भगवदादिपरत्वे भगवत्प्रभृतीनां सत्यत्वादेः प्रजापतिसम्बन्धयष्टृसम्बन्धयोश्चासम्भवात्पुरुषधर्मपरत्व-मेव वक्तव्यम्–इति ॥ तन्न। पुरुषधर्मपरत्वे 'तं तपोऽब्रवीत्, तं श्रद्धा ऽब्रवीत्' इत्यादेरनुपपत्तेः। न च–सत्यत्वं फलजनकत्वमेव, अत एव 'अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि, अनु स्वर्गं लोकं विन्दति' इति सत्यत्वाविर्भावानन्तरं स्वर्गलोकप्राप्तिश्श्रूयते; षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च तपो-

ऽभिष्ठानदेवतारूपतपःपदार्थैकदेशतपआदावन्वेतीति नानुपपत्तिरिति—वाच्यं ; सिद्धान्तेऽपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सत्यपदार्थघटकफल एवान्वयः ; न तु व्यवहिततपश्शब्दादिप्रतिपन्नार्थैरित्यङ्गीकारेणानुपपत्तिविरहात् ; उक्ताभिप्रायेणैव ..नुष्कयज्वना त्रिवेदीभाष्यकारेण चरणशब्दस्सुदर्शनाभिधायीति व्याख्यानात् ; भट्टभास्करेण च ज्ञानयज्ञे चरणशब्दो देवताविशेषपर इत्यभिधानाच्च ॥

यदपि—चरगतिभक्षणयोरिति धातोः करणवाचिल्युडन्तश्चरणशब्दस्सोमसूर्याग्न्यादितेजसां 'देव सवितः प्रसुव', 'यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं', 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्', 'इमं नो देवसवितर्यज्ञ प्रसुव'—इत्यादिमन्त्रप्रतिपन्नसदाचारप्रवर्तकतया सुगतिसाधनतया वा तमसि सञ्चरतः स्वलनदर्शनाद..तसञ्चरणहेतुतया वा तेषामग्न्यादीनामन्यतममभिधत्ते .... ..दाऽपि परिशुद्धिकरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन तेषामन्यतमपराम.. —इति । तदपि न ; योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वस्य रथकाराधिकरणसिद्धतया योगेन चरणशब्दस्य सोमसूर्यादिपरत्वापेक्षया रूढ्या सुदर्शनपरत्वस्य युक्तत्वात् ॥ न च—सुदर्शनस्य रूढ्यर्थत्वेऽपि तस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात्तत्समन्वयनिर्वाहाय रूढ्यर्थप्रतिकृतिलोहमुद्रायां लक्षणा वक्तव्या, तथा च लक्ष्यार्थबाधाङ्गीकारापेक्षया योगार्थस्य बोधोपगम एव युक्त इति—वाच्यम् ; भगवच्छास्त्रादौ सुदर्शनधारणप्रकरणे तदावाहनादिविधानेन स्वाश्रयमुद्रासंयोगसम्बन्धेन धृतत्वस्य तत्र सम्भवे वाक्यार्थे समन्वयसम्भवेन लक्षणानावश्यकत्वात्, लक्षणायामपि योगार्थबोधाङ्गीकारापेक्षया लक्ष्यार्थबोधस्यैव युक्तत्वात्, योगाद्रूढिपूर्वकलक्षणाया बलीयस्त्वात् । अत एवोदाहरिष्यमाणप्रोद्गालाधिकरणे तथा सिद्धान्तितम् ॥

यत्तु—चरणपवित्रादिशब्दानां सुदर्शने क्वापि वैदिकप्रयोगस्य व्याकरणानुमतेर्वाऽनुपलम्भाद्रूढिर्न सिध्यति—इति । तन्न ; 'पवित्र

मित्यग्निः, प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे' इत्यादिवैदिकप्रयोगस्य दर्शनात्; पुवस्संज्ञायां कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति व्याकरणेन देवतायां पवित्रशब्दव्युत्पादनेन देवताविशेषे सुदर्शने पवित्रशब्दशक्ते-र्व्याकरणानुमतत्वात्; भूसत्तायां, वर्तमाने लट्—इत्यादिव्याकरणानां शक्तिग्राहकत्वदर्शनेन व्याकरणस्यापि तत्सम्भवात् ;

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥"

इतिप्राचीनकारिकायां व्याकरणस्यापि शक्तिग्राहकमध्ये परिगण-नात्; 'चरणं प्राङ्गणे चक्रे' इतिकोशेन, 'पवित्रं चरणं चक्रं' इति श्री-शास्त्रेण च चरणशब्दस्यापि सुदर्शने शक्तिसिद्धेः वैदिकप्रयोगाभावेऽपि शक्तिग्राहकंप्रमाणबलाच्छक्तिसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च। अन्यथा हर्यादि-नानार्थकशब्दानामपि वैदिकप्रयोगाविषयेष्वर्थेषु शक्तचपलापापत्तेः। किं च भगवच्छास्त्रे **परमेश्वरसंहितायां**—

"दक्षिणे तु भुजे विप्र इति प्राक्रांस्थितेन तु ।
निचिक्षेप सुषणमिति वह्निगतेन तु ॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु ।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानीगतेन तु ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रःकृतचक्रेति पश्चिमगतेन तु ।
पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु ॥
चरणं पवित्रं विततमिति सोमगतेन तु ।
लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रमिति रुद्रगतेन तु ॥
एतैर्मन्त्रैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा ।
संस्नाप्य मन्त्रकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य च ॥"

इत्यमीषां मन्त्राणां सौदर्शनत्वाभिधानेन चरणश्रुतेरपि सौदर्शन-त्वावगमात् ,

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण सन्तप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥"

इति पाद्मोपबृंहणबलाच्च चरणश्रुतेस्सौदर्शनत्वसिद्धिः ॥

एतेन—उक्तश्रुतौ येन पूत इत्यत्र येनस्मृतेनार्चितेनेत्यादिबह्वर्थसम्भवान्नियमतो धृतपदाध्याहारे प्रमाणाभावान्न चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धिः—इति निरस्तम् । चरणश्रुतिसमानार्थके 'देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्स्वर्गं लोकमायन्' इति शतपथवाक्ये पूतार्थकप्रयतपदयुक्ते यच्छब्दयुक्ते विधृतपदस्य श्रवणात्तदनुरोधेन धृतेनेत्यध्याहारस्यैव युक्तत्वात्; प्रयतौ पूतसंस्कृताविति वैजयन्त्युक्त्या प्रयतशब्दस्य पूतार्थकत्वसिद्धेः उदाहृतपाद्मवचनबलेन तच्छ्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वावगमाच्च । न च—एतादृशोपबृंहणानां लिङ्गाभासमूलतयाऽनाश्वसनीयत्वात्तद्धारणपरत्वं चरणश्रुतेरनुपपन्नं, पुराणादिषु परप्रलोभनार्थानां शब्दसाम्यमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तानामुपबृंहणानां बहूनां दर्शनादिति—वाच्यम्; कस्य चिदुपबृंहणस्याप्रामाणिकत्वमात्रेण सर्वेषामुपबृंहणानां तथात्वे 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थेऽप्रामाण्यदर्शनादर्थवादसामान्यस्य तथात्वापत्तेः; एवं 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतेरप्रामाण्यदर्शनात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यापत्तेः; शुक्ताविदं रजतमिति प्रत्यक्षस्य ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेश्चाप्रामाण्यदर्शनात्प्रत्यक्षानुमित्योरप्यप्रामाण्यापत्तेः। न च—प्रमाणान्तरबाधितविषयकाणां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्येऽप्यबाधितविषयाणां प्रामाण्यापलापो न युक्त इति—वाच्यम्; एवं सत्युपबृंहणानामपि प्रमाणान्तराविरुद्धार्थकानामप्रामाण्यायोगादुक्तोपबृंहणबलेन चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् ॥

यदपि—न ह्यनेन प्रकारेणायं मन्त्रो योजनीय इति काचन श्रुतिरस्ति, येनास्योपबृंहणस्य श्रुतिमूलत्वं कल्प्येत, तथा चेतादृशपुराणवचनानां मन्त्रलिङ्गमूलतया स्वातन्त्र्यायोगादप्रयोजकत्वे स्थिते चरणमन्त्रस्य मन्त्रलिङ्गबलेन तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वमव्याहतप्रसरम् ॥ तथा हि—चरत्यनेनेति चरणं, करणे ल्युट्, सर्वेषां स्वस्वानुरूपचरणसाधनमित्यर्थः, पवित्रं लिङ्गं—इत्यादि ॥ **तदपि न**; तादृशप्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽप्यनुमितश्रुतिमूलत्वसम्भवात्, पुराणकर्तॄणां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदार्थतया तन्मूलत्वसम्भवात्, मन्त्रलिङ्गमूलत्वेऽपि तदुन्नीतसाधकबाधकाभावयोरस्माभिरल्पज्ञैरवगन्तुमशक्यतया तदुन्नीतार्थत्यागायोगाच्चरणपवित्रशब्दयोर्लिङ्गे रूढ्यभावेन तच्छ्रुतेर्लिङ्गमुद्राधारणपरत्वाभावाच्च ॥ न च—'ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः, पवित्रं तद्धि विख्यातं' इतिशैवपुराणवचनात्पवित्रशब्दस्य लिङ्गे रूढिरस्तीति—वाच्यम्; शैवपुराणस्य तामसतया तदुक्तार्थस्याग्राह्यत्वात् ॥

यदाह व्यासः—

"सात्त्विकानि पुराणानि ग्राह्याणि द्विजसत्तमैः ।
तेषूक्तानाचरेद्धर्मान् श्रुतिमूलानि तानि वै ॥
राजसानि पुराणानि तामसानि तथैव च ।
न ग्राह्याणि द्विजश्रेष्ठैरत्र मे नास्ति संशयः ॥" —इति ॥

पाद्मे पुराणविभागप्रकरणे—

"सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसास्स्वर्गदाश्शुभाः ।
तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः ॥
सात्त्विकानेव गृह्णीयान्मोक्षार्थी नैव राजसान् ।
स्वर्गदांस्तामसान् देवि तथैव निरयप्रदान् ॥" —इति ॥

तस्माच्चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वमव्याहतमिति दिक् ॥

इति चरणश्रुतिविचारः ॥

अथ चमूषच्छ्रुतिविचारः ॥

ऋग्वि स्वाम्नि च श्रूयते–"चमूषच्छ्येनश्शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्, अपामूर्मिं सचमानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति" इति ॥

अयमर्थः । अपामूर्मिं—भूतानां विकारभूतं, अप्छब्दस्य भूतत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वात् । तद्विकारत्वं च–तदभिन्नत्वे सति तत्कार्यत्वं, शरीरत्वावस्थाविशिष्टस्य भूताभिन्नत्वे सति भूतकार्यत्वात् । समुद्रं–संसारसागरं, शरीरमिति यावत् । सचमानः—अपृथक्सिद्ध्यात्मकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः । 'षच समवाये' इति धातुपाठेन तद्धातोरुक्तार्थकत्वावसायात्, द्रप्सः-ईश्वरांशभूतो जीवः; जीवस्य तदंशत्वं चापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनेश्वरविशेषणत्वं, विशिष्टवस्तुनि विशेषणांशोऽयं विशेष्यांशोऽयमिति विशेषणस्यांशत्वव्यवहारात् । गाः विन्दतीति गोविन्दः, तृज्वद्भावश्छान्दसः, गोविन्दुरिति षष्ठी । एतेन—गोविन्दस्य तृज्वद्भावाश्रयणे तृजन्तस्य विदेर्यद्रूपं तद्रूपस्यैव प्राप्तेर्गोविदितुरिति रूपं प्राप्नोतीति-निरस्तं; छान्दसत्वेन सर्वदोषपरिहारात् । न च–स्वेच्छया छान्दसत्वाश्रयणमयुक्तमिति–वाच्यम्;

"गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे बिभ्रत् सुश्रोणि वै द्विजः ।
तुरीयं धाम तद्विष्णोर्महिष्ठःप्राप्नुयादिति ॥'
चमूषच्छ्येनश्शकुनो विभृत्वेति ऋगब्रवीत् ॥"

इति स्कान्दवचनेनास्याः श्रुतेस्सुदर्शनपरतायाः गोविन्दुरित्यस्य षष्ठ्यन्ततायाश्च प्रतीतेः । गोविन्दस्येति षष्ठ्यर्थो न स्वत्वं, पदार्थसामान्यस्य भगवत्स्वामिकत्वेन भगवन्निरूपितस्वत्वाश्रयत्वस्य

शिवाद्यायुधसाधारण्येनाव्यावर्तकत्वापत्तेः ; किं तु नित्यसङ्कल्पाधीननित्यविग्रहवत्त्वं, तच्च च शूलाद्यायुधसाधारण्यविरहात्। आयुधानि-चक्रशङ्खगदाखड्गशार्ङ्गरूपाणि पञ्चायुधानि । न च-शत्रुहिंसानुकूलव्यापाराश्रयस्यैवायुधत्वाच्छङ्खस्य तत्त्वमसम्भवीति--वाच्यम्, शत्रुनाशानुकूलशब्दाश्रयत्वेन तस्याप्यायुधत्वात्। बिभ्रत्--सम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रयः, स च सम्बन्धः स्वसंयुक्तभुजादिघटितदेहवत्त्वमेव। चमूषदित्यादिना फलनिर्देशः। न च--चक्रधारणस्याङ्गत्वेन फलवत्त्वं न सम्भवति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायादिति-वाच्यम्; अङ्गिभूतोपासनद्वारा तस्यापि फलवत्त्वसम्भवात् । अत्र चमूशब्देन नित्यसूरिपरिषद्विवक्षिता, तस्या सीदतीति चमूषत्, नित्यसूरिभिरनुगम्यमान इति यावत्। श्येन --प्रशस्ततमभगवत्समीपदेशसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः, शंसनीयं गच्छतीति श्येन इति निरुक्तात्। शकुनः--आत्मानं संसारादुद्धर्तुं शक्त इत्यर्थः, शक्नोत्यात्मानमुन्नेतुमिति निरुक्तात्; भक्तिप्रपत्त्यन्यतरजन्यसंसारनिवृत्त्युपधायकभगवत्प्रसादविषय इति फलितार्थः; शक्ते. प्रकृते भगवत्प्रसादरूपत्वात्। बिभृत्वा--भरणसमर्थः, स्वसम्बन्धिनामपि भरणसमर्थ इति यावत्। तादृशसामर्थ्यं च--मुक्त्युपधायकस्वसमाश्रयणको भूयादित्याकारकप्रसादविशेषविषयत्वम्। एवंविधस्सन्, तुरीयं--श्रेष्ठं, धाम-स्थानं, परमपदमिति यावत्। महिषः--महनीयस्सन्, विवक्ति--प्राप्नोति ॥ --इत्यर्थः ॥

अत्र--गोविन्दुरायुधानि बिभ्रत् शकुनो बिभृत्वा चमूषच्छ्येनो महिषस्तुरीयं धाम विवक्तीति योजनाङ्गीकारात् धनवान् सुखीत्यादिवदुद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रयोज्यतासम्बन्धेन भानाद्भगवदायुधधारणस्य शकुनपदार्थं प्रति, तस्य च बिभ्रत्पदार्थं प्रति. तदुभयस्य च चमूषत्त्वविशिष्टश्येनत्वं प्रति, तस्य च महिषत्वविशिष्टतुरीय-

धामप्राप्तिं प्रति, प्रयोजकत्वं लभ्यते। तथा च चक्रधारणस्य स्वज-न्यप्रसादद्वारा मोक्षोपधायकभक्तिप्रपत्त्यन्यतरजन्यप्रसादे, तादृशप्रसा-दस्य च सम्बन्धिमोक्षप्रयोजकप्रसादान्तरे, तादृशप्रसादद्वयस्य च नित्यपरिपन्थिपदनुगम्यमानत्वविशिष्टार्चिरादिगमनरूपे चमूषच्छ्येन इत्यस्यार्थे, तादृशगमनस्य च 'तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति' इति श्रुति-सिद्धब्रह्मालङ्कारविशिष्टभगवत्समीपगमनरूपे 'महिषस्तुरीयं धाम प्राप्नोति' इत्यस्यार्थे प्रयोजकत्वलाभादलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वं चक्रधारणस्योक्तश्रुत्या सिध्यति ॥

अत्र भास्करः—

चमूषन्मन्त्रस्यापि न चक्रधारणपरत्वं, तस्य सोमप्रशंसापरत्वात्; तथा चानुक्रम्यते—'प्रसेनानीश्चतुर्विंशतिर्दैवोदासिः प्रतर्दनः'—इति। तस्यायमर्थः प्रसेनानीरिति चतुर्विंशत्यृचं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रत-र्दनस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकमिति। तथा चायमर्थः—चमूषत्—चमन्ति भक्षयन्त्यस्मिन्निति चम्वः चमसाः, तेषु सीदन्; श्येनः—शंसनीयः, शकुनः शक्तः, विभृत्वा—पात्रेषु विभरणशीलः, गोविन्दुः—गवां लम्भकः, विन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातितः; द्रप्सः—द्रवण-शीलः, आयुधानि—स्फ्यकपालादीनि, "स्फ्यश्च कपालानि चाग्नि-होत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च दृषच्चो-पला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि" इति श्रुतौ स्फ्यादीनामायुध-शब्देनोपादानात्; बिभ्रत्—धारयन्, अपामुदकानां, ऊर्मिं प्रेरकं समु-द्रमिति यावत्, अन्तरिक्षलोकं वा। सचमानः, महिषो महान्। एवंविधस्सोमः, तुरीयं धाम—पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकापेक्षया तुरीयं चान्द्रमसस्थानं, चान्द्रमसलोकस्य तुरीयत्वं च—'यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणाम्' इत्यादिभिर्मन्त्रैरव-गम्यते। एतादृशस्थानं विवक्ति—सेवते॥ —इति॥

तदसत्। यस्य मन्त्रस्य यद्देवताकत्वेनाभिधीयमानत्वं, तस्य तत्परत्वमिति न व्याप्तिः। इन्द्रदेवताकत्वेनाभिधीयमाने 'निवेशनस्संगमनो वसूनाम्' इतिमन्त्रे गार्हपत्यपरे इन्द्रपरत्वाभावेन व्यभिचारात्, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति विनियोगेन तस्य मन्त्रस्य गार्हपत्यपरत्वस्य तार्तीयीकाधिकरणसिद्धत्वात्; किं तु यस्य मन्त्रस्य यद्देवताकत्वेनाभिधीयमानत्वे सति यदुद्देश्यककर्मकरणतया विनियुक्तत्वं, तस्य मन्त्रस्य तत्परत्वमित्येव व्याप्तिः, "पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च" इति पारमेश्वरसंहितायां चक्रप्रतिष्ठायां विनियुक्तस्य शाकुनसूक्तस्य सुदर्शनपरत्वाभावेन व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, तथा चमूषन्मन्त्रस्य सोमदेवताकत्वेऽपि तदुद्देश्यककर्मविनियुक्तत्वाभावान्न सोमपरत्वसम्भवः। न च—सोमदेवताकत्वाभिधानं तत्कर्मणि विनियोगार्थमेवेति तद्देवताकत्वे सति तत्कर्मविनियुक्तत्वसत्त्वात्सोमपरत्वं दुर्वारमिति—वाच्यम्; तथासत्युक्तव्याप्तिबलात्सोमपरत्ववत्सुदर्शनपरत्वस्यापि दुर्वारत्वात्; तथा हि—भगवच्छास्त्रे पारमेश्वरसंहितायां चक्रप्रतिष्ठां प्रस्तुत्योक्तम्—

"तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्।
विद्यां गदामित्याद्यं यत्पाठयेत्तद्विदो जनान्॥
चमूषच्छ्येन इति च प्र ते विष्णो इति त्वृचौ।
पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं कठान् परम्।
पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान्॥
क्षुरो हरेति सामज्ञान् पवित्रमित्यग्निरित्यपि।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येत्याथर्वणविदो जनान्॥
एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः।
स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च॥" —इति॥

अत्र—'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्' इत्यत्र मनूनित्यस्य मनुपदप्रतिपाद्यानित्यर्थः; तत्तत्संज्ञानित्यस्य तत्तत्संज्ञाव्यवहितोत्तरवृत्तीनित्यर्थः; तेषां संज्ञा येषां त इत्यनेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सुदर्शनादिसंज्ञाविशिष्टस्य लाभात्; तस्य च मनुपदार्थैकदेशे मनुपदेऽन्वयः, 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादिवत्। न च—केवलमनुपदप्रतिपाद्यत्वस्य तादृशमनुपदे सुदर्शनसंज्ञाव्यवहितोत्तरत्वस्य लाभेऽपि सुदर्शनपदोत्तरत्वविशिष्टं यन्मनुपदं सुदर्शनमनुरिति समुदायरूपं तत्प्रतिपाद्यत्वस्यालाभादिति—वाच्यम्; मनूनित्यस्य मनुपदे प्रतिपाद्यत्वे च खण्डशो लक्षणायास्स्वीकारात्; सुदर्शनपदोत्तरत्वस्य प्रथमतो मनुपदेऽन्वयं स्वीकृत्य तादृशमनुपदस्य प्रतिपाद्यत्वरूपापरपदार्थेऽन्वयाङ्गीकारेण समुदायप्रतिपाद्यत्वस्य लाभात्। ततश्च सुदर्शनदेवताकत्वेनाभिधीयमानत्वे सति तदुद्देश्यककर्मणि विनियुक्तत्वाच्च चमूपन्मन्त्रस्य तद्धारणपरत्वसिद्धिः; सुदर्शनधारणविषयकमन्त्रान्तरविनियोगावसरे विनियुज्यमानत्वेन प्रायदर्शनस्यापि सत्त्वाच्च। न च—अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनधारणपरत्वे गोविन्दुरित्यत्र छान्दसत्वकल्पनं दोष इति—वाच्यम्; भगवच्छास्त्रस्कान्दपुराणाद्यनुरोधेन छान्दसत्वकल्पनेन तस्य दोषताविरहात्; अन्यथा अदितिः पाशानित्यत्र बहुवचनस्य छान्दसताया नवमाधिकरणसिद्धाया अपि दोषताप्रसङ्गात्। एवं प्रशसाऽस्यभिधानमित्यधिकरणे—'प्रशसा बाहू कृणुतात्' इति श्रुतौ प्रशसेति तृतीयान्तमसिवाचकं, असिना बाहूच्छेत्त्व्याविंत्यर्थः—इति पूर्वपक्षं प्रापय्य; प्रशसेति द्वितीयाद्विवचनस्याकारादेशे छान्दसे तकारलोपे च कृते प्रशंसावचनोऽयमिति प्रशस्तौ बाहू कृणुतादविकलावित्यर्थ इति सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गः; भवन्मते सोमपरत्वेऽपि सोमपदाध्याहारस्य दोषत्वापत्तिश्च ॥

यत्तु—'चमूषच्छ्येन इति प्र ते विष्णो इति त्वृचौ', 'पाठये-त्तद्विदो जनान्'—इति चक्रप्रतिष्ठापकाचार्यादन्येषामेव तत्तन्मन्त्र-विदां केवलमुच्चारणमात्रविधानात् करणमन्त्रत्वाभावात्; 'तत्तत्संज्ञा-न्मनून् जपेत्' इति जपशब्दसमभिव्याहारेण जपमन्त्रतासिद्धेश्चमूष-च्छ्येन इत्यादीनामदृष्टार्थतया समवेतार्थाभिधायित्वाभावान्न चक्र-धारणपरत्वं कल्पनीयम्; जपमन्त्राणामदृष्टार्थतायाः पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात्; अन्यथाऽत्रैव जपार्थतया विनियुक्तस्य शाकुनसूक्तस्यापि सुदर्शन-परत्वप्रसङ्गः— इति ॥

तन्न—तदुद्देश्यककर्मणि जपार्थतया यद्विनियक्तत्वं, यच्च करण-तया विनियुक्तत्वं, तदुभयसाधारणस्य तदुद्देश्यककर्मणि विनियुक्त-त्वस्य तद्देवताकत्वविशिष्टस्य तत्परत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारेणास्य मन्त्रस्य तत्परत्वावश्यम्भावात् । व्याप्यकोटौ तद्देवताकत्ववैशिष्ट्यनिवेशाच्च शाकुनसूक्ते न व्यभिचारः; पूर्वतन्त्रेऽपि जपार्थतया विनियुक्तानामपि मन्त्राणां दृष्टार्थत्वासम्भव एवादृष्टार्थत्वस्याङ्गीकारात्, चमूषन्मन्त्रे तत्परत्वरूपदृष्टार्थत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागायोगात्, 'गोविन्दस्या-युधान्यङ्गे' इति स्कान्दोपबृंहणबलेन सुदर्शनधारणपरत्वस्यावर्जनी-यत्वाच्च ॥

यदपि—चमूषच्छ्येन इत्यस्यार्जवेनैव चक्रप्रतिष्ठाविनियोगानु-सारिसुदर्शनपरत्वसम्भवे किमिति सुदर्शनधारणपरत्वमाश्रियते? तथा हि—चमूः असुरचमूः, सीदतीति चमूषत्, हिनस्तीति यावत्; श्येनः—शंसनीयः, यतोऽयं शकुनः शक्तः; अत एव लोककण्टको-द्धरणेन; भिभृत्वा—जगद्भरणशीलः, जगद्रक्षक इति यावत्; क्वनिबन्तो भृञ्धातुनिष्पन्नोऽयं शब्दः। गोविन्दुः—गोविन्दस्य; द्रप्सः—अंशभूतः, सुदर्शनस्य विष्णवंशत्वं च पुराणादिसिद्धम् । एवम्भूतसुदर्शनदेवः आयुधानि—स्वानि षोडशायुधानि, बिभ्रत्; अपामूर्मिं- रसभूतं, ऊर्मि-

मन्तमेवैनं करोतीत्यादिवैदिकप्रयोगात् ; एवम्भूतं, समुद्रं—क्षीरार्णव-मिति यावत्; सचमानः—भजमानः, श्वेतद्वीपनिवासीति यावत्; न केवलं श्वेतद्वीपे वर्तते, किन्तु विष्णोस्तुरीयं धाम; महिषः—महनीयो भूत्वा; विवक्ति—विशेषेण वर्तत इति ॥ चक्रधारणपरत्वे तु चमूषदित्यादिपद-निर्युक्तगुणयुक्तस्सन् तुरीयं धाम विवक्तीत्यर्थाङ्गीकारात् भाविवृत्त्या-श्रयणदोषप्रसङ्गः—इति ॥

तदपि न—प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजनकस्य वेदात्मकशास्त्र-स्येष्टसाधनत्वादिप्रतिपादकत्वस्य पूर्वोक्तरीत्या सम्भवे तत्त्यागेन वैय-र्थ्यापरपर्यायस्यानुवादरूपार्थपरत्वस्य कल्पनानौचित्यात्। एवं भव-न्मते विशेष्यवाचकस्य सुदर्शनपदस्याभावेन तदध्याहारस्य कल्पनीय-त्वात्। अस्माकं च विनैवाध्याहारं 'गोविन्दुरायुधानि' इति श्रुत-पदैरेव सुदर्शनप्रकाशोपपत्तेरध्याहारकल्पनाविरहात्। अत एव 'प्रति तिष्ठति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादश्रुतप्रतिष्ठारूपफलेनैव रात्रिनामकानां द्वादशाहादूर्ध्वभाविनां त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रप्रभृती-नां सर्वेषां सत्रविशेषाणां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेरत्यन्ताश्रुतत्वाद्विश्वजि-न्न्यायप्राप्तमपि स्वर्गफलकत्वमयुक्तमिति **रात्रिसत्राधिकरणे** प्रप-ञ्चितम्॥ एवं पूर्वोक्तप्रायदर्शनात् 'गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे' इति स्कान्दो-पबृंहणबलाच्च तद्धारणपरत्वं युक्तम् ॥

यत्तु—भाविवृत्त्याश्रयणं दोषः—इति। तन्न—वर्तमानकालार्थकलट्-प्रत्ययस्य भविष्यत्काललाक्षणिकत्वरूपस्य भाविवृत्त्याश्रयणस्याभावात्, प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वरूपलडर्थस्य परमपदप्राप्तावबा-धेन लटा वर्तमानकालस्यैव बोधनात्, 'तुरीयं धाम महिषो विवक्ति' इति वाक्यस्य सर्वदा सत्त्वेन मोक्षप्राप्तिकालेऽपि सत्त्वात्। न च—एतत्कालीनवाक्यस्य बाधितार्थकत्वापत्तिर्दुर्वारा, एतद्वाक्याधिकरण-कालवृत्तित्वस्य परमपदप्राप्तौ बाधादिति—वाच्यम्; एतत्कालेऽपि कस्य

चित्सुदर्शनधारिणो मुक्तिसम्भवेनाबाधात्। न च–यदा यदा तद्वाक्यप्रयोगः तदा तदा कस्य चिन्मुक्तिरित्यत्र प्रमाणाभावेन यदा सुदर्शनधारिणः कस्यापि न मुक्तिः, तत्काले उच्चरितस्य तद्वाक्यस्य बाधितार्थकत्वापत्तिरिति–वाच्यम् ; तथा सति भवन्मतेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वात्; यदा यदा एतद्वाक्यप्रयोगस्तदा तदा सुदर्शनस्य परमपदं प्रति गमनमित्यत्र मानाभावात्। तस्माल्लडर्थस्याविवक्षैव युक्ता॥

यदपि—गोविन्दुशब्दस्यांशवाचिना प्रतीतिपर्यवसानाय नित्यं प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षिणा सन्निहितेन द्रप्सशब्देनान्वये सम्भवति न व्यवहितपर्यवसितप्रतीतिकायुधशब्देनान्वयो युक्तः—**इति** ॥ **तदपि न**। हिंसाप्रयोजकव्यापाराश्रयत्वरूपायुधपदशक्यतावच्छेदकघटकहिंसायाः कर्तृसापेक्षत्वेनायुधपदस्यापि ससम्बन्धिशब्दतया पर्यवसितप्रतीतिकत्वाभावात्; 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः'—इति वार्त्तिकोक्तरीत्या व्यवधानस्याप्रयोजकत्वात्; 'गोविन्दस्यायुधान्यङ्के' इत्युपबृंहणेन गोविन्दुरित्यस्यायुधशब्देनान्वयप्रदर्शनाच्च। तस्मादुक्तश्रुतेर्भगवच्छास्त्रबलात्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धिरिति ॥

अत्र यदुक्तं—

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चार्थशास्त्रकं।
इति विद्याश्चतस्रोऽतो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥"—

इत्यादिना पञ्चरात्रस्य विद्यास्थानेषु परिगणनाभावान्न पञ्चरात्रविनियोगबलाच्चमूषदित्यादेश्चक्रधारणपरत्वम्—**इति** ॥ **तन्न ;** प्रामाण्यं प्रति शब्दनिष्ठप्रामाण्यं प्रति वा निरुक्तपरिगणितत्वस्य व्यापकत्वाभावेन परिगणितत्वाभावेन प्रामाण्याभावसाधनासम्भवात्, प्रामाण्यवति प्रत्यक्षादौ शब्दनिष्ठप्रामाण्यवति च प्रमाणभूतलौकिकवाक्यादौ

निरुक्तपरिगणितत्वाभावेन व्यभिचारात् । शब्दनिष्ठं धर्मांशे प्रामाण्यं प्रति निरुक्तपरिगणितत्वं व्यापकमित्यपि न सत्; सन्ध्यावन्दनं धर्म इति लौकिकवाक्ये व्यभिचारात्; पञ्चरात्रस्योक्तव्याप्तिमवष्टभ्यानुमानेन धर्मांशे प्रामाण्यनिराकरणेऽपि विनियोगांशे प्रामाण्यानिराकरणेनोद्देश्यासिद्ध्याऽर्थान्तराच्च ॥

वेदतात्पर्यांशे प्रामाण्यं प्रति परिगणितत्वं व्यापकमित्यपि न युक्तं; वेदतात्पर्यप्रमापके आचार्योच्चरितलौकिकवाक्ये व्यभिचारात् । न च—ग्रन्थगतं वेदतात्पर्यांशे प्रामाण्यं प्रति परिगणितत्वं व्यापकमिति न दोष इति—वाच्यम्; एवमपि भारतरामायणादौ व्यभिचारात्॥

यत्तु—भारतस्य विद्यास्थानेषु परिगणनाभावेऽपि ब्रह्मयज्ञविधिप्रकरणे 'यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान्' इति पुराणवदितिहासस्यापि विद्यास्थानप्रायपाठेन विद्यास्थानत्वनिश्चयात् भारतादौ 'इतिहासमनुत्तमम्' इत्यादिना भारतस्येतिहासत्वसमाख्यानादितिहासत्वनिश्चयात्तत्प्रामाण्यमाश्रियते; न च पञ्चरात्रस्य क्वचिदपि ग्रन्थे इतिहासत्वसमाख्या निबद्धाऽस्ति, येन तत्प्रामाण्यमप्याश्रियेत—इति ॥ तन्न । तथा सति यत्र कुत्रचित्प्रमाणभूतशास्त्रेषु प्रमाणतया परिगणितत्वं ग्रन्थगतप्रामाण्यव्यापकमिति पर्यवसितं; तथा च पञ्चरात्रस्यापि छान्दोग्ये 'वाको वाक्यमेकायनम्' इति परिगणनात्, उदाहरिष्यमाणमहाभारतादिवचनेषु परिगणनाच्च परिगणितत्वाभावासिद्धेः । एकायनपदस्य पञ्चरात्रपरत्वं च वक्ष्यते ॥

यदपि—असंज्ञायामपि वेदे छान्दसादिप्रत्ययसम्भवेन गोविन्दुशब्दस्य वृषभारूढपरमेश्वरपरत्वे तदायुधत्रिशूलादेरपि धारणविधिप्रसङ्गः—इति ॥

तन्न—यादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वं यादृशवाक्यस्य तद्वाक्यस्य तादृशबोधपरत्वमिति न व्याप्तिः; येन गोविन्दुपदस्य

वृषभारूढपरमेश्वरयोगवृत्त्या त्रिशूलधारणपरत्वं चमूषच्छब्देन इति वाक्यस्य स्यात्, तादृशव्याप्त्यनभ्युपगमे सदेव सोम्येदमित्यादि-सद्विद्यादीनां प्रकृत्यादिबोधौपयिकाकाङ्क्षादिमत्त्वेन तत्परत्वप्रसङ्गेन मीमांसामात्रोच्छेदापत्तेः। तथा च—यद्वाक्यस्य बोधद्वयौपयिकाकाङ्क्षा-दिमत्त्वं, तस्य लघुसामग्रीकबोधपरत्वमित्येव व्याप्तिः पूर्वोत्तर-मीमांसानुमता; सद्विद्यादिस्थले प्रकृत्यादिबोधस्येक्षतिधातुलक्षणामूलक-त्वेन शक्तिज्ञानापेक्षया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य गुरुशरीरतया गुरुसामग्रीकत्वात् सद्विद्यातात्पर्यविषयत्वाभावात्; एवं च गोविन्द-पदयोगशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिद्वयघटितसामग्रीकत्रिशूलधारणविषयक-बोधापेक्षया रूढिशक्तिज्ञानजन्यैकोपस्थितिघटितसामग्रीकसुदर्शनधारण बोधस्य लघुसामग्रीकतया तद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वौचित्यात्। अत एव-'रथकारोऽग्निमादधीत' इतिवाक्यस्य रूढ्यर्थयोगार्थोभयबोधौ-पयिकाकाङ्क्षादिमतोऽपि रूढ्यर्थतात्पर्यकत्वं व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे। न च--अपशूद्राधिकरणे शूद्रपदस्य योगार्थतात्पर्यवर्णनं आकाशाद्यधि-करणेऽप्याकाशादिपदस्य तथा तात्पर्यवर्णनं च विरुध्यत इति—वाच्यम्; अपशूद्राधिकरणे क्षत्रियत्वगतेश्चेत्यादिना रूढ्यर्थबाधोप-पादनेन आकाशाद्यधिकरणेऽपि परायणत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गानां भूता-काशे बाधेन तद्वाक्ये बोधद्वयौपयिकयोग्यताविरहाद्व्यभिचाराभावात्। न हि प्रकृते सुदर्शनधारणपरत्वे योग्यतादिविरहः। न च--गोविन्द-सम्बन्धप्रकारकायुधविशेष्यकबोधं प्रति ङसन्ताकारान्तगोविन्दपद-समभिव्याहृतायुधपरत्वज्ञानरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणतायाः कॢप्तत्वा-त्तादृशाकाङ्क्षायाश्च गोविन्दुरायुधानीत्यत्राभावेन बोधद्वयौपयिका-काङ्क्षादिमत्त्वमुक्तवाक्यस्यासिद्धमिति—वाच्यम्; बहुत्वादिप्रकारक-ब्राह्मणादिविशेष्यकवेदजन्यबोधं प्रति ब्राह्मणास इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुताकल्पनवत्, उक्तबोधं प्रति गोविन्दुरिति ङसन्ततृजन्तगोवि-

न्द्रपदसमभिव्याहृतायुधपदसमभिव्याहारज्ञानस्यापि कारणत्वात् । किञ्च त्रिशूलधारणे तात्पर्यग्राहकविनियोगवचनोपबृंहणाद्यभावाच्च तत्परत्वम् ॥

यत्तु—चक्रप्रतिष्ठायां मन्त्रविनियोजकस्मृत्युपबृंहणादीनां दृष्टमन्त्रलिङ्गमूलत्वे सम्भवत्यदृष्टश्रुत्यन्तरमूलत्वकल्पनायोगेन विनियोजकपुराणादिवचनानामप्युपजीवनीयान्मन्त्रलिङ्गाच्चमूषदित्यस्य त्रिशूलधारणपरत्वमापतत् केन वार्यते—इति ॥

तन्न । रूढ्युत्थापितमन्त्रलिङ्गस्थले योगोत्थापितमन्त्रलिङ्गानुन्मेषात्; अन्यथा ऐन्द्रीमन्त्रस्यापि योगोत्थापितलिङ्गबलेन गार्हपत्योत्थापनपरत्वसम्भवेन 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन—अतत्परादपि वाक्यात्प्रतीयमानस्य त्रिशूलधारणस्यासति बाधके समाश्रयणीयत्वादिति—निरस्तम्; तथा सति—'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिवाक्यात्प्रतीयमानस्य भूताकाशगतजगत्कारणत्वस्य समाश्रयणीयत्वापत्त्या मीमांसावैयर्थ्यापत्तेः । न च—तत्र परायणत्वादिरूपलिङ्गबाधकस्य सत्त्वान्न तादृशस्य समाश्रयणीयत्वं, बाधकविरह एव प्रतीयमानार्थस्य समाश्रयणीयत्वाङ्गीकारादिति—वाच्यम्; प्रकृतेऽपि तात्पर्यविरहरूपबाधकस्य सत्त्वात्, तस्य च 'अतत्परादपि वाक्यात्' इत्यनेन त्वयैवाङ्गीकारात्; तात्पर्यविरहरूपबाधकसत्त्वेऽपि वाक्यस्य प्रतीयमानार्थपरत्वाङ्गीकारे गायत्र्या पितृरेतोध्यानस्य प्रतीयमानतया तादृशार्थस्यापि समाश्रयणीयत्वापत्तेः । तथा हि—देवस्य, दीव्यति क्रीडति मात्रा सहेति देवः, तस्य देवस्य; सवितुः पितुः—'सविता सारथौ रुद्रे पितर्यर्केऽनुजानति' इति वैजयती । वरेण्यं—श्रेष्ठं; तत्—तादृशं, स्खलितमिति यावत्; भर्गः—रेतः, 'भर्गसी रेत आलोकौ' इति वैजयन्ती । धीमहि—ध्यायामः; नः—अस्माकं; धियः, यः—पिता; प्रचोदयात्—जनयेत्; पिता हि पुत्रस्याक्षराभ्यासवेदाध्ययनशास्त्र-

पाठादिभिर्बुद्धिं जनयतीति ॥ न च—देवस्य सवितुरित्यनेन प्रसिद्धि-प्राचुर्येण प्रथमं सूर्यस्यैव प्रतीयमानत्वरूपबाधकसत्त्वान्न प्रतीयमानोक्तार्थपरत्वमिति—वाच्यम्; इहापि गोविन्दपदप्रत्यभिज्ञानरूपबाधकस्य सत्त्वेनार्थान्तरपरत्वासम्भवात् —इति दिक् ॥

यदप्युक्तं—अयं मन्त्रस्तप्तमुद्राधारणनिषेधपर एव प्रतीयते। तुरीयं धाम सचमानः, अत एव—चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वा यो द्रप्सो गोविन्दुरायुधानि बिभ्रत्, स महिषो भूत्वा अपामूर्मिं समुद्रं विवक्तीत्यन्वयाङ्गीकारात्। तुरीयं धाम—परब्रह्म, सचमानः—परमात्मध्यानशील इत्यर्थः, अत एव चमूषत्—चम्वोः रोदसोर्निषीदतीति चमूषत्, 'चम्वौ रोदसी' इति वेदनिघण्टुः; तथा च—परमात्मध्यानवशादिहलोकपरलोकयोर्निषीदन्नित्यर्थः। श्येनः—शंसनीयं गच्छतीति निरुक्तम्। शकुनः—शक्नोत्यात्मानमुन्नेतुमिति निरुक्तम्। भिभृत्वा—न केवलमीश्वरध्यानेनात्मानमुत्तारयति, किन्तु स्वसम्बन्धिनोऽपीति भावः; द्रप्सः—परमात्मांशभूतो जीवः; गोविन्दुः—गोविन्दस्य, आयुधानि, बिभ्रत्—वहति, स महिषो भूत्वा—तिर्यग्योनिं गत्वा; महिषशब्दोऽत्र तिर्यग्योन्युपलक्षकः। अपामूर्मिं—अपां विकारभूतं। समुद्रं—संसारसागरमिति यावत्, विवक्ति—सेवते, 'विवक्तिसिषक्तिजुषते' इति अनुक्रमणिकायां विवक्तिस्सेवार्थ उक्तः; तथा च—संसारसागरे मग्नो भवतीत्यर्थः। एवं च—परमेश्वरध्यानेनावाप्तसमस्तकामोऽपि वेदनिषिद्धार्थानुष्ठानेन तिर्यग्योनिं गत्वा संसारनिमग्नो भवतीत्युक्त्या केनापि पुरुषेण तप्तमुद्रा न धारणीयेति निषेधः फलति—इति ॥

तदयुक्तम्—तुरीयं धाम सचमानश्चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वेत्येतेषां पदानां ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वपरत्वे तादृशस्य जीवस्य गोविन्दायुधधारणेन तिर्यग्योनिप्राप्तिपूर्वकं संसारप्राप्तेरसम्भवात्; चक्रादिधारणस्य पापत्वेऽपि ब्रह्मविद्यानिष्ठे तस्य फलजनकत्वासम्भवात्;

,तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ' इति सूत्रे तथोक्तेः । न च-निष्पन्नब्रह्मविद्यस्योत्तराघाश्लेषेऽपि ब्रह्मविद्यायां यतमानस्योत्तराघं दुर्वारमिति तुरीयं धाम सचमान इत्यादिपदैर्यतमान एव विवक्षित इति-वाच्यम्; तस्मिन् चमूषच्छ्येनशकुनबिभृत्वापदार्थानामन्वयानुपपत्ते, तदन्वयानुरोधेन निष्पन्नविद्यपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । किञ्च महिषो भूत्वा संसारसागरं विवक्तीत्यपि न युक्तम्; महिषभवनस्यापि संसाररूपतया संसारप्राप्तेस्तदुत्तरकालीनत्वाभावात् । न च-त्वाप्रत्ययस्य समानकालीनत्वपरत्वान्न विरोध इति-वाच्यम्; तथाऽपि प्रत्यक्षशतपथश्रुतिपञ्चरात्रादिविहितस्य चक्रधारणस्य निषेधानुपपत्तेः, निषेधवचनानां च रागप्राप्तविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् ॥

न च-अयमपि मन्त्रस्तथैवास्त्विति-वाच्यम्; महिषो विवक्तीत्यनयोस्समुद्र इत्यनेनान्वये, तथा सचमान इत्यस्य धामेत्यनेनान्वये च व्यवहितान्वयदोषप्रसङ्गात् । न च-महिषशब्दस्य रूढित्यागो भवन्मते दोष इति-वाच्यम्; महिषो भूत्वेति तिर्यग्योनिलक्षकत्वोक्त्या भवतामपि रूढित्यागस्य दुर्वारत्वात्; समुद्रमित्यस्य सचमान इत्यनेनैव साकाङ्क्षेण सन्निहितेन योग्येन च प्रथममेवान्विततया निराकाङ्क्षतया तुरीयं धामेत्यत्रान्वयासम्भवेन तुरीयं धाम महिषो विवक्तीत्यन्वयस्यैव वक्तव्यतया तत्र च महिषशब्दरूढ्यर्थान्वयबाधाद्योगार्थस्यैवाश्रयणीयत्वात्तस्य दोषत्वानापादकत्वात्, समुद्रसचमानपदान्वयस्य प्रथमावगतस्य बलीयस्त्वात् । अत एव-'श्रुतेर्जाताधिकारस्स्यात्' इत्यत्र त्रयो वेदा अजायन्तेति प्रथमावगतोपक्रमस्थवेदपदानुसारेण 'उच्चैरृचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैस्साम्ना' इति विधिवाक्यगतचरमावगतोपसंहारस्थऋगादिपदानां ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रलक्षणा स्वीकृता ॥

यदि च—योगापेक्षया रूढिपूर्विका लक्षणाऽपि ज्यायसी, अत एव–'प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणाम्' इत्यत्र, 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रेण उद्गातॄणां चमसः प्रैत्वित्यर्थके उद्गातृशब्दरूढ्यर्थस्य उद्गीथाख्यद्वितीयसामभक्त्युच्चरितुः परिग्रहे बहुवचनानुपपत्तिरिति उद्गायन्तीत्युद्गातार इति योगशक्त्या उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्त्रैतत्त्रयपरत्वं युक्तं, प्रातिपदिकबहुवचनयोर्द्वयोरप्युपपत्तेः; तस्मात्सुब्रह्मण्याख्यऋत्विग्वर्जितानां त्रयाणां छन्दोगानां भक्ष इति–पूर्वपक्षं प्रापय्य; योगापेक्षया रूढेर्बलीयस्त्वात्प्रथमप्रतीतरूढ्यनुग्रहाय औद्गात्रप्रवचनरूपसामवेदसम्बन्धावच्छिन्नेषूद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु रूढिपूर्वकलक्षणा युक्ता; तस्माच्चतुर्णां भक्ष इति–सिद्धान्तितं तृतीये। तथा च-प्रकृतेऽपि महिषशब्दस्य योगाङ्गीकारापेक्षया तिर्यग्योनित्वावच्छिन्ने रूढिपूर्वकलक्षणैवाश्रयितु युक्तेति–**विभाव्यते**॥ तदा श्येनशकुनपदयोरपि रूढ्यर्थ एवाङ्गीक्रियतां; तयोरप्यध्याहृताभ्यां न हन्तव्य इति पदाभ्यामन्वयसम्भवात्। निरुक्तानुरोधात्तयोर्योगार्थस्वीकारे च महिष्ठः प्राप्नुयादित्युपबृंहणानुरोधान्महिषशब्दस्यापि योगार्थस्वीकारो युक्तः। तस्माद्व्यवहितान्वयदोषान्नोक्तार्थो युक्तः॥

वस्तुतस्तु–प्रोद्गात्रधिकरणे प्रोद्गातृशब्दरूढ्यर्थस्य बहुत्वासम्भवात्पाशमन्त्र इव वचनमविवक्षितार्थमिति पूर्वपक्षे; अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वति पाशमन्त्रे पाशशब्दरूढ्यर्थस्य लक्ष्यार्थस्य वा बहुत्वासम्भवाद्बहुवचनस्याविवक्षितार्थत्वेऽप्युद्गातृपदे योगार्थस्य लक्ष्यार्थस्य वा बहुत्वसम्भवान्न बहुवचनस्याविवक्षा युक्तेत्येतावन्मात्रमेव व्युत्पादितम्; न तु योगस्य लक्षणापेक्षया दौर्बल्यमपि। तथा च रूढ्यर्थबोधसामग्र्या योगार्थबोधप्रतिबन्धिकाया अभावे योगार्थोन्मज्जनमेव युक्तं; न तु लक्ष्यार्थोपगमः। अत एवापशूद्राधिकरणे रूढ्यर्थानुपपत्तौ योगार्थ एवाश्रितो **भगवता सूत्रकृता॥ भाष्यकृताऽप्यजा-**

मन्त्रे न जायत इत्यजेति जगद्व्यापित्वादित्यत्र यस्य चैतत्कर्मेति श्रुतिघटककर्मशब्दस्य क्रियत इति कर्मेति च योगार्थ एवाश्रितः, न तु रूढ्यर्थपूर्विका लक्षणा—इति। तस्माल्लक्षणापेक्षया योगस्य प्राबल्यमेव युक्तम् ॥

यत्तु—चक्रधारणनिषेधवचनान्तरपर्यालोचनया व्यवहितान्वयस्याप्यर्थवशेन समाश्रयणीयत्वम्—इति ॥ तन्न। सुदर्शनधारणविधायकवचनान्तरपर्यालोचनयाऽव्यवहितान्वयसम्भवे व्यवहितान्वयाश्रयणानौचित्यात्। किं च—एवं सुदर्शनस्य स्वधारणद्वारा संसारपतनहेतुत्वावगमेन निन्दावगमात् भगवच्छास्त्रे चक्रप्रतिष्ठायां विनियोगानुपपत्तिः; यदीयनिन्दाविषयकबोधजनकमन्त्रत्वं यत्र तत्र तदीयकर्मणि विनियुक्तत्वाभाव इति व्याप्तेः; तदीयप्रसादहेतुतया तत्प्रशंसापराणां तदीयकर्मणि विनियोगसम्भवेऽपि तन्निन्दापराणां तन्निग्रहजनकानां तदसम्भवात् ॥

यदपि—गोविन्दुरित्यस्य न षष्ठ्येकवचनान्तत्वं, तथा सति छान्दसतृज्वद्भावाश्रयणाद्यनेकप्रक्रियाकल्पनापत्तेः; किं तु प्रथमैकवचनान्तो गोविन्दुशब्द इत्ययं मन्त्रो विष्णुपर एव। तस्य च परब्रह्मांशतया द्रप्सशब्देनाभिधानमुपपद्यते। तथा हि **मैत्रेयोपनिषदि**—'तमो वा एकमास' इत्यारभ्य, 'तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति, एतद्वै रजसो रूपम्' इत्यादिना तमोऽधिष्ठातुः परस्य सङ्कल्पेनाविद्याख्यस्य तमसो गुणविभागं निरूप्य;

> "तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति। अथ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसोंऽशोऽसौ सः योऽयं ब्रह्मा; अथ यो ह खलु वा वाऽस्य तामसोंऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रः; अथ यो ह खलु वा वाऽस्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ सः योऽयं विष्णुः ॥"—

इति तमोऽधिष्ठातुः परस्य ब्रह्मादयोंऽशभेदा इति प्रतिपादनात्।

तथा च—ब्रह्मांशभूतो गोविन्द एव कौमोदकीनन्दकाद्यायुधभर्तृतया 'अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे' इति, 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम्' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नसमुद्रशायितया तुरीयधामाख्य-परमपदवृत्तितया च स्तूयते—इति ॥ तन्न । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतर-प्रयोजनकस्य वेदात्मकशास्त्रस्येष्टसाधनत्वादिप्रतिपादकत्वस्य पूर्वोक्त-रीत्या सम्भवे तत्त्यागेन वैयर्थ्यापरपर्यायस्यानुवादरूपार्थपरत्वस्य कल्पनानौचित्यात् । एवं भगवच्छास्त्रे चक्रप्रतिष्ठाया विनियुज्य-मानानां मन्त्राणां 'तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्' इति सौदर्शनत्वाभि-धानात् भगवत्परत्वे चास्य मन्त्रस्य सौदर्शनत्वासिद्धेर्भगवच्छास्त्र-विरोधापत्त्याऽनन्यगतिकत्वेन गोविन्दुशब्दस्य तृज्वद्भावं छान्दस-मङ्गीकृत्य सुदर्शनपरत्वमङ्गीकरणीयम् । भगवत्परत्वे आयुधानीत्यनेन सुदर्शनप्रकाशेऽपि भगवत्येव मन्त्रस्य प्रधानतात्पर्यात्सुदर्शनस्य समुद्रपरमपदादिवदुपसर्जनतया तत्र तात्पर्यासिद्धेस्सौदर्शनत्वानिर्वा-हात् । किं च गोविन्दस्यायुधान्यङ्ग इति स्कान्दोपबृंहणबलात्पूर्वोक्त-प्रायपाठानुरोधाच्च चमूषन्मन्त्रस्सुदर्शनधारणपर एव ॥

न च—अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनधारणपरत्वे सुदर्शने प्रधानतात्पर्या-सिद्ध्या भगवच्छास्त्रविरोधतादवस्थ्यम्—इति वाच्यम्; स्वधारणद्वारा सुदर्शनस्य मोक्षप्रयोजकत्वोक्त्या सुदर्शने प्रधानतात्पर्यानपायात्, द्वारद्वारिभावापन्नयोस्सुदर्शनतद्धारणयोर्द्वयोरपि मोक्षहेतुतया तत्प्र-कारकतात्पर्यविषयतारूपप्रधानतात्पर्यविषयताया उभयत्र सत्त्वात् । न च—एकस्य वाक्यस्योभयत्र प्रधानतात्पर्यं न सम्भवति, विरोधा-दिति—वाच्यम्; परस्पराविरुद्धार्थद्वये तात्पर्यसम्भवात् । अत एव—'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती' इत्यर्थवादस्य रात्रिसत्र-स्तुतिपरस्यापि फलसमर्पकत्वं स्वीकृतं पूर्वतन्त्रे—इति ॥

इति चमूषच्छ्रुतिविचारस्सम्पूर्णः ॥

अमीषां मन्त्राणां सुदर्शनधारणविधायकत्वं तावत्सिद्धान्तः ॥

अत्र यदुक्तं—अमीषां मन्त्राणां विधायकत्वमयुक्तं ; मन्त्राणां विधायकत्वाभावस्य विधिमन्त्राधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि—

"विलुप्तविधिशक्तित्वात्सिद्धत्वद्योतनादिभिः ।
प्राप्तत्वादन्यतस्तेषां विधिशब्दाद्यभावतः ॥
ब्राह्मणैर्विनियुक्तत्वात्करणत्वेन कर्मणाम् ।
मन्त्रत्वादपि नैते स्युस्तप्तमुद्राविधायकाः ॥"

विधायकत्वं हि—मन्त्राणां विधिशक्तिमत्त्वेन, न त्वन्यथा । न चैतेषां मन्त्राणां तादृशशक्तिमत्त्वं, तद्विरुद्धार्थस्यैव प्रतीतेः । तथा हि प्रसिद्धास्तावद्विधिशक्तितिरोधायकाश्चतुर्धा ; सिद्धत्वद्योतनवक्त्राभिमुख्यप्रतीतिस्वात्मनियोगनिमित्ताभिधानभेदात् । तत्र—'देवा नराश्च याभिर्यजन्ते ददाति च' इति गोस्तुत्यर्थे गोयागगोदानयोः याभिरिति यच्छब्देन सिद्धत्वद्योतनाद्गोयागगोदानविधिशक्तिविघातः, 'अग्नीदग्नीन्विहर, अहे बुध्नच मन्त्रम्मे गोपाय' इत्यादावामन्त्रणविभक्त्याऽप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिशक्तिविघातः । आमन्त्रणविभक्तेस्सामान्यतो विहितार्थानुष्ठानाय प्रवृत्ताभिमुखपुरुषप्रवर्तकत्वात् । 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्यादावस्मदर्थेनोत्तमपुरुषेण विधिशक्तिविघातः, स्वात्मनि स्वस्य प्रवर्तनानुपपत्तेः । 'यदि सोममपहरेयुः' इत्यादौ निमित्तवाचिना यदिशब्देन प्राप्तिबुद्धेर्विधिशक्तिविघातः, प्रकृते च 'येन पूतस्तरति दुष्कृतानि' इति मन्त्रस्य यच्छब्दादिना विधिशक्तिविघातान्न विधायकत्वम् ॥ —इति ॥

तदसत् । अमीषां मन्त्राणां विधायकत्वं हि—कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादिबोधजनकत्वं ; तच्च कृतिसाध्यत्वादिवाचकपदघटितत्वे

प्राप्तार्थत्वाभावेन तद्विशिष्टयच्छब्दरूपप्रतिबन्धकसत्त्वाद्विधिशक्ति-तिरोधानमिति–वाच्यम् । अप्राप्तार्थत्वं हि–न तावन्मानान्तराग्राह्यार्थत्वं, श्रुते स्मृतिनिरुक्तवेदभाष्यादिग्राह्यार्थत्वेनाप्राप्तार्थत्वानापत्ते. ; किं तु स्वानुपजीविमानान्तराग्राह्यार्थत्वम् । यत्रापूर्वार्थत्वमुपपादनीयं तत्परं स्वपदं, तथा च स्मृतेरिव पञ्चरात्रस्यापि श्रुत्युपजीवित्वेन तदनुपजीविमानान्तराग्राह्यार्थत्वरूपमप्राप्तार्थत्वमुक्तमन्त्राणामक्षतमेव ॥

न चैवं—'ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान्स्तृणीयात्' इति मृताग्निहोत्रविषयश्रुते 'ये पुरा दर्भास्त उदञ्च कार्या.' इत्येव विधिवाचकपदाध्याहारेणोदक्त्वांशेऽपि विधायकत्वापत्तिः; 'अग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वा' इति सामान्यस्मृत्या उदगग्रत्वस्य प्राप्तत्वेऽपि स्वानुपजीविमानान्तराग्राह्यार्थत्वानपायेन तदभावविशिष्टयच्छब्दाभावात् । तथा च--मृताग्निहोत्राधिकरणविरोध । तदधिकरणे--ये पुरोदञ्च इति श्रुतिवाक्ये--'किमुदगग्रता विधीयते, किं वाऽनूद्यते?' इति सन्दिह्य; "यथोपवीतं विधेयं, एवमुदगग्रत्वमपि विधेयम्, अपूर्वत्वात्, यद्वृत्तयोगो विध्याद्यभावश्च यदाग्नेयादिवद्द्रष्टव्य" इति उदक्त्वं चापूर्वत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा; "नोदगग्रत्वस्य विधिः, किं तु प्राप्तस्यानुवादः-कुतः प्राप्तिः? अग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वेति स्मृते." इति यतो वा लिङ्गदर्शनादिति सूत्रेण सिद्धान्तितत्वादिति—**वाच्यम्**। श्रुतेरग्निहोत्रमात्रविषयतया स्मृतेश्चाविशेषेण प्रवृत्तेर्मिथोमूलमूलिभावायोगेन तादृशस्मृतेस्स्वानुपजीविमानान्तरत्वानपायात्, तदग्राह्यार्थत्वाभावविशिष्टयच्छब्दादेरेव सत्त्वाद्विधायकत्वासम्भवात् । वस्तुतः—प्रागग्राण्युदगग्राणि वेति स्मृतेरित्यस्य स्मृतिमूलार्थभूताद्वेदादित्यर्थः । तथैव शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां **मयूखावल्यां** व्याख्यानात् । तस्मादुदाहृतश्रुतीनां चक्रधारणविधायकत्वे न किञ्चिद्बाधकम् ॥

केचित्तु—

यदपि—चरणादिश्रुतीनां यच्छब्दाद्युपहितत्वेन तद्रहितपाञ्चरात्राद्यागमतदनुसारिपुराणवचनविहिततप्तधारणानुवादकत्वेन प्राप्तार्थत्वान्न विधायकत्वम्—इत्युक्त ; तदयुक्तं, तथा सति 'आत्मा वाऽरे-द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुतीनामपि वक्राभिमुख्यप्रतीत्या "श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । आत्मा च सततं ध्येयः" इत्यादितद्रहितपुराणवचनविहितश्रवणाद्यनुवादकत्वापत्तेः । तथा—

> "त्रयो धर्मस्कन्धाः ; यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप इति द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीय । अत्यन्तमात्मानमवसादयन् सर्वलोकेषु पुण्यलोको भवति, स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ; एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्ति"—

इत्यादिश्रुतीनां,

> "वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
> चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥"

इत्यादिमन्वादिस्मृतिविहितपारिव्राज्यानुवादकत्वं स्यात् ; तत्र श्रुतावेव पञ्चमलकारकल्पनया विधायकत्वस्योत्तरमीमांसासिद्धत्वात् । 'ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि', 'विधिर्वा धारणवत्' इत्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे **शङ्कराचार्यैरपि** तादृशश्रुतीनां विधायकत्वाभ्युपगमात् । श्रोतव्य इत्यादीनां विधायकत्वस्य विवरणकारादिभिरङ्गीकाराच्च । अत एव स्मृत्यधिकरणे—अष्टकाः कर्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः, शिखाकर्म कर्तव्यं, प्रपा प्रवर्तयितव्या, तटाकं खनितव्यम्—इत्यादिस्मृतीनां 'श्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति', 'यत्र बाणास्सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव', 'धन्वन्निव प्रपा असि', 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति श्रुतय एव प्रमाणत्वेनोदाहृताः । अत एव माधवीये—तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषाभागस्ते

पैतृष्वसेयींवपामिवेति । तस्मात्समानादेवपुरुषादत्ताचाद्यश्च जायते, उत तृतीये सङ्गच्छावहै, चतुर्थे सङ्गच्छावहै इति श्रुत्योर्मन्त्रतयाऽर्थवादतया च कथं मातुलसुताविवाहकरणे प्रमाणत्वम्–इत्याशङ्क्य; उपरिधारणविधिवदपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते; मानान्तरविरोधाभावात्। विरोधिवचनानां गान्धर्वविवाहादौ मातृसपिण्डादिविषयत्वस्योक्तत्वात्–इत्युक्तम्। तस्माच्चरणादिश्रुतीनां विधिविभक्तिराहित्येऽपि यच्छब्दाद्युपस्थितत्वेऽप्यप्राप्तार्थतया चक्रधारणविधायकत्वं युक्तम् ॥ —इति वदन्ति ॥

यदपि–चरणादिश्रुतीनां विधिविभक्तिराहित्यान्न विधायकत्वम्–इति। **तन्न**; 'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यादिवाक्यानां विधिविभक्तिरहितानामप्यज्ञातज्ञापकत्वलक्षणविधायकत्वाङ्गीकारात्। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिसद्विद्यायां 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति सदुपासनस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणेन सदुपासीतेति विधेर्वेदान्तिभिः कल्पितत्वात्। अत एवोद्गीथविद्याविचारे **श्रीभाष्ये** उक्तं— 'वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्वेदनविषयो विधिः कल्प्यते'–इति। किं च–विधिविभक्तेरपीष्टसाधनत्वबोधनमुखेनैव प्रवर्तकत्वं वाच्यं, न तु सक्षात्; तच्च प्रवर्तकत्वं श्रुतीनां तप्तचक्रधारणगतेष्टसाधनत्वबोधकत्वादस्त्येवेति नार्थो विधिविभक्त्या; न ह्याम्रफलं तृप्तिसाधनमिति वाक्यस्य विधिविभक्तिराहित्यमात्रेणेष्टसाधनत्वाबोधकत्वं प्रवर्तकत्वराहित्यं वा दृष्टं, अनुभवविरोधात्। यद्वा–विधिविभक्तिरहिताया अप्राप्तेस्सत्त्वाद्विधिविभक्तिः कल्प्यताम्। अत एव–पूर्वतन्त्रे विधिविभक्तिरहितानामुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यादीनां वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायेन पञ्चमलकारकल्पनया विधायकत्वं समर्थितम् ॥

यदपि—पवित्रं त इत्यत्र बिभृयात् भर्तव्यमिति विधिपदं न कल्पयितुं शक्यं, तयोः प्रकृतवाक्यार्थेनान्वयात् ; नापि भवेयुरिति पदाध्याहारेण भृता भवेयुरितिवाक्यार्थान्वयसम्भवः, भृतास इत्यस्य समाशतेति समभिव्याहृतक्रियापदान्वयेन निराकाङ्क्षस्याश्रुतक्रियापदान्तरेणान्वयायोगात्; अन्यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रापि ब्राह्मणो न पूजनीयः, किं तु हन्तव्य इत्यर्थस्स्यात्। तथा च पवित्रं त इत्यस्याध्याहृतविधिवाक्येनैकवाक्यतया चक्रधारणविधायकत्वमनुपपन्नम्—**इति** ॥ **तन्न**। उक्तरीत्या मन्त्राणां विधिघटितत्वाभावेन विधायकत्वासम्भवेऽपि मन्त्रलिङ्गाक्षिप्तविधिवाक्यानां तथात्वसम्भवात्; **राणाके** 'ये अश्वदास्सह ते सूर्येण' इत्यादिमन्त्रलिङ्गाक्षिप्ताश्वदानफलविधेरङ्गीकारवत्, सूक्तवाकमन्त्रगतायुरादिफलकीर्तनैः प्रस्तरप्रहरणस्यायुरादिफलकत्वबोधकविध्यङ्गीकारवच्च तप्तमुद्राधारणस्य विशिष्टलोकप्राप्त्यादिफलकत्वबोधकविधेः कल्पनसम्भवाच्च ॥

यत्तु—मन्त्रार्थवादादिषु योऽर्थश्शब्दादर्थाद्वाऽवगम्यते, तद्विषयमेव विधिवाक्यं कल्पयितुमुचितम्; यथा—'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजति' इत्यत्राश्वमेधब्रह्महत्यातरणयोस्सम्बन्धस्य शब्दात्प्रतीयमानतया तद्विषयकं विधिवाक्यं, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यत्र यजमानद्रव्यस्य त्यागमन्तरेण देवतासम्बन्धायोगात् शब्दप्रतिपन्नद्रव्यदेवतासम्बन्धबलादर्थाक्षिप्ते यागे विधिः कल्प्यते। प्रकृते—चरणं पवित्रमित्यत्र चक्रधारणवाचकपदाभावेन वचनान्तरमनपेक्ष्य चक्रधारणोपस्थापकत्वायोगेन तद्विधायकवाक्यानुमानायोगात्, पवित्रं त इत्येतन्मन्त्रगतस्य तप्तपदस्य चक्रत्रिशूलादिसाध्यतापसाधारण्येन नियमतश्चक्रतापोपस्थापकत्वायोगाच्च न तयोर्मन्त्रयोश्चक्रधारणविधायकत्वम्। अत एव—हिरण्यं भार्यमित्यत्र हिरण्यपदस्य क्रत्वर्थदक्षिणाभूतहिरण्यतदितरभोगार्थहिरण्यसाधारण्यात्तत्पदेन नियमतः क्रत्वर्थहिरण्योपस्थापनायो-

न हिरण्यद्वारा तद्धरणं क्रत्वर्थ; किं तु पुरुषार्थमेवेत्युक्तम्। चमूष-च्छ्येन इत्येतन्मन्त्रगतस्य बिभ्रत्पदस्य पूर्वोक्तरीत्या सुदर्शनकर्तृ-काष्टादशायुधधारणवाचितया गोविन्दुशब्दस्योकारान्तप्रथमान्तत्वे ब्रह्मांशभूतविष्णुकर्तृकायुधचतुष्टयभरणवाचितया च पुरुषकर्तृकभरणा-प्रतीतेर्न चमूषत्मन्त्रबलादपि पुरुषस्य भरणविषयविधिकल्पनं युक्तम्; वचनान्तरानुसारेण पवित्रं त इत्यादीनां तप्तचक्रधारणविधिपरत्वा-भ्युपगमे नियमतो वचनान्तरस्योपजीवनवद्वचनान्तरप्राप्तानुवादित्व दुर्वारमेव—इति ॥

तन्न। यद्वाक्यस्य यद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वं तद्वाक्यस्य शब्दवृत्त्यर्थापत्त्यन्यतरप्रयोज्यतद्विषयकबोधजनकत्वमिति व्याप्त्या व्यापकाभावाद्विधिवाक्यकल्पकत्व न सम्भवतीति हि विवक्षित; तन्न युक्तं, तादृशव्याप्तेरसिद्धेः; 'यत्र बाणास्सम्पतन्ति कुमारा विशि-खा इव' इत्यस्य शिखाकर्मविषयकविधिकल्पकस्य तद्विषयकबोधजनक-त्वाभावेन व्यभिचारात्। न च—तत्र तत्तद्गृह्योक्तविविधशिखत्वस्य तत्करणमन्तरेणानिष्पत्तेरर्थापत्त्या तत्करणस्य तद्वाक्यजन्यबोधविष-यत्वान्नोक्तव्यभिचार इति—वाच्यम्; तथा सति येन पूत इत्यस्य सुदर्शनेन पूतत्वस्य तद्धारणमन्तरेणानुपपत्तेरर्थापत्त्या तद्धारणबोध-कत्वात्तद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वस्य दुर्वारत्वात्। न च—चरण-देवताकयागस्य प्रस्तुतत्वात् तद्धारणं विनाऽपि यागद्वारा तेन पूत-त्वमुपपन्नमिति—वाच्यम्। यागस्य 'अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति, कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति' इतिवाक्यशेषात्फलवत्त्वसिद्ध्या फलाकाङ्क्षाविरहाद्दुष्कृततरणरूपस्य च फलस्योदाहृतशतपथोदित-श्रुत्यैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञानुरोधेन झडिति सुदर्शनधारणसाध्यत्वोपस्थितेस्त-स्यैवात्र द्वारतयाऽर्थापत्त्या बोधनात्। न चैवं—द्वारभूतक्रियाविशेष-निर्धारणार्थं श्रुत्यन्तरापेक्षायां तत्प्राप्तानुवादित्वमुक्तश्रुतेस्स्यादिति—

वाच्यम्। अनुवादकत्व हि—स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानादिविरोधिना स्वानुपजीविमानान्तरेण ग्राह्यार्थकत्वम्। अत्र विरोधिनेत्यन्तोपादानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति नानाशाखागतवाक्याना नानुवादकत्वापत्ति ; एकशाखास्थवाक्यस्य शाखान्तरस्थतादृशवाक्यग्राह्यार्थत्वेऽपि शाखान्तरस्थवाक्यस्यैतच्छाखाध्यायिपुरुषगताज्ञानादिविरोधित्वाभावात् ॥ स्पष्ट चेदं द्वितीयाध्यायचतुर्थपादे **भाट्टदीपिकादौ** । अत एव '**द्वयोः प्रणयति**' इति वाक्यं चातुर्मास्यप्रकरणाम्नातमुदाहृत्य, कि प्राकृतं प्रणयनमिहविधीयते, उत सौमिकं, आहोस्विदपूर्वमिति विचार्य, प्राकृतं सौमिकं चेति पक्षद्वयं प्रापय्य सिद्धान्तितम्—

"न हि प्रणयतीत्येतत्सौमिकस्याभिधायकम् ।
प्राकृतस्यानुवादे च वचन स्यादनर्थकम् ॥
तस्मात्प्रणयतीत्येतदप्राकृतमसौमिकम् ।
अपूर्वमग्नेर्नयनं वहत्याहवनीयत ॥" —इति ॥

यद्यपि—प्रणयनमात्रमत्र श्रुत; तथाऽपि—शाखान्तरे 'आहवनीयात् द्वावग्नी प्रणयते' इति वचनात् तदेकार्थत्वादनेन वचनेन प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादग्न्यन्तरस्य प्रणयनं पशुबन्धवद्विधीयन इति। तथा च द्वयोः प्रणयतीति वाक्यार्थनिर्णयाय 'आहवनीयात् द्वावग्नी प्रणयते' इति वचनान्तरानुरोधेऽपि पूर्ववाक्यस्य विधायकत्ववदिहापि विधायकत्वं नानुपपन्नमिति ॥

यद्यप्युक्तं—पवित्रमन्त्रगतस्य चक्रत्रिशूलादिसाध्यतापसाधारणस्य तप्तपदस्य हिरण्यभरणाधिकरणन्यायेन नियमतश्चक्रधारणोपस्थापकत्वायोगान्न तद्विधायकत्वाम्—इति। **तदप्ययुक्तम्**; यद्वाक्यस्य यद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्व तद्वाक्यस्य नियमतस्तदुपस्थापकत्वमिति व्याप्तिरुक्तसन्दर्भेण विवक्षिता ; सा च न सम्भवति, वाजिनामुद्दिश्यविद्यायां व्यभिचारात् ; तत्र 'भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति

य एवं वेद' इति वेदनसामान्यप्रतिपादकस्य नियमतो ध्यानानुपस्थापकस्यापि वाक्यस्योद्गातृविशेष्यकप्राणत्वप्रकारकध्यानविधिकल्पकस्वाङ्गीकारात् । प्रकृते हिरण्यभरणाधिकरणन्यायोदाहरणमपि न युक्तं; सङ्कोचकमानान्तरविरहस्थल एव तन्न्यायस्य प्रवृत्ते ; प्रकृते च तप्तपदस्य 'अग्निर्वै सहस्रारः' इति पूर्वोक्तश्रुत्या चक्रतापप्रतीतेस्तस्यायाप्रवृत्ते. । अन्यथा—'अक्ताश्शर्करा उपदधाति' इत्यस्याञ्जनसामान्यपरत्वं, तेजो वै घृतमित्यस्य द्रवद्रव्यसामान्योपलक्षकत्वं च स्यात् । तथा च—सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादित्यधिकरणविरोधः ; तदधिकरणे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशेनाक्तपदस्य घृताक्तत्वरूपविशेषपरत्वाङ्गीकारात् ॥

यदपि—विवादास्पदानि पवित्रं त इत्यादयो मन्त्राः न विधायकाः, कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुक्तत्वात्, व्रीह्यादिवदित्यनुमानादेतेषां मन्त्राणामविधायकत्वसिद्धिः । अत्र स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यादध्ययनकर्मतया विनियुक्तस्य 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वोपगमात्तत्र व्यभिचारस्स्यात् ; तद्वारणार्थं करणतयेति ॥

"विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयत्यपि ।
मन्त्रतस्तु विधिर्वा स्यादित्येतत्तद्विदिष्यते ॥"—

इति वार्त्तिकोक्तन्यायेन समिधो यजतीत्यादिवाक्यानां कर्मकरणतया लिङ्गेन विनियोगेऽपि विधायकत्वोपगमात् । तथाविधानामेव 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादीनां विधायकत्वोपगमात्तत्र व्यभिचारवारणाय ब्राह्मणेनेति । तदुक्तम्—

"तस्माद्व्रीह्यादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्मणाम् ।
ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वत्ते न विधायकाः ॥"—इति—इति ॥

तदसत्। पवित्रं त इत्यादयो मन्त्रा इत्यत्र पवित्रन्त इति मन्त्रः आदिः प्रथमोपस्थितिविषयो येषामिति विग्रहवाक्याद्यदुपस्थिति-ध्वंसासमानकालीनोपस्थितिविषयत्वस्य लाभात्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वे पवित्रमन्त्रस्य पक्षबहिर्भावप्रसङ्गः ॥

यदि च—तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमङ्गीकृत्य 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञावत्, 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र जन्मनो लक्षणघटकत्ववत् पवित्रमन्त्रस्यापि पक्षान्तर्भावः—इत्युच्यते; तदाऽपि विवादास्पदानीति व्यर्थम्। एवं—कृतिसाध्यत्वादिविषयकबोधजनकत्व-रूपविधायकत्वाभावस्य साध्यत्वे बाधः, उक्तरीत्या तेषां मन्त्राणां तद्विषयकबोधजनकत्वात्। कृतिसाध्यत्वादिवाचकलिङादिविभक्तिघटि-तत्वाभावसाधने च सिद्धसाधनम्; विधिवाक्यकल्पकत्वाभावसाधने च करणतयेत्यादिपदानां व्यावृत्त्यसङ्गतिः; 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'समिधो यजति', 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादेर्विधा-यकत्वेऽपि विधिवाक्यकल्पकत्वाभावरूपसाध्यस्याबाधेन व्यभिचारा-प्रसक्तेः। कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुक्तत्वादिति हेतुकथनमपि न सत्, असिद्धेः; मन्त्रं विनाऽपीच्छाविशेषरूपत्यागादेरुत्पत्त्या मन्त्रस्य तत्करणताया बाधितत्वात्, इष्टसाधनताज्ञानादिघटितक्लृप्तसामग्र्या-ऽन्यथासिद्धत्वाच्च मन्त्रस्य करणतां कथं ब्राह्मणं बोधयेत्; बोधयेद्वा कथं प्रमाणं भवेत् ॥

न च—मन्त्रस्य त्यागादिजन्यपरमापूर्वजनककलिकापूर्वजनकीभूतो-च्चारणकर्मत्वं, न तु जनकत्वमिति न दोष इति—वाच्यम्; तथा सति दृष्टान्ते व्रीह्यादौ साधनवैकल्यापत्तेः। किं च—धन्वन्निव प्रपा असि' इत्यादिमन्त्रस्य 'अग्नये प्र व ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादिना विहितेष्विष्टिविशेषेषु करणमन्त्रतया ब्राह्मणे विनियुक्तत्वेऽपि प्रपाप्रवर्तनादिविधिकल्पकत्वोपगमात्तत्र व्यभिचारः।

'नूनां जङ्गुर्मातुलस्येव योषा पैतृष्वसेयी वपाम्' इत्यादिमन्त्राणां तत्तत्कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियोगेऽपि मातुलसुताविवाहविधिकल्पकत्वस्य माधवीयादावभ्युपगमात्; 'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य', 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, तानि विदु ब्राह्मणा ये मनीषिण.' इत्यादिमन्त्राणामन्यत्र विनियुक्तानामेव व्याकरणाध्ययनविधिकल्पकत्वस्य भगवता पतञ्जलिनाऽभ्युपगमाच्च; तत्र सर्वत्र व्यभिचार ॥

न च—मन्त्रा न तत्कर्मविधायका', तत्कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुक्तत्वादिति विवक्षितत्वान्नोक्तव्यभिचार, उदाहृतमन्त्राणा यत्र कर्मणि विनियोगस्तत्कर्मविधायकत्वाभावात्, पवित्रं त इत्यादिमन्त्रस्य 'पवित्र ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इति सनकस्मृतिवचनेन विधेयत्वाभिमते कर्मणि विनियोगसत्त्वान्नासिद्धिरिति—वाच्यम् । अत्र सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे एकस्य मन्त्रस्य विधायकत्वाभावेऽपि मन्त्रान्तरस्य तथात्वमादायार्थान्तरं; अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे भागासिद्धि., पवित्रमन्त्रे हेतुसत्त्वेऽपि चरणादिमन्त्रेषु तदभावात्; प्राप्तार्थत्वस्योपाधित्वादप्रयोजकत्वाच्च समिधो यजतीत्यादिवाक्याना समिधादियागविधायकत्वलैङ्गिकतद्यागविनियुक्तत्वाभ्युपगमवदेकस्मिन् कर्मणि वचनविनियुक्तत्वविधायकत्वयोरभ्युपगमे दोषाभावात् ॥

यत्तु—समिधो यजतीत्यादीनामध्ययनवेलायां विधायकानामेव सतामनुष्ठानवेलायां स्मारकत्वं युक्त, विरोधाभावात्; पवित्रमन्त्रादीनां तु नाध्ययनवेलायां चक्रधारणविधायकत्वं, तेषां तत्प्रत्यायनासामर्थ्यस्य निषेधपरत्वस्य च प्राक् प्रपञ्चितत्वात् । एवं च–पवित्रं ते विततमित्यादिविनियोगवचनबलेन तेषां तत्प्रत्यायनसामर्थ्यमुपजनय्य तद्विधायकत्वमभ्युपगन्तव्यं, ततश्च चक्रधारणस्वरूपमवगमय्य तत्र

मन्त्रविनियोगानन्तरं तत्र विनियुक्तैश्च मन्त्रैः पूर्वप्राप्तमेव चक्रधारणं विधीयत इति वदन् चक्रबन्धोपायदेशिकवत्कथं न हास्यवचन.—इति ॥

तन्न। तेषां मन्त्राणा विधिवाक्यकल्पकत्वाभ्युपगमेऽपि विधायकत्वानङ्गीकारात्, विधायकत्वाङ्गीकारेऽपि न दोष, शब्दसामर्थ्या-दुपबृंहणानुरोधाच्च तेषां तत्प्रत्यायनसामर्थ्यस्य पूर्वमुपपादितत्वात्, निषेधपरत्वस्य च निरस्तत्वाच्च ॥

वस्तुतः—स्मारकत्वविधायकत्वयोर्विरोध एवासिद्धः, तद्विषयकस्मृतिजनकत्वतद्विशेष्यकेष्टसाधनत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वयोर्घटमानयेत्यादीनां घटोपस्थितिजनकत्वघटविषयकशाब्दबोधजनकत्ववद्विरोधात् ॥

इति पवित्रादिमन्त्राणां विधायकत्वसमर्थनप्रकारः सम्पूर्णः ॥

अथेदानीं खिलश्रुतीनां तप्तमुद्राधारणपरत्वं व्यवस्थाप्यते ॥

"निचिक्षेप सुपर्णं भिद्यमानं मध्येबाहुमदधत्सुदर्शनं। विष्णोरिदं
भूरिदं भूरि तेजः प्रधर्षति दिवानक्तं बिभृयुस्तज्जनासः ॥"
—इति ॥

अस्यार्थः॥ मध्येबाहुं—बाह्वोर्मध्ये, वक्षसीत्यर्थः; बाहुद्वयमध्यत्व च—एतद्बाहुसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्यासजातीयसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणबाह्वन्तरसंयुक्तसंयोगवत्त्वं, वक्षस एकबाह्ववधिकयादृशसङ्ख्याश्रयसंयुक्तसंयोगवत्त्वं अपरबाह्ववधिकतादृशसङ्ख्याश्रयसंयुक्तसंयोगवत्त्वान्मध्यत्वोपपत्तेः; साजात्यं च सङ्ख्याविभाजकरूपेण बोध्यम; मूले वृक्षस्संयोगीत्यादाविव सप्तम्या अवच्छेदकत्वार्थकतया मध्येबाहुमित्यस्य वक्षो-

ऽवच्छेदेनेत्यर्थः। न च--मूले बाह्वोर्दधन इति श्रुतौ बाहुमूले सुदर्शनधारणविधानात् तद्विरोधप्रसङ्ग इति--वाच्यम्; वक्षसोऽपि सुदर्शनस्थानत्वस्य वैकल्पिकस्य सम्भवात्। न च--अष्टदोषापत्त्या विकल्पो न युक्त इति--वाच्यम्; तथा सति व्रीहियवविकल्पस्याप्यष्टदोषदुष्टत्वेन परित्यागप्रसङ्गात्। वचनबलं च तुल्यं। वक्षोऽवच्छेदेन सुदर्शनमदधत् अदधानः, वह्नितप्तसम्यसयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजकव्यापाराभाववानित्यर्थः। भिद्यमानं--महापातकोपपातकादिरूपेण विभज्यमानः सुषणं--अन्तकरः मरणादिरूपनाशप्रयोजकं पापमितिसामर्थ्याल्लभ्यते; षो अन्तकर्मणीत्यस्य छान्दसाकारलोपे ल्युटि च रूपम्। निचिक्षेप--निहितवान्, निपूर्वस्य क्षिपतेः घटंनिक्षिपतीत्यादौ स्थापनवाचित्वदर्शनात्, स्थापनं चाधेयताप्रयोजकव्यापारः, आधेयतायाश्चाधिकरणसाकाङ्क्षत्वात् स्वात्मनीत्यध्याहारः। तथा च--वक्षोऽवच्छेदेन सुदर्शनधारणाभाववान् स्वात्मनिरूपितपापनिष्ठाधेयताप्रयोजकव्यापाराश्रय इत्युक्त्या धनवान् सुखीत्यादौ धनस्य सुखप्रयोजकत्ववदुक्ताभावस्य पापप्रयोजकत्वलाभात् पापप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वलाभः॥

न च--वक्षोऽवच्छेदेन सुदर्शनधारणाभावस्य पापप्रयोजकत्वे बाहुमूले सुदर्शनधारणवतोऽपि प्रत्यवायापत्तिरिति--वाच्यम्; बाहुमूलावच्छेदेन तदभावविशिष्टस्य वक्षोऽवच्छेदेन तदभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वाभ्युपगमात्, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वक्षोऽवच्छेदेन तदभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वानपायात्॥

सुदर्शनधारणाभावे दोषान्तरमप्याह--विष्णोरित्यादिना। तं पुरुषं, विष्णोरिदं विष्णुसम्बन्धि सुदर्शनं, दिवानक्तं प्रधर्षति सदा हिनस्तीत्यर्थः। तादृशपुरुषाधिकरणकालत्वव्यापकत्वमेव प्रधर्षणे विवक्षितं, केवलकालत्वव्यापकत्वस्य बाधात्। तादृशशरीरोपलक्षितात्मप्रधर्षण-

परत्वे च केवलकालत्वव्यापकत्वस्यापि सम्भवः; प्रधर्षतीति वर्तमानत्वस्य चाविवक्षैव, प्रयोजनविरहात्—इति ध्येयम् ॥

तत्र हेतुमाह—भूरिदामिति, भूरि द्यति खण्डयति, दो अवखण्डन इति धातोः। तत्रापि हेतुमाह—भूरि तेज इति; भूरि तेजो बलं यस्य तद्भूरितेजः; 'तेजो बले प्रभावेऽग्नौ रोचिष्यर्चिषि रेतसि'—इति वैजयन्ती। तत्—तस्मात्, उक्तहेतुद्वयात्; जनास—जनाः, आज्जसेरसुगित्यसुगागमः। सुदर्शनमित्यनुषङ्गः; बिभृयुरिति—वह्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजको यः इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वाश्रयव्यापारः तदाश्रयाः ॥—इत्यर्थः ॥

एतच्छ्रुतेर्व्याख्यानान्तरं **सच्चरित्ररक्षायां वेदान्ताचार्यैः** कृतं; तच्च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

अत्र भास्करः—निचिक्षेप सुषणमिति श्रुतिर्न सुदर्शनधारणे प्रमाणं, निचिक्षेप सुषणमित्यनेन चक्रधारणनिषेधस्यैव प्रतीतेः। मध्येबाहु—बाहु; मूले, चक्रं, योऽदधत्—न दधाति, दधातेश्शत्रन्तस्य नञ्समासे रूपं. सः—चक्रधारणरहितः पुमान्, चक्रधारणविरोधिसङ्कल्पेन, भिद्यमानं सुषणं—अन्तकरं पापं, निचिक्षेप—अतिशयेन क्षिप्तवान्, तिरस्कृतवान्—इत्यर्थः ॥ यद्वा—वसुसुषणनानि सन्त्वित्यत्र सुषणशब्दस्य षणसम्भक्ताविति धातुनिष्पन्नस्य सम्भजनीयशोभनवाचित्वदर्शनेन निपूर्वकस्य क्षिप प्रेरण इति धातोस्स्थापनरूपनिधानवाचितया भिद्यमानं अनेकविधं शोभनं स्वात्मनि निचिक्षेप निहितवानित्यर्थो ग्राह्यः ॥ यद्वा—अदधदिति न सुबन्तः, किन्तु तिङन्तः। तथा च—यस्सुदर्शनमदधत् दधार, असौ सुषणं शोभनानि, निचिक्षेप—नितरां तिरस्कृतवान्। एवं प्राथमिकव्याख्याद्वयानुसारेण तद्धारणाभावे फलमुक्त्वा तद्धारणे अनिष्टफलमाह—तृतीयपादेन। तृतीयव्याख्याने तु सुदर्शनधारणे शोभनतिरस्कार उक्तः। तत्र हेतुरुच्यते—'विष्णोरिदं भूरिदं

भूरि तेज प्रपर्पति दिवानक्तम्' इति। प्रवर्पति -हिनस्तीत्यर्थः । कान् हिनस्तीत्यत आह--'विष्णुयुग्जजनान्' इति। तद्भिन्नान्यत तानित्यर्थः। ये जना विष्णुयुग्जा इत्यर्थः ॥ ननु पाठत्रये सुदर्शनं न धार्यमित्युक्तं, तत्किं सर्वैर्न धार्यमिति, तत्राह- 'दिवानक्तं विष्णुयुग्जजनान्' इति। तज्जना विष्णुजना ब्राह्मणादयो विष्णुभक्ता इत्यर्थः । तथा च सुदर्शनं विष्णुभक्तैर्विष्णुस्वरूपतया सर्वैर्नित्यं स्वस्वरूपत्वेन धार्यमित्यर्थं फलतीति न कापि शङ्काऽपि ॥" इति ॥

ननु। उक्तश्रुतिस्सुदर्शनधारणनिषेधकत्वेन हि सुदर्शनधारणप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतद्विशेष्यकानिष्टसाधनत्वप्रकारकबोधजनकत्वं, यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतेः कलञ्जभक्षणे बलवदनिष्टानुबन्धित्वाभावरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वप्रकारकबोधजनकत्वं तन्निषेधकत्वं, न तु तदभावविशेष्यकेष्टसाधनत्वाभावप्रकारकबोधजनकत्वं तत्र। तथा सति 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यस्य षोडशिग्रहणाभावे इष्टसाधनत्वबोधकत्वेन तन्निषेधकत्वापत्तेः । तदभावस्येष्टसाधनत्वेऽपि तस्यानिष्टसाधनत्वाप्रतीतेः तद्विषयकप्रवृत्त्यप्रतिबन्धकत्वात्। तथा च प्रथमद्वितीयव्याख्यानयोः चक्रधारणाभावस्य पापनिवर्तकत्वेनाभीष्टसाधनत्वप्रतीतावपि तस्यानिष्टसाधनत्वाप्रतीत्या तन्निषेधकत्वं न सम्भवति । न च-प्रथमद्वितीयव्याख्यानयोरपि तदकरणस्य निर्गुणत्वजनकत्वादनिष्टसाधनत्वं प्रतीयते। ये विष्णुयुजस्तानिति तच्छब्दस्य सुदर्शनधारणविशिष्टपरतया तानिति द्वितीयान्तार्थविशिष्टवृत्तित्वस्य हिनस्तीत्यादौ प्रतीतेश्च तद्धारणस्यापि प्रयोज्यतासम्बन्धेन भक्तिपापनाशादिफलतावच्छेदकेऽन्वयेन तद्धारणस्यापि प्रयोज्यतासम्बन्धेन भक्तिपापनाशकत्वेन भानोपगमादिति वाच्यम् । यत्तच्छब्दाभ्याहारस्याभावात्, तच्छब्दस्य तानित्यर्थाङ्गीकारे स्वारस्यभङ्गात्, विष्णुयुगिति विशेषणान्वयप्रसङ्गात्; एतावतैव प्रवृत्तिप्रतिबन्धोपपत्तौ पूर्वार्धेन चक्रधारणाभावस्येष्टसाधनत्वादिबोधनवैयर्थ्याच्च; निपुणकल्पितस्थापनार्थमेवैव प्रसिद्धस्तस्य

तिरस्कारार्थकत्वकल्पनं प्रथमतृतीयव्याख्ययोरयुक्तम् ॥

यत्तु—तज्जना विष्णुजना दासीदासादयो बिभृयुरित्यर्थ —इति। **तन्न**–तत्पदस्य भरणकर्मसुदर्शनपरतया भिन्नपदत्वात्, सुदर्शनमित्य-स्यानुषङ्गे तच्छब्दस्य हेतुपरत्वात्। ऐकपद्येऽपि–तज्जना विष्णुजनाः, तद्भक्ताः--इत्यसङ्कोचेन भगवद्भक्तानां सुदर्शनधारणविधौ विरोधाभा-वाच्च। किं च--अस्यामेव श्रुतौ बिभृयुस्तज्जनास इति चक्रधारणविधा-नान्निचिक्षेपेत्यादेर्न तन्निषेधपरत्वम्, विध्यपेक्षितस्तुत्यादिसमर्पकत्व-स्यैवोचितत्वात्। अपि च-चक्रधारणस्य प्रत्यक्षशतपथश्रुतिविहित-त्वाद्रागादिभिरप्राप्तत्वाच्च कथमस्य मन्त्रस्य तन्निषेधपरत्वम् ॥

यत्तु---पञ्चरात्रप्रामाण्यभ्रमवतस्तद्विहितचक्रधारणस्यापि प्राप्तत्वेन तन्निषेधोपपत्तिः, 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति शाक्यागम-प्राप्तासत्त्वानुवादेन 'कथमसतस्सज्जायेत' इति निषेधदर्शनात्॥ यद्वा-पञ्चरात्रागमप्रामाण्येऽपि तद्विहितचक्रधारणस्य देवलकादिविषयतया सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वाभावेन भ्रमात्सर्वत्रैवर्णिकविषयतया प्रसक्तस्य चक्रधारणस्य निषेधोऽस्तु। यद्वा–वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य मन्त्रस्य भूर्ज-पत्रादिलिखितशङ्खचक्रादिधारणविषयत्वमस्तु---इति। **तन्न**; भग-वच्छास्त्रप्रामाण्यस्य स्थापयिष्यमाणतया प्रमाणसार्वभौमेन तच्छास्त्रेण प्राप्तस्य निषेधायोगात्, शतपथे तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यधिका-रिविशेषानादरेण विहितस्य तस्य सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वावश्यंभावात्, देवलकादिमात्रविषयत्वाभावात्; 'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्' इतिसर्वत्रैवर्णिकविषयत्वश्रयणाच्च। तत्रत्यविप्रशब्दस्य 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋणवा जायते' इतिश्रुतिगतब्राह्मणशब्दवत् सर्वत्रैवर्णिकपरत्वात्; 'न कळञ्जं भक्षयेत्', 'न परदारान् गच्छेत्' 'सत्यान्न प्रमदितव्यम्' इत्यादिष्वधिकारिविशेषानादरेण विहितेषु सर्व-धर्मत्वदर्शनात्; स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यादौ प्रनिय-

तकर्मविधायकेऽधिकारिविशेषोपादानदर्शनाच्च ; वक्ष्यमाणस्मृतिशतैस्सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वसिद्धेश्चेति ॥

एवमस्य मन्त्रस्य भूर्जपत्रादिलिखितचक्रादिधारणपरत्वमपि न युक्तम् ;

"हरिचर्यासु युक्तस्य विघ्नं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
तद्विघ्नशमनार्थं तु पूजाविल्लाम्बतन्द्रितः ॥
हेमपत्रेऽथवा भूर्जपत्रे वाऽपि सुदर्शनम् ।
निलिख्य पट्टे संवेष्टय बिभृयाद्दक्षिणे भुजे ॥"

इति सुदर्शनाध्यायगतवक्ष्यमाणवचने रेखासुदर्शनाश्रयभूर्जपत्रधारणस्य प्रतिपादनेन तस्य सुदर्शनधारणरूपत्वाभावेनास्याः श्रुतेस्तत्परत्वासम्भववत्, रेखावटादिवटादिपदमुख्यार्थत्वाभावाद्रेखासुदर्शनस्यापि तत्पदमुख्यार्थत्वाभावात् । अस्तु वा तादृशपत्रधारणस्यापि परम्परया सुदर्शनधारणरूपत्वं, तथाऽप्युक्तश्रुतिप्रतिपाद्यसुदर्शनधारणस्य नोक्तवचनप्रतिपाद्येन तेनाभेदसम्भवः; श्रुतौ वक्षसि उक्तवचने च दक्षिणभुजे विधानेन स्थानभेदात् । श्रुतौ पापनिवृत्त्यात्मकफलस्य वचने च भगवदाराधनप्रतिबन्धकीभूतविघ्ननिवारणरूपफलस्यावगमेन फलभेदाच्च । गुणोपसंहारपादे न वाऽविशेषादित्यत्र 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्यारभ्योक्ताया बृहदारण्यकगतायास्सत्यविद्याया आदित्यमण्डलाक्षिरूपस्थानभेदेन भेदस्य व्यवस्थापनेन स्थानभेदस्य भेदकत्वावगमात्; 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति शाखान्तराधिकरणसूत्रे फलसंयोगाविशेषस्य कर्मैकत्वोपपादकत्वोक्त्या तद्भेदस्य तद्भेदव्याप्यत्वावगमात् ॥ एवं—रक्षोघ्नान्वा मन्त्रान् जपेदिति भूर्जपत्रलिखितसुदर्शनधारणस्य रक्षोघ्नमन्त्रपाठेन सह विकल्पस्य वक्ष्यमाणतया श्रुतेस्तादृशसुदर्शनधारणपरत्वे नित्यवच्छ्रवणानुपपत्तिरिति ॥

साम्नि मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते—"पवित्रमित्यग्निः,
अग्निर्वै सहस्रार, सहस्रारो नेमिः, नेमिना तप्ततनूः, ब्रह्मण
स्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥" —इति ॥

अयमर्थः—अस्याः श्रुतेः पवित्रं त इति श्रुतिव्याख्यानरूपत्वात्पवित्रमित्यग्निरित्यस्य पवित्रं त इत्यत्र यत्पवित्रपदं तत्तात्पर्यविषयोऽग्निसंसृष्टं सुदर्शनमित्यर्थः। अनेन च पवित्रं त इत्यत्र तापहेतुत्वेन विवक्षितोऽग्निसंयोग उक्तो भवति। 'अग्निर्वै सहस्रार'—अग्निरिति तदेकतापन्नं चक्रमुच्यते, सहस्रार इति सहस्रारपदवाच्यत्वं, सहस्रारो नेमिरिति सहस्रारपदवाच्यस्य नेमिपदवाच्यत्वं चोच्यते, 'चक्रश्चाक्रः पविर्नेमिः पृथक्चक्रस्य वाचका' इति नामानुक्रमण्या माधवाचार्येण नेमिशब्दस्यापि चक्रवाचकत्वाभिधानात्। अत्र—यद्यप्यग्निसंसृष्टस्य चक्रस्य सहस्रारपदवाच्यत्वाभावात् केवलचक्रस्यैव तत्पदवाच्यत्वादग्निर्वैसहस्रार इति न युज्यते; तथाऽप्यग्निसंसृष्टचक्रस्यापि चक्रत्वेन सहस्रारपदवाच्यत्वान्न दोषः॥ ब्रह्मणस्सायुज्यमिति। सायुज्यं—समानभोगादियुक्तत्वं; परमं साम्यमुपैतीतिश्रुतेः, "मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" इति स्मृतेः, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्राच्च । सालोक्यादित्रयस्यापि ब्रह्मसायुज्यान्तर्भावज्ञापनायात्र सालोक्याभिधानं; देवतान्तरप्राप्तौ सालोक्यादिभेदसम्भवेऽपि मुक्तानां तारतम्याभावेन ब्रह्मप्राप्तौ तदसम्भवात्। यद्वा—भगवत्प्राप्तावपि श्रीविष्णुलोकादिषु द्वारकादिष्विव तथाविधभेदसम्भवात्तत्प्राप्तीच्छावतां तादृशफलभेदद्योतनाय सालोक्यस्य पृथङ्निर्देशः। यथाऽऽहुः—

"लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमिच्छन्ति च केचिदन्ये।
अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः॥"

—इति॥ यथाभिलषितं ब्रह्मप्राप्तिकामश्चक्रेण तप्ततनूर्भवेदित्युक्तं भवति॥

अत्र भास्करः अयं मन्त्रो न सुदर्शनधारणपरः किन्तु मृतशरीर-संस्कारपरः । तथा हि अत्र ह्यग्निशब्दः प्रसिद्धार्थयोगी सन् 'अग्निः पवित्रं न मा पुनातु' इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धमनुवदति, तथा च 'पवित्रमित्युक्तिः' पवित्रमित्यत्यन्तप्रसिद्धोऽग्निरित्यर्थः । वैशब्दोऽपि 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इत्यादाविव प्रसिद्धार्थयोगी । सहस्रशब्दस्य 'सहस्राणि पञ्च सह स्त्रीणि दत्त्वा निकषो' इत्यादौ सङ्ख्याविशेषदर्शनादत्र सहस्रशब्देन बहुत्वसङ्ख्यालक्षणयाऽभिधीयते, तथा च सहस्रारः सहस्रधारः इत्यर्थः । नी प्रापणे इति धातुनिष्पन्नो नेमिशब्दोऽपि 'नेमि नयन्ति स्तोतारः' इत्यादाविव नेतृवचनः । तथा च पुरुषमृताग्निसंस्कार-तनू लक्षणस्याप्यग्नेः सहस्रधारत्वमुपचर्यते, एवं चाग्निशब्दो मुख्यवृत्त्या भाति । [illegible] अग्निशब्दः [illegible] लक्षणया सुदर्शनं लक्षणीयं स्यात् ॥ यद्वा अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वेऽप्य कारप्रकोपेण नेमिना अनघा [illegible] ॥ इति ॥

तन्न ॥ अग्निः पवित्रमित्यन्तेऽपि पवित्रपदाग्निनाग्निरित्यस्या पुनरुक्तेः श्रुतावग्निशब्दस्य [illegible], यस्मिन् न पवित्रं न इति श्रुतौ पवित्रपदार्थस्याग्निरूपत्वानुक्तेः । अग्निसम्बन्धिनः तदा-वश्यकत्वात् । अग्निशब्दस्य प्रसिद्धाग्निमात्रपरत्वे 'अग्निर्न सहस्रारः, सहस्रारो नेमिः' इति क्रमेणाग्निशब्दार्थान्वयानुपपत्तेः; सहस्रारादि-शब्दापेक्षयाऽग्निशब्दस्यार्थान्तरोपस्थापकत्वात् । विवरणविवरणीभावविरहे चाग्न्यादिशब्दस्य द्विर्वचनवैयर्थ्यात्, दृष्टे अग्निशब्दप्रयोगमात्रस्य तत्र शक्तत्वसाधकत्वात्; गङ्गायां घोष इत्यादिप्रयोगवल्लक्षणयाऽपि सहस्रारे पक्षे इत्यादिप्रयोगोपपत्तेः । नेमिशब्दस्यादिपरित्यागश्च दोषः । न च—सत्यमेतदपि नेमिपदस्य तत्पदवाच्ये लक्षणास्वीकारादादिपरि-त्यागोऽस्त्येवेति—वाच्यम्; पदानां तत्तत्पदवाच्यत्वावच्छिन्ने लक्ष-

मया निरूढलक्षणात्वेनादोषात् । उक्तं च **लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मानन्देन**—

"मिथ्याशब्दार्थत्वेन रूपेण मिथ्याशब्देन मिथ्यात्वस्य बोधने तु निरूढलक्षणैव, वृक्षो महीरुह इत्यादिकोशवाक्ये व्याख्यानवाक्ये च महीरुहादिपदस्य तत्तत्पदार्थपरत्वेन भूरिप्रयोगात् ॥" —इति ॥

किं च अस्य मन्त्रस्य मृतशरीरसंस्कारपरत्वे [illegible] विनियोगानुपपत्तिः । **पारमेश्वरसंहितायां** चक्रप्रतिष्ठायां विनियुज्यमानमन्त्राणां 'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तन्मन्त्रान् जपेत्' इति सुदर्शनस्थापनाय 'सुरो हरेति [illegible]' इत्यस्य मन्त्रस्य विनियोगाभिधानात् । एवं हारीतस्मृतिविरोधः । यथोक्तं **हारीतस्मृतौ**—

"प्रतप्तशङ्खचक्राद्यैर्[illegible] ।
दक्षिणे तु भुजे चक्रं वामांसे शङ्खकं च ॥
गदां च बाहुमध्ये [illegible] तथा ।
मस्तके तु तथा [illegible] तथा ॥
एवं तापक्रिया [illegible] कलुषापहा ।
अनङ्कयित्वा चक्रेण [illegible] सञ्चरेत् ॥
तत्सर्वं याति विफलमिह पूर्तादिकं नृप ।
अचक्रधारणो विप्रस्सर्वकर्मसु गर्हित ॥
अवैष्णवत्वमाप्नोति नरकं चैव गच्छति ।
चक्रादिचिह्नरहितं ब्राह्मणं कलुषान्वितम् ॥
अवैष्णवं तु तं दूरात् श्वपाकमिव सन्त्यजेत् ।
तस्माच्चक्रं विधानेन तप्तं वै धारयेद्द्विज ॥
सर्वाश्रमेषु समता स्त्रीणां च श्रुतिबोधनात् ।
पवित्रमिति चैवाग्निरग्निर्वै चक्रमुच्यते ॥

अग्निरेव सहस्रारस्सहस्रारो नेमिरुच्यते।
नेमितप्ततनुस्सूर्यो ब्रह्मणस्समतां व्रजेत् ॥
यत्ते पवित्रमर्चिष्मदग्ने तेन पुनीहि न ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ॥
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ।
इत्यादिश्रुतिभिः प्रोक्तं विष्णोश्चक्रस्य धारणम् ॥
पुराणेष्वितिहासेषु सात्त्विकेषु स्मृतिष्वपि ।" —इति ॥

यत्तु--प्रथमश्रुतस्याग्निशब्दस्याप्रतीतसम्बन्धपुरस्कारेण सुदर्शने लक्षणाप्रसङ्गः--इति। तन्न; "सोमसूर्यदहनप्रभोज्ज्वलं चक्रमेतदुदितं महामुने" इत्यादिवचनशतैस्तापकालीनप्रत्यक्षेण चाग्निमयत्वसिद्ध्या अग्निसुदर्शनयोस्सम्बन्धस्याप्रतीतत्वाभावात्, तात्पर्यानुपपत्तिवशेन प्राथमिकस्याप्यग्निशब्दस्याग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादाविव लक्षणास्वीकारे बाधकाभावात्, तात्पर्यानुपपत्तितदभावयोरेव लक्षणातदभावयोर्बीजतया तत्र प्रथमचरमश्रुतत्वयोरप्रयोजकत्वात्। अग्निपरत्वपक्षे प्राथमिकस्य पवित्रशब्दस्य रूढित्यागो दोषः, पवित्रशब्दस्याग्नौ रूढत्वविरहात्। सुदर्शने रूढिश्च प्रागेव प्रपञ्चिता। अकारप्रश्लेषकल्पनमपि न युक्तं; सुदर्शनधारणाभावस्य मोक्षप्रयोजकत्वेऽपि नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादाविव प्रतियोगिनोऽनिष्टसाधनत्वाबोधेन तन्निषेधकत्वायोगात॥ तस्मादियं श्रुतिस्सुदर्शनधारणपरेति सिद्धम् ॥

ऋग्वेदे खिले श्रूयते—"चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाममितस्य विष्णोः । स एति नाकं दुरिता विधूय प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥" —इति ॥

अयमर्थः॥ देवानां बलं—देवानां रक्षकं; इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्त्यन्यतरसाधनत्वरूपरक्षकपदार्थैकदेशेऽन्यतरस्मिन्देवसम्बन्धित्वस्य षष्ठ्य-

न्तार्थस्यान्वयः। देवानामित्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽमितस्येत्यत्रान्वयपक्षे तु सर्वेषामित्यर्थाल्लभ्यते । देवानामित्यस्यैव वा उभयत्रान्वयः । अमितस्य—परिमाणसामान्यशून्यस्य ; अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यनेन ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधात्, परिमाणसामान्याभावविशिष्टद्रव्यत्वमेव विभुत्वमित्यागमप्रामाण्ये स्पष्टत्वात्। यद्वा—परममहत्परिमाणवत्त्वरूपविभुत्वमेवामितत्वं, परिमाणरूपगुणान्तरास्वीकारपक्षे द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वरूपसर्वद्रव्यसंयुक्तत्वमेवामितत्वं; विभूनामपि परस्परसंयोगाङ्गीकारेण कालादिसंयोगस्यापि विष्णौ सत्त्वात् ॥

यद्यप्यत्र—विष्णोरित्यनेनापि निरुक्तव्यापकत्वस्य प्रतीत्या पौनरुक्त्यम्। **तथाऽपि**—विशिष्टवाचकानामिति न्यायेन विष्णोरित्यस्य श्रीपतित्वावच्छिन्ने रूढ्यर्थे तात्पर्याङ्गीकारेऽपि व्यापकत्वरूपयोगार्थे तात्पर्यानङ्गीकारान्न दोषः; अथवा—देवानाममितस्य देवानामपि सङ्ख्यातुमयोग्यगुणसमुदायाश्रयस्य अमितपदस्यार्शआद्यजन्तस्यामिताश्रयपरत्वात्, देवसमवेतापेक्षाबुद्धिजन्यसङ्ख्यापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभाववत्स्वसमवेतगुणत्वव्यापकसमुदायत्वकस्येति यावत्, तेन दशादिगुणेषु देवाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यदशत्वादिसङ्ख्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥ तादृशस्य विष्णोस्सम्बन्धि; अभितप्तं—वह्नितप्तं, चक्रं; वपुषा बाहुमूलेन; यो बिभर्ति—स्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रयः। सः—तादृशसुदर्शनधारणविशिष्टः; दुरिता—पुण्यपापे, न सुकृतं न दुष्कृतमित्युक्त्वा 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति दहरविद्यायां पाप्मशब्देनोभयोर्ग्रहणवदत्रापि दुरितशब्देन बन्धहेतुत्वेनोभयोर्ग्रहणात्। स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन दुरितविशिष्टान्यस्तद्ध्वंसोऽवधूननं, प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः; तथा च दुरितप्रतियोगिकतादृशध्वंसोत्तरकालमित्यर्थः; तस्य च नाकमेतीत्य-

स्यार्थे परमपदप्राप्तावन्वयात् चक्रधारणविशिष्टस्तादृशदुरितध्वंसोत्तरकालीनपरमपदप्राप्तिमानित्यर्थे उद्देश्यतावच्छेदकस्य चक्रधारणस्य धनवान् सुखीत्यादाविव विधेयभूतपरमपदप्राप्तौ प्रयोज्यतासम्बन्धेन भानात् अलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वं चक्रधारणस्योक्तश्रुत्या प्रतीयते। तदेव परमपदं विशिनष्टि प्रयान्तीत्यादिना। नाकपदस्य परमपदपरत्वं, परमपदस्य यतिप्राप्यत्वं च—'परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति' इति तैत्तिरीयश्रुतिसिद्धम्। अत्र यद्यपि परमपदस्थस्य ब्रह्मणो यतिप्राप्यत्वमुक्तं; तथाऽपि तद्गतस्य प्राप्यतायास्तस्य प्राप्यतावच्छेदकान्तरेणासम्भवात्परमपदस्य प्राप्यत्वमप्युक्तश्रुत्या आक्षेपात्प्रतीयत इति बोध्यम्। वीतरागत्वं च—भगवत्प्राप्तितत्प्रयोज्यकैङ्कर्याद्यतिरिक्तविषयकेच्छासामान्याभाववत्त्वं, तेन मुक्तेष्वपि भगवत्कैङ्कर्यादिकामनायाः 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धायाः पितृलोकादिकामनायाश्च सत्त्वेऽपि न क्षतिः; तादृशकामनयोर्भगवत्प्राप्तिप्रयोज्यविषयकत्वेन तदतिरिक्तविषयकत्वाभावात्॥

अत्र भास्करः—असौ श्रुतिर्न सुदर्शनधारणपरा। तथा हि—

"सुदर्शनमयं रूपं धृत्वा स्वर्गापवर्गदम्।
ग्रहज्वरादिसन्तप्तान्बिभर्ति भगवान् हरिः॥"—

इत्याद्युपबृंहणानुसारेण। देवानां बलं विष्णोर्वपुषा वपुरित्यर्थः, आकारादेशश्छान्दसः; एवम्भूतं चक्रं कर्तृकारकं; ज्वरादिभिरभितप्तं सन्तप्तं नरं बिभर्ति रक्षतीत्यर्थः। यद्वा—वपुषा देहेनाभितप्तं सन्तप्तं, केवलदेहस्यात्मसन्तापहेतुत्वाभावात्सन्तप्तेन देहेनेति; अक्ष्णा काण इत्यादौ विकृतेनाक्ष्णेतिवत्सामर्थ्याल्लभ्यते; एवम्भूतमात्मानं बिभर्ति रक्षतीत्यर्थः। सः चक्रेण रक्षितः पुमान् दुरितानि विधूय नाकमेति, यत्र यतयो वीतरागाः प्रयान्तीत्यर्थपरत्वात्। तथा चैहिकामुष्मिकफलकामस्सुदर्शनं पूजयेदिति विध्यर्थः फलति॥ —इति॥

तन्न—यद्वाक्यस्य यद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वं तद्वाक्यस्य तद्विषयकशब्दवृत्त्यर्थापत्त्यन्यतरप्रयोज्यबोधजनकत्वमिति व्याप्तेः पूर्वं स्वयमुक्ततया चक्रं बिभर्तीत्यादिश्रुतेश्चक्रपूजाविषयकबोधजनकत्वाभावेन पूजाविषयकविधिवाक्यकल्पकत्वायोगात् । न च—उक्तश्रुतेरर्थापत्त्या पूजाविषयकबोधजनकत्वं, पूजां विना तस्य फलप्रदत्वासम्भवादिति—वाच्यम्; पूजाया अभावेऽपि ध्यानेन धारणेन योगेन स्तुत्या वा फलप्रदत्वसम्भवेन फलदानस्य पूजाक्षेपकत्वायोगात् । भवदुदाहृतोपबृंहणे सुदर्शनस्य ज्वरादिसन्तापनिवर्तकत्वमात्रबोधेऽपि पूजाध्यानधारणादिरूपद्वारविशेषानुक्त्या कस्यचित् द्वारत्वे कल्पनीये 'न व्याधिदोषस्तस्यास्ति धृतं येन सुदर्शनम्' इत्युपबृंहणान्तरे धारणस्यैव द्वारत्वोक्त्या भवदुदाहृतोपबृंहणस्यापि तत्परत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।

"अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वै द्विजः ।
धारयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥"—

इति वृद्धपराशरवचनानुसारेणैतच्छ्रुतिगतस्य बिभर्तीत्यस्य लेट्कल्पनया एतच्छ्रुतेरेव विधायकत्वोपपत्तौ विधिवाक्यान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वात्, धर्मिकल्पनान्यायात्; मन्मते यच्छब्दाध्याहारेऽप्यनेकपदघटितवाक्यकल्पनाविरहेण लाघवानपायात् । विष्णोर्वपुषेत्यस्य चक्रविशेषणत्वमपि न युक्तं, वपुषेत्यस्य विष्णोरित्यनेनान्वये व्यवहितान्वयप्रसङ्गात्, आकारस्य छान्दसत्वकल्पनाप्रसङ्गात्, तादृशविशेषणोपादानस्य व्यर्थत्वाच्च । विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवाचकस्य नीलो घट इत्यादौ घटान्तरव्यावृत्त्यर्थमुपात्तस्य नीलादिविशेषणस्य, ज्ञानरूपं ब्रह्मेत्यादौ ज्ञानस्वरूपत्वज्ञापनार्थमुपात्तस्य ज्ञानस्वरूपादिविशेषणस्य, चैत्रः पण्डित इत्यादौ उत्कर्षोपादकस्य च विशेषणस्य दर्शनेऽपि 'यस्य पृथिवी शरीरं' "यस्यात्मा-

शरीरं' 'जगत्सर्वं शरीरं ते' 'तानि सर्वाणि तद्वपुः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धस्य सर्वसाधारण्यादव्यावर्तकत्वाज्ज्ञातत्वादुत्कर्षानापादकत्वाच्च ॥

न च—सुदर्शनमयं रूपं भूत्वेत्युपबृंहणे जीवाद्वारकधारणस्य विवक्षितत्वाज्जीवानधिष्ठितत्वविशिष्टशरीरत्वं रामकृष्णाद्यवतारेष्विवात्रापि सुदर्शने विवक्षितमिति तादृशविशेषणस्योत्कर्षापादकत्वमिति—वाच्यम्; जीवानधिष्ठितत्वविशिष्टशरीरत्वस्यापि घटादिसाधारण्येनोत्कर्षानापादकत्वात् । न च—जीवानधिष्ठितत्वविशिष्टसाधुपरित्राणादिविषयकसङ्कल्पजन्यशरीरत्वमुत्कर्षप्रयोजकमत्र वपुश्शब्देन विवक्षितमिति—वाच्यम्; तथा सति भवन्मतेऽपि वपुश्शब्दस्य लक्षणापत्त्या अस्मन्मत एव वपुश्शब्दलक्षणादोषोद्भावनस्यानुचितत्वात् । न च—वपुषा सन्तप्तमिति द्वितीयव्याख्याने वपुश्शब्दलक्षणा नेति—वाच्यम्; तत्कल्पे ज्वरादिभिरिति करणाध्याहारावश्यकतया वपुषेत्यस्य वैयर्थ्यस्यैव प्रसङ्गात्, वैयर्थ्यापेक्षया लक्षणाकल्पनस्य ज्यायस्त्वात् । न च—वपुश्शब्दस्य ज्वरादिनप्तदेहपरत्वान्न वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; तथा सति लक्षणाया दुर्वारत्वात्; चक्रपदस्य प्रतिकृतौ लक्षणा च प्रागेव निरस्तेति ॥

अथर्वणि श्रूयते—

"एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम, तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति हि लाञ्छिताः ॥" —[illegible]॥

अयमर्थः—ये यादृशास्तादृशा अपि ब्राह्मणत्वतदभावान्यतरवन्त इति यावत्; उरुक्रमस्य, उरु—अधोभागत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाधोलोकव्यापकत्वाधोलोकस्थसर्वप्राणिपापनिवर्तकत्वादिरूपप्रभाववान्, क्रमः—पादसंयोगात्मकपादविक्षेपो यस्य

तस्य त्रिविक्रमस्य विष्णोरिति यावत्; तस्य चिह्नैः—विष्णुत्वानुमापकलिङ्गैः। 'राजा निदेशकृदभूदिति धातृसूनोरन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम्', राजचिह्नमिदमित्यादौ चिह्नशब्दस्य लिङ्गे प्रयोगदर्शनात् ॥

यद्यपि—चक्रादीनां मुक्तादिसाधारण्याद्विष्णुत्वव्याप्यत्वरूपविष्णुत्वानुमापकलिङ्गत्व न सम्भवति। तथाऽपि—स्वाश्रयत्वस्वाश्रयसमानभोगवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन विष्णुत्वस्य चक्रादिव्यापकत्वसत्त्वान्नानुपपत्ति। अङ्किता—वह्निसन्तप्ततत्संयोगजन्यकिणवन्त', तद्विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति; ज्ञानानन्दात्मकलोकत्व नाशाप्रतियोगित्वादिरूपोत्कर्षवत्त्व—परमशब्देन विवक्षित, तथा च—अङ्किता गच्छन्तीत्युद्देश्यविधेयभावमहिम्ना धनवान् सुखीत्यादिवत् प्रयोज्यप्रयोजकभावलाभादलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वमुक्त भवति। अतो वयमप्युरुक्रमस्य चिह्नैरङ्कितास्सन्तो लोके वैकुण्ठलोके सुभगाः शोभनैश्वर्यशालिनः भवाम; शोभनैश्वर्याश्रयनिष्ठमदिच्छाविषयीभूतासाधारणधर्मवन्त इत्यर्थः ॥

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः।
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥"—

इति विष्णुपुराणवचनेन भगशब्दस्यैश्वर्यवाचकत्वाद्भूधात्वर्थासाधारणधर्मे सुभगपदार्थस्याधेयतासम्बन्धेन लोडर्थस्येच्छाविषयत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धेनान्वयेनोक्तार्थलाभात् ॥

महाचार्यास्तु—य इति तृतीयार्थे व्यत्ययेन प्रथमा, यैश्चिह्नैताास्तद्विष्णोः परमं पदं स्थानं गच्छन्ति, एभिरुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता वयं तस्मिन् लोके सुभगा भवामेति मुमुक्षूणामनुसन्धानमनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते—**इत्याहुः** ॥

न च—मुमुक्षूणामस्मच्छब्देन परामर्शो न सम्भवति, तस्य स्वतन्त्रोच्चारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तेः, स्वातन्त्र्यस्य च स्वार्थतात्पर्यकान्यदीयोच्चारणानधीनोच्चारणत्वरूपत्वात्, अहं गच्छामीति स्वतन्त्रोच्चारणस्यापि कश्चित् को गच्छतीत्यादिप्रश्नवाक्योच्चारणाधीनतया तत्स[illegible] स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणम्। प्रश्नवाक्यस्य चाहं गच्छामीत्यादि[illegible]गतत्वर्थविशेषणत्वाभावान्नानुपपत्तिः। प्रकृते वयमिति मुमुक्षूच्चारणस्य वाक्यान्तरोच्चारणाधीनत्वेन निरुक्तस्वातन्त्र्याभावादिति वाच्यम्। स्वातन्त्र्यस्य निरुक्तरूपत्वे, यत्र चैत्रेणान्यदीयाचैत्रस्सुन्दर इति वाक्याद[illegible]तीत्याऽहं सुन्दर इति प्रयुज्यते, तत्र स्वातन्त्र्यवाक्यान्तरोच्चारणसापेक्षत्वात्स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः ; एवं स्वपाठे[illegible]निपुणपण्डितानामस्य- अयमहं पण्डित इति जानातीत्युच्चारणस्य स्वातन्त्र्यापत्तेश्च। अतो वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतापन्न[illegible]तया स्वार्थप्रत्यायनेच्छानधीनोच्चारणमेव स्वतन्त्रोच्चारणम्। अहमागच्छामीति चैत्र उवाचेति मैत्रवाक्ये—इत्युवाचेति वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतया तदर्थघटितवाक्यार्थं प्रतिपादयितुमेव मैत्रेण तद्वाक्यप्रयोगान्मैत्रोच्चारणे स्वातन्त्र्याभावान्मैत्रस्य नाहंपदाद्बोधः। निरुक्तस्वतन्त्रोच्चारणं च वेदस्यास्मच्छब्दस्योपपद्यत इति ॥

अथैवमपि—वयमिति बहुवचनानुपपत्तिः ; चैत्रोच्चरितादस्मत्पदात्पदान्तरोच्चारयितुर्मैत्रादेः प्रतीतिप्रसङ्गवारणाय स्वीयस्वतन्त्रोच्चारणकर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नेऽस्मच्छब्दस्य शक्तेस्स्वीकरणीयतया वयमित्येकपदस्य बहुभिरुच्चारणासम्भवात्तेन पदेन स्वोच्चारयितुरेकस्यैव बोधात्। न च—तत्पदोच्चारयितुरेकत्वेऽपि ‘अस्मदो द्वयोश्च’ इत्यनुशासनेन बहुवचनविधानादेकव्यक्तिपरस्यापि वयमित्यस्य साधुत्वोपपत्तिः—इति वाच्यम्, ‘सविशेषणस्य प्रतिषेधः’ इति विशेषणपूरित-

स्यास्मच्छब्दस्यैकत्वे बहुवचननिषेधात्, 'एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नै-रङ्किता ' इति श्रुतावस्मच्छब्दस्य सविशेषणत्वात्—इति चेन्न । वयमि-त्यस्य स्वघटितसमुदायत्वाश्रयेषु मुमुक्षुषु लाक्षणिकत्वात्तत्र बहुवच-नार्थबहुत्वान्वयोपपत्तेः; अत एव—'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरु-प्रज्ञाभिमानोन्नताः', 'वयमनातङ्का विशङ्कामहे'—इत्यादयः कवि-प्रयोगा उपपन्नाः ॥

यदपि—सविशेषणस्येति प्रतीकमुपादाय 'इदं मुख्यार्थे बहुवचन-निषेधाय; यदा त्वस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूतावयवभेदे समुदाये लक्षणा, तदा बहुवचनं भवत्येव; तेन त्वं राजा वयमपीत्यादि सिद्धम्'—इत्युक्तं शेखरे । तन्न; लक्षणाङ्गीकारे बहुत्वान्वययोग्यार्थ एव लक्षणाङ्गीकारसम्भवेन तत्रास्मदो द्वयोश्चेत्यनुशासनाप्रवृत्त्या सवि-शेषणस्येत्यस्य सुतरामप्रवृत्तेः, मुख्यार्थ एवेदमिति सङ्कोचकल्पनाया अयुक्तत्वात्—इत्यलमप्रस्तुतविचारेण ॥

अत्र भास्करः—मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिषु भगवतो रूपं तच्चिह्नानि श्रीवत्सकौस्तुभवनमालादीन्युपश्रुत्य तद्रूपध्याने कृत-निश्चयवतां—

"यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति;
स क्रतुं कुर्वीत, तं यथा यथोपासते तथैव भवति ।"
"यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः प्रयाणानन्तरममुष्मिन् लोके स्वेषामपि भगव-च्चिह्नादिप्राप्तिं तादृशदिव्यविग्रहलाभं च भाविनं निश्चिन्वतां मुमु-क्षूणामनुसन्धानमनेन मन्त्रेण निबध्यते । तथा चायमर्थः—सुभगा, भगशब्देन मोक्षार्था बुद्धिरुच्यते; मोक्षार्थज्ञानवन्त इत्यर्थः ।

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥"

इति स्मरणात्। अत्र स्मृतौ ज्ञानशब्देन मोक्षार्था बुद्धिरुच्यते; 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरकोशाभिधानात्। तथा च सुभगाः- मुमुक्षवो वयं, एभिः- मन्त्रार्थवादादिप्रतिपन्नैः, उरुक्रमस्य चिह्नैः—श्रीवत्सकौस्तुभादिभिः, अङ्किताः—लाञ्छिताः, लोके—वक्ष्यमाण-परमपदाख्ये, भवेमेति- मुमुक्षूणां प्रयाणानन्तरभाविभगवत्सारूप्यानु-सन्धानम्। कोऽयं लोक इत्यत्राह -'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति। तच्छ-ब्देन लोकः परामृश्यते; स लोक इत्यर्थः; लोकशब्दसमानाधिकरण-स्यापि तच्छब्दस्य पदशब्दापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः; स लोको-विष्णोः परमं स्थानं; तत्स्थानं विशेषयति 'येऽनुगच्छन्ति लाञ्छिताः' इति। लाञ्छिताः भगवल्लाञ्छनयुक्ताः भगवत्सारूप्यमापन्नाः विष्वक्से-नादयो ये विष्णुमनुगच्छन्ति, नैरन्तर्येणाभितमिति योग्यक्रियाध्याहा-रेण—"यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चैनं गन्धमाल्याद्यै-स्सर्वत्र कटुरेव सः ॥" इत्यत्र वृश्चति सिञ्चत्यर्चयतीति योग्यक्रिया-ध्याहारेणेव पूरणीयम्—इति ॥

तन्न—तथा सति सुभगा इत्यस्य श्रीवत्सकौस्तुभादिप्रकारकध्यान-वन्त इत्यर्थो वाच्यः; अन्यथा यथाक्रतुन्यायविरोधात्, तत्पुरुष-प्राप्यत्वव्यापकं तद्गुणोपास्यत्वमिति न्यायार्थात्। स्पष्टं चेदं तत्क्रतुन्यायवादार्थे ॥ भगवच्छब्दस्य तादृशध्यानवाचकत्वं चा-प्रामाणिकं; उदाहृतविष्णुपुराणवचने ज्ञानशब्दस्य मोक्षहेतुभूत-श्रीवत्सकौस्तुभादिप्रकारकध्यानपरत्वे परमात्मनो भगवच्छब्दमुख्या-र्थत्वानुपपत्तेः, तत्र तादृशध्यानाभावात्। न चेष्टापत्तिः;

"तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥"

-इति योगार्थतावच्छेदकरूढ्यर्थतावच्छेदकयोः परमात्मनि सत्त्वात्तत्र भगवच्छब्दस्य मुख्यत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, पूज्यपदार्थोक्ति:— अवयवार्थनिष्ठा शक्ति, योग इति यावत्; परिभाषा—रूढिः, ताभ्यां समन्वित इत्यर्थात्। एवं वक्ष्यमाणयोगरूढिशक्तिप्रतिपादनोपयोगितया प्रवृत्ते भगवच्छब्दार्थविवरणरूपे भवदुदाहृतवचने भगवच्छब्दस्य परमात्मावृत्तिध्यानार्थकत्वकथनस्यात्यन्तमयुक्तत्वात्। किं चात्र लाञ्छिताः सुभगा इत्यनयोर्मध्ये कस्यचिद्धेतुपरत्व कस्यचित्फलपरत्व च युक्तं; उभयोरपि फलपरत्वे हेतुवाचकपदाध्याहारस्य, हेतुपरत्वे च फलवाचकपदाध्याहारस्य प्रसङ्गात्; तत्र च क्रियापदासन्निहितस्याङ्किता इत्यस्यैव वयंपदसन्निहिततया हेतुसमर्पकतायास्सुभगपदस्य क्रियापदसन्निधानेन फलसमर्पकतायाश्च युक्तत्वात्, एव च—नाविहितस्य फलमिति न्यायेन चक्राद्यङ्कनविधिसिद्धे ॥

यच्चूक्तं—तद्विशिनष्टि 'येऽनुगच्छन्ति लाञ्छिताः' इति। लाञ्छिताः—भगवल्लाञ्छनयुक्ता विष्वक्सेनादयो ये विष्णुमनुगच्छन्ति तैरतिशोभितमिति पूरणीयम्—इति। तन्न; द्वितीयान्तस्य विष्णुपदस्य अतिशोभितपदस्य चाध्याहारप्रसङ्गात्। न च—अनुगच्छन्तीति पदमहिम्ना उक्ताध्याहारद्वयं न दोषायेति—वाच्यम्, अनुगच्छन्तीति पाठासिद्धेः, गच्छन्तीत्येव पाठात्, सच्चरित्ररक्षासुदर्शनमीमांसादौ तथैवोदाहृतत्वाद्व्याख्यातत्वाच्च। अनुगच्छन्तीति पाठस्य प्रामाणिकत्वेऽपि गच्छन्तीतिपाठ इव पदमित्यनेनैवान्वयोपपत्तेरध्याहारस्यायुक्तत्वात्। न च—अनुपूर्वकगमिधातोर्गमनान्वयव्यतिरेकानुविधायिगमनपरतायाः—

"स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाता निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददाना छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्॥"

इत्यादौ दृष्टत्वात् विष्णुमिति पदाध्याहार आवश्यकः, विष्णुगमनान्वयव्यतिरेकानुविधायिगमनानुकूलकृतिमन्त इत्यर्थात्; तत्र

विष्णोर्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावेन कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयाया अप्राप्तावपि कर्मप्रवचनीययुक्त इत्यनेनैव तदुपपत्तेरनोः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञावत्त्वादिति--वाच्यम् । 'अनु स्वर्गं विन्दति, य एतेन हविषा यजते' इत्यादौ हविर्यागजन्यस्वर्गप्राप्तिमानिति बोधवदत्रापि लाञ्छिता अनुगच्छन्तीत्यनेन लाञ्छनजन्यपरमपदप्राप्तिमन्त इति बोधात् । यज्ञमनुप्रावर्षदित्यादावनुपदस्य जन्यत्वार्थकताया दृष्टत्वात् । अत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञान्वितस्यान्वर्थे जन्यत्वे तस्य चाश्रयतया वृष्टावन्वयेन यज्ञनिरूपितजन्यतावद्वृष्ट्यनुकूलव्यापारवानिति बोधात् ॥

ऋचि बाष्कलशाखायां श्रूयते--

"प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तरितवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥"
---इति ॥

अयमर्थः ॥ हे विष्णो, पवित्रे--प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पहेतुभूते । ते अब्जचक्रे--त्वत्सम्बन्धिशङ्खचक्रे, अब्जचक्रपदार्थयोर्द्वयोरेव त इति षष्ठ्यर्थान्वयात् ॥

ननु---एवमब्जपदस्य चक्रपदेन साकं समासानुपपत्तिः ; तस्य वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितस्वार्थपरत्वरूपसामर्थ्याभावात् षष्ठ्यर्थेनाब्जपदार्थस्यान्वयात् । न च--चैत्रस्य दासभार्या, शरदः शातितपत्रः इत्याद्युपपत्तये वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितत्वस्याभेदान्वयस्य विवक्षणीयत्वाद्नानुपपत्तिरिति--वाच्यम् ; तथा सति चैत्रपुत्रदेवदत्तोभयानयनतात्पर्येण चैत्रस्य पुत्रदेवदत्तावानयेति प्रयोगापत्तेः अभेदान्वयनिवेशासम्भवात् , तन्निवेशेऽपि वृत्त्यघटकपवित्रपदार्थेनाभेदान्वयस्यैव सत्त्वेन समासासाधुतापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ मैवं- समासजन्यबोधे

प्रकारभूतो योऽर्थस्तदुपस्थापकपदे सामर्थ्यापेक्षणेऽपि विशेष्यभूतार्थोपस्थापकपदे तदनपेक्षणात्; चैत्रस्य पुत्रदेवदत्तावित्यादिप्रयोगाभावे तादृशसमभिव्याहारस्य तादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षात्वाकल्पनादेव तादृशप्रयोगस्य वारणात्। तादृशे अब्जचक्रे, चर्षणीन्द्राः—ज्ञानिश्रेष्ठा, मूले बाह्वोः—बाहुमूलावच्छेदेन, प्रदधते—प्रकृष्टवह्निमन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रया इत्यर्थः, व्यवहिताश्चेत्यनुशासनात् प्रशब्दस्य दधत इत्यनेनान्वयात्। धारणघटकसम्बन्धे प्रकर्षश्च शरीराधिकरणकालत्वव्यापकत्वरूपयावद्देहभावित्वम्। धारणस्य फलमाह—जन्माम्भोधि तरन्ति इति। अत्र जन्मशब्देन जन्मजरामरणादिप्रयोजक प्रकृतिमण्डलं लक्षणयाऽभिधीयते, तस्य दुस्तरत्वातिविशालत्वादिना समुद्रसाम्यात्तत्त्वेन रूपणं; तरणं च तीरसंयोगानुकूलव्यापारः, नदीं तरतीत्यादौ स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन नदीनिष्ठो यस्तीरसंयोगस्तदनुकूलव्यापारकर्तेति बोधात्। उक्तसम्बन्धेन तादृशसंयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलवत्त्वाच्च नद्याः कर्मत्वं—जन्माम्भोधेस्तीरं च वैकुण्ठलोक एवेति तत्प्राप्तेरेव सुदर्शनधारणेऽन्वयात्तरणेच्छाधीनेच्छाविषयत्वस्य तरणहेतुत्वव्याप्यत्वादाक्षेपात्तरणहेतुत्वलाभः; उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्। एवं शङ्खचक्रे केचिद्धारयन्ति; अपरे तु पुनः परिपूर्णानुष्ठायिनो धर्मप्रवर्तकाः पुरातनाः परमर्षयः पञ्चाप्यायुधरूपाणि तावकानि लिङ्गानि तद्व्याप्यानि पञ्चस्वपि भुजशिखरयुगललाटमध्यहृदयाख्येषु स्वावयवेषु धारयन्तीत्याह—अन्ये पुराणा इति। अत्रायुधं प्रति भगवतो व्यापकत्वं तादात्म्यसमानभोगवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन विवक्षितं; अतो मुक्तेषु चक्राद्यायुधसत्त्वेऽपि न क्षतिः, तथा च विकल्पतः पञ्चानामायुधानां शङ्खचक्रयोश्च धारणविधिः॥

अत्र भास्करः- अस्य मन्त्रस्य हरिपूजावसरे अङ्गुलिविन्यासरचित-शङ्खचक्राभिनयधारणविधिपरतया भूर्जादिपत्रलिखितयन्त्रधारणविधि-परतया वोपपत्तेस्तप्तकिणधारणविधिपरत्वमसिद्धम् । इत्थं हि सुदर्श-नाध्यायेऽनुक्रम्यते---

"हरिचर्यासु युक्तस्य विघ्नं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
तद्विघ्नशमनार्थं तु पूजावेलास्वतन्द्रितः ॥
हेमपट्टेऽथवा भूर्जपत्रे वाऽपि सुदर्शनम् ।
विलिख्य पट्टं संवेष्ट्य बिभृयाद्दक्षिणे भुजे ॥
शङ्खरेखाङ्कितं चापि पट्टं सव्यस्य मूलतः ।
अथवाऽङ्गुलिमुद्राभिस्सव्यदक्षांसदेशयोः ॥
दर्शयेच्छङ्खचक्रे द्वे रक्षोघ्नान्वा मनून् जपेत् ।" ---इति ॥

तथा चायामर्थः । हे विष्णो चर्षणीन्द्राः- ज्ञानवन्तः, अब्जचक्रे प्र-दधते-यन्त्ररूपेण प्रकर्षेण धारयन्ति ; अन्ये पुराणाः-पुरातना मुनयः, तावकानि लिङ्गानि-तुलसीमाल्यादीन्यपि, स्वाङ्गे अर्पयन्ति-बिभ्र-तीत्यर्थः । किणधारणपरत्वे साक्षाद्विष्णुचक्रस्यास्माभिर्धारणासम्भवात् प्रतिकृतिलोहमुद्रायाश्च दाहकाले बाहूमूले संयोगसत्त्वेऽपि धारणाभावा-त्प्रतिकृतिसिद्धकिणे चक्रादिपदस्य लक्षणा कर्तव्या। मदुक्तार्थस्वीकारे तु तदभिनयादौ लक्षणामात्रमिति मदुक्तार्थपरतैव युक्ता ॥---इति ॥

तन्न। अभिनयधारणपरत्वे अब्जचक्रे इत्यस्य शङ्खचक्रप्रतीति-जनकचेष्टारूपशङ्खचक्राभिनये लक्षणाप्रसङ्गस्य तादृशलक्ष्यार्थैकदेश-योश्शङ्खचक्रयोस्त इत्यस्यान्वयापत्तेश्च दुर्वारत्वात् ; एवं सिद्धपदार्थ-प्रतियोगिकसम्बन्धानुकूलव्यापारस्यैव दधात्यर्थतया तादृशाभिनयस्य चासिद्धत्वेन दधातेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणापत्तेश्च; द्वितीयकल्पे अब्जचक्रपदयोस्तद्व्यञ्जकरेखालाक्षणिकत्वस्य त इति षष्ठ्यर्थस्यैकदेशा-न्वयस्य च प्रसङ्गात् । सिद्धान्ते अब्जचक्रपदयोर्लक्षणाविरहश्च

पवित्रमन्त्रार्थविचार एव प्रपञ्चित ॥ किञ्च—उक्तवचनेषु भूर्जादिपत्र-लिखितचक्रधारणस्य रक्षोघ्नमन्त्रपाठेन सह विकल्पतो विहितत्वाच्छ्रुतौ शङ्खचक्रधारणस्य पञ्चायुधधारणेन साकं विकल्पतो विहित-त्वात्तयोरैक्यासम्भवः; भूर्जादिपत्रलिखितचक्रधारणे विघ्नध्वंसकामस्या-धिकारित्वाच्छ्रुतिविहिते च चर्षणीन्द्रपदाभिधेयस्य विदुषोऽधिकारित्वेन अधिकारिभेदाद्विघ्ननिवृत्तिजन्माम्भोधितरणरूपफलभेदाद्वचनविहितस्य पूजाकालमात्रावच्छेद्यत्वेन श्रुतिविहितस्य तथात्वाभावेन रूपभेदाच्चा-भिनयपरताकल्पे श्रुतौ धारणविधानेन 'दर्शयेच्छङ्खचक्रे द्वे' इति वचने च प्रदर्शनस्य विधानेन चोदनाभेदात् ॥

यदपि—विष्णुपूजाप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनद्वारा पूजाङ्गस्यापि पूजाफलभूतजन्माम्भोधितरणसाधनत्वं सम्भवति, अङ्गिफलस्याङ्गे सम्भवात् । सन्न्यासस्य श्रवणाङ्गत्वपक्षे 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमि-च्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति वाक्ये श्रवणफलस्य ब्रह्मलोकश्रवणाङ्गे सन्न्यासे प्रतिपादनदर्शनात्—इति । **तन्न;** भक्तिप्रपत्त्यन्यतरस्यैव जन्माम्भोधितरणहेतुतया विष्णुपूजाया अपि तत्फलकत्वाभावेन पूजाङ्गे तत्फलस्य प्रतिपादनमित्यस्यासम्भवात्, पूजाङ्गकभक्त्यादिफलस्य पूजाफलत्वात्तस्य तदङ्गप्रतिपादनमिति परम्पराकल्पने च क्लेशाधि-क्यात्, अस्माकं चर्षणीन्द्रा इति मोक्षहेतुभूतोपासनस्योक्ततया तद्द्वारा जन्माम्भोधितरणसाधनत्वस्य चक्रादिधारणे सम्भवात् ॥

अपि च--अस्याश्श्रुतेः पाद्मपुराणे तप्तसुदर्शनधारणपरतयोपबृंह-णान्न भवदुक्तार्थपरत्वसम्भवः । तथा हि **पाद्मे** —

"सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः ।
विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात् ॥
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥

एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम् ।
तथैव साम्नि यजुषि ऋचि प्रोक्तं शुभानने ॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तरतवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥
चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण सन्तप्ता स्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥
पवित्रं ब्राह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा ।
तेनातप्ता तनूर्येषां न ते यान्ति परं पदम् ॥
तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति हरेः पदम् ॥"

—इत्यादि ॥

एतेन—हे विष्णो अब्जचक्रे ते बाह्वोर्मूले दधते धारयन्तीति णिजर्थलक्षणया विष्णुप्रतिमाया बाहुमूले चक्रादिधारणं विधीयते—इति **परास्तम्**। उक्तगाथवचनविरोधात्; पाचयतीत्यादौ पाककर्तृताप्रयोजकव्यापारबोधेन कर्तृताप्रयोजकव्यापारस्यैव णिजर्थतया विष्णुप्रतिमायां धारणानुकूलकृतिमत्त्वरूपधारणकर्तृत्वासम्भवेन णिजर्थलक्षणाकथनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ न च--आधेयताप्रयोजकव्यापार एव दधात्यर्थः, त्वत्सम्बन्धिबाहुमूलनिरूपिताब्जचक्रनिष्ठाधेयताप्रयोजकव्यापारबोधादिति—वाच्यम्; तथाऽपि दधातेर्लक्षणादोषात् ॥

यत्तु---त्वन्मते चर्षणीन्द्रास्स्वस्वबाहुमूले दधत इत्यर्थाङ्गीकारात्स्वस्वेति पदद्वयाध्याहारकल्पनापत्तेरश्रुतपदाध्याहाराच्छ्रुतपदलक्षणा ज्यायसी--इति। **तन्न**; देवदत्तश्चक्षुषा पश्यतीत्यादौ स्वीयसाक्षात्कारजनकत्वस्यान्यचक्षुष्यसम्भवात् चक्षुष्ट्वेन स्वचक्षुष एव बोधवत्, अब्जचक्रे बाहुमूले दधत इत्यनेन बाहुमूलावच्छेद्यधारणानुकूलकृतिमत्त्वबोधात्स्वकृतिजन्यधारणावच्छेदकत्वस्यान्यबाहावसम्भवेन बाहुत्वेन स्वबाहोरेव बोधात्, स्वस्वेतिपदाध्याहारासिद्धेः अध्याहाराल्लक्षणाया ज्याय-

स्त्वे पिधेहीत्यादेरपि द्वारकर्मकपिधाने लक्षणासम्भवाद्द्वारपदाध्याहारा-नापत्त्याऽध्याहारमात्रोच्छेदापत्तेः, तेशब्दस्याब्जचक्राभ्यां प्रथममन्वितस्य जन्माम्भोधिमित्याद्यसम्बन्धिवाचकपदेन व्यवहितस्य 'व्यवायान्नानुषज्यते' इति न्यायेनानुषङ्गासम्भवे त्वन्मतेऽपि बाह्वोरित्यत्रान्वयार्थं तेपदाध्याहारदोषस्याप्यावर्जनीयत्वात्। उत्तरार्थोक्तिस्विष्टकृते समवद्यतीत्यादिपूत्तरार्थादिशब्दानामिव बाहुशब्दस्यापि ससम्बन्धिकत्वेन सन्निहितचर्षणीन्द्रान्वयस्यैवावश्याभ्युपेयत्वाच्चेति ॥

यजुष्यपि कठशाखायां श्रूयते—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ॥
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

—इति ॥

अयमर्थः—धृतोर्ध्वपुण्ड्रः—धारणजन्यसम्बन्धप्रतियोग्यूर्ध्वपुण्ड्राश्रयः ॥ क्तप्रत्ययस्यातीतत्ववाचकत्वेऽपि तस्याविवक्षितत्वान्न बाधः। तथा च—तिलकी कर्म कुर्वीतेत्यादौ कर्मकरणे तिलकसमानकालीनत्वभानवदुद्देश्यतावच्छेदकीभूतस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य समानकालीनत्वसम्बन्धेन ध्याने भानाद्ध्यानकाले ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वलाभः। कृतचक्रधारी—कृतिसाध्यचक्रधारणाश्रयः, कृतश्चासौ चक्रधारश्च सोऽस्यास्तीति कृतचक्रधारीति व्युत्पत्तेः। न च—'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इत्यनुशासनविरोध इति—वाच्यम्; मन्त्रभूतत्वस्याधिकरणकालत्वव्यापकत्वरूपयावद्देहभावित्वादिरूपप्राशस्त्यस्य विवक्षिततया तादृशप्राशस्त्यस्य च मतुपा बोधसम्भवेऽपि बहुव्रीहिणा तदबोधाद्बहुव्रीहेस्तदर्थप्रतिपत्तिकरत्वाभावात्। अत्र चक्रशब्दस्य चक्रशङ्खोभयस्मिन् लक्षणा, वचनान्तरानुरोधात्। परं—बद्धाचेतनोभयव्यावृत्तं, परात्परं—मुक्तसमुदायाद्व्यावृत्तं, महतो महान्तं—स्वरूपतो

गुणतो वा ये पदार्थाः उत्कर्षवन्तस्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽप्यतिशयोत्कर्षवन्तं, स्वव्यधिकरणसङ्कल्पाप्रयोज्यसंसारसामान्याभावनिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणतावद्भिन्नमिति यावत्, तेन च नित्यव्यावृत्तिः। जगत्कारणत्वादिरूपोत्कर्षस्य महतो महान्तमित्यनेन विवक्षणे च परं परात्परमिति पदयोर्वैयर्थ्यापत्तिः; सत्यं ज्ञानमित्यत्रेवात्रापि बद्धाचेतनमुक्तनित्यव्यावर्तकतया विशेषणत्रयसार्थक्यात्। सत्य ज्ञानमिति श्रुत्यर्थविचारश्च लक्षणवादार्थे स्पष्टः। एतादृशं स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं—प्रणवाख्येन मन्त्रेण सदा उपस्थितं, प्रणवस्य सर्वकर्माङ्गत्वेन सर्वदा ज्ञायमानत्वात्, ज्ञायमानेन तेन प्रतिपाद्यतया सर्वदा ज्ञातमित्यर्थः। स्वरशब्दस्य प्रणवपरत्वं च—'यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः' इति तैत्तिरीयेऽभिधानात्, एकायनब्राह्मणे च 'ओङ्कारस्स्वरः, मकारो व्यञ्जनं, यस्स्वरस्सा प्रकृतिः' इत्युक्तत्वाच्च सिद्धम्॥ स्वरेण मन्त्रेण ध्यायतीति योजनामङ्गीकृत्य प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन प्रणवप्रकारकध्यानस्य विवक्षणं तु न युक्तं, तथा सति प्रणवप्रकारकध्यानमात्राङ्गत्वसिद्धावपि सुदर्शनधारणस्योपासनसामान्याङ्गत्वासिद्धिप्रसङ्गात्। तथा च—तेन मन्त्रेण सदोपस्थितं विष्णुं यो ध्यायति स महात्मा भवति। महात्मत्वं च—परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिसिद्धमोक्षकालीनपरब्रह्मसाम्यवत्त्वं विवक्षितं, तेन न फलाकथनप्रयुक्तन्यूनता। अत्र यद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टपुरुषकर्तव्यत्वप्रकारकयद्धर्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकवाक्यत्वं यत्र तत्र तद्धर्मावच्छिन्नाङ्गकतद्धर्मावच्छिन्नपरत्वमिति नियमात्, "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादेश्शमादिविशिष्टकर्तव्यताप्रकारकध्यानविशेष्यकबोधजनकस्य शमाद्यङ्गकध्यानपरतावदूर्ध्वपुण्ड्रचक्रधारणविशिष्टकर्तव्यताप्रकारकतादृशध्यानविशेष्यकबोधजनकस्य धृतोर्ध्वपुण्ड्र इत्यादिकस्योर्ध्वपुण्ड्रचक्रधारणा-

ङ्कध्यानपरत्वावश्यकत्वात्, ध्यायतीत्यादेस्तदङ्गकध्याने लक्षणयोदीच्यमानसन्नोधेनैव तादृशतात्पर्यस्य निर्वाह्यत्वाच्चक्रधारणादेर्मोक्षहेतुभूतोपासनसामान्याङ्गत्वसिद्धिः । न च—परत्वादिप्रकारके विष्णुं परं ध्यायतीत्याद्युक्तोपासने चक्रधारणादेरङ्गत्वसिद्धावपि न ध्यानसामान्याङ्गत्वमिति सद्विद्यादिनिष्ठानां न तद्धारणापेक्षेति—वाच्यम् । **आनन्दादयः प्रधानस्य**—इत्यधिकरणे मोक्षहेतुभूतोपासनसामान्ये सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वप्रकारकत्वोक्त्या—परं परात्परं महतो महान्तम्—इति विशेषणत्रयस्य सत्यत्वादिधर्मत्रयार्थकतया परत्वादिप्रकारकोपासनसामान्याङ्गत्वस्य परविद्यासामान्याङ्गत्वरूपत्वात्सद्विद्यादिनिष्ठैरप्यनुष्ठेयत्वसिद्धेः। यद्वा—स्वरेण मन्त्रेण विष्णुं ध्यायतीति योजनाङ्गीकारात् 'यत्पुनरेत त्रिमात्रेणोम्' इत्यनेन परमपुरुषमभिध्यायीतेत्याद्युक्तोपासनविशेषाङ्गत्वमेव चक्रादिधारणस्य बोध्यते; तथाऽपि सद्विद्यादिनिष्ठैरप्यनुष्ठेयमेव तद्धारण, उपवीतादिवदङ्गत्वप्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वात्मकप्राधान्ययोर्द्वयोरेव सत्त्वात् । 'विशिखोऽनुपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्' इत्यनेनोपवीतादेस्सर्वकर्माङ्गत्वस्य, 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च' इत्यनेन नित्यत्वस्य च प्रतिपादनवच्चक्रादिधारणस्यापि धृतोर्ध्वपुण्ड्र इत्यादिनोपासनाङ्गत्वस्य, 'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते' इत्यनेन प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्य च सिद्ध्या सर्वेषामप्यावश्यकतासिद्धेः ॥ एतेनास्य मन्त्रस्य भूर्जादिपत्रलिखितचक्रधारणपरत्वमिति निरस्तं; तस्य पूजाङ्गत्वादेतस्य परविद्याङ्गत्वात्, तत्र विघ्नध्वंसकामस्यात्रोपासकस्याधिकारित्वेनाधिकारिभेदात्फलभेदात्, अस्य मन्त्रस्य तप्तमुद्राधारणपरत्वप्रतिपादकपूर्वोदाहृतपाद्योपबृंहणविरोधाच्च ॥

यदपि—कृतश्चक्रधारी येन स कृतचक्रधारीति बहुव्रीहिसमासा-श्रयणादस्य मन्त्रस्य विष्णुप्रतिमानिर्माणविधिपरत्वम्—इति। तन्न—लक्षणावतो बहुव्रीहिसमासात्तच्छून्यस्य कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वात्, निरादस्थपत्यधिकरणे लक्षणावत्त्वेन गुरुत्वात्कर्मधारयस्य तद्विरहेण समाश्रयणीयतया व्यवस्थापनात्; स्वरेण मन्त्रेणेति श्रुत्या प्रणवसं-युक्तस्य ब्राह्मणस्यैव प्रतीत्या तस्य शूद्रकर्तृके प्रतिमानिर्माणेऽधि-काराभावाच्च। न च—अस्याश्श्रुतेस्सुवर्णादिभिर्विष्णुप्रतिमां कारयित्वा तद्ध्यानादिविधिपरत्वात्न ब्राह्मणाधिकारिकत्वानुपपत्तिः, कृतचक्रधारी-त्यस्य कारितचक्रधारीत्यर्थात्;

"सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम्।
कृत्वाऽऽत्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः॥
तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां जपेत्तां विचिन्तयेत्।
विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्॥"—

इति विष्णुधर्मे विष्णुप्रतिमानिर्मापणपूर्वकं तद्ध्यानविधानात्तत्रापि कृत्वेत्यस्य कारयित्वेत्यर्थादिति वाच्यम्। तथा सति कृतपदस्यापि लक्षणाप्रसङ्गात्। शतपथे- 'तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्र-मालिखेत्' इति तप्तचक्रधारणोर्ध्वपुण्ड्रयोस्सहविधानादिहापि तत्सह-चरितस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य विधानेन तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चक्रधारशब्देन तप्त-चक्रधारणस्यैव आम्नातया उचितत्वात्॥

अथर्वणि महोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते श्रूयते—

"दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥" —इति॥

अयमर्थः—विप्रो ब्राह्मणः, भगवच्चिह्नभूतं सुदर्शनं शङ्खं च, बिभृ-यात्—प्रत्ययार्थप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगितप्तचक्रादिकर्मकभरणानुकूल-

कृतिमानित्यर्थः। अत्र च धनवान् सुखीतिवद्विप्रो बिभृयादित्यनेन विप्रत्वप्रयुक्तं तद्धारणमिति प्रतीयते; विप्रत्वं हि सर्वान्तरात्मत्वसर्वशेषित्वप्रकारकवासुदेवविशेष्यकज्ञानवत्त्वं, तादृशज्ञानस्य स्वात्मगतशेषत्वानुरूपे शेषिभूतवासुदेवलाञ्छनशङ्खचक्रधारणे प्रयोजकत्वसम्भवात्। अस्य च मन्त्रस्य भूर्जपत्रादिलिखितचक्रधारणपरत्व तूपबृंहणविरोधादिभिः पूर्ववन्निरसनीयम्॥

यत्तु—'तथा चक्राङ्कितो विप्रस्सर्वकर्मसु गर्हित' इति चक्राङ्कितस्य सर्वकर्मनिषेधसामर्थ्यात् 'दक्षिणे तु भुजे विप्र' इत्यत्र विप्रपदं पतितविप्रविषयं विज्ञायते--इति। तन्न; तथाचक्राङ्कित इत्यत्र तथा अचक्राङ्कित इति पदच्छेदात्, अन्यथा एतच्छ्रुतिविरोधेन स्मृतेरेवाप्रामाण्यप्रसङ्गात्॥

यदपि—'दक्षिणे तु भुजे विप्र.' इत्यस्यागमिकमन्त्रत्वेन श्रुतित्वासिद्धेर्न तद्विहितचक्रधारणस्य श्रौतत्वम्—इति। तन्न; पाद्मे—

"सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः।
विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात्॥
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥
एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम्॥"—

इत्यस्य मन्त्रस्य महोपनिषद्गतत्वाभिधानाच्छ्रुतित्वस्य दुर्वारत्वात्।

"दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥
इत्यादिश्रुतिभिः प्रोक्तं विष्णोश्चक्रस्य धारणम्॥'—

इति हारीतस्मृतौ तन्मन्त्रस्य कण्ठत एव श्रुतित्वाभिधानाच्च॥

यदपि—पाद्मवचनस्थमहोपनिषत्पदेन पञ्चरात्रस्यैव परामर्शः। महाभारते—'इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥'—

इति पञ्चरात्रस्य महोपनिषत्संज्ञया व्यवहारदर्शनात्तत्प्रक्रियानुवादि-पाञ्चवचनस्थितमहोपनिषत्पदेन तत्संहिताविशेषपरामर्शस्योचितत्वात्, चक्रादिधारणस्य पाञ्चरात्रविहितत्वमुभयसम्प्रतिपन्नमिति तत्प्रोक्त-त्वस्यैव दृष्टान्तीकर्तुं युक्तत्वाच्च. प्रसिद्धमहोपनिषदि दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यस्यादर्शनाच्च। तथा च यथा चक्रादिधारणं पञ्चरात्रविहितं तथैव मानवेदादिविहितमिति सदृष्टान्तं श्रुतिचोदितत्वं समर्थितमिति न पाञ्चवचनबलात् दक्षिणे तु भुज इत्यस्य श्रुतित्वसिद्धि'---इति॥

तन्न। महाभारते हि मोक्षधर्मे द्विषष्टिशततमेऽध्याये उपरि-चरवसुवृत्तान्तं पाञ्चरात्रप्रामाण्यप्रकाशकमभिधाय त्रिषष्टिशततमे-ऽध्याये---

"तमुवाच न तं मूर्धा देवानामादिरव्ययः।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः॥
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः।
न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन॥
ऋते ह्येकान्तिनश्श्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिनो मतः।"---

इत्यादिना एकान्त्यप्रभावं व्यूहजगत्कारणत्वं चाभिधाय, चतुष्षष्टि-शततमे---

"इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः।
ब्रह्मणस्सदने तात यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥
श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्रुद्रस्स देव्यै कथयत्पुनः।

युधिष्ठिरः---

एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः।
किं ब्रह्मा न विजानीते यतश्शुश्राव नारदात्॥

पितामहोऽपि भगवान् तस्माद्देवादनन्तरः ।
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥

भीष्मः—

सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥
येऽप्यन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसङ्घास्समाहिताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसम्मितम् ॥"—

इत्यादिका फक्किका दृश्यते ॥ तत्र 'इदं महोपनिषदम्' इत्यत्रेदंपदेनाव्यवहितपूर्वपूर्वस्तुतभगवन्माहात्म्यस्यैव परामर्शो युक्तः, न तु पञ्चरात्रस्य; वसुवृत्तान्तप्रस्तावस्य विच्छिन्नत्वेन तद्घटकपञ्चरात्रस्याप्यनुपस्थितेः । इदं—प्रस्तुतं भगवन्माहात्म्यं, महोपनिषदं—अतिरहस्यं, चतुर्वेदसमन्वितं—चतुर्वेदतात्पर्यविषयीभूतं, पञ्चराात्रानुशब्दितं—पाञ्चरात्रप्रोक्तमित्यर्थात् । इदंमहोपनिषदमित्यस्य पाञ्चरात्रपरत्वे यथादृष्टं यथाश्रुतमित्यस्यासङ्गतिः; पाञ्चरात्रे दृष्टत्वश्रुतत्वयोरसम्भवत्, तयोश्च चाक्षुषज्ञानविषयत्वशाब्दबोधविषयत्वरूपत्वात्, भगवन्माहात्म्ये च तयोस्सम्भवात्; इदंमहोपनिषदमित्यादिना नारदस्य भगवन्माहात्म्यश्रावयितृत्वानुक्तौ—ब्रह्मणः कथं श्रोतृकोटिप्रवेशः, तस्य भगवन्माहात्म्यज्ञानवत्त्वादित्येवंरूपस्य युधिष्ठिरचोद्यस्य 'एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः' इत्यादिनोक्तस्यासङ्गतेः । तथा च—भारतस्थमहोपनिषच्छब्दस्य पाञ्चरात्रपरत्वाभावान्न पाद्मवचनस्थतत्पदस्यापि तत्परत्वमिति ॥

यदि च—वसुवृत्तान्ते पञ्चरात्रस्य प्रस्तुतत्वात्तत्प्रधानार्थस्यैकान्त्यस्य व्यूहजगत्कारणत्वादेश्चैतावत्पर्यन्तमनुवृत्तत्वाच्च इदं महोपनिषदमित्यत्र इदमिति पञ्चरात्रस्यैव परामर्शः, ऐकान्त्यस्य श्वेतद्वीप-

निवासिषु दर्शनात्, व्यूहजगत्कारणत्वादेर्भगवतोपदिष्टत्वेन श्रुतत्वाच्च; दृष्टार्थकत्वश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेण यथादृष्टं यथाश्रुतमित्यस्योपपत्तेः, पाञ्चरात्रप्रतिपाद्यभगवन्माहात्म्यज्ञानवत्त्वात्कथं पाञ्चरात्राध्येतृत्व ब्रह्मण इत्यभिप्रायेण युधिष्ठिरप्रोक्तस्यान्येषां तदर्थापरिज्ञातॄणां सिद्धानामध्येतृत्वप्रतिपादनेन तत्परिहारस्य च सङ्गतेः। अत एव– 'तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसम्मितम्' इति सङ्गच्छते; पाञ्चरात्रस्य वेदसाम्यवत्त्वेऽपि माहात्म्यस्य तथात्वविरहात्। अत एव च महाचार्यैः परिकरविजये इदं महोपनिषदमित्यादिकं पाञ्चरात्रपरं व्याख्यातम्---इति विभाव्यते। तदाऽपि न दोषः, पाञ्चरात्रानुशब्दितमिति पदसमभिव्याहाररूपबाधकबलेन महाभारतगतस्य महोपनिषत्पदस्य उपनिषदतिब्रह्मण्यव्यवधानेन वर्तत इत्यव्यवधानेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वे सति महत्त्वरूपयोगार्थमादाय लक्षणया वा पाञ्चरात्रपरत्वेऽपि पाठवचनं बाधकानुपलम्भेन रूढ्यर्थत्यागायोगात्॥ न च- तन्मन्त्रस्येदानीन्तनमहोपनिषत्कोशेष्वनुपलम्भेन श्रुतित्वाभाव एव बाधक इति–वाच्यम्; इषेत्वेत्यादेरपि महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानतया श्रुतित्वाभावप्रसङ्गात्॥

न च–महोपनिषद्घटकश्रुतित्वाभावं प्रति महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वव्याप्यतया न दोष इति–वाच्यम्; महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वं हि यत्किञ्चित्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वं कोशसामान्ये वा? । नाद्यः, लेखकप्रमादादिदुष्टकोशेष्वनुपलभ्यमानत्वस्य तद्घटकमन्त्रेष्वेव सत्त्वेन व्यभिचारात्। न द्वितीयः, अस्मदादीनां कोशसामान्यज्ञानाभावेन हेतोर्दुर्ज्ञेयत्वात्। प्रत्यक्षाविषयीभूतकोशसामान्येऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेत्वर्थत्वेऽपि न निस्तारः; तादृशहेतोः सर्वस्य वशिन इत्याद्यष्टवात्मकब्रह्मसूक्तघटकेऽस्मिन्मन्त्र इव तत्सूक्तेऽपि सत्त्वेन

त्वस्यापि महोपनिषद्घटकश्रुतित्वाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः; पारमेश्वरसंहितायां प्रतिष्ठाध्याये—

"एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभि कलशैस्तत. ।
स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च ॥"   —इति;

तथा स्नापनाध्याये—

"पौरुषेण तु सूक्तेन समस्तेन शनैश्शनै. ।
स्नापयेद्देवदेवेशं मध्यस्थनवकेन तु ॥
यद्वा सर्वस्य वशिन इत्याद्यैर्मनुभि क्रमात् ।
महोपनिपदन्तस्थैर्दिक्स्थितै. कलशाष्टकै ॥
एक एव नारायण इति मध्यगतेन तु ।"—

इत्यादिवचनेन तत्सूक्तस्य तदन्तर्गतत्वनिश्चयात् । अत्र महोपनिषन्मध्यगता हि सहस्रशीर्षेत्याद्या एकोनविंशतिर्मन्त्रा., तत्रोपरितना अष्टौ मन्त्रास्सर्वस्य वशिन इत्याद्या ब्रह्मसूक्तम्, तत्र दक्षिणे तु भुजे विप्र इति पञ्चमो मन्त्रः, एक एव नारायण इति महोपनिषदाद्यो मन्त्र इति बोध्यम् । किं च महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वान्महोपनिषद्घटकत्वाभावे पाञ्चरात्रेपु तन्मन्त्रपाठस्य क्वाप्यनुपलम्भेनागमिकमन्त्रत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । अपि च 'विधिना वैष्णवं चक्र धार्यं हि श्रुतिचोदनात्' इत्युक्ते केयं श्रुतिरित्याकाङ्क्षायां, 'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' इत्यस्य तन्निवर्तकत्वेन पाठनाद्नागमिकमन्त्रत्वं; अन्यथा आकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरिति ॥

यदपि—'तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः' 'गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्' 'मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनं' 'मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः' 'बिभृयाद्वै सुदर्शनं' 'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी' इत्यादिपु सुवर्ण भार्यमित्यादाविवाभरणरूपेणैव बालग्रहनिवारणार्थं सुदर्शनादिधारण विधी-

यते। तथाऽऽह बृहस्पतिः—

"जातस्य तु कुमारस्य धारयेत्पञ्चमे दिने।

चक्रं कृत्वा सुवर्णेन पद्मरं मन्त्रसंयुतम् ॥" —इति ;

शाण्डिल्योऽपि—

"कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुधगणं हरेः।

बध्नीयात्कण्ठदेशेषु बालानां सूतिकागृहे ॥

मुक्तामणिसुवर्णाद्यैः कृत्वा चक्रादिभूषणम्।

यथार्हं बिभृयुस्सर्वे पुमांसस्त्रीजनोऽपि वा ॥" —इति।

एवं स्मृतिपुराणादिष्वपि द्रष्टव्यम्—इति॥ तदपि न सत् ; तेन पवित्रेण शुद्धेनु पूताः, गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्, मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनं, मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः, धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी—इत्यादिषु प्रतिपन्नं चक्रधारणं 'जातस्य तु कुमारस्य' इत्याद्युक्तसुवर्णाभरणरूपचक्रधारणाद्भिन्नं; फलभेदात्, वचनोक्तस्य बालग्रहनिवारणफलकत्वात्, श्रुत्युक्तस्य च पापनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात्; अधिकारिभेदाच्च, वचनोक्ते बालस्य श्रुत्युक्ते च मुमुक्षोरधिकारित्वात्। एवं तादृशश्रुतिप्रतिपन्नचक्रधारणं तप्तमुद्राधारणाभिन्नं; तत्समानफलकत्वात्। फलैक्ये कर्मैक्यं, फलभेदे भेदश्च सर्वशाखाप्रत्ययसर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायाभ्यां सिद्धः; समानफलकानां नानाशाखोक्तानामग्निहोत्राणामैक्यस्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापनात्, उत्तरतन्त्रेऽपि समानफलकानां छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्तानां वैश्वानरविद्यानामैक्यस्य व्यवस्थापनात्। न चैवमपि—'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' 'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी' इति श्रुत्युक्तधारणयोस्तप्तमुद्राधारणरूपत्वं न सिध्यति, तयोः फलाश्रवणादिति—वाच्यम्; प्रागुदाहृतपाद्मवचनेन हारीतस्मृतिवचनेन च 'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' इत्यस्य तप्तचक्रधारणपरतयोपबृंहितत्वात्तत्परत्वस्य, धृतोर्ध्वपुण्ड्र

इत्यस्य च 'तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्' इति शतपथश्रुत्यनुसारेण तप्तमुद्राधारणपरत्वस्य सिद्धेरिति ॥

यत्तु—'निचिक्षेप सुपर्णं भिद्यमानं' 'पवित्रमित्यग्निः' 'एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैः' 'प्र ते विष्णो' 'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः'—इत्यादिमन्त्राणां प्रचरदवस्थशाखास्वनधीयमानतया श्रुतित्वसन्देहात्कथं चक्रधारणे प्रामाण्यम्—इति । तन्न; प्रचरदवस्थशाखास्वनधीयमानत्वस्य श्रुतित्वतदभावसहचरितत्वेन साधारणधर्मतया श्रुतित्वसन्देहप्रयोजकत्वेऽपि तादृशसन्देहविशेष्यत्वस्याप्रामाण्यव्याप्यत्वाभावात्; महाभारते सारस्वतोपाख्याने तैत्तिरीयशाखायाश्श्रुतित्वसन्देहस्य प्रतिपादनेन तादृशसन्देहविशेष्यस्यापि प्रामाण्यदर्शनात् ॥

न च—सारस्वतोपाख्याने चतुष्षष्टिमुनिगणसहस्रेषु चतुष्षष्टिसहस्रवेदानध्यापितेषु साकल्येन तैत्तिरीयशाखामधीतवतां केषांचिन्मुनीनामनुष्ठानक्रमानुगुणपाठक्रमाभावेन शाखान्तरविलक्षणायां तैत्तिरीयशाखायां श्रुतित्वसन्देहवतां सनत्कुमारप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिरपि तच्छाखायां वेदत्वस्य निश्चेतुमशक्यतया चतुर्मुखनिकटं गतानां तद्वचनेन तच्छाखायां वेदत्वनिश्चयस्य जातत्वान्नानुपपत्तिः । वेदत्वनिश्चयाभावे तज्जन्यबोधे प्रामाण्यनिश्चयाभावेनाप्रामाण्यशङ्कासद्भावादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितप्रमात्मकबोधजनकत्वरूपप्रामाण्यासद्भावाद्वेदत्वप्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वस्याप्रामाण्यव्याप्यताया विवक्षितत्वादिति—वाच्यम्। तथा सति स्मृत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेः, तस्यापि वेदत्वप्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वात् । वेदत्वतन्मूलकत्वान्यतरप्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वस्य शब्दगतप्रामाण्याभावव्याप्यत्वमित्यपि न सम्भवति; 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं', 'प्रसुग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि' इत्यादिमन्त्राणां प्रचरदवस्थशाखास्वनधीयमानत्वेन श्रुतित्वनिश्चयाभावेन प्रामाण्याभावापत्तेः ॥

न च–कल्पसूत्रकारोपात्तत्वाद्यज्ञोपवीतादिमन्त्राणां श्रुतित्वनिश्चय-सम्भव इति–वाच्यम्; तथा सति परमाप्तप्रणीतभगवच्छास्त्रोपात्तत्वा-दमीषामपि मन्त्राणां श्रुतित्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। तथा हि पारमे-श्वरसंहितायामुत्सवाध्याये–

"दक्षिणे तु भुजे विप्र इति प्राक्संस्थितेन तु।
निचिक्षेप सुपर्णमिति वह्निगतेन तु॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानगतेन तु॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्र कृतचक्रेति पश्चिमगेन तु।
पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु॥
चरणं पवित्र विततमिति सोमगतेन तु।
लोकस्य द्वारमर्चिमदिति रुद्रगतेन तु॥
मन्त्रैरेतैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा।
संस्नाप्य मन्त्रकुम्भेन शुद्धादैरभिषिच्य तु॥" —इति,

तथा कालोत्तरसंहितायां सुदर्शनसमाराधनाध्याये–

"एवं प्रासादशिखरे चक्रं संस्थापयेद्बुधः।
द्वादशारमथाष्टारं षडरं वा महामते॥
संस्थाप्य विधिवत्कुम्भे मन्त्रैर्द्वादशभिः क्रमात्।
दक्षिणे तु भुजे विप्र इति क्षीरेण सेचयेत्॥
निचिक्षेप सुपर्णमिति दधिना स्नापयेत्ततः।
प्र ते विष्णो इत्यनेन घृतेनैवाभिषेचयेत्॥
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति मधुना स्नापयेद्बुधः।
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेतीति इक्षुरसेन तु॥
पवित्रमित्यग्निरिति पञ्चगव्येन सेचयेत्।"

इति नानाप्रदेशेष्वेतेषां मन्त्राणामुपादानसत्त्वात्, कल्पसूत्रोपात्तमन्त्र-वदमीषामपि श्रुतित्वस्य दुर्वारत्वात्॥

यत्तु—सत्यमेते पाञ्चरात्रोपात्ताः, नैतावतैतेषां मन्त्राणां श्रुतित्वं सिध्यति, तान्त्रिकमन्त्रत्वेनाप्युपपत्तेः । तान्त्रिकमन्त्राणामपि 'अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा'—इतिवाराहवचनेन तत्तत्कर्मसु विनियोगदर्शनात्—इति—तन्न ; उक्तमन्त्राणां पाञ्चरात्रवचनत्वे प्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगानुपपत्तेः । न च—आश्वमेधिकादौ 'नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यभिवादनमाचरेत्' इत्यादिना

"नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥"

इत्यादीनां प्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगाच्छ्रुतित्वापत्तिरिति—वाच्यम् ; इष्टत्वात्, 'सहस्रशीर्षा पुरुषस्सहस्राक्षस्सहस्रपात्'—इत्यादीनां श्रीविष्णुपुराणे पाठसत्त्वेऽपि श्रुतित्ववत्तस्य श्रीविष्णुधर्मादौ पाठसत्त्वेऽपि श्रुतित्वाविरोधात् । छान्दसशब्दबाहुल्यविशिष्टप्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगवत्त्वस्य श्रुतित्वव्याप्यत्वाङ्गीकारेण नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादेः श्रुतित्वविरहेऽपि बाधकाभावात् । एवं तादृशप्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगस्य श्रुतित्वासाधकत्वे यज्ञोपवीतादिमन्त्राणामपि श्रुतित्वानुपपत्तिः ; स्मृत्युपात्तस्य स्मार्तमन्त्रत्वेनाप्युपपत्तेः, स्मृतिवाक्यानामपि 'यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान्' इत्यादिना ब्रह्मयज्ञे विनियोगदर्शनात् । किं च पारमेश्वरसंहितायामेव चक्रप्रतिष्ठाध्याये—

"तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत् ।
विद्यां गदामित्याद्यं यत्पाठयेत्तद्विदो जनान् ॥
चमूषच्छ्येन इति प्र ते विष्णो इति त्वृचौ ।
पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं कठान् परम् ।
पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान् ।
क्षुरो हरेति सामज्ञानपवित्रमित्यग्निरित्यपि ॥

एभिर्वियमुरुक्रमस्येत्याथर्वणविदो जनान् ।
एवं संस्थाप्य त्रिधिवन्नवभिः कलशैस्ततः ॥"

इत्यादिना तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वेन तन्मन्त्राणां विधानं दृश्यते । तद्विधानं च तत्तच्छाखिनां तत्तच्छाखास्थमन्त्राध्ययनसम्भवेन जपशैघ्र्यरूपदृष्टप्रयोजनार्थम् ; तच्च दृष्टं फलं तेषां मन्त्राणां तत्तच्छाखागतत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति तेषां तत्तच्छाखागतत्वं सिध्यति॥

यदपि—चमूषन्मन्त्रशाकुनसूक्तपवित्रादिमन्त्राणां जपशैघ्र्यप्रत्यायनायैव तत्तच्छाखिपुरुषविशेषाणामुपादानात्, तथाऽऽनुषङ्गिकतया 'प्र ते विष्णो' इत्याद्यागमिकमन्त्राणामप्युपादानम्—इति ॥

तन्न—विकल्पासहत्वात् । तथा हि--आनुषङ्गिकतया आगमिकमन्त्राणामुपादानमित्यस्य कोऽर्थः ? । जपशैघ्र्यप्रत्यायनरूपफलमनुद्दिश्यैव पुरुषविशेषजप्यत्वेन विधानमित्यर्थः, उत पुरुषविशेषजप्यत्वे तात्पर्यमेव नास्तीत्यर्थो वा ? नाद्यः—तादृशफलोद्देशाभावे सामान्यतो जपविधानस्यैव युक्तत्वेन पुरुषविशेषकर्तृकजपविधानानुपपत्तेः ; न चादृष्टार्थं तथाविधानमिति वाच्यम् ; चमूषन्मन्त्रादौ दृष्टप्रयोजनमत्रादृष्टप्रयोजनमित्यर्धजरतीयन्यायापत्तेः । न द्वितीयः—पुरुषविशेषजप्यत्वेन स्फुटतरविधानसत्त्वे तथा तात्पर्यं नास्तीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, चमूषन्मन्त्रादौ पुरुषविशेषजप्यत्वे तात्पर्यं, प्र ते विष्णो इत्यादौ तथा तात्पर्यं नास्तीति वैषम्याङ्गीकारे बीजाभावात्, विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसङ्गाच्च ॥

यत्तु—एते नैकस्मिन्नेव संहिताविशेषे पठिताः, किं तु कस्मिंश्चित्संहिताविशेषे कश्चिन्मन्त्रः, ते च संहिताविशेषा आपस्तम्बादिकल्पा इव तत्तच्छाखिनः प्रतिव्यवस्थिता एव । तथा च—अनेकसंहिताविशेषयुक्तस्य पाञ्चरात्रस्य य एव कश्चित्संहिताविशेषः केनचिच्छाखिना नियमेन परिगृहीतः, तच्छाखिनस्तत्संहिताविशेषगतो

मन्त्र आगमिकोऽपि स्वभ्यस्तो भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वविधानं भवति सुतरां दृष्टार्थम् । यथा हि गौतमधर्मशास्त्रस्य च्छन्दोगैरेव परिगृहीतत्वात्तद्घटकसूत्रवाक्यान्यपि छन्दोगानामेव स्वभ्यस्तानि भवन्तीति तत्सूत्रवाक्यपरिज्ञानाय छन्दोगा एवान्विष्यन्ते; तथा धृतोर्ध्वपुण्ड्र इति मन्त्रः कठशाखिपरिगृहीतपञ्चरात्रसंहिताविशेषगत इति तन्मन्त्रजपाय कठान्वेषणमुपपद्यते। कथं पुनरवगम्यते—पञ्चरात्रसंहिताविशेषेषु काश्चित्संहिताविशेषः कस्य चिदेव शाखिनो नियत इति? पारमेश्वरसंहितादिवचनैरिति वदाम.। इत्थं हि पारमेश्वरसंहितावचनम्—

"समेत्य मुनयस्सर्वे भगवन्तमथाब्रुवन् ।
भगवंस्त्वत्कृतं शास्त्रं त्वत्कृतत्वेन नित्यशः ॥
न शक्ता वयमध्येतुमुपायं त्वत्र नो वद ।
इति विज्ञापितस्तैस्तु वासुदेवस्सनातनः ॥
अनेकसंहिताभेदैः पञ्चरात्रं विभज्य तु ।
एकैकं संहिताभेदं प्रादादेकैकशाखिने ॥
ते तु तत्संहिताभेदस्थितैर्मन्त्रैः पृथक्पृथक् ।
आराध्य समनुप्राप्ता वैष्णवं परमं पदम् ॥" —इति ॥

तस्मात्सिद्धमेतेषां मन्त्राणामागमिकत्वेऽपि तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वविधानं दृष्टार्थमुपपन्नमिति न तद्बलादेतेषां मन्त्राणां श्रुतित्वसिद्धिः ॥ —इति ॥

अत्रोच्यते—तत्तच्छाखिपुरुषजप्यत्वविधानस्य तत्तच्छाखिकर्तृकशीघ्रजपकर्मत्वकल्पकतया तस्य च तत्तच्छाखिपुरुषाभ्यस्तमन्त्रत्वव्याप्यतया तदनुमापकत्वमेव, न तु तत्तच्छाखाघटकमन्त्रत्वानुमापकत्वं ; तत्तच्छाखिपुरुषाभ्यस्तसंहिताघटकमन्त्रस्यापि तत्तच्छाखिपुरुषकर्तृकशीघ्रजपकर्मत्वसम्भवात्तद्व्याप्यताविरहात्—इति हि भवदभिप्रायः ।

स न्यायुक्त ; तत्तच्छाखिपुरुषकर्तृकशाखाजपकर्मत्वस्य, तत्तच्छाखाघटक मन्त्रत्वाव्याप्यत्वेऽपि छान्दसशब्दबाहुल्यविशिष्टस्यागमाघटकत्वविशिष्टस्य वा तस्य तत्तच्छाखाघटकत्वव्याप्यतया तत्तच्छाखाघटकत्वसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । आगमाघटकत्वं च पारमेश्वरसंहितायामन्यस्यां वा एतेषां मन्त्राणां पाठाभावादेव सिद्धम् । पारमेश्वरसंहितायां प्रतीकग्रहणेऽपि नागमिकमन्त्रत्वं, तथात्वे पवित्रमन्त्रादेरपि तथात्वप्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

एवमेतेषां मन्त्राणामभियुक्तोपदेशादपि तत्तच्छाखागतत्वं श्रुतित्वं च सिध्यति ॥

यत्तु—यो हि यमर्थं दृढतरप्रमाणेन निश्चित्य परस्मै वाक्यं प्रयुङ्क्ते स तस्मिन्नर्थेऽभियुक्तो भवति ; न चाधुनिकानां त्वदीयानां बाष्कलशाखादिपरिज्ञानं सम्भवति, तासां प्रचरद्वस्थत्वाभावेन ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इत्यापस्तम्बादिवचनैश्चिरकालमेवोच्छिन्नत्वावगमात् ; विप्रकीर्णशाखापक्षेऽप्यर्वाचीनानां तावच्छाखापरिज्ञाने सामर्थ्याभावात्—इति । तत्रोच्यते ; दृढतरप्रमाणजन्ययादृशार्थविषयकनिश्चयप्रयोज्ययादृशार्थविषयकबोधेच्छाधीनवाक्यप्रयोक्तृत्वं यस्य तस्य तादृशार्थेऽभियुक्तत्वमिति हि भवता विवक्षितम् ; तन्न युक्तम् ; गीतोपदेष्टुर्भगवतः प्रमाणजन्यनिश्चयाभावेन तस्य तदर्थेऽभियुक्तत्वाभावापत्तेः । न च—निश्चये प्रमाणजन्यत्वमनिवेश्य प्रमाणाजन्यत्वजन्यत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितं, भगवत्साक्षात्कारस्य जन्यत्वे प्रमाणजन्यत्वस्य सत्त्वात्, अजन्यत्वपक्षे च जन्यत्वस्यैवासत्त्वेनोभयाभाववत्त्वसत्त्वान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; तथाऽपि निरुक्ताभियुक्तत्वस्यास्मदाचार्यव्यावृत्तत्वाभावात्, अस्मदाचार्याणामुक्तश्रुतिषु तत्तच्छाखागतत्वस्य श्रुतित्वस्य चाप्तोपदेशादिभिर्ज्ञातत्वात्, आप्तोपदेशस्य च प्रमागतायास्सर्वैरङ्गीकार्य

स्यात्; अन्यथा भवतां ब्राह्मण्यगोत्रविशेषशाखाविशेषादीनामसिद्धि-प्रसङ्गात्; अयं ब्राह्मणः अयममुकगोत्रः अयमेतच्छाखावानित्यादे-रुपदेशपरम्परयैव ज्ञातत्वात्, बाष्कलशाखादीनां प्रचरदवस्थत्वा-भावेन तच्छाखाया अपरिज्ञानेऽप्युदाहृतमन्त्रविशेष्यकतच्छाखात्व-प्रकारकज्ञाने सम्पूर्णशाखापरिज्ञानस्यानुपयोगात्। न हि—इषेत्वे-त्यादिमन्त्रे यजुर्वेदत्वज्ञानं सम्पूर्णयजुर्वेदज्ञानाधीनं; किं तु याद्दशश्रुतौ यजुष्ट्वादिकं ज्ञातव्यं ताद्दशश्रुतिज्ञानाधीनम्; प्रकृते च सम्पूर्णबाष्कलशाखापरिज्ञानाभावे श्रुतिव्यक्तिविशेषे तच्छाखात्व-ज्ञानमाप्तोपदेशादेर्दुरपह्नवम्॥

यदपि—कल्पसूत्रकारादिपरिग्रह एव वेदत्वसाधको नाधुनिक-परिग्रहमात्रं; अन्यथा महाव्रतस्य पञ्चविंशतिसामिधेन्य इति बह्वृचशाखागतपञ्चमारण्यके आश्वलायनसूत्रेऽध्येतॄणां वेदत्वव्यवहा-राद्वेदत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः; भाट्टसारादौ विद्यारण्य-श्रीचरणैः पञ्चमारण्यकगतकर्मचोदनास्वर्थवादभागानुपलम्भेन प्रसिद्ध-वेदवैलक्षण्याद्वेदत्वाभावस्य समर्थितत्वात्; तरणिर्विश्वदर्शत इति यजुर्वेदारण्यकगतानुवाकपञ्चकस्य द्रविडव्यतिरिक्ताध्येतृभिर्यजुस्सं-हितामध्येऽधीयमानत्वेऽपि तदारण्यकगतत्वस्य यजुर्वेदसर्वानुक्रम-णिकालक्षणग्रन्थैरेव निश्चेतव्यत्वाच्च सामगानामूहग्रन्थेऽध्यायानध्याय-पुरस्सरगुरुशुश्रूषापूर्वकनियमाध्ययनसत्त्वेऽपि सर्वाध्येतॄणामविगानेन तत्र वेदव्यवहारसत्त्वेऽपि वेदत्वाभावस्य ऊहत्वसमाख्यानात्; 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति' इति योनिकग्गानस्य उत्तरयो ऋचोरतिदेशसामर्थ्याच्च सिद्धत्वात्, उक्तातिदेशेन योनावध्ययन-सिद्धस्य उत्तरयोरनुष्ठानावगमात्, पौरुषेयतायास्स्पष्टत्वात्। न हि—तिसृष्वप्यधीतस्य यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति वादो घटत इत्यादि-न्यायैर्नैवेम ऊहस्य वेदत्वाभावसमर्थनात्; तस्मादुक्तमन्त्राणां भवदीये-

राधुनिकैर्वेदत्वेन व्यवहारेऽपि न वेदत्वादिसिद्धिः—इति ॥

तदयुक्तं—असति बाधके आधुनिकव्यवहारस्याप्यर्थसाधकत्वात्; अन्यथा शाखागोत्रब्राह्मण्याद्यसिद्धेरुक्तत्वात्, सति बाधके कल्पसूत्रकारादिवचनानामप्यर्थसाधकत्वाभावात्, अङ्गं वा समभिव्याहारादविशेषाद्‌भौ वेत्यादिकल्पसूत्राणामप्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात्। तथा हि—पिण्डपितृयज्ञो दर्शकर्मणोऽङ्गं अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति दर्शकर्मवाचकामावास्याशब्दसमभिव्याहारादिति प्रथमसूत्रार्थः। चतुर्थे पितृयज्ञस्स्वकालत्वादनङ्गं स्यादित्यत्रामावास्याशब्दस्य कालवाचित्वमेव, तादृशापराह्णशब्दसमभिव्याहारात्। तथा च दर्शकर्मसमभिव्याहाराभावान्न तदङ्गं पिण्डपितृयज्ञः; किं तु स्वतन्त्र इति व्यवस्थापितम्। दर्शपूर्णमासयोराग्नेयं चतुर्धा करोतीत्युक्तचतुर्धाकरणे कल्पसूत्रमविशेषाद्‌भौ वेति, अग्निसम्बन्धाविशेषादाग्नेयाग्नीषोमीयावुभावपि चतुर्धा कुर्यात्—इति तदर्थः। सत्यप्यग्नीषोमीयस्याग्निसम्बन्धेनासावाग्नेयशब्दो नाभिधातुं शक्यः, तत्र केवलस्याग्नेर्देवतात्वाभावेन तद्धितानुपपत्तेः; ततः केवलाग्नेयस्यैव कल्पसूत्रस्यार्थसाधकत्वे तादृशस्याभियुक्ताधुनिकवचनस्याप्यर्थसाधकत्वादुक्तमन्त्राणां श्रुतित्वं दुर्वारम्, उक्तमन्त्राणां श्रुतित्वे बाधकप्रमाणानुपलम्भात्, प्रत्युत पाञ्चरात्राद्युपादानरूपस्य साधकस्यैव सत्त्वात्; 'महाव्रतस्य पञ्चविंशतिसामिधेन्यः' इत्यादौ बाधकसत्त्वात्साधकाभावाच्च केवलाधुनिकव्यवहाराद्वेदत्वासिद्धेर्युक्तत्वात्। किं च—स्मृतिकल्पसूत्रकाराद्युदाहृतानामेव श्रुतित्वमिति नियमे 'ऊर्जाय पशूनाप्नोत्यूर्जैवावरुध्य' इत्यादिशाबरभाष्योदाहृतानां, तथा विरोधाधिकरणे औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृत्तिमूलतया वार्त्तिककारोदितानामूर्ध्वदशेन वाससा परिवेष्टयन्तीत्यादीनां, यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानित्यादिशङ्करभाष्योदाहृतानां च वाक्यानां श्रुतित्वानिश्चयापत्तिः।

अबाधितवैदिकपरिग्रहात्तेषां श्रुतित्वे चोक्तमन्त्राणामपि श्रुतित्वं दुरपह्नवम् ॥

यदपि—उक्तवाक्यानां श्रुतित्वविप्रतिपत्तौ 'औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनवरुन्धे' इत्यादिपठ्यमानतैत्तिरीयशाखागतमेव वाक्यं तत्रोदाहरणमस्तु, न्यायनिष्ठत्वादाचार्यस्य नोदाहरणमादर्तव्यमिति न्यायेन तदुदाहरणस्यानादरणीयत्वात्; तत्समानार्थकप्रत्यक्षवेदवाक्यालाभे तथाविधकल्पसूत्रस्मृत्याद्युदाहृततत्समानार्थकस्मृतिपुराणादिभ्यो वा तदर्थनिर्णयोऽस्तु, तथा विधस्मृत्यादीनामलाभे तदर्थनिर्णयासिद्धेरिष्टत्वात्। सुदर्शनधारणे तु त्वदुदाहृतखिलमन्त्राणां श्रुतित्वानिश्चयात्तत्समानार्थकप्रत्यक्षवेदवाक्यानुपलम्भाच्च केवलस्मृतिपुराणाद्युपन्यासे च तस्य स्मार्तत्वसिद्धावपि न श्रौतत्वसिद्धि'—**इति॥ तदपि न ;** वार्त्तिककारोदाहृतश्रुतिसमानार्थकश्रुत्यन्तरानुपलम्भेन तदभिमतार्थासिद्धिप्रसङ्गात्, सुदर्शनधारणे खिलश्रुतिसमानार्थकानां बहूनां शतपथब्राह्मणादिगतानां पठ्यमानश्रुतिवाक्यानामुदाहृतत्वेन तस्य धर्मत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्; केवलस्मृतिपुराणादिभिस्स्मार्तत्वसिद्धावपि धर्मत्वसिद्ध्या श्रौतत्वासिद्धावपि क्षतिविरहात्; तप्तमुद्राधारणं धर्म इत्यत्र न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युपक्रममाणेन भवता तस्य श्रौतत्वखण्डनस्यानवसरग्रस्तत्वाच्चेति दिक् ॥

इदं तु बोध्यं—तप्तमुद्राधारणे पूर्वोदाहृतानि शतपथवाक्यानि खिलश्रुतिवाक्यानि च मूलप्रमाणानि ; तत्रापि खिलश्रुतिवाक्यापेक्षया शतपथवाक्यानि प्रबलानि ; पठ्यमानत्वाद्विधिविभक्तिमत्त्वाच्च। अत एव तान्येव प्रथममुदाहृतानि परिकरविजये महाचार्यैः। पवित्रचरणत्वमूपन्मन्त्रास्त्वभ्युच्चयप्रमाणानि ; पवित्रादिमन्त्रापेक्षया खिलश्रुतीनां प्राबल्यसूचनायैव प्रथमं खिलश्रुतय एवोपात्तास्सच्चरित्ररक्षायां, अनन्तरं च पवित्रादिमन्त्राः ; तेषामपि सम्भवमात्रेण तत्र प्रमाणतयो-

दाहरणमिति ॥ एवं बहुश्रुतिविहिते तप्तमुद्राधारणे कानि चित्परदृष्टानि पौरुषेयवाक्यानि दृश्यन्ते ॥

अत्र भास्करः—सुदर्शनधारणे निषेधवचनान्यपि बहूनि सदाचारसङ्ग्रहे समुदाहृतानि दृश्यन्ते ; तथा हि श्वेताश्वतराणां संहितोपनिषदि तावच्छ्रूयते—

"अग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया तस्माद्ब्राह्मणेनाग्निचिह्नं धार्यम्, ऐन्द्रो राजन्यस्तस्माद्राजन्येनेन्द्रचिह्नं धार्यं, मारुतो वैश्यस्तस्माद्वैश्येन मरुच्चिह्नं धार्यं, सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च तस्माज्जगता सूर्यचिह्नं धार्यं, प्रजापतिर्वै प्रजानामधिपतिस्तस्मात्प्रजाभिः प्रजापतिचिह्नं धार्यं, विष्णुर्वै सर्वान्धर्मानभिपाति, तस्माद्धार्मिकेण विष्णुचिह्नं धार्यं; सर्वो वै रुद्रस्तस्मात्सर्वेण रुद्रचिह्नं धार्यम् इति ॥ तदाहुर्ब्रह्मवादिनो नैव चिह्नं बिभृयात् । यदि कस्यै चिद्देवतायै चिह्नं बिभृयात्, प्रान्यस्यै देवतायै च्यवते पापीयान् स्यात् ; सर्वदेवतासमाश्रयो हि ब्राह्मणः, तस्माद्ब्राह्मणेन न कस्यापि चिह्नं धार्यम् । श्रद्धायजनाभ्यां हि तद्देवतो भवति, तस्माच्छ्रद्धया सा सा देवता यष्टव्या पूजनीया च तावता तद्देवतो भवति । यदि राजन्यो बिभृयात्अलक्ष्मीः पलायेत नैनं राज्येऽभिषेचयेयुः, न ह्यस्य पुत्रा राज्यं लभेरन्, प्र प्रतिष्ठायाश्च्यवेत ; तस्माद्राजन्येन न कस्यापि चिह्नं धार्यम् । यदि वैश्यो बिभृयात्सामिदग्धकण्ठपटवन्नैनमन्ये निरीक्षेरन्, नाप्यनेन ब्राह्मणाः सम्बन्धं कुर्युः ; तस्माद्वैश्येन न कस्यापि चिह्नं धार्यम् । यदि शूद्रो बिभृयान्न ब्राह्मणशुश्रूषामर्हेत्, नैनं ग्रामे वासयेत्प्रतिलोमजातिसधर्माणं कुर्यात् ; तस्माच्छूद्रेण न कस्यापि चिह्नं धार्यम् । कामं तु

प्रतिलोमजा यथा दैवतं बिभृयुरिति तथा नैव सुदर्शनं धारयेन्नो वा शङ्खं, पाषण्डपतितानां हि तद्भवति ॥" —इति ॥

तथा छन्दोगानां सात्यमुद्गलशाखायां श्रूयते—

"पतिता ये च पाषण्डा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
तेषां सुदर्शनं धार्यं नानूचानैः कदाचन ॥" —इति ॥

एवमन्यान्यपि निषेधवचनानि तत्रैव द्रष्टव्यानि, विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ —इति ॥

अत्रोच्यते—आप्तपरिग्रहादिरूपश्रुतित्वसाधकमानाभावेन त्वदुपन्यस्तवाक्यानां श्रुतित्वासिद्धेस्सदाचारसङ्ग्रहस्य क्वाप्यनुपलब्धत्वादुपलम्भेऽपि तत्कर्तुराप्तत्वासिद्धेः; निषेधवचनान्युदाहृत्यान्यपरतां वर्णितवद्भिरस्मदीयैस्तप्तमुद्राधारणखण्डनदुरभिनिवेशदूषितचित्ततया प्रतिक्षणं निषेधवचनानि मार्गमाणैर्भवदीयैश्चानुदाहृतत्वेनोक्तवाक्यानां श्रुतित्वासिद्धेः; अस्तु वा श्रुतित्वं, तथाऽपि न क्षतिः; यद्रूपव्याप्यधर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वतात्पर्यकविधिवाक्यकत्वे सति यद्रूपावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकनिषेधवाक्यत्वं यत्र, तत्र व्याप्यधर्मावच्छिन्नभेदविशिष्टव्यापकधर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वतात्पर्यकत्वमिति व्याप्तेः; 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादौ दृष्टत्वात्। तत्र हिंसात्वव्याप्ययागीयहिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधकविधिवाक्यकत्वे सति हिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकनिषेधवाक्यत्वस्य यागीयहिंसातिरिक्तहिंसात्वावच्छेदेन तद्बोधतात्पर्यकत्वस्य च सत्त्वात्। अत्र वाक्यद्वयेऽपि श्रुतित्वं निवेश्यं; विधिनिषेधयोरश्रुतित्व एवोत्सर्गापवादन्यायस्य निरुक्तव्याप्तिरूपस्य प्रवृत्तेः। बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वं च तादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षावत्त्वं, तेन तात्पर्यविरहेण न हिंस्यादित्यादिवाक्यात् हिंसात्वावच्छेदेन, तत्प्रकारक-

बोधानुपपत्तावपि न क्षतिः ; तद्धर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-तात्पर्यकविधिवाक्यकत्वे सति तद्धर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्व-बोधकवाक्यत्वं यत्र, तत्र तद्धर्मावच्छिन्नाभावविषयकेष्टसाधनत्वादि-तात्पर्यकत्वमिति व्याप्तेः; अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ दृष्टत्वात्तत्र षोडशिग्रहणत्वावच्छेदेन बल-वदनिष्टाननुबन्धित्वबोधकविधिवाक्यकत्वे सति तदवच्छेदेन बल-वदनिष्टानुबन्धित्वबोधकस्वरूपयोग्यवाक्यत्वस्य षोडशिग्रहणाभावे इष्टसाधनत्वादितात्पर्यकत्वस्य च सत्त्वात् ; प्रकृते सुदर्शनधारण-विधायकशतपथादिवाक्यानां बहूनामुदाहृतत्वेन व्याप्यव्यापकभावा-पन्नधर्मभेदेन विधिनिषेधयोः प्रवृत्तावुत्सर्गापवादन्यायस्य एकधर्मा-वच्छेदेन तयोः प्रवृत्तौ विकल्पस्य च प्राप्त्या सर्वेषां सुदर्शनधारणस्य धर्मत्वाप्रतिषेधात्; विधायकश्रुतिसद्भावस्थले निषेधोदाहरणस्याकिञ्चि-त्करत्वात् । किं च—प्रकृते तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति तप्तचक्रधारण-त्वरूपव्याप्यधर्मावच्छेदेन विधेर्नैव सुदर्शनं धारयेदिति निषेधस्य तप्तातप्तोभयसाधारणसामान्यधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तेरुत्सर्गापवादन्यायस्यैव प्रवृत्तेर्न तप्तमुद्राधारणनिषेधसिद्धिः ॥

केचित्तु—'विष्णुर्वै सर्वान्धर्मान्पाति, तस्माद्धार्मिकेण विष्णुचिह्नं धार्यं' इत्यनेन परमैकान्तिनां तप्तमुद्राधारणं विधाय तादृशतप्त-मुद्राधारणस्य लोकोत्तरधर्मत्वेन तस्यायोग्येष्वप्रवर्तनीयत्वमुच्यते—तदाहुरित्यादिना । **भगवद्गीतायां** सारतमार्थं भक्तिप्रपत्त्यादिरूपं विधाय—

"इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥"—

इति तस्यानधिकारिष्वप्रवर्तनीयत्वाभिधानदर्शनात् । सर्वदेवतासमा-श्रयो हि ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणेन न कस्यापि चिह्नं धार्यमिति निषेध-

वाक्ये सर्वदेवतासमाश्रयत्वस्य पारमैकान्त्यविरुद्धस्याभिधानेन निषेधस्यापरमैकान्तिविषयत्वावगमात्। धार्मिकेण विष्णुचिह्नं धार्यमिति विधिवाक्ये सर्वदेवतासमाश्रयत्वप्रतिकोटिभूतैकदेवतासमाश्रयत्वगर्भपारमैकान्त्यरूपधर्माश्रयस्य धार्मिकशाब्दितत्वात्। एकस्मिन्नन्तो निश्चयः एकविशेष्यकप्राप्यत्वप्रापकत्वोभयप्रकारकनिश्चय एकान्तः। तत्र पारम्यं चान्यविशेष्यकोपायत्वप्राप्यत्वदेवतात्वप्रकारकनिश्चयाभावसामानाधिकरण्यं; प्राप्यत्व चेतरप्राप्तीच्छानधीनप्राप्तिकर्मत्वम्। तेन परमैकान्तिनामप्यर्चिरादौ प्राप्तिकर्मत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वेऽपि न क्षतिः। निरुक्तप्राप्यत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठाभिप्रायेणैव मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रितं; अन्यथा मुक्तप्राप्यत्वस्यार्चिरादिसाधारण्येन व्यभिचारात्; परमात्मत्वे साध्ये तस्य हेतुत्वानुपपत्तेः। पारमैकान्त्यमनन्यदेवताकत्वघटितमिति च—

"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः।
तेषामेकान्तिनश्श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः॥
अनन्यदेवता भक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः।
मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः॥"—

इत्यादिशास्त्रसिद्धम्॥ तथा च निषेधश्रुतेः प्रामाण्येऽपि न विरोधः॥

—**इति वदन्ति**॥

अन्ये तु—अस्तु वा परोक्तानां वाक्यानां श्रुतित्वं; तथाऽपि न सुदर्शनधारणनिषेधसिद्धिः। तथा हि—आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादिना तत्तद्देवताचिह्नधारणविधानाद्यो यद्देवतामाश्रितस्तस्य तद्देवतापेक्षया अन्यस्यादेवतायाश्चिह्नं न धार्यमिति तदाहुरित्यादिना निषिध्यते; कस्यै चिद्देवतायै इत्यस्य स्वानुपास्यदेवताप्रसादोद्देशेनेत्यर्थात्, अन्यस्यै देवतायै च्यवत इत्यस्य स्वानुपास्यदेवताभिन्नस्वोपास्यदेवताप्रसादाविषयो भवतीत्यर्थात्। तत्र देवतान्तराश्रितस्य देवतान्तर-

चिह्नधारणे कथं प्रवृत्तिः, प्राप्त्यभावादित्यत आह—सर्वदेवतासमाश्रयो हि ब्राह्मण इति । तथा च देवतान्तराश्रितस्यापि पुरुषस्य सर्वदेवतासमाश्रयत्वात्पक्षपातं विना देवतान्तरचिह्नमपि धार्यमिति प्रकृतप्रसक्तिरिति भावः । आग्नेयो वा इत्यादेर्यद्देवताचिह्नधारणविधिपरत्वं तदाहुरित्यादेस्तद्देवताचिह्ननिषेधपरत्वे विरोधादुक्तार्थस्यैवाङ्गीकार्यत्वान्न विरोधः । न च—आग्नेयो वा इत्यादेर्न विधिपरत्वं, किं तु तदाहुरित्यादिना विधीयमानस्य निषेधस्य प्रतियोगिप्राप्तिप्रदर्शकत्वमिति—वाच्यम्; तथा सति अग्निचिह्नं धार्यमिन्द्रचिह्नं धार्यम्मरुच्चिह्नं धार्यमित्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः, तस्य विधिप्रत्ययबोध्यस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य धारणे बाधात् । न च—'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादेरिव तादृशविधिवाक्यानामपि परमतानुवादपरत्वान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तत्र एक आहुरित्यनेन मतान्तरत्वस्य स्फुटमवगमेऽपि प्रकृते तादृशगमकाभावेन मतान्तरत्वकल्पनायोगात्; किं च सुदर्शनधारणस्येष्टसाधनत्वाभावाद्रागतः प्राप्त्यभावान्मण्डलीकरणादिवदसच्छास्त्रतः प्राप्त्यभावाद्यथाकथंचित्प्राप्तावपि येन रूपेण प्राप्तिस्तद्रूपेणैव निषेधापत्तेः । तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यादिप्रत्यक्षश्रुत्या, 'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्' इति खिलश्रुत्या च विहितस्य सुदर्शनधारणस्य निषेधासम्भवाच्च नानया श्रुत्या सुदर्शनादिधारणनिषेधः । न च—सुदर्शनधारणविधायकानां पाञ्चरात्रिकविषयत्वं, तथा च प्रमात्सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वप्रसक्तेस्तन्निषेधोपपत्तिरिति—वाच्यम्; तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यविशेषेण सर्वाधिकारिकत्वप्रतीतेर्दक्षिणे तु भुजे विप्र इति विप्रमात्रस्याधिकारित्वप्रतीतेश्च सङ्कोचस्याप्रामाणिकत्वात्——इत्याहुः ॥

भागवतपरिहासार्थं जीवनार्थं वा यत् सुदर्शनधारणं क्रियते तन्निषेधपरं 'नैव सुदर्शनं धारयेन्नो एव शङ्खम्' इत्यादिकं श्रुतिवचनम् ।

अत एव–तच्छ्रुतौ 'पाषण्डपतितानां हि तद्भवानि' 'पतिता ये च पाषण्डा नास्तिका वेदनिन्दकाः, तेषां सुदर्शनं धार्यम्' इत्युक्तं; नास्तिकादयो हि साधुपरिहासाद्यर्थं चक्रधारणं कुर्वन्ति। तथा च–नैव सुदर्शनं धारयेदित्यस्य साधुपरिहासादिप्रयोजनकसुदर्शनधारणं न कार्यमित्यर्थः; अन्यथा उक्तशतपथादिश्रुतिविरोधात्—**इत्यपि वदन्ति** ॥

वस्तुतः–पतिता ये च पाषण्डा इति वचनस्य पतितादिसम्बन्धि-सुदर्शनमनूचानैः न धार्यमित्यर्थः। पतितादिसम्बन्धश्च तदाराधित-त्वादिः; तेषां सुदर्शनं नानूचानैर्धार्यमित्येकवाक्यतयैव बोधात्, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। अन्यथा–तेषां सुदर्शनं धार्यमित्यत्र तृतीयार्थे षष्ठीकल्पनस्य नानूचानैरित्यत्र सुदर्शनं धार्यमितिपदयोरनुषङ्गस्य चापत्त्या गौरवादिति दिक् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
सुदर्शनसुरद्रुमे
प्रथमपरिच्छेदः ॥

अथ द्वितीयपरिच्छेदः ॥

अथेदानीं पाञ्चरात्रविहितसुदर्शनधारणस्य पराभिमतं देवलकमात्रविषयत्वं निरस्यते ॥

पाञ्चरात्रागमे हि सुदर्शनाद्यङ्कनमधिकारिविशेषानादरेण विधीयमानत्वात्सर्वपुरुषधर्मः । तथा हि विहगेश्वरसंहितायां तावत्सुदर्शनधारणं विधीयते—

"तद्धारणविधिं वक्ष्ये महापातकनाशनम् ।
चक्रं शङ्खं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिश्शुभैः ॥
ततः पावकमभ्यर्च्य जुहुयाद्वैष्णवाहुतीः ।
वेदादिभिस्तथा मन्त्रैस्स्रुचैव जुहुयाद्धृतम् ॥
चक्रं च पाञ्चजन्यं च तस्मिन्नग्नौ विनिक्षिपेत् ।
अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय मामकम् ॥
दक्षिणं बाहुमूलं स्वं दहेद्विगतसाध्वसः ।
अथवाऽन्येन केनापि वैष्णवेन महात्मना ॥
लाञ्छितं बिभृयाच्चक्रं पाञ्चजन्यं तथैव च ।
उच्चारयन्निमं मन्त्रं भूदेवो मां विचिन्तयेत् ॥
'सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥'
इति मन्त्रं समुच्चार्य दक्षिणं बाहुमङ्कयेत् ।
'पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ॥
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवतारण ।'
इति मन्त्रं समुच्चार्य दहेत्सव्यं भुजं तथा ॥" —इति ॥

एवं पारमेश्वरसनत्कुमारादिसंहिताभेदेष्वपि सुदर्शनधारणविधानानि द्रष्टव्यानि ॥

ननु—पाञ्चरात्रस्यैवाप्रमाणत्वात्कथं तद्विहितसुदर्शनधारणं धर्मः— इति चेत्। मैवम्; न तावत्पाञ्चरात्रस्य भ्रान्तपुरुषप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यं, तत्प्रणेतुर्नारायणस्य मोहाद्यभावस्य सार्वज्ञ्यस्य च 'कारणरूपमेकाकारं परब्रह्म शोकमोहविनिर्मुक्तं विष्णुं ध्यायन्न सीदति' इति,

'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥"—

इत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥ न च—पाञ्चरात्रं नारायणप्रणीतमित्यत्र मानाभावः, 'पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इत्यादिवचनात् ॥

न चैवं—

"एकाग्रमनसश्शान्ता ऋषयस्संशये रताः ।
नारायणानुशिष्टा हि तथा देवी सरस्वती ॥
विवेश तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥"—

इत्यादिमोक्षधर्मगतमुनिप्रोक्तत्वप्रतिपादकवचनविरोधः, तथा—

"वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयम् ।
तद्दिव्यं ब्रह्मरुद्राद्यैः ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥
स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ।"—

इत्यादिपाञ्चरात्रवचनविरोधश्चेति—वाच्यम् । नित्येऽपि वेदे काठकादिव्यवहारवत्, व्यासप्रोक्त एव महाभारते संहिताविशेषे वैशम्पायनसंहितादिव्यवहारवच्च—कार्त्स्न्येन भगवत्प्रणीत एव पाञ्चरात्रे ब्रह्मादिप्रवक्तृकत्वमादाय तत्प्रणीतत्वव्यवहारसम्भवेनाविरोधात् ॥

न च—भगवत्प्रणीतत्वोक्तिरेव तत्प्रवक्तृकत्वाभिप्राया, ब्रह्मादि-
णीतत्वोक्तिस्तु तत्कर्तृकत्वाभिप्रायैवेति कुतो न वैपरीत्यमिति—
च्यम् । साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रमित्यत्रास्य साङ्ख्यादिभिस्सह पाठ-
मित्तसादृश्यभ्रमं निरसितुं भगवता बादरायणेन साङ्ख्यस्य वक्ता
पिल इत्यादिना साङ्ख्यादीनां सम्भावितभ्रमकपिलादिकर्तृकत्वेनाप्रा-
ण्यमभिधाय, 'पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इति
ाङ्ख्यादिभ्योऽतिशयेन प्रामाण्यसिद्ध्यौपयिकतया निरस्तविभ्रमाशङ्क-
गवदभिमतत्वस्योक्ततया, साङ्ख्यादौ कपिलाद्यभिहितत्वोक्तेरिव
ाञ्चरात्रे भगवदभिहितत्वोक्तेरपि तत्कर्तृकत्वाभिप्रायस्यैव स्वयमिति
ाशेषमहिम्ना वक्तुं युक्तत्वात्; तत्प्रवक्तृकत्वमात्रेण साङ्ख्यादि-
योऽतिशयासिद्धेः ;

'तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ।
स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ॥'—

त्युदाहृतमोक्षधर्मपाञ्चरात्रवचनाभ्यां प्रेत्युपसर्गमहिम्ना ब्रह्मादीनां
ावक्तृत्वस्यैवोक्तेश्च । प्रवचनं च व्याख्यानमेव; 'स्वाध्यायप्रवच-
नाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इत्यादौ तेन प्रोक्तमित्यादिपाणिनिसूत्रे च
प्रवचनशब्दस्य व्याख्याने प्रयोगात् ॥ तस्मान्न भ्रान्तपुरुषप्रणी-
तत्वेनाप्रामाण्यम् ॥

ननु—तथाऽपि श्रुत्यादिविरुद्धजीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वात्पाञ्चरात्र-
मप्रमाणम् । तत्र हि—'वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते, सङ्कर्षणा-
त्प्रद्युम्नसंज्ञं मनः, मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहङ्कारः' इति जीवोत्पत्तिः
प्रतिपाद्यते । सा च—'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'ज्ञाज्ञौ द्वाव-
जावीशनीशौ' इत्यादिश्रुतिविरुद्धा । न च—सङ्कर्षणो नाम जीवो
जायत इति जीवत्वसामानाधिकरण्येनोत्पत्तिप्रतिपादकस्यागमस्याज्ञ-
त्वविशिष्टस्वरूपजीवत्वव्याप्यधर्मावच्छेदेनोत्पत्त्यभावप्रतिपादकश्रुत्या

कथं विरोधः, जीवत्वसामानाधिकरण्येनोत्पत्तितदभावयोरविरोधादिति—वाच्यम्; न जायते म्रियते वेति श्रुतेर्गीतायां जीवसामान्यनित्यत्वप्रतिपादकतयोपबृंहणाज्जीवत्वावच्छेदेन तादृशश्रुतेरुत्पत्त्यभावप्रतिपादकत्वसिद्धेः। तत्र द्वितीयाध्याये जीवसामान्यस्य नित्यत्वं प्रस्तुत्येयं श्रुतिस्तत्र प्रमाणतया स्मारिता 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' इति। अत्र विपश्चित्पदस्थाने कदाचिदिति निर्देशात्केवलजीवस्यैवोत्पत्त्यभावावच्छेदकत्वं; अयमित्यस्य पूर्वनिर्दिष्टजीवसामान्यपरत्वात्। तथा च वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादप्रामाण्यम्। एवं कर्तुर्जीवात्करणस्य मनस उत्पत्तिरपि न सम्भवति; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति परस्मादेव ब्रह्मणो मनस उत्पत्तिश्रवणात्। न च—परब्रह्मजन्यस्यापि जीवजन्यत्वसम्भवः, घटादौ दण्डचक्रकुलालादीनामिवैकस्मिन्कार्ये बहूनां जनकत्वसम्भवादिति—वाच्यम्; श्रुतिपुराणादौ क्वापि मनसो जीवजन्यत्वानुक्तेस्तत्र तज्जन्यत्वस्याप्रामाणिकत्वात्तादृशार्थप्रतिपादकस्य प्रामाण्यायोगात्। सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मन इत्यस्य श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वकथनं श्रीभाष्यादौ श्रुत्यनभिमतार्थप्रतिपादकत्वपरं, न तु जीवोत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्येव श्रुतिजन्यबोधप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिबोधजनकत्वपरं; ब्रह्मजन्यत्वज्ञानस्य जीवजन्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहात्॥ —इति चेत्॥

अत्रोच्यते—जीवस्य स्वरूपत उत्पत्त्यसम्भवेऽपि सङ्कर्षणशरीरविशिष्टस्य तत्सम्भवात्, स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिशरीरे तादृशशरीरविशिष्टनिरूपिताधिकरणतानिवेशात्, चैत्रो जात इत्यादौ तादृशोत्पत्तेरेव प्रतीतेः। स्पष्टञ्चेदं बौद्धाधिकारगादाधर्याम्। श्रुतौ च विशेष्यनिरूपिताधिकरणताघटितोत्पत्तेरेव निषेधात्तदवगाहिज्ञानप्रतिबध्याया विशिष्टाधिकरणताघटितोत्पत्त्यवगाह्युक्तग-

मजन्यज्ञानेऽभावात् । अन्यथा—'तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्यां' 'सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादि श्रुतीनामपि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिश्रुतिबाध्यता दुर्वारा स्यात् ॥

वस्तुतस्तु—पाञ्चरात्रे वासुदेवाज्जीवस्य जीवादिभ्यो मन आदीनामुत्पत्तिश्च नोक्ता, किं तु जीवमनोऽहङ्काराधिष्ठातॄणां सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यभगवद्व्यूहानां प्रादुर्भाव एव 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुतिसिद्ध उक्तः । जनीप्रादुर्भाव इति जनिधातोः प्रादुर्भावार्थत्वाज्जीवादिशब्दानां नियाम्यवाचिनां तन्नियन्तृव्यूहविशेषपरत्वात्, पाञ्चरात्र एव जीवं प्रकृत्य 'स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चित.' इति जीवस्योत्पत्तिप्रतिषेधाच्च न जीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वम् । न च—'चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानश्शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवान्' इति वेदानादरवचनेन वेदनिन्दावगमात्पाञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमिति—वाच्यम्; नहिनिन्दान्यायेन तद्वचनस्य पाञ्चरात्रस्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तेः; 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदम्' इत्यारभ्य, 'मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्' इति श्रुतिवाक्ये भूमविद्याप्रशंसार्थत्वस्य,

"चत्वार एकतो वेदा भारतं त्वेकमेकतः ।
समागतैस्तु ऋषिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमीरितम् ।"—

इत्यादौ वेदनिन्दाया महाभारतप्रशंसार्थत्वस्य च दर्शनात् । तस्मात्पाञ्चरात्रस्तुतेर्निन्दापरत्वाभावान्नाप्रामाण्यम् ॥

यद्यपि—पाञ्चरात्रागमस्येश्वरप्रत्यक्षमूलतया प्रामाण्यं न सम्भवति। पूर्वतन्त्रे 'सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' इति सूत्रेण धर्मस्य प्रत्यक्षगम्यत्वनिराकरणात्। तथाऽपि—तत्सूत्रे इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य धर्ममूलत्वनिराकरणेऽपि भगवत्प्रत्यक्षस्यातीतानागतसर्वपदार्थविषयकत्वाद्धर्मविषयकत्वं सम्भ-

वत्येवेति तन्मूलकतयैव भगवच्छास्त्रस्य प्रामाण्यम्। यद्वा—एकायन-शाखामूलकत्वेनास्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते ; न चैकायनशाखासद्भावे मानाभावः; भूमविद्यायामेकायनशाखाया अपि—

"अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः, तं होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति। स होवाच—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहास-पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्य-मेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्याम् ॥"—

इत्यादिना विद्यास्थानेषु परिगणनात् ॥

इदं च पाञ्चरात्रप्रामाण्यं स्मृतीतिहासपुराणसिद्धम्। तथा हि **याज्ञवल्क्यस्तावद्योगशास्त्रे** स्वोक्तार्थे भगवच्छास्त्रं साक्षीकुर्वंस्तस्य प्रमाणमूर्धन्यतां दर्शयति—

"ओङ्काररथमारुह्य मनः कृत्वा तु सारथिम्।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी याति विष्णोः परं पदम् ॥
पाञ्चरात्रे तथा ह्येष भगवद्वाजकस्स्मृतः।
बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिमात्रेति च संज्ञितः ॥
ज्ञानैश्वर्ये तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः।
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धस्तथैव च ॥
ते व्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः।" —इति ॥

जमदग्निस्मृतौ—

'वैदिकेन विधानेन पूजां कुर्याद्धरेस्ततः।
अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा ॥" —इति ॥

अत्र वेदमन्त्रप्रतिनिधितया पाञ्चरात्रोपादानात्प्रामाण्यं स्फुटम् ॥

उत्तररामायणे—

"पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥"—इति ॥

महाभारते भीष्मपर्वणि तावद्देवगुह्ये भगवन्तं प्रकृत्य पठ्यते—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु ॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ॥" —इति ॥

शान्तिपर्वणि—

"अवश्यं वैष्णवो दीक्षां प्रविशेत्सर्वयत्नतः।
दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ॥
वसन्ते दीक्षयेद्विप्रं ग्रीष्मे राजन्यमेव च।
शरत्समये वैश्यं हेमन्ते शूद्रमेव च ॥
स्त्रियं च वर्षाकाले तु पाञ्चरात्रविधानतः ॥"— इति ॥

तथा मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डे—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥"—

इत्यारभ्य महता प्रबन्धेन पाञ्चरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य,

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्।
ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥
भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्।" -इति ॥

श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे अक्रूरः—

"यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्वतैः ।
वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्मि तम् ॥"—इति ॥

श्रीवाराहे—

"यदिदं पाञ्चरात्राख्यं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।
तद्भवान्वेत्स्यते सर्वं मत्प्रसादान्न संशयः ॥
वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षैरपि द्विज ॥" —इति ॥

श्रीवाराह एव धरणिद्वादशीव्रते कार्त्तिकद्वादशीव्रते एकपञ्चाशेऽध्याये—

"योगेश्वरं तु सौवर्णं दापयेत्प्रयतो नरः ।
वेदाप्रचे तु समं दत्तं द्विगुणं त्वर्थवित्तमे ॥
आचार्ये पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ॥" —इति ॥

अत्र वेदविदपेक्षया पाञ्चरात्रविद उत्कर्षप्रतिपादनात्तस्य वेदापेक्षयाऽप्युत्कर्षस्सूचितः ।

श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे—

"तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः ॥" —इति ॥

एकादशस्कन्धे—

"य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुरिहात्मनः ।
विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥" —इति ॥

ब्रह्माण्डेऽपि—

"ऋगाद्या भारतं चैव पाञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् ॥

येचानुयायिनस्तेषां सर्वे ते च सदागमाः ।
दुरागमास्तदन्ये ये न तैर्ज्ञेयो जनार्दनः ॥" —इति ॥

कौर्मे एकादशेऽध्याये—

"वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षशतैरपि ॥
पाञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद्ग्रहिष्यति ।
कर्मक्षये च मद्भक्तो यदि कश्चिद्भविष्यति ॥
तस्य वेदाः पाञ्चरात्रं नित्यं हृदि वसिष्यति ।" —इति ॥

स्कान्दे वैशाखमाहात्म्ये अष्टादशेऽध्याये व्याधं प्रति शङ्खः—

"शास्त्रं च वेदास्स्मृतयः पुराणं च तदात्मकम् ।
इतिहासः पञ्चरात्रं भारतं च महामते ॥
एतैरेव महाविष्णुर्ज्ञेयो नान्यैः कथञ्चन ।" —इति ॥

तथा च—उक्तस्मृतीतिहासपुराणेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात्तद्विहितं सुदर्शनधारणं सर्वेषां धर्म इति सिध्यति ॥

अत्र भास्करः—भवतु पञ्चरात्रागमः प्रमाणं, तथाऽपि तद्विहितं सुदर्शनधारणं त्रैवर्णिकाश्शूद्रादयो वा ये तन्त्रमार्गे प्रवृत्तास्तेषामेव धर्मः, स च तन्त्रमार्गो वैदिकप्रस्थानान्तरत्वेन स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धः । महाभारते—

"साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥"—

इति वचनेन पाशुपतागमवत् पाञ्चरात्रस्य वैदिकप्रस्थानात्प्रस्थानान्तरत्वप्रतिपादनात्; भागवते अक्रूरस्तुतौ—'त्रय्या च विद्यया केचित्' इत्युपक्रम्य,

"त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥

अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते ।
यजन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकम् ॥"—

इत्यादिना तन्त्रमार्गस्य वैदिकमार्गान्मार्गान्तरत्वप्रतिपादनाच्च । पाञ्च-रात्र एव तन्त्रमार्गप्रविष्टानवैदिकान्प्रति 'वैदिकं तु पुरा कृत्वा पश्चात्तन्त्रं सामाचरेत्' इति क्रमं विधाय श्रुतिकल्पसूत्रादिविहित-तत्तत्कर्मानुष्ठानानन्तरं वैष्णवसन्ध्यावन्दनाङ्कुरप्रतिसरबन्धपुण्याह-वाचनादीनां विधानदर्शनात्; एवं सीमन्तोन्नयनादिसंस्कारकर्मानुष्ठा-नानन्तरं कुण्डार्चनसहितेन वैष्णवीकरणाख्यसंस्कारेणाग्नेर्वैष्णवत्वं सम्पाद्य तस्मिन्नेव वैष्णवाग्नौ मूलमन्त्रप्रमुखैरागमिकमन्त्रैर्होमविधान-पूर्वकं सीमन्तोन्नयनादिषोडशकर्मणां विलक्षणप्रकारेण विधानदर्श-नाच्च । तथा च तादृशतन्त्रमार्गप्रविष्टानामेव तप्तमुद्राधारणं धर्मो न केवलं वैदिकानाम् ॥ —इति ॥

तन्न । साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति महाभारतवचनस्य वेदपाञ्च-रात्रयोर्भिन्नमतत्वप्रतिपादनपरत्वाभावात् । अनन्तरमेव 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः' इत्यारभ्य, 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्व-यम्' इति कर्तारं प्रख्याप्य, 'साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रम्' इतिश्लोक-प्रतिपन्नस्य नानामतत्वस्य पाञ्चरात्रेऽप्यन्वयभ्रमं निरसितुं 'सर्वेष्वे-तेषु राजेन्द्र ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते' इत्यनेन पाशुपतादिभ्य उत्कर्ष-प्रतिपादनेन वेदपाञ्चरात्रयोर्भिन्नमतत्वाभावप्रतिपादनात् । अत्र ज्ञायते-ऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दस्य ज्ञानसाधनशास्त्रपरत्वात्, एत-च्छब्दस्य साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति प्रस्तुतसाङ्ख्यादिपरामर्श-कत्वात्, तदनन्तरं च—

"पाञ्चरात्रविदो ये तु यथाकामपरा नृप ।
एकान्तिभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥"—

इति तस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनाच्च। भागवतेऽक्रूरस्तुतावपि तन्त्रमार्गस्य नावैदिकत्वं प्रतिपाद्यते; वेदात्पृथङ्निर्देशमात्रेणावैदिकत्वासिद्धेः। अन्यथा

"श्रौतं कर्तुमशक्तश्चेत्स्मार्तं कर्म समाचरेत्।
पितामहेन विप्राणामादाय च हितः परः॥
धर्मो विमुक्तये साक्षाच्छ्रौतस्मार्तो द्विधा पुनः।"—

इत्यादिषु श्रौतस्मार्तयोः पृथक्परिगणनेन स्मार्तस्यावैदिकत्वप्रसङ्गात्॥ तान्त्रिकमार्गस्य वैदिकमार्गेण सह समुच्चयाङ्गीकारेण तान्त्रिकस्यापि वैदिकत्वेनैव तप्तमुद्राधारणाधिकारितया पाञ्चरात्रतन्त्रे तान्त्रिकं प्रति तस्य विधानोपपत्तेः॥

न च—'यावत्कर्म स्वगृह्योक्तं न्यूनं वाऽधिकमेव वा।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत्॥"—

इति वचनाचन्त्रोक्तप्रकारस्य वैदिककर्ममध्येऽन्वयासम्भवाद्वैष्णवाग्नौ कर्तव्यानां स्वगृह्योक्ताग्निषु होमासम्भवाच्च न तयोस्समुच्चयसम्भव इति—वाच्यम्; वैदिककर्मसमाप्त्यनन्तरं वैष्णवाग्निसम्पादनपूर्वकं तान्त्रिककर्मणां प्रयोगभेदेनानुष्ठानसम्भवात्॥

यत्तु—एवमपि तान्त्रिकमार्गस्य वैदिकमार्गेण नित्यवदनुष्ठानानियमः, वैदिकानां तान्त्रिककर्माननुष्ठाने प्रत्यवायाभावात्। यस्तन्त्रमार्गेण श्रेयः प्राप्तुमिच्छति तस्य स्वेच्छया तन्त्रमार्गे प्रवेशसम्भवात्तन्त्रमार्गस्य वैदिकमार्गेण सहान्वाचय इत्येव युक्तम्। तथा च—एतादृशतन्त्रमार्गप्रविष्टान्प्रत्येव शङ्खचक्राङ्कनं शिखायज्ञोपवीतादिवत्तान्त्रिककर्मकर्तृसंस्कारतया सुदर्शनधारणं विधीयते; न तु स्वतन्त्रफलसाधनतया। तथा च पाद्मे पुराणे विंशेऽध्याये ब्रह्माणं

इति भगवता तापपुण्ड्रयोर्दीक्षाङ्गत्वं प्रतिपादितम्—

"'शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि मन्त्रदीक्षाविधिं परम् ।
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सौवर्णेन प्रकारयेत् ॥
रौप्येण वाऽपि ताम्रेण कांस्येनापि प्रकारयेत् ॥
स्नाप्य पञ्चामृतैर्मन्त्रैरर्चयेत्पुरतो मम ॥
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तन्मन्त्रेण विधानतः ।
तस्मिन्नग्नौ क्षिपेच्चक्रं बाह्वोर्दक्षिणसव्ययोः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं शिष्यं मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः ।'

नारदः—

'एवमुक्त्वा विधातारं देवदेवो हरिः पिता ।
स्वचक्रेणाङ्कयित्वा तं तस्य मन्त्रमदात्स्वयम् ॥
सर्वलोकेश्वरो देवो ब्रह्मा मम पिता प्रभुः ।
ममापि विधिवन्मन्त्रं प्रददौ मुनिसत्तमाः ॥'" —इति ॥

तथा सुदर्शनधारणस्य दीक्षार्थत्वं वचनान्तरेणाप्यवगम्यते—

"वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं ज्ञानसिद्ध्यै विशेषतः ।
प्रतपेच्छङ्खचक्राभ्यां होमं कृत्वा विधानतः ॥" —इति ॥

अत्र वैष्णवशब्देन तान्त्रिकदीक्षासंस्कृत एव परामृश्यते, न तु विष्णुभक्तमात्रं, कालनिर्णयादौ वैखानसागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णव इति तान्त्रिकदीक्षाया एव वैष्णवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् ॥ —इति ॥

तत्र—

"शङ्खं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥
सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः ।
उपनीय विधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ॥

उपवीती शिखी विप्रश्चक्रलाञ्छनसंयुतः ।
चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफला क्रिया ॥"

'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।'— इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्भगवदुपासनकर्माङ्गत्वयोः प्रतिपन्नत्वेऽप्याधानवत्प्राधान्यनित्यत्वयोरपि चक्रधारणे प्रतिपन्नत्वात् । 'येन पूतस्तरति दुष्कृतानि' 'निचिक्षेप सुपर्णं भिद्यमानम्' इत्यादिश्रुतिभिः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते नरः ।
तेन तस्याशुभं नश्येच्छुभमस्य विवर्धते ॥
शरीरं दृश्यते यस्य विष्णुचक्रेण लाञ्छितम् ।
गङ्गाजलमयं मन्ये देहं तत्पापवर्जितम् ॥"—

इत्यादिभिस्तस्य प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्यावगमात् ॥ न च—उक्तवचनं सर्वं तान्त्रिकविषयमेवेति वाच्यम् ;

"अङ्कयेच्छङ्खचक्राभ्यां दक्षिणेतरपार्श्वयोः ।
विप्राणां वेदविदुषां वैष्णवानां विशेषतः ॥
उपवीतादिवद्धार्याश्शङ्खचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥"—

इति ब्राह्मणवैष्णवयोः पृथक्कृत्य विधानेन केवलवैदिकानामपि सुदर्शनधारणविधानसिद्धेः ॥

यदपि—अत्र ब्राह्मणग्रहणमेकवाक्यताबलेन ब्राह्मणमात्रेणापि सुदर्शनं धार्यं, किं पुनर्वैष्णवेनेति वैष्णवकर्तृकसुदर्शनधारणस्तुत्यर्थम् । अन्यथा ब्राह्मणानामपि सुदर्शनधारणविधाने वाक्यभेदापत्तेः—इति ॥ तन्न ; अत्र वाक्यभेदस्यागत्या स्वीकरणीयत्वात् । अन्यथा तद्वचनस्य वैष्णवेनापि निर्धूतपापेन सुदर्शनं धार्यं, किमुत ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणकर्तृकसुदर्शनधारणस्तुत्यर्थत्वापत्तेः । किं च—

'लीलयाऽपि लिखेद्यस्तु बाहुमूले सुदर्शनम् ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥'—

इति वामनपुराणवचने फलार्थत्वेनावगतस्याङ्गपरत्वासम्भवात् तादृशसुदर्शनधारणस्य तान्त्रिकव्यतिरिक्तविषयत्वं दुर्वारम् ॥

यत्तु—कर्षणादिपूजान्तभगवदाराधनफलस्य वैष्णवपदप्राप्त्यादेस्तदङ्गे सुदर्शनधारणे उपचर्यमाणत्वान्न सुदर्शनधारणस्य फलार्थत्वसिद्धिः ; 'ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः, अपाघा अनुवित्तयो नाम' इत्यादौ चातुर्होत्रचयनादिफलस्य स्वर्गस्य तदङ्गभूतापाघाद्याख्येष्टिषूपचारदर्शनात्, 'वैष्णवागमनिष्ठानां वैष्णवाग्निर्विधीयते' इति वचनेन तान्त्रिकव्यतिरिक्तानां वैष्णवाग्न्युपसंहारसामर्थ्याभावेन वैष्णवाग्निसाध्यस्य सुदर्शनधारणस्य फलार्थत्वेऽपि केवलवैदिकविषयत्वायोगाच्च—इति ॥

तन्न । लीलयाऽपिलिखेद्यस्त्वित्यसङ्कोचेन प्रवृत्तस्य यच्छब्दस्य तान्त्रिकपरत्वात्मकसङ्कोचकल्पनाया अयुक्तत्वात्, स्वस्वाग्निसाध्यस्य सुदर्शनधारणस्य वैष्णवाग्निसाध्यत्वासिद्धेः । सिद्धावपि सर्वेषां तदुपसंहारसम्भवात्, 'वैष्णवागमनिष्ठानां वैष्णवाग्निर्विधीयते' इति वचनस्य वैष्णवागमनिष्ठानां वैष्णवाग्निरेवेति नियमपरतया वैदिकानामपि तादृशाग्निसम्बन्धे विरोधाभावात् ॥ अपि च--पाञ्चरात्रविहितं सुदर्शनधारणं दीक्षापूर्वकमालयस्थविष्णुपूजकानामेव धर्म इति तावन्न युक्तं; व्यवस्थापकाभावात्, शतपथादौ सुदर्शनधारणस्य भगवदुपासकमात्रधर्मत्वाभिधानेन सङ्कोचासम्भवात्; **भारद्वाजसंहितायां** परिशिष्टे प्रथमेऽध्याये---

'विद्याविभूषणं पुंसस्तस्या वृत्तं विभूषणम् ।
विष्णुभक्तिर्विभूषाऽस्य सा चक्राद्यङ्कभूषणा ॥''—

इति कथनात्, भगवच्छास्त्रेऽप्युपासकमात्रधर्मत्वस्यैवाभिधानात्, वैदिकानामपि तन्त्राधिकारस्य निष्प्रत्यूहत्वात् ॥

अत्राह भास्करः—वैदिकानां तन्त्राधिकारो नास्त्येव; तथा हि वामनपुराणे—

"स्वतन्त्रा आगमास्सर्वे निर्मूलाः परिकीर्तिताः ।
अधिकारिविभेदेन प्रवृत्ता न हि संशयः ॥"—

इति वेदाधिकारिव्यतिरिक्तानामेव तन्त्राधिकारः प्रदर्शितः । कूर्मपुराणेऽपि चतुर्दशेऽध्याये पाञ्चरात्राद्यागमानां कुमार्गव्यामोहनसम्पादकपापसहकारेण वेदाधिकारिविषये व्यामोहनार्थत्वं महापुरुषशापापादितवैदिकमार्गबहिर्भावानां तन्त्रमार्गाधिकारश्च—

"स तेषां मायया जातं गोवधं गौतमो मुनिः ।
केनापि हेतुना ज्ञात्वा शशापातीव कोपनः ॥
भविष्यथ त्रयीबाह्या महापातकिभिस्समाः ।
बभूवुस्तेन ते शप्ता ध्यायमानाः पुनः पुनः ॥
सर्वे सम्प्राप्य देवेशं शङ्करं विष्णुमव्ययम् ।
अस्तुवन्लौकिकैः स्तोत्रैरुच्छिष्टा इव सर्वतः ॥
देवदेवौ महादेवौ भक्तानामार्तिनाशनौ ।
का नो वृत्तिर्महाभाग शापात्त्रातुमर्हथः ॥
तदा पार्श्वे स्थितं विष्णुं सम्प्रेक्ष्य वृषभध्वजः ।
किमेतेषां भवेत्कार्यं प्राह पुण्यैषिणामिति ॥
ततस्स भगवान्विष्णुश्शरण्यो भक्तवत्सलः ।
गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य प्रणतान् हरिः ॥
वेदबाह्ये तु पुरुषे पुण्यलेशोऽत्र शङ्कर ।
न विद्यते महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्बभौ ॥
तथाऽपि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर ।
तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थं च पापिनां ॥
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ।

एवं सञ्चोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ॥
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ।
कापालं लागुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ॥
पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः ।"---

इत्यादिना तेषां कथञ्चिद्वृत्तिप्राप्तये शिवकेशवाभ्यां पाशुपतपाञ्चरात्रादयः प्रणीता इति वर्णनेन दर्शितः ॥— इति ॥

तन्न; भवदुदाहृतवामनपुराणवचने स्वतन्त्राणां पाशुपताद्यागमानां निर्मूलत्ववेदानधिकारिविषयत्वयोः प्रतिपादनेऽप्येकायनशाखामूलकतयाऽस्वतन्त्रस्य पाञ्चरात्रस्य निर्मूलत्वादिप्रतिपादनपरत्वासिद्धेः । **श्रीवाराहे** रुद्रगीतासु—

"एवमुक्तस्ततो देवैर्मामुवाच जनार्दनः ।
त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
अल्पायासं दर्शयित्वा फलं शीघ्रं प्रदर्शय ।
एवमुक्तस्ततस्तेन देवेन परमेष्ठिना ॥
आत्मा तु गोपितस्सद्यः प्रकाशं गमितस्त्वहम् ।
ये वेदमार्गनिर्मुक्तास्तेषां मोहार्थमेव च ॥
नयसिद्धान्तमार्गेण मया शास्त्रं प्रदर्शितम् ।
पाशोऽयं पशुभावस्तु यदा प्रपतितो भवेत् ॥
तदा पाशुपतं शास्त्रं जायते वेदवर्जितम् ॥"—

इत्यगस्त्यं प्रति रुद्रवचनैः, **भविष्यत्पुराणे** द्विचत्वारिंशेऽध्याये—

"दृष्टप्रत्ययमात्राणि शास्त्राणि कृतवानहम् ।
यस्मात्पशुपतिश्चाहं मत्कृतास्शास्त्रविस्तराः ॥
सर्वे पाशुपता ज्ञेया वेदमार्गविरोधिनः ।
शिवश्चाहं यतस्तस्माच्छैवशास्त्राणि कानि चित् ॥
मया कृताश्च विज्ञेयास्ते च वैदिकनिन्दकाः ।"-

चिद्रक्षणार्थत्वे कल्पनीये 'ततस्स भगवान्विष्णुश्शरण्यो भक्तवत्सलः' इति रक्षणोपयुक्तशरण्यत्वभक्तवत्सलत्वरूपविशेषणद्वयस्य भगवत्यभिधानात्, 'तथाऽपि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर' इति रक्षणैकप्रवृत्तेन भगवता तेषां रक्षितव्यत्वाभिधानाच्च तत्प्रोक्तं भगवच्छास्त्रमेव रक्षणार्थमिति प्रतीयते; वाराहपुराणभविष्यत्पुराणादित्यपुराणादिभिर्मोहनार्थत्वेन प्रसिद्धेषु पाशुपतादिषु रक्षणार्थत्वकल्पनाया असम्भवात् ॥

न च—पाञ्चरात्रस्य रक्षणार्थत्वे गौतमशापस्य वैफल्यं स्यादिति—वाच्यम्; शापस्य पाशुपताद्यसच्छास्त्रप्रवृत्तिद्वारा तदुक्तकर्मानुष्ठानेन चिरकालनरकानुभवफलकत्वेन साफल्यात् ॥ न चैवं—पाञ्चरात्रस्य कथं रक्षणार्थत्वमिति—वाच्यम्; तादृशनरकानुभवानन्तरमिह लोके जातानां भगवदाराधनादिप्रवर्तनद्वारा भगवत्प्राप्तिहेतुत्वे पाञ्चरात्रस्य रक्षणार्थत्वोपपत्तेः। उक्तं चैतत्कौर्म एव—

"कृत्वा तानूचतुर्देवौ कुर्वाणाश्शास्त्रचोदितम्।
पतन्तो निरये घोरे बहून् कल्पान् पुनः पुनः ॥
जायन्ते मानुषे लोके क्षीणपुण्यचयास्ततः।
ईश्वराराधनबलाद्गच्छध्वं सुकृतां गतिम् ॥" —इति ॥

अत्रेश्वरशब्देन भगवानेवाभिधीयते;

"ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम्।
भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥"—

इति महाभारतादौ तस्यैव निरुपाधिकेश्वरत्वेन प्रसिद्धेः ॥ न च—ईश्वरश्शर्व ईशान इत्यादिकोशलौकिकप्रसिद्ध्यनुरोधादीश्वरशब्दस्य शिवपरत्वं युक्तमिति—वाच्यम्; भगवदाराधनस्य गौतमशापमुक्तिहेतुतायाः कूर्मपुराण एव प्रतिपाद्यमानाया अनुपपत्तेः। उक्तं च कौर्मे

एव षड्विंशोऽध्याये—

"ये चान्ये शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते च जनिष्यन्ति ब्राह्मणाद्यासु योनिषु ॥
निन्दन्ति च हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदबाह्यव्रताचारा दुराचारा दुरागमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि तु ।
तमसाऽऽविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमाः ॥
पाञ्चरात्रविदो ये तु यथाकामं परं नृप ।
एकान्तिभावोपगतास्तं हरिं प्रविशन्ति तु ॥
पञ्चकालविधानज्ञा पूजयन्ति जनार्दनम् ।
पूजां तु तेषां द्विगुणां स तु देवः प्रयच्छति ॥"—इति ॥

परं- अनन्तरमित्यर्थः । तथा च—असच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयुक्तनरकाद्यनुभवानन्तरं पाञ्चरात्रानुरोधेन भगवन्तमाराध्य मुक्तिं गच्छतीत्यखण्डार्थः । तस्मात्कौर्मवचनैर्भगवच्छास्त्रे वैदिकाधिकारिकत्वं रक्षणार्थत्वं च सिध्यति, न तु मोहनार्थत्वादिकमिति ॥

यदपि—दुष्करप्रायश्चित्तपापापादितवैदिकमार्गबहिर्भावानां तन्त्राधिकारस्साम्बपुराणे दर्शितः—

"श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः ।
क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं वैदिकस्तन्त्रमाश्रयेत् ॥
धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणान्तिकम् ।
प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां सुदारुणम् ॥
भयदुर्बलचित्तानां मरणे जायते भयम् ।
तेषामेव हि रक्षार्थं खल्वहं तन्त्रमुक्तवान् ॥"—इति—**इति** ॥

तन्न; उक्तसाम्बपुराणवचनेन तन्त्रस्य वेदाधिकारसिद्ध्यौपयिकप्रायश्चित्तप्रतिपादकतालाभेऽपि वेदभ्रष्टानामधिकाराकथनात्, तन्त्र-

माश्रयेदित्यस्य तन्त्रोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थात्, तन्त्रोक्तकर्माधिकारं भजेदिति भवदभिमतार्थस्य प्रायश्चित्तविधानप्रकरणाननुगुणत्वात्, तादृशार्थाङ्गीकारेऽपि वैदिकानामधिकारानिषेधेन तेषामप्यधिकारस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—'तेषामेव हि रक्षार्थं खल्वहं तन्त्रमुक्तवान्' इत्येवकारेण तदतिरिक्तानामधिकारनिषेधः क्रियत इति—वाच्यम्; वैदिकानामधिकारप्रतिपादकोदाहरिष्यमाणवचनबलादेवकारस्याप्यर्थकत्वनिश्चयात्, 'समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध' इत्यादावेवकारस्याप्यर्थकताया नैयायिकैरङ्गीकारात् ॥

यदपि—कौर्म एव—

"अथांशोस्सात्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदा वरः ॥
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः ।
शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिश्श्रितम् ॥
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्त्वत नाम शोभनम् ।
प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥"—

इति सङ्करयोनिजानां तन्त्राधिकारो दर्शितः— इति ।

तन्न; 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः' इत्यत्र ब्रह्मक्षत्रपदयोश्चराचरसामान्यलक्षकत्ववदत्रत्य कुण्डगोलादिपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यलाक्षणिकत्वात्। 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि ऋणवा जायते' इत्यादौ ब्राह्मणपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यपरतायाश्शास्त्रसिद्धत्वात्। तस्येतरपर्युदासार्थत्वे—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैः स्वकर्मसु ॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ।"—

इति महाभारतवचनविरोधापत्तेः। कुण्डगोलादीनामपि भगवच्छास्त्रे पाञ्चकालिकानुष्ठानादेः प्रतिपादनाद्वैदिककर्मस्वनधिकृतानां कुण्डादीनामपि हितावहमिति प्रशंसोपपत्तेः॥ एतेन--

"तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत्।
यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवस्स्मृतः॥"--

इति भागवतदशमस्कन्धवचनमपि निर्व्यूढम्॥

यदपि----वाराहे तान्त्रिकभूयिष्ठम्लेच्छदेशवासादिना भ्रष्टवेदानां ब्राह्मणादीनां तन्त्रमार्गाधिकारो दर्शितः----

पौरुषं सूक्तमास्थाय ये यजन्ति द्विजास्तु माम्।
संहिताजपमास्थाय ते मां पश्यन्ति ब्राह्मणाः॥
अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा।
मार्गेण ये प्रपद्यन्ते ते मां पश्यन्ति मानवाः॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते।
शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति॥
एवं मयोक्तं विप्रेन्द्र पुरा कल्पे पुरातनम्।
पाञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद्ग्रहिष्यति॥
कर्मक्षये च मां कश्चिद्यदि सम्यग्भजिष्यति।
तस्य वेदाः पञ्चरात्रं नित्यं हृदि वसिष्यति॥
वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विजैः।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षैरपि द्विज॥" ----इति॥

अत्र शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यतीत्यनेन तन्त्रमार्गे स्त्रीशूद्रादीनामधिकारपर्युदासो न विवक्षितः, भागवतादौ तेषामपि तन्त्राधिकारप्रतिपादनात्; महाभारतेऽपि "शूद्रैश्च कृतलक्षणैः। अर्चनीयश्च सेव्यश्च" इति शूद्राणां तन्त्राधिकारप्रतिपादनाच्च। किं तु--शूद्रादीनां सकाशादिदं शास्त्रं न श्रोतव्यमिति शूद्रादीनामुपदेष्टृत्वं निषिध्यते।

"स्त्रियश्शूद्रादयश्चापि बोधयेयुर्हिताहितम् ।
यथार्हं माननीयाश्च नार्हन्त्याचार्यतां क्वचित् ॥"—

इति शूद्रादीनामाचार्यत्वनिषेधात् ॥ —इति ॥

तन्न; उक्तवचनानां भ्रष्टवेदानां ब्राह्मणादीनां तन्त्रमार्गाधिकारप्रदर्शनपरत्वे 'वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज' इत्यनेन वेदपाञ्चरात्रयोस्समुच्चयप्रतिपादनविरोधात्, वेदपाञ्चरात्रोक्तकर्मानुगृहीतया वेदपाञ्चरात्रोक्तया भक्त्या अहं प्राप्य इति तदर्थात्, केवलवेदस्य—

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवं विधोऽर्जुन ॥"—

इति भगवत्प्राप्तिहेतुत्वप्रतिषेधात् । यद्वा—वेदेन वेदानुवचनेन, पाञ्चरात्रेण पाञ्चरात्रपाठेनेत्यर्थः । अलाभे वेदमन्त्राणामिति शूद्रादीनां वेदानधिकारित्वप्रयुक्तवेदमन्त्रालाभे पाञ्चरात्रोदितेन तान्त्रिकमार्गेण भगवदाराधनविधानपरं, न तु भ्रष्टवेदानां ब्राह्मणानां तद्विधानपरम् । तथा हि—'कथमाराध्यसे देव वर्णैर्विप्रादिभिर्विभो ।' इति ब्राह्मणादीनां सर्वेषामपि भगवदाराधनप्रकारं नारदः पप्रच्छ; अनन्तरं च भगवता तस्मै 'पौरुषं सूक्तमास्थाय ये यजन्ति द्विजोत्तमाः ।' इत्यादिना वेदाधिकारिणां स्वाराधनप्रकारो दर्शितः ; पश्चात्तु अवसरप्राप्तशूद्रादिकर्तृकतदाराधनप्रकारजिज्ञासायां अलाभे वेदमन्त्राणामित्यादिना तत्कथनस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात् । एतेन—

"वैदिकेन विधानेन पूजां कुर्याद्धरेस्ततः ।
अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा ॥"—

इति जमदग्निस्मृतिवचनमपि व्याख्यातम्; तस्य वाराहवचनतुल्याकारत्वात् ।

उक्तं हि विष्वक्सेनसंहितायामुपरिभागे—

"वैदिकं तान्त्रिकं चेति तथा वैदिकतान्त्रिकम् ।
त्रिविधं कर्म सम्प्रोक्तं पाञ्चरात्रार्णवामृते ॥
वैदिकं ब्राह्मणानां तु राज्ञां वैदिकतान्त्रिकम् ।
तान्त्रिकं वैश्यशूद्राणाम्" —इति ॥

तस्मात् अलाभे वेदमन्त्राणामित्यन्योक्तार्थ एव युक्तः । शूद्राणां तु न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यतीत्यस्य कुसृष्टिकल्पनमपि न युक्तम्; शूद्रादीनां वेदवत्पाञ्चरात्रस्यापि श्रवणनिषेधरूपार्थे स्वरसतः प्रतीयमाने बाधकविरहात्; भारतादावपि शूद्रादीनां पाञ्चरात्रश्रवणाप्रतिपादनेन तद्विरोधाभावात्; तत्र तेषां तन्त्रमार्गेऽधिकारमात्रप्रतिपादनात् ॥ न चैवं—शूद्रादीनां तन्त्रोक्तकर्माधिकारोऽपि न सिध्यति, पाञ्चरात्रश्रवणाभावे तदर्थपरिज्ञानाभावादिति—वाच्यम्; तथा सति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणश्रवणेऽधिकाराभावेन तत्प्रतिपादितधर्मेष्वपि तेषामनधिकारप्रसङ्गात् ॥ न च—श्रुत्यादिश्रवणेऽनधिकारेऽपि तदधिकारिब्राह्मणसकाशात्तदर्थपरिज्ञानेन तदुक्तकर्मानुष्ठानोपपत्तिरिति—वाच्यम्; शूद्रादीनां पाञ्चरात्रश्रवणपठनयोरनधिकारेऽपि ब्राह्मणसकाशात्तदर्थपरिज्ञानेन तदुक्तकर्मानुष्ठानोपपत्तेरिति तुल्यम् ॥

यदपि कौर्मे—

"पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् ।
वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥"—

इति वेदभ्रष्टानां पाञ्चरात्राधिकारो दर्शितः । तथा तत्रैव—'चक्राङ्कितधराः केचित्कुले विष्णुपरिग्रहे ।' इति विष्णुपरिगृहीतकुलोत्पन्नानामनादिवैष्णवानां देवलकानां तन्त्रमार्गाधिकारो दर्शितः—इति ।

तन्न; वेदार्थस्य दुरधिगमत्वेन ज्ञानतो भ्रष्टान् अनधिकारित्वेन भ्रष्टान् गौतमशापेन च भ्रष्टांश्च रक्षितुं पाञ्चरात्रमुक्तवानिति—प्रथमश्लोकार्थात्; तेन वेदभ्रष्टानां तन्त्राधिकार इत्यस्या-

सिद्धेः । अस्तु वा तथा ; तथाऽप्याहिंसासत्यवचनादिष्विव तान्त्रिकमार्गे वेदभ्रष्टानामधिकारेऽपि वैदिकानामप्यधिकारस्य दुर्वारत्वात्, चक्राङ्कितधराः केचिदित्यस्यानादिवैष्णवानामधिकारप्रतिपादकत्वेऽपि देवलकानामेव तन्त्राधिकार इत्यर्थपरत्वाभावात् ॥

यदपि--वैदिकानां तन्त्राधिकारो न सम्भवति, 'विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज' इति कौर्मवचनेन पाञ्चरात्राद्यागमस्य वैदिकजनव्यामोहनार्थत्वावगमेन,

"बुद्धश्रावकनिर्गन्धाः पाञ्चरात्रविदो जनाः ।
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये हि ते द्विधा ॥
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह न तत्फलम् ॥
वामाः पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः ।
भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥
शैवान् पाशुपतान् जैनान् लौकायतिकनास्तिकान् ।
पाञ्चरात्रमतान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥"—

इति तान्त्रिकमार्गप्रवेशननिन्दावचनैर्वैदिकानां तन्त्राधिकारनिषेधप्रतीतेस्तान्त्रिकमार्गस्यैकजातिमात्रविषयत्वपर्यवसानात् ॥—इति ॥

तन्न ; पाञ्चरात्रस्य न मोहनार्थत्वं, किं तु रक्षणार्थत्वमित्यस्य प्राक् प्रतिपादनात्, उदाहृतनिन्दावचनानां महाभारतादिविरोधेनानादरणीयत्वात्; आदरणीयत्वेऽपि पाञ्चरात्रविद इत्यादेः पाञ्चरात्रमात्रविदो वेदविद्वेषिण इत्यर्थाङ्गीकारेण वैदिकानां तन्त्राधिकारे बाधकाभावात्,

'अपाञ्चरात्रिका ये च ये च वेदविनिन्दकाः ।'
"ये नास्तिकमता ये च पाञ्चरात्रविनिन्दकाः ।
तान् दृष्ट्वाऽप्यथवा श्रुत्वा पातित्यं याति तत्क्षणात् ॥

वेदांश्च पाञ्चरात्रं च धर्मशास्त्रं च मानवम् ।
दूषयन्ति कुतर्कैर्ये तान्नराञ्चावलोकयेत् ॥
तान् दृष्ट्वाऽप्यथवा श्रुत्वा पातित्यं याति तत्क्षणात् ।
व्रजेच्च नरकान् घोरान्यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
निन्दन्ति चतुरो वेदान् पाञ्चरात्रं च मानवाः ।
तमसा भ्रष्टविज्ञानास्सम्प्राप्ते तु कलौ युगे ॥
तद्दर्शनात्तदालापात्सद्यः पातित्यमाप्नुयात् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात्तैरालापं समाचरेत् ॥
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा दद्याद्गाञ्च पयस्विनीम् ।
मासं तैस्सह सङ्गम्य ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥"—

इत्यादिवचनानां पाञ्चरात्रिकादिनिन्दकनिन्दापराणां बहूनामुपलम्भाद्वैदिकानां तन्त्राधिकारस्यावश्याङ्गीकरणीयत्वात् ॥

किं च महाभारते मोक्षधर्मे नारायणीये षष्टिशततमेऽध्याये—

"राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
अखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् ॥
सात्वतं विधिमास्थाय नारायणमुखोद्भवम् ।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥
पितॄनृषींश्च विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥
प्रापणं भगवद्भक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ।
काम्यनैमित्तिकास्त्वं याज्ञीयाः परमक्रियाः ॥
सर्वं सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ।"—

इत्यादिना वैदिकमार्गनिष्ठस्यैवोपरिचरवसोस्तान्त्रिकमार्गानुवर्तनप्रतिपादनात् कथं तान्त्रिकधर्मस्यैकजातिमात्रविषयत्वम् ॥

यत्तु—उपरिचरवसूपाख्यानस्य नाधिकारिविशेषव्यवस्थापकत्वम्, राजा राजसूयेन यजेतेत्यादाविव विध्युद्देशे द्विजातीनामधिकाराश्रवणात्; आर्थवादिकपुरुषप्रतीतेश्चाधिकारिविशेषव्यवस्थापकत्वायोगात्। अन्यथा देवा वै सत्रमासतेत्यार्थवादिकपुरुषप्रतीत्या देवादीनामपि यागाधिकारप्रसङ्गः—इति। तन्न;

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः॥
विधिना केन जुहुयात्।"—

इति युधिष्ठिरप्रश्नस्य पाञ्चरात्रविधिनेत्युत्तरं मनसि निधाय उपरिचरवसूपाख्यानावतारेण प्रश्नोत्तरपर्यालोचनया गृहस्थादीनां वेदमार्गनिष्ठानां द्विजातीनामधिकारसिद्धेः। उपरिचरवसूपाख्यानस्यार्थवादत्वेऽपि निरर्थकार्थवादासम्भवादर्थवादमात्रस्य विधिनियतत्वेन युधिष्ठिरप्रश्नेन भीष्मोत्तरेण च वैदिकानां द्विजानां पाञ्चरात्रमार्गाधिकारविध्युन्नयनात्। देवानां यागाद्यधिकारश्चेष्ट एव; महाभारते रामायणादौ चेन्द्रादीनां यागाद्यधिकारस्य बहुशः प्रपञ्चितत्वात्, मीमांसकैर्देवानां यागाद्यधिकारानङ्गीकारेऽपि वेदान्तिभिस्तदङ्गीकारात्, 'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्' इत्यधिकरणे देवानामप्यधिकारव्यवस्थापनात्, 'फलार्थत्वात्तु कर्मणश्शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्' इति पूर्वतन्त्रषष्ठाध्यायगतसूत्रस्य तिरश्चामन्धादीनां चाधिकारनिरासपरत्वेन तद्विरोधाभावात्। एवं भीष्मपर्वणि देवगुह्ये—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु॥
सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः।
द्वापरस्य युगस्यान्त आदौ कलियुगस्य च॥"—

इति चतुर्णामपि वर्णानां पाञ्चरात्राधिकारप्रतिपादनात्तत्सिद्धिः । अपि च एकायनशाखाविहितानां तान्त्रिककर्मणां कथमेकजातिमात्रविषयत्वं, वेदोक्तकर्मणां प्रायशस्त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वात् ॥

यत्तु—'एतया निषादं स्थपतिं याजयेत्' 'वर्षासु रथकार आदधीत' इत्यादिवेदविहितानां स्थपतीष्टिरथकाराधानादीनां शूद्रसङ्करजातिधर्मत्ववदेकायनशाखाविहिततन्त्रमार्गस्य शूद्रसङ्करजातिधर्मत्वोपपत्तिः, निषादस्थपतीष्टयङ्गयजमानमन्त्राध्ययनवच्छूद्रस्यापि तन्त्रमार्गविनियुक्तमन्त्राध्ययनोपपत्तेश्च । आथर्वणिकमार्गस्य त्रयीबाह्यविषयत्ववदेकायनशाखामार्गस्यापि त्रयीबाह्यविषयत्वस्य स्मृतिपुराणादिसिद्धत्वाच्च—इति ॥

तन्न । यस्य कर्मणो यदधिकारिकत्वं विधिवाक्यावगतं तस्य कर्मणस्तदधिकारिकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयं; तथा च स्थपतीष्ट्यादाविव तन्त्रोक्तकर्मसु विधिवाक्याच्छूद्राधिकारिकत्वानवगमात् कथं तेषां तदधिकारिकत्वं; प्रत्युत पाञ्चरात्रतन्त्रे द्विजानामेव तन्त्रमार्गाधिकारप्रतिपादनात्, 'वैदिकं तु पुरा कृत्वा पश्चात्तन्त्रं समाचरेत्' इति वैदिकतान्त्रिकमार्गयोस्समुच्चयप्रतिपादनाच्च तन्त्रोक्तकर्मणां द्विजात्यधिकारिकत्वमावश्यकम् ॥

यत्तु—तथाङ्गीकारे वामागमेषु वामाचारस्यापि वैदिकाचारेण सह समुच्चयप्रतिपादनाद्वैदिकानामपि वाममार्गाधिकारप्रसङ्गः—इति ॥

तन्न; सद्यस्तुष्टिकरसुरापानादिविधानप्रचुराणां वामाचारोपदेशानामतिक्लेशसाध्यवैदिककर्मत्याजनार्थत्वात् गुडजिह्विकान्यायेन वैदिकमार्गश्रद्धालुश्रोत्रियजनवञ्चनायैव वामागमेषु वैदिकमार्गानुवर्तनाभ्युपगमात्तेषां वैदिककर्मानुवर्तने तात्पर्यविरहात् ॥

यच्चोक्तं—

"मत्तन्त्रदीक्षितास्सर्वे मत्पुत्राः परिकीर्तिताः।
अतो मदीयसर्वस्वहरणार्हास्तु ते मताः॥"—

इति तन्त्रदीक्षितानां देवालयस्वहरणे दोषाभावस्य तन्त्र एव प्रतिपादनेन, तन्त्रमार्गानुवर्तिशौनकग्रन्थे च—

"विष्णोर्गानं च गेयं च नटनं च विशेषतः।
ब्रह्मन् ब्राह्मणजातीनां कर्तव्यं नित्यकर्मवत्॥"—

इति नृत्तगीतादीनां धर्मत्वोपदेशेन च निर्विशङ्कदेवस्वहरणनिमित्ततन्त्रदीक्षोपज्ञस्य सद्यस्तुष्टिकरनृत्तगीतादिशिक्षकशैलूषदासीजनसहवासरुचिरस्य तन्त्रमार्गस्योपदेशोऽग्नीन्धनस्वाध्यायजपप्रमुखक्लेशात्मकवैदिककर्मत्याजनार्थोऽपि वैदिकच्छद्मार्थमेव वैदिकमार्गमनुरुन्धान इव वर्तत इति पौरुषेयागमानां वैदिकजनव्यामोहनार्थत्वावेदकस्मृतिपुराणादिहृदयज्ञैरभ्युपगन्तव्यमिति वैदिकमार्गप्रद्वेषनिबन्धनपाञ्चरात्रागमो वैदिकानुद्दिश्यप्रवर्तते—**इति। तन्न;** पाञ्चरात्र एव बहुशस्तन्त्रदीक्षितानां देवस्वहरणस्य प्रसिद्धतया 'मत्तन्त्रदीक्षिताः' इतिश्लोकस्य 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः प्रतिगृह्णाति' इत्यादिस्मृतिवद्देवस्वापहरणलोभेन कल्पितत्वात्, भगवच्छास्त्रप्रसिद्धभगवद्दिव्याभरणाद्यतिरिक्तभगवदुपभुक्तस्रक्चन्दनहविरादिग्रहणे भागवतानां प्राथम्यप्रतिपादनपरत्वाद्वा, "अपि पापेष्वभिरताः मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन। मुच्यन्ते पातकैस्सर्वैः" इत्यादिभगवद्भक्तप्रशंसापरमहाभारतादिवचनवदस्यापि तत्प्रशंसापरत्वाद्वा विरोधाभावात्॥

यदपि—ब्राह्मणानां शैलूषादिसहवाससाध्यगीतादिधर्मत्वप्रतिपादकशौनकवचनमूलतया भगवच्छास्त्रस्यावैदिकत्वकल्पनम्। **तदपि न;** शौनकवचने गीतादेश्शैलूषादिसहवाससाध्यत्वाप्रतिपादनात्, गीतादेरष्टादशविद्यास्थानान्तर्गतगान्धर्वशास्त्राध्ययनसाध्यत्वात्, गीतादि

निषेधशास्त्रस्य च कल्पसूत्रकृता आश्वलायनेन नमश्शौनकायेति गुरुत्वेन नमस्कृतस्य शौनकस्य वचनेनाविरोधाय शैलूषादिवज्जीवनौपयिक-त्रैवर्णिककर्तृकगीतादिनिषेधपरत्वात् । अन्यथा—'एतत्सामगायन्नास्ते' इति श्रुतेः, 'बृहत्पृष्ठ भवति' 'रथन्तरं षष्ठं भवति' 'क्रतुषु रथन्तरं गायति' इत्यादिक्रत्वङ्गगीतिविधायकश्रुतीनां,

"वीणावादनतत्त्वज्ञश्श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छति ॥
गीतिज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥"—

इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः,

"नारायणे तिष्ठति च नारदः प्रत्यदृश्यत ।
महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान् गान्धर्ववेदवित् ॥
गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाताप्रथमर्त्विजाम् ।
स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥
स्वरैश्च सप्तभिर्विष्णुं जगौ विप्रस्सनारदः ।
षड्जमध्यममाविध्यऋषभं च ततः परम् ॥
मिश्रयित्वा च गान्धारं तथा धैवतमध्यमम् ।
पञ्चमं च ततः कुर्वन्निषादं तदनन्तरम् ॥
काकलीं पञ्चमात्रान्तु ततो वेदश्रुतिप्रभौ ।
तिस्रस्तिस्रस्तथा राजन् वर्यैश्च सह सर्वशः ॥
तानातानगणानां च विविच्य क्रमशः प्रभुः ।
तैश्चापि सप्तभिर्वाच्यैर्वाचकैश्चापि सर्वशः ॥
अनन्तमीड्यं देवेशं जगौ ब्रह्मपुरस्सरम् ।
एतैस्सप्तभिराद्येशं विचिन्वन्प्रणवं तथा ॥"—

इत्यादिमहाभारतवचनजातस्य,

"पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।
जातिभिस्सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥
शृङ्गारहास्यकारुण्यवीररौद्रभयानकैः ।
बीभत्सादिरसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥
तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्छनास्थानकोविदौ ।
भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥"—

इत्यादिश्रीरामायणवचनजातस्य,

"हरिगीतं विना नान्यद्ब्राह्मणेन नरोत्तम ।
भाषागानं न गातव्यं तस्मात्पापं त्वया कृतम् ॥"—

इति मात्स्यवचनस्य,

"नृत्यतां श्रीपतेरग्रे करसंस्फोटनादिभिः ।
उड्डीयन्ते शरीरस्था महापातकपक्षिणः ॥"—

इत्यादिस्मृतेश्चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

यदपि सूतगीतायां—

"राजा तु वैदिकान् सर्वांस्तान्त्रिकानखिलानपि ।
अनुकर्णतया नित्यं स्थापयेन्मतिमत्तमः ॥
तन्त्राणि तन्त्रनिष्ठानां साधकान्यपि च क्रमात् ।
बाधकानविशेषेण वेदमार्गेण वर्तिनाम् ॥
वर्णाश्रमपरिभ्रष्टः प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
वेदेतरागमं गत्वा तदुक्तं धर्ममाचरेत् ॥
तन्त्रेषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत्सदा ।
वैदिकश्चापि तन्त्रेषु दीक्षितं न स्पृशेत्सदा ॥"—

इति स्पष्टमेव वैदिकानां तन्त्रमार्गानधिकारः प्रतिपादितः—इति ॥

तन्न; वैदिकानामपि वेदाधिकारप्रतिपादकमहाभारतवचनविरोधेनोक्तवचनानामनुपादेयत्वात् । न च विनिगमनाविरहः; हरिवंशे—

"भारत सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ।",

भविष्यत्पुराणे—

"त्रिदशानां यथा विष्णुर्द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
भूषणाना च सर्वेषां यथा चूडामणिर्वरः।
यथाऽयुधानां कुलिशमिन्द्रियाणां यथा मनः।
तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम्॥"—

इत्यादिभिर्महाभारतस्योत्कर्षावगमात्। ब्रह्माण्डे च—

"ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम्।
मूलरामायण चैव पुराणं चैतदात्मकम्॥
ये चानुयायिनस्तेषा सर्वे ते च सदागमा.।
दुरागमास्तदन्ये ये न तैर्ज्ञेयो जनार्दन.॥"—

इति महाभारतविरुद्धानामनुपादेयत्वाभिधानात्; पाशुपताद्यागमविषयतया उक्तवचनानामविरुद्धत्वाच्च॥

यदपि—वैदिकानां प्रयोजनाभावादपि न तान्त्रिककर्मानुष्ठानसम्भव; न हि वैदिककर्मानवाप्यस्तान्त्रिकमार्गलभ्यः कश्चित्पुरुषार्थोऽस्ति, येन तादृशपुरुषार्थलाभाय तान्त्रिकमार्गे प्रवर्तेत;

"यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम्।
वेद एव द्विजातीना निश्श्रेयसकरः परः॥"—

इति वेदस्यैव निश्श्रेयसकरत्वप्रतिपादनात्—इति। **तन्न**; वैदिककर्मानवाप्य पुरुषार्थशून्यत्वस्य वैदिकान्प्रत्यनुपादेयताप्रयोजकत्वे स्मृतिपुराणादेरप्यनुपादेयत्वापत्तेः, वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वस्यैव तान् प्रत्यनुपादेयताप्रयोजकत्वात्, तस्य च पाञ्चरात्रेऽभावात्। उक्तयाज्ञवल्क्यवचने च वेदशब्दो न तन्मात्रपरः, तथा सतीतिहासपुरा-

णादीनामपि निश्श्रेयसकरत्वानापत्त्या 'अजिह्मो भारतः पन्था निर्वाणपथगामिनाम्' इत्यादिमात्स्यवचनविरोधापत्तेः, वेदनिष्ठस्य निश्श्रेयसकरत्वस्य मोक्षजनकध्यानहेतुभूततत्समानाकारशाब्दबोधजनकत्वरूपस्य पुराणादावपि सत्त्वेन तन्निषेधानुपपत्तेश्च। किं तु वेदतदुपजीविप्रमाणोभयपर इति वेदानुसारिपाञ्चरात्रस्याप्युपादेयत्वमवर्जनीयम् ॥

यदपि भारते—

"संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनम्।
अन्तर्धास्यति तत्सर्वमेतद्वः कथितं मया ॥"—

इत्युपरिचरवसुप्रमाणकाल एव प्रणष्टकोशस्तान्त्रिकमार्गः कथमाधुनिकैरनुवर्तयितुं शक्यः—इति। तन्न; संस्थिते तु नृप इत्यनेन नृपमरणोत्तरकालीनान्तर्धानाश्रयत्वस्य शास्त्रे बोधनेऽपि प्रणष्टकोशत्वाबोधात्। अन्तर्धानं हि स्वनिष्ठो योऽन्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहः तदुद्देश्यकव्यापारः, उपाध्यायादन्तर्धत्ते छात्र इत्यादावुपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयताया यस्स्वनिष्ठोऽभावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इति बोधात्। तथा च तादृशनृपनाशे विष्णुविद्वेषिणां बहूनामुत्पत्तेस्तेभ्यश्शास्त्रस्यान्तर्धानोपपत्तिः। शास्त्रमन्तर्धास्यतीत्यस्य कोशं नङ्क्ष्यतीत्यर्थाङ्गीकारे च पुरुषार्थप्रयोजकतावच्छेदकविषयताशालिबोधजनकवाक्यसमुदायशक्तस्य शास्त्रपदस्य कोशे निरुक्तव्यापारे शक्तस्य धातोश्चनाशे लक्षणाप्रसङ्गः; घटो नश्यतीत्यादौ यत्किञ्चिद्घटनाशबोधवत् शास्त्रमन्तर्धास्यतीत्यस्य कतिपयकोशनाशेऽप्युपपत्त्या कोशसामान्यनाशाप्रतीतेः; तावता तस्य मन्दप्रचारत्वमेवावगम्यते। यथोक्तमानुशासनिके अष्टत्रिंशेऽध्याये—

"जातो मन्दप्रचारो हि धर्मः कलियुगे नृप।"—इति ॥

श्रीविष्णुपुराणेऽपि कलिधर्मे—

"कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ।
नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥" —इति ॥

यदि च—अन्तर्धानप्रतिपादनस्य प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वं नाङ्गीक्रियते, तदा श्रीविष्णुपुराणादौ कलिधर्मे—

"वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।
न सामयजुऋग्धर्मविनिष्पादनहैतुकी ॥
न दाम्पत्यक्रमो नैव वह्निदैवात्मकः क्रमः ।
देवताश्च कलौ सर्वास्सर्वस्सर्वस्य चाश्रमः ॥
स्त्रिय कलौ भविष्यन्ति स्वैरिण्यो ललितस्पृहाः ।
न स्वाध्यायवषट्कारौ स्वधास्वाहाविवर्जितः ॥"—

इत्यादिना कलौ वर्णाश्रमाचाराभावप्रतिपादनात्तेषामप्यनुवृत्त्यनुपपत्तेः। तत्र प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वे च समं प्रकृतेऽपि ॥

यदपि—पाञ्चरात्रस्य न तावदीश्वरप्रत्यक्षमूलकतया प्रामाण्यम्, सत्सूत्र एव धर्मप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षमूलत्वनिराकरणात्; नाप्येकायनशाखामूलत्वेन प्रामाण्यम्, तत्सद्भावे मानाभावात्; भूमविद्यास्थैकायनशब्दस्य नीतिशास्त्रपरत्वेन, 'सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनं, सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्' इत्यादिबृहदारण्योपनिषदन्तर्गतैकायनब्राह्मणपरत्वेन वा विलक्षणप्रस्थानैकायनशाखापरत्वासिद्धेः; विलक्षणैकायनशाखाभ्युपगमेऽपि तस्य पौरुषेयागमरूपत्वेन वेदत्वासिद्धेः। एकायनशाखे शाखात्वव्यवहारस्य सनत्कुमारसंहितादिषु संहितात्वव्यवहारवद्वेदत्वासाधकत्वात् क्वचिद्वेदत्वव्यवहारस्य भारतादिषु वेदत्वव्यवहारवद्गौणत्वेनोपपादनीयत्वात्। अन्यथा—एकायनशाखाया वेदत्वे तन्मूलतया पञ्चरात्रस्य वैदिकत्वापत्तौ—

"आग्नेयं पाञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् ।
अवैदिकत्वात्तत्त्यक्त्वा तथा वैखानसेन तु ॥
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ।"—

इति वैखानसाद्यागमेषु पाञ्चरात्रस्य वैदिकत्वाभावप्रतिपादनं, 'स्वतन्त्रा आगमास्सर्वे निर्मूलाः परिकीर्तिताः ।' इति वामनपुराणे निर्मूलत्वप्रतिपादनं च विरुध्यते—इति ॥

तन्न; प्रमाणलक्षणे धर्मस्य प्रत्यक्षविषयतानिराकरणस्यास्मदादिप्रत्यक्षविषयत्वेन पाञ्चरात्रस्य भगवत्साक्षात्कारमूलकतया प्रामाण्यसम्भवात् ॥ उक्तं च **वेदान्ताचार्यैस्सेश्वरमीमांसायाम् सत्सूत्रभाष्ये**—

"प्रत्यक्षमस्मदादीनां पक्षोऽत्राभिमतस्ततः ।
न भागासिद्धता नापि बाधो हेत्वोरिहोक्तयोः ॥"—इति ॥

आगमप्रामाण्येऽपि भगवच्छास्त्रस्येश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वमुक्तम्—

"श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तत्र यतो मूलत्वनिश्चयः ॥"   —इति ॥

एवमेकायनशाखामूलकतयाऽपि तस्य प्रामाण्यम् । एकायनशाखा च भूमविद्यायामुक्ता; तत्रत्यैकायनशब्दस्य नीतिशास्त्रपरत्वासिद्धेः, तस्य नीतिशास्त्रे प्रसिद्ध्यभावात्; सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमित्यादिवाक्यघटितवाक्यस्यापि मैत्रेयीब्राह्मणसमाख्यावत्त्वेन एकायनसमाख्यावत्त्वाभावात् । एकायनशब्दस्य शाखाविशेषे प्रसिद्धेः, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वाच्च तस्याश्श्रुतित्वसिद्धेर्न पौरुषेयत्वाशङ्का । पौरुषेयत्वकल्पने हि तस्य मूलभूतवाक्यान्तरस्य तादृशवाक्येऽपौरुषेयत्वस्य कल्पनीयतया गौरवात्;

"आद्यमेकायनं वेदं सद्ब्रह्मप्रतिपादकम् ।
एकायनीयशाखोक्तान् मन्त्रान् सर्वासु दिक्षु च ॥"

इत्यादिना पाद्मसंहितादौ वेदत्वादेरभिधानाच्च। महाभारतादौ दृढकर्तृस्मरणरूपसाधकबलेन तस्य गौणत्वेऽपि प्रकृते बाधकाभावेन गौणत्वायोगात्। न च—अत्राप्यवैदिकत्वादिप्रतिपादकवचनविरोधो बाधक इति—वाच्यम्; तेषां वचनानां महाभारतादिविरोधेनानुपादेयत्वात्, नहिनिन्दान्यायेन वैखानसागमप्रशंसापरत्वाद्वा॥

यदपि—स्मृतिपुराणादिष्वेवाङ्कननिषेधो बहुधा दृश्यते; 'स्वशरीरेऽन्यदेहे वा भवेदात्रिकिणी द्विजः'—इति मनुवचनम्। इदं हि—द्विजशब्दार्थानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सामान्यतस्त्रिकिणनिषेधपरं, त्रिकिणाश्च ब्रह्मविष्णुरुद्रचिह्नाङ्कनरूपाः; 'न ब्रह्मविष्णुरुद्राणां चिह्नमेकस्य धारयेत्।' इति वचनान्तरानुसारात्, दाहच्छेदप्रहाररूपनिमित्तत्रयजनिता वा लोके तथादर्शनात्। न तु ज्याघातयुद्धकर्षणार्थनिरन्तराभिकानिमित्ताः, ज्याघातादिनिमित्तकिणस्य क्षत्रियधर्मत्वेन तन्निषेधायोगात्; द्विजशब्दस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तपरत्वे सङ्कोचापत्ते; अन्यदेहे घृतादिनिमित्तस्य किणस्याप्रसक्तेश्च। अतो द्विजशब्दार्थानुसारेण किणशब्दार्थो वर्णनीय इति सामान्यतश्शङ्खचक्राद्यङ्कननिषेधो दुर्वार—इति। तन्न; उक्तवचने कर्तृतासम्बन्धावच्छिन्नाकिणनिष्ठत्रित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदरूपस्य भूयात्वधर्मासाधारणधर्मस्येष्टसाधनत्वादिबोधेऽपि किणत्रयस्यानिष्टसाधनत्वाबोधेन तन्निषेधकत्वानुपपत्तेः॥

न च—तादृशभेदरूपासाधारणधर्मे प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य लिङा बोधनात्तादृशभेदाभावस्य किणत्रयात्मकस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वलाभान्निषेधोपपत्तिरिति--वाच्यम्, घटवति घटपटोभयाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुदयेनोभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताया एवोभयाभावाभावत्ववत्तादृशभेदाभावत्वस्यापि त्रित्वावच्छिन्ननिरूपक-

ताकाधिकरणतायामेव कल्पनात्। तथा चोक्तवचनस्य किणत्रयसमुच्चयनिषेधपरत्वेऽपि विष्णुचिह्ननिषेधपरत्वाभावान्न दोषः ॥ यद्वा—उक्तवचनं त्रिशूलशिखात्रयनिमित्तककिणत्रयनिषेधपरम् ॥

तद्व्याख्यातारस्तु—किणत्रयं च ज्याघातयुद्धद्यूतार्थनिरन्तरासिकानिमित्तं; द्विजशब्दश्चात्र ब्राह्मणपरः। न चैव-त्रैवर्णिकसाधारणस्य द्विजशब्दस्य ब्राह्मणत्वावच्छिन्नपरत्वे सामान्यवाचिशब्दस्य विशेषधर्मावच्छिन्नलाक्षणिकत्वरूपसङ्कोचापत्तिरिति—वाच्यम्; 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरकोशनानार्थवर्गे द्विजशब्दस्य ब्राह्मणत्वावच्छिन्न एव शक्ते. प्रतिपादनात्सामान्यवाचितया विशेषलाक्षणिकतायाश्चासिद्धेः;

"विप्रक्षत्रियविट्छूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम्।
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेवबाडबाः॥
विप्रश्च ब्राह्मणः"—

इति तत्रैव विप्रशब्दस्य ब्राह्मणवाचित्वोक्तेः॥ —इति वदन्ति॥

'न ब्रह्मविष्णुरुद्राणां चिह्नमेकस्य धारयेत्'-इति वचन च मूलस्मृतिषु क्वापि न दृश्यते; दृश्यते चेदेकस्य शरीरे समुदितं न धार्यमित्येवं पर व्याख्येयम्॥

यदप्युक्तम्—देवतायुधलाञ्छननिषेधोऽपि स्मृतिषु दृश्यते;

तदाह शातातपः—

"अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः।
अङ्कयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः॥" —इति;

यमोऽपि—

"नाङ्कयेन्न दहेद्गात्रं दहेच्चेत्कामकारतः।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गा श्श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु॥" —इति;

हारीतोऽपि—

"रागसम्भिन्नगात्राणां न स्यात्पारत्रिकं सुखम्।

सङ्ग्रामभयरोगाद्यैर्बलाच्चिह्नैर्न दुष्यति ॥" —इति ॥

अत्र कामो राग, रागश्च भक्तिरित्यत्र भक्तिमात्रेण तत्तद्देवताभक्तै-स्तत्तच्चिह्नधारणानिषेधः क्रियते —इति ॥

तत्र; वृद्धमनुः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते नरः।

तेन तस्याशुभं नश्येच्छुभमस्य विवर्धते ॥" —इति;

वृद्धपराशरः—

"अग्निनैव तु सयुक्तं चक्रमादाय वै द्विजः।

धारयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥" —इति;

यमः—

'उपवीती शिखायुक्तश्चक्रलाञ्छनसंयुतः।'

'चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफला क्रिया ॥' —इति;

शङ्खः—

"उपवीतादिवद्धार्याश्शङ्खचक्रगदादयः।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥" —इति;

व्यासः—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रश्च श्रद्धयाऽन्वितः।

चक्रं च पाञ्चजन्यं च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥" —इति;

विष्णुः—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रश्च श्रद्धयाऽन्वितः।

चक्रं च पाञ्चजन्यं च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इत्यादिस्मृतिवचनैर्विष्णुचक्रादिलाञ्छनस्य विहिततया तन्निषेधायोगे-नोक्तवचनानां देवतान्तरायुधलाञ्छननिषेधपरत्वावसायात्। 'अन्यैर्न

दाहयेद्यत्र ब्राह्मणैर्हरिलाञ्छनात् ।' इति वचनेन देवतासामान्य-वाचकपदघटितानां विषयव्यवस्थासिद्धेश्च। उक्तवचनेषु देवताशब्दस्य देवतासामान्यपरत्वेऽपि ख्यातिलाभादिरूपार्वाचीनफलेच्छाधीनाङ्कनस्यैव निषेधप्रतीत्या विरोधविरहात्। प्रथमवचने मोहपदेन द्वितीयवचने कामकारपदेन तृतीयवचने रागपदेन तादृशेच्छाबोधनात्। कामपदस्य भक्तिपरतायाः क्वाप्यदर्शनात् ॥

यदपि—विशिष्य तन्निषेधो निन्दा च दृश्यते; यथाऽऽह हारीतः—

"तप्तचक्रधराश्चैव ये चायुधधरा अपि ।
शिरोलिङ्गधराश्चैव कण्ठलिङ्गधरास्तथा ॥
पाषण्डास्सर्व एवैते सर्वकर्मबहिष्कृताः ।" —इति ॥

तथा स्मृतिसारसङ्ग्रहे—

"पाषण्डं पतितं व्यङ्गं तप्तचक्रधरं द्विजम् ।
सूतिकामग्निदं स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
शैवान् पाशुपतान् जैनान् लौकायतिकनास्तिकान् ।
तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
शिवलिङ्गधरा ये तु ये जटामुण्डधारिणः ।
तप्तचक्रधरा ये च तान् द्विजान्नावलोकयेत् ॥" —इति ॥

ग्रन्थान्तरे—

"कुक्कुटश्च वराहश्च तप्तचक्रधरस्तथा ।
रजस्वला च षण्डश्च पञ्चैते श्राद्धदूषकाः ॥
जटिनश्चैव मुण्डांश्च लूनकेशान् कपालिनः ।
तप्तचक्रधरांश्चैव रौद्रचिह्नविधारकान् ॥
देवतान्तरचिह्नांश्च वेदनिन्दापरांस्तथा ।
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्भूत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

चक्राङ्किताय दत्तानि हव्यकव्यानि यानि वै ।
रक्षांसि तानि गच्छन्ति न पितॄन् न च देवताः ॥
पाषण्डिनश्च पतिता ये च चक्राङ्किता जनाः ।
पुण्यकर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नेष्यते क्वचित् ॥
तस्माच्चक्राङ्कितं विप्रं न पश्येत्पुण्यकर्मणि ।
तं स्पृष्ट्वा च द्विजो भूमावशुद्धिं सहसाऽऽप्नुयात् ॥"—इति ॥

बृहदाह्निके—

"श्रौतस्मार्तक्रियो नित्यं नाङ्कयेदङ्गमङ्कनैः ।
अपि विष्ण्वादिसम्बन्धैस्तस्सर्वो पतितो भवेत् ॥
अज्ञानादथवा लोभाद्रागतो वा सुदर्शनम् ।
धत्ते कुलघ्नं तं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
भुजाग्रे सलिलेनैव विलिखेद्यस्सुदर्शनम् ।
वेदशास्त्रविनीतोऽपि दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
चक्राङ्किततनुर्वाऽपि राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपि वा ।
नाधिकारी परिज्ञेयश्श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥
शङ्खं चक्रं च लिङ्गं च यो मूढो धारयत्यसौ ।
पाषण्डस्स हि विज्ञेयस्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥
पाषण्डिनं पाशुपतं विकर्मस्थं निरीश्वरम् ।
विवासयेत्स्वराष्ट्रात्तु सर्वानेतानवैदिकान् ॥" —इति ॥

तन्न; उक्तवचनानां मोक्षातिरिक्तफलेच्छाधीनस्य परिहासार्थस्य जीवनार्थस्य वा सुदर्शनधारणस्य निषेधपरत्वेनाविरोधात्; अन्यथा सुदर्शनधारणसामान्यनिषेधपरत्वे अप्रामाण्यप्रसङ्गात्, उदाहृतशतपथश्रुतिभिस्सुदर्शनधारणस्य विहितत्वात्, श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरणन्यायसिद्धत्वात् ॥ यद्वा–सुदर्शनधारणविषय-

समस्तनिषेधवचनानां मृदायसादिनिर्मितचक्रादिधारणनिषेधपरत्वान्नानुपपत्तिः ;

"शङ्खं चक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥"—

इति विष्णुवचनैकार्थ्यात् ॥

यत्तु—विधेस्सुवर्णादिनिर्मितचक्रादिधारणविषयत्वं निषेधस्य मृदायसादिनिर्मितचक्रादिधारणविषयत्वमिति विषयभेदकल्पनं तावदयुक्तं, ब्राह्मणानां सुवर्णादिकृतचक्रादिधारणस्यापि निषेधदर्शनात् ; यथाऽऽह नारदः—

"ताम्ररूप्यसुवर्णादिकृतचक्रादिलाञ्छनम् ।
विधीयते हि शूद्राणां न द्विजानां कथञ्चन ॥"—इति ;

किं तु निषेधस्य ब्राह्मणादिविषयतया विधेश्च शूद्रादिविषयतया व्यवस्थापनं युक्तम् । तथा च आदित्यपुराणे—

"वेदेषु यज्ञभागेषु यस्य नास्त्यधिकारिता ।
स तापयित्वा चक्रादि धारयेत्स्वभुजद्वये ॥" —इति ;

विष्णुरपि—

"शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्तगीतादिकं तथा ।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः ॥
यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।
तथा चक्राङ्कितो विप्रस्सर्वकर्मसु गर्हितः ॥
शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥" —इति ॥

अत्र च विष्णुस्मृतौ मृदायसादिपदं स्थालीपुलाकन्यायेन हेमरूप्यादिसकलप्रकृतिद्रव्योपलक्षणपरं, पूर्वोदाहृतनारदवचनैकार्थ्यात् । किं च—प्रथमश्लोके मृदायसादिप्रकृतिद्रव्यविशेषानादरेण द्विजातीनां सामा-

न्यतो हेमरूप्यादिसाधारणशङ्खचक्रादिधारणनिषेधप्रतीतेः तृतीयेऽपि श्लोके मृदायसादिपदस्य हेमरूप्यादिसकलप्रकृतिद्रव्योपलक्षणपरत्वमाश्रित्य सामान्यतो हेमरूप्यादिनिर्मितसुदर्शनधारणस्य दोषहेतुत्वप्रतिपादनपरत्वमेव वक्तुमुचितम्; वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेनैकस्मिन्वाक्ये निश्चितोपक्रमानुसारेणोपसंहारस्य नेतव्यत्वात्—इति ॥ तन्न—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"—

इति श्रुतेः प्रणवानुसन्धानपूर्वकविष्णुध्यानाङ्गतया चक्रादिधारणस्य विधानात्तस्य ब्राह्मणविषयतासिद्धेः, शूद्राणां प्रणवानुसन्धाने अधिकाराभावात्, गायत्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं शूद्राय नेच्छन्तीति शूद्राणां प्रणवजपप्रतिषेधात्। दक्षिणे तु भुजे विप्र इति श्रुत्या,

"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
अवश्यं धारयेच्चक्रमग्नितप्तमतन्द्रितः ॥"—

इति स्मृत्या च सर्वाश्रमिणां तद्विधानेन;

"सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः।
उपनीयविधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ॥"—

इत्युपनयनात्प्राग्धारणविधानेन च तत्सिद्धेः। शूद्राणामाश्रमविभागस्य उपनयनस्य चाभावात्; ताम्ररूप्यसुवर्णादीति नारदवचने च ताम्ररूप्यसुवर्णानि आदिर्यस्य आयसं तत्ताम्ररूप्यसुवर्णादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिराश्रयणीयः, शङ्खचक्रे मृदा यस्त्विति विष्णुवचनैकार्थ्यात्; अन्यथा—

"सुवर्णरूप्यताम्राद्यैः कृत्वा शङ्खं सुदर्शनम्।
द्विजातिरेकजातिश्च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इति नारदेनैवोक्तत्वेन स्वव्याघातापत्तेः। न चैवं तद्वचने ताम्राद्युपादानं व्यर्थम्; तदुपादानस्य द्विजातीनां तत्कृतधारणानुमत्यर्थत्वात् ॥

यद्यपि—सुवर्णरूप्यताम्राद्यैः कृत्वा शङ्खमिति श्लोकेनैव तदनुमतिस्सिद्धा ; **तथाऽपि**—दार्ढ्यार्थं तच्छ्लोके तदुपादानमिति न वैयर्थ्यं; वेदेषु यज्ञभागेष्वित्यादित्यपुराणवचने सतापयित्वेत्यस्य सोऽपि तापयित्वेत्यर्थाद्वचनस्याशूद्रविषयतया चक्रधारणव्यवस्थापकत्वायोगात्। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे—

"तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेयः स्वकृत इरिणेनावद्येत्तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत नास्या अन्नमद्यात् केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते तीर्थे स्नाति ।"—

इत्यादिवाक्यविहितानामूषरवासत्यागादीनामाहिताग्निकर्तृकत्वेन विहितानामप्याहिताग्नितदितरसाधारण्यं, अवधारणाभावात्; तद्वत्। न च—ऊषरवासादीनामुभयसाधारण्येन प्राप्तत्वात्तत्त्यागस्याप्युभयसाधारण्यं युक्तं, प्रकृते च सतापयित्वेत्यस्य तदितरसाधारण्येमानाभाव इति—वाच्यम् ;

"चक्रादिधारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे।
पातकादिविशुद्ध्यर्थं भवक्लेशविनाशनम् ॥"—

इत्यादित्यपुराण एवोक्तत्वेन तदनुरोधेन सतापयित्वेत्यस्य सोऽपि तापयित्वेत्यर्थावश्यकत्वात् ॥

शङ्खचक्राद्यङ्कनामिति विष्णुवचनस्यायमर्थः। एकजातेः—शूद्रात्; ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां चक्राद्यङ्कनादिकं कदाचिदपि न स्यादिति। तथा च—द्विजातीनां शूद्रशिष्यत्वनिषेधपरत्वान्न दोषः;

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रश्च श्रद्धयाऽन्वितः।
चक्रं च पाञ्चजन्यं च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इति विष्णुनैव चक्राङ्कनस्य ब्राह्मणधर्मत्वप्रतिपादनेनोक्तार्थस्यैव युक्तत्वात् ॥

एतेनोपक्रमाधिकरणन्यायानुसारो निरस्तः; गीतादेर्ब्राह्मणधर्मत्वस्य प्राक्प्रपञ्चितत्वात्, दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यादिश्रुतिविरोधात् भगवच्छास्त्रादिवचनविरोधाच्च ब्राह्मणादीनां सुदर्शनधारणनिषेधासम्भवात्; तथाचक्राङ्कित इत्यत्र तथा अचक्राङ्कित इति पदच्छेदाङ्गीकारान्न विरोधः ॥

यत्तु—सुदर्शनधारणगोचरनिषेधवचनानां यदि धात्वर्थोपरञ्जकमृदायसादिनिषेधविधिपरत्वं कल्प्यते, तदा वामागमेषु—

'रसो वै स, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।'

"तस्मात्सुरारसस्सेव्यो वैदिकैश्श्रुतिचोदनात् ।
हेमरूप्यादिपात्रेषु सेव्य एव सुरारसः ॥
दार्वायसादिपात्रेषु न सेव्यो मोक्षकामिभिः ।"—

इति सुरापाननिषेधात्। न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधवचनानामपि दार्वायसादिपात्रपाननिषेधपरत्वं स्यात् । एवमेव—द्वासप्ततिर्जटा धार्या इत्यादिसङ्ख्याविशेषयुक्तजटाधारणविधानानुसारेण तन्निषेधवचनानामपि चोदितसङ्ख्यान्यूनाधिकसङ्ख्याकजटाधारणनिषेधपरत्वं स्यात्। एवमेव—लिङ्गधारणाविधायकवचनेष्वपि धार्यलिङ्गपरिमाणनियमप्रतिपादनात् तन्निषेधवचनानामपि लिङ्गधारणवाक्यचोदितलिङ्गपरिमाणव्यतिरिक्तपरिमाणनिषेधपरत्वं स्यात्। तथैवार्हतागमेषु केशोल्लुञ्छनादीनां पर्वकालादिनियमाविधानात् तन्निषेधवचनानामपि पर्वकालव्यतिरिक्तकालपरत्वं स्यात्। किं बहुना—सर्वेऽपि बाह्यागमाः कर्तृदेशकालद्रव्यगुणसङ्ख्यापरिमाणादिनियमयुक्तानेव दुराचारान् विदधत इति तत्तद्बाह्यागमाविहितदुराचारनिषेधवचनानामपि तत्तदुरागमविहि-

तकर्तृदेशकालादिव्यतिरिक्तकर्त्रादिविषयत्वं स्यादिति सर्वोऽपि पाषण्डमार्गो बहुमानितस्स्यात्––इति ॥

अत्रोच्यते—विशेषविषयविधिशास्त्रविशिष्टत्वे सति तच्छास्त्रापेक्षयाऽधिकबलत्वाभाववत्त्वे सति विशेषान्तरविषयनिषेधशास्त्रविशिष्टस्य सामान्यनिषेधशास्त्रस्य विहितातिरिक्तविशेषनिषेधपरत्वमिति नियमः; पशुमालभेतेति विशेषविधिविशिष्टस्य तदपेक्षयाऽधिकबलशून्यस्य अहिंसन्नन्यत्र तीर्थेभ्य इति विशेषनिषेधशास्त्रविशिष्टस्य न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधस्य विहितातिरिक्तनिषेधपरत्वदर्शनात्, सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प इत्यादिगुणविशेषविधिवाक्यविशिष्टस्य 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः' इत्यादिविशेषनिषेधविशिष्टस्य निर्गुणमित्यादिसामान्यनिषेधस्य विहितातिरिक्तनिषेधपरत्वदर्शनाच्च। प्रथमसत्यन्तोपादानाच्च नानृतं वदेदिति सामान्यनिषेधस्य विशेषनिषेधपरत्वाभावेऽपि न क्षतिः, द्वितीयसत्यन्तोपादानाच्च 'हेमरूप्यादिपात्रेषु सेव्य एव सुरारसः' इति वामागमविधिविशिष्टस्य न सुरां पिबेदिति श्रौतनिषेधस्य विशेषपरत्वाभावेऽपि न क्षतिः; विध्यपेक्षया निषेधस्याधिकबलवत्त्वात्। तथा च–नोक्तप्रतिबन्दीनामवकाशः। प्रकृते च—

"सुवर्णरूप्यताम्राद्यैः कृत्वा शङ्खं सुदर्शनम्।
द्विजातिरेकजातिश्च बिभृयादग्निसन्तुतम् ॥"—

इति विधिविशिष्टस्य तदपेक्षयाऽधिकबलशून्यस्य,

"शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥"—

इति विशेषनिषेधयुक्तस्य,

'श्रौतस्मार्तक्रियो नित्यं नाङ्कयेदङ्गमङ्कनैः'––

इति सामान्यनिषेधस्य तप्तायसादिकृतसुदर्शनादिधारणनिषेधपरत्वमिति न विरोधगन्धः ॥

न च--विधिशास्त्रविशिष्टस्य सामान्यनिषेधस्य सति विशेषनिषेधे तत्परत्वमिति नियमात्तस्यायसादिनिर्मितसुदर्शनादिधारणनिषेधपरत्वमिति न युक्त, ब्राह्मणकर्तृकसुदर्शनधारणनिषेधरूपविशेषनिषेधस्यापि सत्त्वेन विनिगमनाविरहेण सामान्यनिषेधस्य तत्परताया अपि दुर्वारत्वादिति--वाच्यम्; ब्राह्मणकर्तृकसुदर्शनधारणनिषेधस्यानुपलम्भात्, एकजातेरयं धर्म इत्यस्यार्थान्तरपरताया वर्णितत्वात्;

"दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते द्विजः ॥
उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥
चक्रादीन् धारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे।"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनेषु ब्राह्मणानामपि सुदर्शनधारणविधानेन तन्निषेधानुपपत्तेश्च ॥

यत्तु--'देवा वै सत्रमासत, गावो वा एतत्सत्रमासत' इत्यादिवदुदाहृतवचनानामर्थवादरूपतया शूद्राधिकारिकचक्रधारणस्तुत्यर्थत्वान्न विरोधः; जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्येवमादीनां पयोविधिस्तुत्यर्थत्ववदुदाहृतवचनानामपि शूद्रकर्तृकधारणस्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः --इति ॥

तन्न; 'देवा वै सत्रमासत' इत्यादेरर्थवादतया तत्राविवक्षितार्थताया युक्तत्वेऽपि विधिवाक्यगतानां विप्रादिपदानामविवक्षितार्थत्वायोगात्; स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यगतलिङ्गार्थस्य पुंस्त्वादेरविवक्षितत्वस्य दर्शनेऽपि विधिवाक्यगतप्रातिपदिकार्थस्याधिकारिणो विवक्षाविरहस्य क्वाप्यसिद्धेः। न च--अपि वायसश्चण्डालश्शिव इति वाक्यं वदेत् तेन सह भुञ्जीतेत्यादौ विधिवाक्येऽपि चण्डाल-

पदस्याविवक्षितार्थत्वं दृश्यत इति—वाच्यम्; उक्तवाक्ये तेन सह भुञ्जीतेत्यस्य सत्त्वेनाविवक्षोपपत्तेः, 'अपि वा मातरं गच्छेत्तुलाद्रव्यं तु न स्पृशेत्' इत्यादौ अपिवेत्यस्य तथात्वदर्शनात्, दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यादावविवक्षासूचकस्यादर्शनेनाविवक्षाया वक्तुमशक्यत्वात्; द्विजातिषु तद्धारणविधायकवचनानां शूद्रोद्देश्यकचक्रादिधारणविधायकविष्णुस्मृत्यसमभिव्याहृतत्वेन तदेकवाक्यत्वाभावाज्जर्तिलन्यायाप्रवृत्तेश्च। न च—शाखान्तरीयज्योतिष्टोमाङ्गवाक्यानां शाखान्तरीयज्योतिष्टोमप्रधानवाक्यस्य च सम्भूयोच्चारणरूपसमभिव्याहाराभावेऽपि विषयैकत्ववदिहापि सुदर्शनधारणरूपविषयैक्यादेकवाक्यत्वस्य तन्निबन्धनस्तुत्यर्थत्वस्य च कल्पनोपपत्तिरिति- वाच्यम्; तथाऽपि शूद्रकर्तृकसुदर्शनधारणविधायकानामेव ब्राह्मणकर्तृकतद्विधिस्तुत्यर्थत्वस्य विनिगमनाविरहेणापत्तेः, शूद्रस्यापि सुदर्शनधारणे पापनिवृत्तिर्भवति किं पुनर्ब्राह्मणस्येति स्तुतिसम्भवात्, ब्राह्मणकर्तृकतद्विधिवचनानां शूद्रकर्तृकतद्विधिस्तुत्यर्थत्वे उपवीताशिखाबन्धादीनां सहविधानानुपपत्तेश्च ॥

तस्मादुदाहृतश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणमण्डलानुमोदितं सुदर्शनधारणं चतुर्णां वर्णानां धर्म इति सिद्धम् ॥

यदप्युक्तं—अस्तु वा सुदर्शनधारणं द्विजातीनामपि धर्मः, तथाऽपि देवलकानां सात्वतपदाभिधेयानां वैष्णवानामेव धर्मः। तथा च **विष्णुयामले**—

"कृष्णो लोकहितार्थाय पाञ्चरात्रं महोदयम्।
विधाय तस्य रक्षार्थं सात्वतान् समकल्पयत् ॥
स्वीयत्वज्ञापनायैषां लाञ्छनं कृतवान् विभुः।"—इति;

स्कान्दे—

"वैष्णवा द्विविधाः प्रोक्तास्सादयोऽनादयस्तथा।
कुलधर्मो भवेद्येषा तन्त्रदीक्षा तु वैष्णवी ॥

तेऽनादिवैष्णवाः प्रोक्तास्सात्वता इति च श्रुताः ॥
वेदमार्गपरिभ्रष्टा ये महापातकादिभिः ।
तन्त्रदीक्षा तत. प्राप्तास्सादयो वैष्णवास्तु ते ॥
उभयेषाममीषां च शङ्खचक्रादिधारणम् ।
धर्मः प्रकल्पितो ब्रह्मन्नेतरेषामिति स्थितिः ॥" —इति

बृहदाह्निकेऽपि—

"काम्यं नैमित्तिकमिति यद्वद्वेल्लाञ्छनं द्विधा ।
सर्वमेतद्धवेद्धर्मस्सात्वतानामिति स्थिति. ॥
येऽनादिवैष्णवाः प्रोक्तास्ते स्युस्तान्त्रिकवैदिकाः ।
तेषां तूपनयात्पूर्वं कार्यं चक्रादिलाञ्छनम् ॥
तन्त्रदीक्षां विना यस्तु शङ्खचक्रादिलाञ्छनम् ।
बिभर्ति स तु पाषण्डो विज्ञेयस्तत्त्वदर्शिभिः ॥"—इति ॥

एवमन्यान्यपि तन्त्रदीक्षितानामेव शङ्खचक्रादिधारणाधिकारव्यवस्थापकानि परस्सहस्रवचनानि ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्यानि —इति ॥

तन्न—पाञ्चरात्राधिकारिव्यवस्थापनावसर एव सुदर्शनधारणस्य देवलकमात्रविषयताया निराकरणात्; किञ्च भवदुदाहृतवचने 'काम्यं नैमित्तिकमिति यद्वद्वेल्लाञ्छनं द्विधा' इति द्विविधस्य लाञ्छनस्य देवलकमात्रविषयत्वाक्रमेऽपि 'येन पूतस्तरति दुष्कृतानि' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य नित्यस्य चक्रधारणस्य तन्मात्रविषयत्वासिद्धेः; उदाहृतस्कान्दादिवचनामप्युक्तवचनैकार्थ्येन काम्यनैमित्तिकपरत्वात् ॥

यदपि—तप्तमुद्राधारणं द्विजातिभिर्नानुष्ठेयं, धारणे महाफलवन्महादोषस्यापि श्रवणात्, फलापेक्षया दोषस्यैव प्रबलत्वात्। तदुक्तं मनुना—

"श्रूयते च महान् दोषश्श्रूयते च महत्फलम् ।
फल तत्र परित्याज्यं दोषो हि बलवत्तरः ॥" —इति ॥

अयमर्थः—यद्विधीयते तच्छ्रेयस्साधनं यन्निषिध्यते तत्प्रत्यवायहेतुरिति स्थिते, यद्विधीयते निषिध्यते च तच्छ्रेयस्साधनं प्रत्यवायहेतुश्च भवति ; तादृशं कर्म दोषस्यावर्जनीयत्वान्नानुष्ठेयमिति । तथा च द्विजातीनां विहितस्यापि चक्रधारणस्यानुबन्ध्यागोवधसुराग्रहादिवदननुष्ठानमेव युक्तं ; किञ्च विहितस्यापि यत्र दोषभूयस्त्वप्रदर्शनं तत्र तस्याननुष्ठानमेव । यथा 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत' इति विहितस्याप्यग्न्याधानस्य गृहान्नदाहको भवतीति दोषश्रवणादननुष्ठानं, यथा वा शिवलिङ्गधारणादेः पौराणिकविधिविषयस्यापि निषेधनिन्दयोश्श्रवणादननुष्ठानं, तद्वदिहापि निन्दानिषेधाभ्यामननुष्ठानम् ॥
—इति ॥

अत्रोच्यते—यस्य विधिविषयत्वे सति निषेधविषयत्वं तस्य पुरुषार्थप्रयोजककृतिसाध्यत्वरूपानुष्ठेयत्वाभाव इति न व्याप्तिः ; अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विधिविषयस्य न हिंस्यादिति निषेधविषयस्य च यागस्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । न च—तत्र निषेधस्य यागीयहिंसातिरिक्तविषयत्वान्न यागस्य तथात्वमिति—वाच्यम् ; प्रकृतेऽपि विधिविषयस्य सुवर्णादिकृतसुदर्शनादिधारणस्य निषेधाविषयत्वात्, आयसादिकृततद्धारणस्यैव निषेधविषयत्वानुष्ठेयत्वोपपत्तेः । किं च—विहितस्याप्यननुष्ठेयत्वे विधानस्यैव वैयर्थ्यम् । न चैवं—गोवधादेरपि विहितत्वादनुष्ठानापत्तिरिति—वाच्यम् ; विधेः कलियुगातिरिक्तविषयत्वात्तदानीमनुष्ठानोपपत्तेः, कलौ तु निषिद्धत्वादननुष्ठानोपपत्तेश्च । कृत्तिकाधानं च न विहितं, निषेधानुपपत्तेः ; किं तु जर्तिलवाक्यवद्व्रीहिण्याधानविधिशेषोऽर्थवाद एव । न चैवं—विधिविभक्तिश्रवणविरोधः ; 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्' इत्यादाविव निरर्थकत्वोपगमात् । शिवलिङ्गादिधारणं च पाशुपतादीनां विहितं

वैदिकानां निषिद्धमित्यधिकारिभेदेनानुष्ठानाननुष्ठाने उपपद्येते ; यदाह **विश्वामित्रः**—

"जटाभस्मास्थिरुद्राक्षलिङ्गपाषाणधारिणः ।
ये भवन्ति कलौ विप्रास्ते वै पाषण्डिनस्स्मृताः ॥"—इति ।

तस्माद्विहितस्यानुष्ठानावश्यम्भाव एव ॥

न च—श्येनेनाभिचरन् यजेतेति विधिबलाच्छ्येनयागस्याप्यनुष्ठेयत्वापत्तिरिति—वाच्यम् ; रक्षकक्षत्रियाद्यसत्त्वे अनुष्ठानस्येष्टत्वात्, षट्स्वनभिचरन् पतेदिति शास्त्रात् । न चैवं—श्रूयते च महान् दोष इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तिरिति—वाच्यम् ; रक्षकक्षत्रियादिसत्ताकालीनाभिचारस्यैव तद्विषयत्वात् ।

"अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥"—

इत्यादिना प्रायश्चित्तोपदेशोऽपि रक्षकक्षत्रियसत्ताकालीनाभिचारविषय एव । तस्माद्यस्य विधानं तस्य सर्वप्रकारेण निषेधासम्भवात् येन प्रकारेण निषेधस्तदतिरिक्तप्रकारेणानुष्ठानं दुर्वारमेव ॥

यत्तु—विज्ञानयोगिना मिताक्षरायां—

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया ज्ञातिनियुक्तया ।
प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥"—

इति विधवानियोगं विधाय मनुस्स्वयमेव तन्निषेधति ;

"नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन्विनियुक्तानां धर्महानिस्सनातनी ॥"—

इत्यादिना विधवानियोजनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वे विकल्पो नास्ति; किन्तु निषेधस्य प्रबलत्वाद्विहिताननुष्ठानमित्युक्तम् । —इति ॥

तदयुक्तम्। विधवानियोगस्यापि कृतयुगादौ विहितत्वात्, अनुष्ठानस्य 'देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्' इति कलौ निषिद्धत्वात्तदानीमननुष्ठानस्य चोपपत्तेः, नान्यस्मिन्विधवा नारीति वचनस्य देवरादन्यस्मिन्न नियोक्तव्येत्यर्थपरत्वेन नियोगसामान्यनिषेधपरत्वाभावाच्च; अन्यथा—देवराद्वा सपिण्डाद्वेत्यादेस्सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेः। निषेधस्य प्राबल्यं चासिद्धं, न हिंस्यादिति निषेधस्यापि प्राबल्यापत्त्या यागाननुष्ठानापत्तेः। न च--विधिविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकस्य निषेधस्य प्राबल्याङ्गीकारान्न दोषः, न हिंस्यादिति निषेधस्य यागीयहिंसात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयताकत्वाभावादिति—वाच्यम्; तथाऽपि--अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधस्य प्राबल्यापत्त्या विकल्पानुपपत्तेः, तादृशस्यापि निषेधस्य प्राबल्यासम्भवात्; प्रकृते निषेधस्यायसादिनिर्मितसुदर्शनादिधारणविषयत्वेन विधिविषयतावच्छेदकसुवर्णादिनिर्मितसुदर्शनधारणत्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयताकत्वाभावेन तादृशनिषेधस्य प्राबल्येऽपि क्षतिविरहाच्च। तदेवं श्रुतिस्मृतिपुराणभगवच्छास्त्रादिभिस्सुदर्शनधारण चतुर्णामपि वर्णानां धर्म इति सिद्धम्। एवं विशिष्टाचारेणापि चक्रधारणस्य धर्मत्वं सिध्यति; विष्णुस्वामिनिम्बादित्यसम्प्रदायानुवर्तिभिर्माध्वैश्च शिष्टैरस्यानुष्ठीयमानत्वात्, केषांचिदननुष्ठानस्याधर्मत्वानापादकत्वाच्च। शिष्टाचारप्रमाणस्य च—

"अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः, युक्ता आयुक्ता, अलूक्षा धर्मकामास्स्युः, यथा ते तत्र वर्तेरन्, तथा तत्र वर्तेथाः।"—

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥
श्रुतिस्स्मृतिस्सदाचारः"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥

यत्तु—व्योमशिवाचार्यशिवादित्यमतानुवर्तिभिश्शिवलिङ्गधारणस्यानुष्ठीयमानतया तस्यापि धर्मत्वं स्यात् । किं च—'ये तत्र ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः' इत्यनेन धर्मशास्त्रदृढपरिचयेन धर्मशास्त्रार्थतत्त्वं विमृशतामाचारः प्रमाणमित्युक्तम् । न च त्वदीयानां चक्रधारणविषयशास्त्रार्थविमर्शोऽस्तीति प्राक्प्रतिपादितमिति कथं तदाचारः प्रमाणम् ॥ —इति ॥

अत्र ब्रूमः । शिष्टाचारस्य धर्मप्रमाणत्वं हि—लिङ्गविधया धर्मत्वविषयकानुमितिजनकत्वम्; सुवर्णादिकृतचक्रादिधारणं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वरूपधर्मत्ववत्, शिष्टसमवेतकृतिसाध्यत्वात्, सन्ध्यावन्दनादिवत्—इत्यनुमानसम्भवात् । न च शिवलिङ्गधारणे व्यभिचारः, व्योमशिवाचार्यमतानुवर्तिनां शिष्टत्वाभावात्, अनिषिद्धत्वस्यापि हेतुकोटौ विशेषणेन तेनापि तद्धारणाच्च, शिवलिङ्गधारणस्य निषिद्धत्वात् । न चैवमसिद्धिः, सुदर्शनधारणस्यापि निषिद्धत्वादिति वाच्यम्; निषेधस्यायसादिकृतसुदर्शनधारणादिविषयत्वेन सुवर्णादिकृततद्धारणस्यानिषिद्धत्वात् । किञ्चेत्यादिकमपि न युक्तं; तत्र हि यद्विषयकशिष्टाचारः तद्विषये तेषां शास्त्रार्थविमर्शोऽपेक्षितः, विषयान्तरसाधारण्येन वा ? । नाद्यः—शिष्टाचारप्रामाण्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, यद्विषये शास्त्रसत्त्वं तद्विषये शिष्टाचारानपेक्षणात्, यद्विषये च शास्त्राभावः तस्याप्रमाणत्वात् । न द्वितीयः—अस्मदीयानां तादृशविमर्शस्योभयानुमतत्वात् ॥

वस्तुतस्तु—अस्मदीयानां चक्रादिधारणविषयेऽपि शास्त्रार्थविमर्शोऽस्तीति प्राक्प्रतिपादितमिति दिक् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

सुदर्शनसुरद्रुमे

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमस्सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

निर्विशेषप्रमाणव्युदासः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचित ।

विद्वद्भिः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः

१८९९.

मूल्य रू ०—३—

सविशेषविषयकत्वादित्यस्य निर्विशेषविषयकत्वाभावादित्यर्थादिति—वाच्यम्; सिद्धान्ते निर्विशेषविषयकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावाप्रसिद्धेः ॥ न च—प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नविशेषत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतैव निर्विशेषविषयता; सा च निर्विशेषं वस्त्वितिवाक्यजन्यबोधे प्रसिद्धा, तादृशबोधस्य परैः प्रमात्वेनाभ्युपगतस्य सिद्धान्ते भ्रमत्वेन स्वीकारात् तद्वाक्याद्बोध एव न सम्भवतीत्यपलापस्य दुश्शकत्वात्; उक्तं च **टीकायां**—

"निर्विशेषशब्दजनिता मिथोऽन्वयानर्हार्थगोचरा भ्रान्तिः ॥"

—इति ॥

एवं च तादृशविषयत्वाभावः प्रमात्वव्यापक इति व्याप्तौ तात्पर्यान्नाप्रसिद्धिः; अत एव प्रमाणानामिति प्रमात्वनिवेशनं सार्थकं; केवलज्ञानत्वव्यापकत्वस्योक्ताभावेऽभावादिति—वाच्यम्; उक्तशब्दजन्यभ्रमस्यापि धर्म्याद्यंशे प्रमात्वेनोक्ताभावे प्रमात्वव्यापकताया अप्यसम्भवात्। स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विशेष्यता, तत्तदनिरूपकत्वरूपं सर्वांशे प्रमात्वं निरुच्य तथाविधप्रमात्वव्यापक उक्ताभाव इत्यपि न सम्भवति। सर्वांशे प्रमात्मकस्य निर्विशेषसाधकप्रमाणस्योक्तव्याप्त्या निराकरणेऽपि किञ्चिदंशे भ्रमात्मकस्य तथाविधप्रमाणस्यानिराकरणेनासङ्गतेः ॥ न च—उक्तविषयिता भ्रमत्वव्याप्येति व्याप्तौ तात्पर्यान्निर्विशेषसाधकप्रमाणनिराससिद्धिः, तद्विषयकज्ञानसामान्ये भ्रमत्वस्योक्तव्याप्त्या सिद्धेरिति—वाच्यम्; अन्यांशे प्रमात्मकस्य निर्विशेषसाधकप्रमाणस्य सत्त्वेऽप्युक्तव्याप्तेरविघातेनासङ्गतेः ॥ न च—विशेषाभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयता प्रमाणप्रयोज्यत्वाभाववती, विशेषवन्निष्ठा वेति व्याप्तौ तात्पर्यान्नासङ्गतिरिति—वाच्यम्; निर्विशेषसाधक प्रमाणं हि परेषां द्विविधमिष्ट—विशेषसामान्याभावप्रकारकब्रह्मविशेष्यकं ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालि

निर्विकल्पकं चेति, तत्रोक्तव्याप्त्या आद्यप्रमाणनिरासेऽपि द्वितीयस्या-निरासात्, उक्तनिर्विकल्पकसत्त्वेऽप्युक्तव्याप्तिविघातेन श्रीमति भाष्ये उक्तव्याप्त्युपपादनाय पराभिमतनिर्विकल्पकनिराकरणानुपपत्तेः ॥

—इति ॥

अत्र ब्रूमः—

विशेषसामान्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वव्यापकः प्रमाण-प्रयोज्यत्वाभावो विशेषवन्निष्ठत्वं वा—इति व्याप्ताविव विषयतात्व-व्यापकं किञ्चिदवच्छिन्नत्वमिति व्याप्तावपि सविशेषविषयत्वात्सर्व-प्रमाणानामिति भाष्यस्य तात्पर्याङ्गीकारात्प्रथमव्याप्त्या विशेषसा-मान्याभावप्रकारकस्य द्वितीयव्याप्त्या निरवच्छिन्नविषयताशालि-पराभिमतनिर्विकल्पकात्मकस्य प्रमाणस्य च निरासस्सिध्यति ॥

न च—सांसर्गिकविषयतासामान्यस्य निरवच्छिन्नत्वेन तत्र व्यभि-चारात् द्वितीयव्याप्तिर्न सम्भवति, संसर्गताभिन्नविषयतात्वव्यापकं किञ्चिदवच्छिन्नत्वमिति व्याप्तिस्वीकारे च संसर्गतया निर्विशेषसिद्धेर-निराकरणादसङ्गतिरिति—वाच्यम्; घटवद्भूतलमित्यादिप्रत्यक्षादिज्ञा-नेषु संयोगादिरूपसंसर्गस्य संयोगत्वादिरूपसंसर्गतावच्छेदकपुरस्का-रेणैव भानाङ्गीकारेण सिद्धान्ते संसर्गताया निरवच्छिन्नत्वाभावात्। घटत्वादिरूपधर्मसामान्याविषयकं घटादिरूपधर्मिमात्रविषयकं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति परेषां मते घटत्वादेरप्यैन्द्रियकत्वाविशेषेण निर्वि-कल्पके तस्याभाने बीजाभावः। विषयितासम्बन्धेन निर्विकल्पकं प्रति तादात्म्येन धर्मस्य प्रतिबन्धकत्वं तु न सम्भवति; निर्विकल्पकस्य धर्मा-विषयकत्वसिद्धावुक्तप्रतिबन्धकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च धर्माविषयकत्व-सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रायेण श्रीभाष्ये 'संस्थानरूपजात्यादेर प्यैन्द्रियकत्वाविशेषात्' इत्यनेन दूषणाभिधानेन तन्न्यायस्य संयोग-त्वादिरूपसंसर्गतावच्छेदकेऽपि समानत्वेन प्रत्यक्षादौ संसर्गतावच्छेदक-

भानस्य श्रीभाष्यानुमतत्वात् ॥

न चैवमपि—अयं घट इत्यादिज्ञानीयायां घटत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतायामुक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः—इति वाच्यम्; उक्तज्ञाने घटत्वादिविषयताया आधेयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नत्वाभावात्। संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यज्ञानं सविकल्पकं, तदसहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञान निर्विकल्पकम्; तत्र प्रथमपिण्डग्रहणात्मके अयं घट इत्याकारके निर्विकल्पके घटविशेषणतापन्ने घटत्वे घट आधेयतासम्बन्धेन भासते, द्वितीयादिपिण्डग्रहणात्मके अयमपि घट इत्याकारके सविकल्पके घटविशेषणतापन्नघटत्वे निर्विकल्पकानुभवजन्यसंस्कारबलात् पूर्वघटस्सन्निकर्षादेतद्घटश्चाधेयतासम्बन्धेन भासत इति संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यत्वं सविकल्पकस्येति—सिद्धान्ते स्वीकारेण घटत्वादिविषयताया घटावच्छिन्नत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥ उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

"निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते । द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वम् ॥" —इति ॥

अनुवृत्ताकारता—आधेयतासम्बन्धेनानेकव्यक्तिवैशिष्ट्यम् । उक्तं च टीकायां—

"अनेकव्यक्त्यन्वयरूपाऽनुवृत्तिः" —इति ॥

एवं च—अयं घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषयताया घटावच्छिन्नत्वान्न व्यभिचारः। स्पष्टञ्चेदमुक्तं टीकायां—

"ननु विशेषो हि निर्विशेषः। तत्कथं निर्विशेषवस्तुनोऽप्रामाणि-

कत्वं ? उच्यते—धर्मेण धर्मी सविशेषः, धर्मिणा च धर्मस्सविशेषः ॥" —इति ॥

न चैवमपि—गन्धादिप्रत्यक्षे आश्रयस्याभानात् गन्धादिविषयतायास्तदवच्छिन्नत्वासम्भवात् संस्थानरूपजात्यभावेन तदवच्छिन्नत्वासम्भवाच्च निरवच्छिन्नत्वात्तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम्, अयं गन्धोऽनुभूयत इति प्रतीत्या गन्धादिविषयताया कालावच्छिन्नत्वात्, संविदवच्छिन्नत्वाच्च। अयमिति वर्तमानकालस्यानुभूयत इति संविदश्च गन्धविशेषणतया प्रतीतेः।

उक्तञ्च टीकायां—

"संविदोऽपि सर्वविशेषणतया सर्वार्थवैशिष्ट्यं ह्युपपद्यते। अयं गन्धोऽनुभूयत इति कालादिविशेषावच्छिन्नतयैव गन्धादिप्रतीतेः ॥" —इति ॥

न च—आत्मनस्स्वप्रकाशत्वेन स्वनिरूपितविषयताया आत्मनिष्ठाया निरवच्छिन्नतया तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम्; तद्विषयतायाः प्रत्यक्त्वैकत्वानुकूलत्वावच्छिन्नत्वेन निरवच्छिन्नत्वाभावात् ॥

न च—नित्यविभूतेः स्वप्रकाशतया तद्विषयतायाः स्वनिष्ठाया निरवच्छिन्नत्वात् तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम्। तस्या अप्येकत्वावच्छिन्नत्वात् स्वप्रकाशात्मकाहमित्याकारकानुभवविषयतायाः प्रत्यक्त्वैकत्वानुकूलत्वावच्छिन्नत्वस्य टीकायामुक्तत्वेन तत्तुल्यन्यायेन नित्यविभूतिविषयताया एकत्वावच्छिन्नत्वावश्यकत्वात् ॥

ननु—उक्तभाष्यस्य द्विविधव्याप्तिपरत्वं न सम्भवति, 'यस्तु-स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठस्समयः' इत्युत्तरभाष्यासङ्गतेः। स्वानुभवात्मकप्रमाणेन निर्विशेषसिद्ध्यङ्गीकारेऽप्युक्तव्याप्तिद्वयाविघातात् ॥ न च—स्वानुभवसिद्धत्वं नाम स्वनिरूपितनिरवच्छिन्नविषयतावत्त्वं, अनुभूतेस्स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात्; तथा च तादृशविषयतायां

द्वितीयव्याप्तेर्व्यभिचारपरिहाराय यस्त्वित्यादिभाष्यमिति नासङ्गतिरिति--वाच्यम्। परमते हि स्वस्य स्वविषयत्वरूपं स्वप्रकाशत्व न स्वीक्रियते, अभेदे विषयिविषयभावस्य तैरनङ्गीकारात्; किन्तु ज्ञानविषयता विनैव व्यवहारविषयत्वं, 'अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं स्वप्रकाशत्वम्' इत्यद्वैतसिद्धावुक्तत्वात्॥ यथा हि—घटादेश्चाक्षुषविषयत्वे आलोकसंयोगो नियामकः, आलोकस्य तथात्वे चालोकत्वमेव नियामक; न तु तत्संयोगः। तथा—घटादेर्व्यवहारविषयत्वे ज्ञानविषयत्वं नियामकम्। ज्ञानस्य तथात्वे तु ज्ञानत्वमेव नियामकं, न तु तद्विषयत्वं, घटज्ञानविषयकव्यवहारे घटज्ञानज्ञानत्वेन हेतुत्वापेक्षया घटज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवात्। अत एवानुभूतिस्स्वविषयेत्यनुक्त्वा—अनुभूतिरनन्याधीनस्वव्यवहारा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्व्यवहारहेतुत्वात्—इति स्वप्रकाशत्वसाधकमनुमानं परैः प्रयुक्तम्। स्वस्य स्वविषयत्वाङ्गीकारे स्वविषयेत्येव प्रयोक्तुमुचितत्वात्। उक्तं च महापूर्वपक्षे—

"सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति॥"

—इति॥

टीकायामपि पूर्वपक्षतया तन्मतमुपपादितम्—

"ननु—घटादिषु व्यवहारार्हत्वं स्वव्यतिरिक्तज्ञानहेतुकं दृष्टं; ज्ञाने व्याप्तिर्भज्यते चेद्व्यवहारस्य ज्ञानपूर्वकत्वव्याप्तिश्च भङ्गेनाज्ञातस्यैव ज्ञानस्य व्यवहारास्पदत्वं स्यात्॥" —इति॥

न च—परमते एकदेशिना **चित्सुखाचार्येण** स्वस्य स्वविषयत्वं स्वीक्रियते; तत्स्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्विषयत्वमिति तेनोक्तत्वात्; तथा च तन्मते व्यभिचारप्रसक्त्या तन्निराकरणाय यस्त्वितिभाष्यमिति नासङ्गतिः—इति वाच्यम्; तन्मतेऽपि तदनङ्गीकारात्, तदीयवाक्ये ,तद्विषयत्वमित्यस्य तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वमित्यर्थ इति

गौणार्थपरताया अद्वैतसिद्धौ व्याख्यातत्वात् ॥ न च—स्वस्य स्वविषयत्वाभावेऽनुभूतिस्स्वतस्सिद्धेत्यस्य अपार्थकतेति—वाच्यम्, स्वतस्सिद्धेत्यस्य स्वजन्यव्यवहारविषयेत्यर्थात्। उक्तं च अद्वैतसिद्धौ—

"ननु—स्वत इत्यस्य स्वेनैवेत्यर्थे स्वविषयत्वापत्तिः; प्रमाणं विनेत्यर्थे उपायान्तरानुपन्यासेनासिद्ध्यापत्तिः, अन्यथा शशशृङ्गादेरपि सिद्ध्यापातः—इति चेन्न। मानानपेक्षसिद्धेरेव स्वतस्सिद्धशब्दार्थत्वात् ॥ न च शशशृङ्गादावतिप्रसङ्गः, तदसत्त्वव्यावृत्तिफलकप्रमाणाभावात्। प्रकृते च वेदान्तजन्यवृत्तिविषयतामात्रेण तत्सत्त्वात्सिद्धिरूपे आत्मनि सिद्धव्यवहारस्य सिद्धिप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वपरतया गौणत्वात् ॥" —इति ॥

एवं च यस्त्वित्यादिभाष्यस्य व्यभिचारपरिहारपरत्वासम्भवादसङ्गतिर्दुर्वारा ॥ —इति चेत् ॥

अत्रोच्यते—परमते स्वस्य स्वविषयत्वानङ्गीकारेऽपि 'घटोऽनुभूयते' 'घटस्सन्' इत्यादिव्यवहारविषयताया निरवच्छिन्नाया अनुभूतौ स्वीकारात्तथाविधव्यवहारविषयतायां व्यभिचारपरिहाराय यस्त्वित्यादिभाष्य प्रवृत्तम्। आत्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव तथाविधात्मसाक्षिकानुभवप्रयोज्यव्यवहारादेव 'इदमहमदर्शम्' इति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्, सर्वेषामनुभवानां तदधीनव्यवहाराणां च आश्रयविषयोभयावच्छिन्नविषयताकत्वेन निरवच्छिन्नविषयताकत्वाभावात्; घटोऽनुभूयत इत्यादिव्यवहारविषयतायाश्चाधेयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नत्वाच्च न तत्रोक्तव्याप्तेर्व्यभिचार इत्यर्थः ॥

नन्वेवमपि—अनुभूतिर्विशेषसामान्याभाववती, अनुभूतित्वात्—इत्याद्यनुमाननिरूपितविशेषसामान्याभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां प्रथमव्याप्तेर्व्यभिचारो दुर्वारः। तद्विषयताया अनुमानरूपप्रमाणप्रयोज्यत्वेन तदप्रयोज्यत्वाभावाद्विशेषवन्निष्ठत्वाभावाच्चेत्याशङ्कायां

सविशेषोऽप्यनुभूयमान इत्यादिभाष्यं प्रवृत्तम्। स्वासाधारणैस्स्वभाव-विशेषैस्सविशेष एवावतिष्ठते—इति। उक्तानुमितिविषयतायां विशेष-वन्निष्ठत्वसत्त्वात्, उक्तानुमितेर्विशेषवति विशेषाभावप्रकारकत्वेन प्रमा-णत्वाभावेन तथाविधविषयतायां प्रमाणप्रयोज्यत्वाभावस्यापि सत्त्वाच्च। न प्रथमव्याप्तेरपि व्यभिचार इति भावः। किं च—अनुभूतिनिष्ठा स्वानुभवविषयता ज्ञातृज्ञेयान्यतरावच्छिन्नैव भवताऽपि वाच्या; तद-न्यतरानवच्छिन्नत्वे घटादेरिव ज्ञानत्वस्वप्रकाशत्वयोरनुपपत्तेः। यत्र ज्ञातृज्ञेयान्यतरानवच्छिन्नविषयतावत्त्वं तत्र ज्ञानत्वाभावः, स्वप्र-काशत्वाभावश्चेति व्याप्तेः। उक्तं च **विवरणे**—

"ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वात् ॥" —इति ॥

अत्र प्रकाशस्य ज्ञानत्वादित्यनभिधाय ज्ञातुरर्थेत्युक्तिर्न तावज्ज्ञान-पदार्थे तयोर्घटकतालाभाय, वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यासत्त्वापादकाज्ञान-विषयत्वाभावविशिष्टचैतन्यस्य वा तन्मते ज्ञानपदार्थत्वेन तत्र ज्ञातृ-ज्ञेययोर्घटकत्वाभावात्; किन्तु—ज्ञाननिष्ठविषयताऽन्यतरावच्छिन्नेति नियमसूचनाय ॥

एवं च—अनुभूतावुक्तान्यतरानवच्छिन्नविषयतास्वीकारे ज्ञानत्वा-नुपपत्तिः, ततश्च स्वप्रकाशत्वानुपपत्तिः—इत्यभिप्रेत्य, 'धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः' —इति भाष्यं प्रवृत्तम् ॥

ननु—'स्वापमदमूर्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः' इति भाष्यं किमर्थं प्रवृत्तम्? न तावत्प्रथ-मव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय; स्वापकाले विशेषसामान्याभावप्रकार-कानुभवस्य परैरनङ्गीकारात्। नापि द्वितीयव्याप्तौ 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदहमवेदिषम्' इति प्रबोधकालीनस्मरणेन स्वापाज्ञानोभया-वच्छिन्नानुभूतिनिष्ठविषयताकेन ज्ञानस्य तैस्समर्थितत्वेन तथाविध

स्मरणहेतुभूतस्य सुषुप्तिकालीनानुभवस्याप्युभयावच्छिन्नानुभूतिनिष्ठ-विषयताकत्वावश्यकतया निरवच्छिन्नविषयताकत्वाभावात् तत्र व्यभिचाराप्रसक्तेः—इति चेन्न ॥ वार्त्तिककारमते स्वापाज्ञानोभयावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठविषयताकः सुषुप्तिकालीनानुभव इति स्वीकारेऽपि विवरणकारमते साक्ष्यज्ञानसुखाकारास्तिस्रो निर्विकल्पकरूपा अविद्यावृत्तयस्सुषुप्तावभ्युपगम्यन्ते । तत्र अहमाकारवृत्तिविषयतायाः प्रबोधकालीनाया अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेऽपि सुषुप्तिकालीनाहमाकाराविद्यावृत्तिविषयता निरवच्छिन्नैव । सुषुप्तावन्तःकरणस्य लीनत्वेन तद्दशायां तस्याभानात् ॥ तथा च—अहमाकाराविद्यावृत्तिविषयतायां निरवच्छिन्नायां व्यभिचारपरिहाराय स्वापमदमूर्छास्वित्यादि भाष्यं प्रवृत्तम् । तत्र स्वावसर इत्यस्य—अहमर्थात्मत्वसमर्थनावसर इत्यर्थः । तत्र भाष्ये सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवस्य सुखित्वप्रत्यक्त्वोभयावाच्छिन्नविषयताकत्वसमर्थनात् ॥

तथा च श्रीभाष्यम्—

"एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमहमर्थस्यैवात्मनस्सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते ॥" —इति ॥

ननु—सुषुप्तिकालीनात्मस्वरूपानुभवे सुखित्वज्ञातृत्वयोः कथं भानम्? तस्यात्मस्वरूपविषयकत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानपरिणामविशेषरूपसुखधर्मभूतज्ञानाश्रयत्वरूपज्ञातृत्वोभयविषयकत्वायोगात् । न च—धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन तेनैव स्वपरिणामविशेषरूपसुखस्वाश्रयत्वरूपज्ञातृत्वयोर्भानमुपपद्यते—इति वाच्यम्; धर्मभूतज्ञानस्य विषयप्रकाशनवेलायामेव स्वप्रकाशत्वेन सुषुप्तौ विषयप्रकाशाभावेन स्वप्रकाशत्वायोगात् ।

उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"यत्तु—अनुभूतेस्स्वप्रकाशत्वमुक्तं, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव ; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति॥"

—इति ॥

न च—उदाहृतभाष्यं विषयप्रकाशनवेलायामेव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नान्यथेति बोधयितुं न प्रवृत्तम्; किन्तु स्वभिन्नज्ञानाप्रयोज्यस्वव्यवहारसामान्यकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति परेषां लक्षणे परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानाधीनव्यवहारविषयत्वात् स्वानुभवस्याप्यतीतस्य अज्ञासिषमिति स्मरणजन्यव्यवहारविषयत्वाच्च स्वव्यवहारसामान्यस्य स्वभिन्नज्ञानाप्रयोज्यत्वविरहादसम्भवमभिधाय स्वभिन्नज्ञानाप्रयोज्यस्वसमानकालीनस्वाश्रयकर्तृकव्यवहारसामान्यकत्वं स्वप्रकाशत्वं वक्तव्यमिति स्वप्रकाशत्वशिक्षार्थं प्रवृत्तम् ; तत्र च विषयप्रकाशनवेलायामित्यस्य स्वसद्भावदशायामित्यर्थात्; तथा च सुषुप्तौ धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारेऽपि न तद्भाष्यविरोध.—इति वाच्यम्। एवमपि 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' इति सूत्रविरोधापत्तेः, तत्सूत्रे सुषुप्तावनभिव्यक्तस्यैव धर्मभूतज्ञानस्य जागरेऽभिव्यक्तिबोधनात् ॥　　—इति चेत् ॥

अत्र व्यासार्याः—

"सुखित्वमित्यनेन धर्मभूतज्ञानपरिणामविशेषरूपसुखाश्रयत्वं, ज्ञातृत्वमित्यनेन धर्मभूतज्ञानाश्रयत्वं च न विवक्षितम् । उदाहृतभाष्यसूत्रयोर्विरोधापत्तेः । किन्तु स्वस्मै स्वयमनुकूलमित्यात्मस्वरूपगतानुकूल्यप्रतियोगित्वं स्वस्मै भासत इति भानप्रतिसम्बन्धित्वरूपं प्रत्यक्त्वं च विवक्षितम् ; तयोरात्मस्वरूपानुभवे भानसम्भवात् ॥"

इति वदन्ति ॥

एवं च—सुषुप्तिकालीनानुभवविषयताया अनुकूलत्वप्रत्यक्त्वोभयावच्छिन्नत्वेन निरवच्छिन्नत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इति स्वापमदमूर्छास्वित्यादिभाष्यस्याभिप्रायः ॥

ननु—अनुभूतिस्स्वभिन्नविशेषशून्या, अनुभूतित्वात्—इत्यनुमानमेव निर्विशेषसाधकं प्रमाणम् । न हि उक्तानुमानस्य द्विविधव्याप्तया निरासस्सम्भवति । उक्तानुमितेर्भ्रमत्वाभावेऽपि विशेषसामान्याभावप्रकारकानुमितेर्भ्रमत्वमात्रेण प्रथमव्याप्तिनिर्वाहात्, स्वभिन्नविशेषशून्यत्वस्यैव निर्विशेषत्वरूपत्वात् ॥ न च—स्वभिन्नविशेषाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यता स्वभिन्नविशेषवन्निष्ठेति व्याप्तिरङ्गीक्रियत इति—वाच्यम् । अनुभूतौ निर्विशेषत्वसाधकहेत्वादीनामनुभूतिरूपताया अपि सम्भवेन तद्भिन्नत्वानावश्यकत्वात् उक्तव्याप्तयसिद्धेः ॥

उक्तं च पञ्चपादिकायाम्—

"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते ॥" —इति ॥

—इत्याशङ्क्य; स्वभिन्नविशेषवन्निष्ठत्वघटितव्याप्तिं समर्थयितुं अनुभूतौ पराभ्युपगतानां नित्यत्वादिधर्माणामनुभूतिस्वरूपात् भेदं साधयति । स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेकविशेषास्सन्त्येव, ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः, वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदे विवाददर्शनात्स्वाभिमततत्तद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनादिति ॥

ननु—उदाहृतभाष्ये नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः, तद्विषयकनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषयत्वात्; यो यद्विषयकनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषयः स तद्भिन्नः, यथा घटनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषयः पटः—इत्यनुमानं विवक्षितम् । तच्चायुक्तम् । धर्मनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषये धर्मिणि व्यभिचारात् ॥ न च—तन्निश्चयोत्तरकालीनसंशयकोटित्वं यत्र, तत्र तद्भिन्नत्वमिति व्याप्त्यङ्गीकाराच्च

धर्मिणि व्यभिचार इति—वाच्यम् ; एवमपि घटादिविषयकाहार्यादि-निश्चयानन्तरकालीनसंशयकोटिभूते घटादौ व्यभिचारात् । निश्चय-पदेनानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयविवक्षणेऽपि घट इति निश्चयानन्तरकालीनस्य भूतलं घटवन्न वेति संशयस्य विषये घटे व्यभिचारात् ॥ न च—नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः, ब्रह्म-धर्मिकसंशयप्रकारत्वात् ; यो यद्धर्मिकसंशयप्रकारस्स तद्भिन्नः ; यथा भूतलं घटवन्न वेति संशयप्रकारो भूतलभिन्नो घटादिः ब्रह्मधर्मिक-संशयप्रकाराश्च नित्यत्वादय इत्यनुमाने तात्पर्यमिति—वाच्यम् । घटस्तद्घटवान्न वेति संशयविषये तद्घटे व्यभिचारात् ॥—इति चेत् ॥

अत्रोच्यते ॥ नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः ; तदभ्युपगम-समानकर्तृकानभ्युपगमविषयत्वात् । यो यदभ्युपगमसमानकर्तृका-नभ्युपगमविषयस्स तद्भिन्नः, यथा—अवयवाभ्युपगमसमानकर्तृका-नभ्युपगमविषयोऽवयवी तद्भिन्न. । अनुभूतिस्वरूपाभ्युपगमसमानकर्तृ-कानभ्युपगमविषयाश्च नित्यत्वादयः । बौद्धैरनुभूतिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि तस्याः क्षणिकत्वाङ्गीकारेण नित्यत्वानभ्युपगमात्, वैशेषिकादि-भिर्जडत्वबहुत्वाङ्गीकारेण स्वप्रकाशत्वैकत्वयोरनभ्युपगमात् । अभ्युप-गमनाभ्युपगमौ च प्रामाणिकत्वाप्रमाणिकत्वप्रकारनिश्चयावित्यनुमाने तात्पर्यान्नानुपपत्तिः । एवमनुमानमभिप्रेत्यैवोक्तं **टीकायां**—

> "बौद्धैरनुभूतेः क्षणिकत्वमुक्तम् ; अनेन तु नित्यत्वम् । वैशेषि-कादिभिश्च जडत्वबहुत्वे ; अनेन तु स्वप्रकाशत्वैकत्वे । स्वरू-पन्तु तैस्सर्वैरभ्युपेतम् । अतो विप्रतिपत्तिविषयस्सम्प्रतिपत्ति-विषयश्च एक एवेति वक्तुमयुक्तमित्यर्थः ॥" —इति ॥

विप्रतिपत्तिविषयः—अनभ्युपगमविषय, सम्प्रतिपत्तिविषयः—अभ्यु-पगमविषयः—इत्यर्थः । किं च—नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः, तद्विषयकप्रमाणोपन्यासानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकत्वात् । यो य-

द्विषयकप्रमाणोपन्यासानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकः स तद्भिन्नः; यथा— द्रव्यविषयकप्रमाणोपन्यासानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकमद्रव्यं द्रव्यभिन्नम्; अनुभूतिविषयकप्रमाणानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकाश्च नित्यत्वादयः। परैरनुभूतौ प्रमाणमुपन्यस्य नित्यत्वस्वप्रकाशत्वादौ प्रमाणान्तरोपन्यासादित्यनुमानान्तरमाभिप्रेत्योक्तम्—'स्वाभिमततत्तद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात्' इति। स्वमतोपपादनात् न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादना इत्यन्वयः। नित्यत्वादिरूपतत्तद्धर्मप्रकारकप्रमाणोपन्यासात्—इति तद्भाष्यार्थः। विधाभेदैरिति तृतीयायाः प्रकारत्वार्थकत्वात्, तस्योपपादनपदार्थप्रमाणोपन्यासैकदेशे प्रमाणेऽन्वयादिति ॥

ननु—'शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्' इत्यादि भाष्यं किमर्थं प्रवृत्तम्? न च—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिसमानाधिकरणवाक्यात् निर्विशेषनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालिबोधोऽखण्डार्थवादिभिः परैरभ्युपगम्यत इति तथाविधबोधीयविषयतायां व्यभिचारवारणाय तद्भाष्यं प्रवृत्तम्—इति वाच्यम्। तथाविधनिर्विकल्पकशाब्दबोधे पदजन्यनिर्विकल्पकस्मरणस्य कारणत्वेन, स्मरणे च समानाकारानुभवस्य कारणत्वेन तथाविधानुभवनिरासादेव शाब्दबोधस्यापि निरस्तप्रायत्वात्, पूर्वं स्वानुभवरूपस्य सुषुप्तिकालीनस्य च निर्विशेषानुभवस्य निरस्तत्वात्, तद्विषयकप्रत्यक्षस्य च निराकरिष्यमाणत्वात्; शाब्दबोधस्य समानाकारानुभवमूलकस्मरणाधीनतया तथाविधानुभवं विनाऽसम्भवात्—**इति चेन्न** ॥ परमते हि—विशिष्टविषयकानुभवजन्यसंस्कारस्यापि शुद्धविषयकस्मृतिहेतुत्वं सम्भवति; शुद्धब्रह्मतात्पर्यविषयकपदज्ञानरूपोद्बोधकस्य विशेषणांशे संस्कारानुद्बोधकत्वात्, विशेष्यांश एव संस्कारोद्बोधकत्वात्—इति कल्प्यते। तथैव **सिद्धान्तबिन्दुव्याख्यायां ब्रह्मानन्देनोक्तत्वात्** ॥

एवं च—निर्विशेषविषयकप्रत्यक्षादिरूपस्यानुभवस्याभावेऽपि तद्वि-षयकस्मरणशाब्दबोधयोरुत्पत्त्या तथाविधबोधविषयतायां व्यभिचार-परिहाराय शब्दस्य त्वित्यादिभाष्यं प्रवृत्तम् ॥

ननु—सिद्धान्तेऽपि शाब्दबोधस्य स्वसमानविषयकशाब्दान्यानु-भवाधीनस्मरणमूलकत्वमिति नियमो न सम्भवति, तथा सति वेदान्त-वाक्याद्ब्रह्मविषयकबोधानुपपत्तेः, तन्मूलभूतस्य ब्रह्मविषयकशाब्दा-न्यानुभवस्याभावात्, शाब्दानुभवस्यैव पदार्थस्मरणहेतुत्वेऽनवस्थापत्तेः—इति चेन्न। 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इत्यादिवाक्यजन्यब्रह्मविषयकशाब्द-बोधो हि बृहत्त्वबृंहणत्वोभयविशिष्टविषयकपदजन्यस्मरणाधीनः । तादृशस्मरणं च 'बृहति बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्यादि-श्रुतिजन्यशाब्दबोधजन्यम् । तथाविधश्रुतिजन्यबोधश्च बृहधात्वादि-जन्यब्रह्मपदार्थघटकप्रत्येकपदार्थानुभवमूलक इति नोक्तनियमानुपपत्तिः, न वाऽनवस्थेति ॥

उक्तं हि टीकायां—

"ननु—ब्रह्मशब्दो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वा भगवति मुख्यः ? अव्यु-त्पन्नत्वे बोधकत्वविरहिणस्तस्य न क्वचिदपि मुख्यत्वम् । नापि व्युत्पन्नस्स मुख्यः, अलौकिकेऽर्थे व्युत्पत्त्यसम्भवात् । कथमप्रतीते व्यवहाराविषये बुद्धिपूर्विका यादृच्छिकी च व्युत्पत्तिस्सम्भवति ॥ **उच्यते** । यथा—कामिनीचन्दनभवना-दिषु प्रयोगेण सुखविषयतया व्युत्पन्नस्य स्वर्गशब्दस्य 'यस्मिन्नोष्णम्' इत्याद्यर्थवादपदसमभिव्याहारेण अलौकिकसु-खविशेषविषयतया व्युत्पत्तिः ; यथा लौकिके क्वचिदप्यव्युत्प-न्नत्वेऽपि यूपाहवनीयस्फ्यकपालचषालचात्वालादिशब्दानां वाक्यान्तरपदान्तरसमभिव्याहारात्तत्तदर्थविषयतया व्युत्पत्तिः, एवं ब्रह्मात्मेश्वरादिशब्दानां च लोके केषु चिदर्थेषु प्रयोग-

व्युत्पत्तौ सत्यामसत्यामपि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिप्रसिद्धार्थवाक्यान्तरपदान्तर-समभिव्याहारादलौकिकपरमात्मविषयव्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥"

—इति ॥

अप्रतीते—प्रत्यक्षाविषये । व्यवहाराविषये—प्रयोजकवृद्धवाक्याधीन-प्रयोज्यवृद्धकर्तृकानयनाद्यविषये ॥

तथा च—ब्रह्मणः प्रत्यक्षाविषयत्वात् अम्बातातमातुलादिपदानामिव बुद्धिपूर्विका व्युत्पत्तिरानयनादिरूपवृद्धव्यवहाराविषयत्वाद्यादृच्छिकी च व्युत्पत्तिर्ब्रह्मपदस्य न सम्भवतीति—शङ्काग्रन्तार्थः ॥ अनुकूलविषयस्यैव सुखत्वेन मनोहरभवनादिरूपाल्पसुखविषयतया व्युत्पन्नस्य स्वर्गशब्दस्य शीतोष्णादिरहितसुन्दरतमलोकविशेषात्मक-महासुखेऽर्थवादवाक्याद्यथा शक्तिग्रहो भवति, तथा लोके जीवात्म-नरपालबृहद्वस्तुविषयतया व्युत्पन्नानामात्मेश्वरब्रह्मशब्दानां सर्व-व्यापकसर्वेश्वरनिरतिशयबृहद्वस्तुरूपालौकिकार्थविषयतयाऽर्थवादवाक्यै श्शक्तिग्रहस्सम्भवति । लोके क्वचिदपि व्युत्पत्त्यभावेऽपि, यूपाहवनीयादिपदानामिव ब्रह्मपदस्यार्थवादवाक्ये न शक्तिग्रहस्सम्भवतीति—**समाधानग्रन्थार्थः** ॥ इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

एवं च—शब्दस्य त्वित्यादिभाष्यमुक्तरीत्या विशिष्टानुभवजन्य-निर्विकल्पकस्मरणमूलकस्य निरवच्छिन्नविषयताकबोधस्य निराकरण-परमिति न तद्भाष्यासङ्गतिः ॥ अयमर्थः । शाब्दबोधो हि द्विविधः—खण्डवाक्यार्थबोधः अखण्डवाक्यार्थबोधश्चेति । तत्राद्यः—प्रकृतिप्रत्ययोभयात्मकसुप्तिङन्तरूपपदजन्यः ; 'घटमानय', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यो वेद' इत्यादौ द्वितीयान्तघटपदब्रह्मपदादिभि-र्घटीया कर्मता ब्रह्मसम्बन्धिनी कर्मतेति बोधोत्पत्तेः । तथाविधबोध-विषयतायाश्च न निरवच्छिन्नत्वं, घटब्रह्मनिष्ठविषयताया घटत्वब्रह्म-

त्वावच्छिन्नत्वात्, कर्मत्वविषयतायाश्च घटब्रह्मावच्छिन्नत्वात्; तन्मूलकाखण्डबोधविषयतायाश्च सुतरां न निरवच्छिन्नत्वमिति—भाष्ये प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयमित्यनेन खण्डबोधविषयतायां निरवच्छिन्नत्वं निराकृतम् ॥ पदसङ्घातरूपवाक्यस्येत्यादिना चाखण्डबोधविषयतायां तन्निराकृतमिति बोध्यम् ॥

न चैवमपि—निर्विकल्पकात्मकोपस्थितेः परैरस्वीकारात्तद्विषयताया निरवच्छिन्नत्वानिराकरणात् न्यूनतेति—वाच्यम्; शब्दस्य त्विति तुशब्दस्य सविशेषगोचरप्रत्यक्षादिपूर्वकत्वरूपविशेषपरत्वस्य टीकायामुक्तत्वेन सविकल्पकात्मकानुभवबलान्निर्विकल्पकस्मरणं न सम्भवति; अनुभवस्य समानाकारस्मृतिं प्रत्येव हेतुत्वमिति सूचनात्, निर्विकल्पकोपस्थितेरपि निराकृतत्वात्। पदार्थानुभवजन्यसंस्कारेणैव पदज्ञानरूपोद्बोधकोपहितेन शाब्दबोधो जायते; न तु मध्ये स्मरणं कल्प्यते, गौरवात्। एवं पक्षधर्मताज्ञानसहकृतेन व्याप्तिविषयकसंस्कारेणैवानुमितिः, न तु व्याप्तिस्मरणमपि तत्र कल्प्यत इति—परेषामेकदेशिमते निर्विकल्पकस्मरणानभ्युपगमेन तद्विषयतायां व्यभिचाराप्रसक्तेश्च भाष्ये तदनिराकरणेऽपि न्यूनताविरहादिति ॥ एवं प्रत्यक्षानुमित्यादेरपि निरवच्छिन्नविषयताकत्वनिराकरणपरमुत्तरभाष्यं योजनीयम् ॥

ननु—

'निर्विशेषवस्तुनीदंप्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्' इत्यादिभाष्यस्य ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकज्ञानरूपनिर्विशेषवस्तुसाधकप्रमाणनिरासपरत्वं न युज्यते। यदप्याहुरिति महापूर्वपक्षे—अशेषविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थ इति सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपविशेषसामान्याभावविशिष्टब्रह्मणस्सत्यत्वं प्रतिज्ञाय, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिना विशेषाभावप्रकारक-

ब्रह्मविशेष्यकबोधजनकप्रमाणानामुपन्यासेन तन्निरासानावश्यकत्वात्, पूर्वपक्षोक्तार्थस्यैव सिद्धान्ते निरसनीयत्वात्। न च–अशेषविशेषप्रत्यनीकेत्यादिभाष्यस्य सजातीयादिभेदाभावविशिष्टं तदुपलक्षितं च ब्रह्म सत्यमित्यर्थः; सदेवेत्यादिश्रुतिरपि प्रथमतस्सजातीयादिभेदाभावप्रकारकबोधं जनयित्वा तदुपलक्षितब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकबोधं जनयतीत्यभिप्रायेणोभयविधप्रमाणतयोदाहृता; अखण्डार्थवादिभिस्समानाधिकरणवाक्यस्थले प्रथमं सप्रकारकबोधः, तदनन्तरं च निष्प्रकारकबोधः स्वीक्रियते; तदुपलक्षितबोधे तद्विशिष्टबोधस्य कारणत्वाङ्गीकारात्; एवं च निरवच्छिन्नविषयताकबोधजनकप्रमाणस्य पूर्वपक्षोक्तत्वात् सिद्धान्ते तन्निरासो युज्यते–इति वाच्यम्। शुक्तिरूप्यादिनिवृत्तौ शुक्त्यादिसाक्षात्कारातिरिक्तस्य कर्मणः कारणत्वाभाववत् मिथ्याभिमतबन्धनिवृत्तावधिष्ठानभूतब्रह्मसाक्षात्कारातिरिक्तस्य कर्मणः कारणत्वासम्भवात्, ब्रह्मसाक्षात्कारेऽप्यैक्यविषयके भेदावलम्बिनः कर्मणो हेतुत्वासम्भवाच्च, 'अथशब्दस्य कर्मविचारानन्तर्यार्थकत्वं न सम्भवति' इति पूर्वपक्षनिरासार्थं 'यदप्याहुः' इत्यादिभाष्यं प्रवृत्तमिति व्यासार्यैरुक्तत्वात्; तथाविधपूर्वपक्षे जगन्मिथ्यात्वोपपादकप्रमाणोपन्यासस्यावश्यकत्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानजनकप्रमाणोपन्यासानावश्यकत्वेन सदेवेत्यादिवाक्यानामुभयविधप्रमाणोपन्यासपरत्वासम्भवात्; प्रपञ्चाधिष्ठानभूते ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावबोधकप्रमाणस्य च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वग्राहकतया तन्मात्रोपन्यासस्यावश्यकत्वात्॥

यदि च–यदप्याहुरित्यादिभाष्यं जिज्ञासासूत्रस्य पराभिमतपूर्वपक्षसिद्धान्तनिरासार्थमेव प्रवृत्तं; परेण हि प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् ज्ञानाय ब्रह्मविचारोऽनारम्भणीय इति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञानाय स आरम्भणीय इति

सिद्धान्तितत्वात् महापूर्वपक्षनिगमने । तस्मात्परमार्थतो निरस्तसमस्तभेदविकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा विवर्तत इति तन्मूलभूताविद्यानिबर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते—इति भाष्यस्वारस्येन महापूर्वपक्षसिद्धान्तयोः परयोजनानिरासार्थत्वस्यैव प्रतीतेः ॥ यद्यपि—कर्मविचारानन्तर्यस्य अथशब्दार्थत्वनिराकरणायैव यदप्याहुरित्यादिभाष्यं प्रवृत्तमिति टीकायां अवतारितम् । तथाऽपि—परेषां पूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनं तु पूर्वमेव निरस्तमिति—जिज्ञासासूत्रान्ते टीकायामुक्तत्वात् परयोजनानिरासार्थत्वमपि तद्भाष्यस्य टीकानुमतमेव—इत्युच्यते । तदाऽपि प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधकप्रमाणोपन्यासावश्यकत्वेऽपि निरवच्छिन्नविषयताकज्ञानजनकप्रमाणोपन्यासानावश्यकतैव ॥ —इति चेत् ॥

अत्रोच्यते—महापूर्वपक्षो यद्यपि जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनार्थमेव प्रवृत्तः । तथाऽपि मिथ्यात्वं प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं प्रपञ्चे निर्विशेषब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालिज्ञाननिवर्त्यत्वमादायैव उपपादनीयम् । तथाविधं च ज्ञानं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्यमित्यभ्युपगम्यते । अतस्सत्यज्ञानादिवाक्योदाहरणं निरवच्छिन्नविषयताशालिबोधाभिप्रायेणैवेति सिद्धान्ते तन्निरासो युज्यत एव ॥

न च—तद्वाक्योदाहरणस्य निरवच्छिन्नविषयताशालिबोधाभिप्रायकत्वे अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तब्रह्मपरतया तद्वाक्यव्याख्यानं महापूर्वपक्षे न युज्यत इति—वाच्यम् । परमते हि सत्यादिवाक्यस्यानृतादिव्यावृत्तिविशिष्टबोधेऽवान्तरतात्पर्यं निरवच्छिन्नविषयताशालिबोधे परमतात्पर्यं च स्वीक्रियते । अवान्तरबोधानङ्गीकारे सत्यादिपदानां पर्यायतया एकेनैव पदेन ब्रह्मबोधोपपत्तौ पदान्तरवैयर्थ्यस्य

दुर्वारत्वात्, अवान्तरबोधाभ्युपगमे च सत्यादिपदानामनृतजडादि-व्यावृत्तपरत्वेन पर्यायत्वाभावाद्ब्रह्मानृतं जडमित्यादिशङ्कानिरासक-तया पदत्रयसार्थक्यात्। अवान्तरबोधनाशानन्तरं च तज्जन्योद्बुद्ध-संस्कारसत्त्वेन शङ्कानुदयात्, तद्वृत्तावुद्बौ तदभावव्याज्ञानस्येवो-द्बुद्धसंस्कारस्यापि प्रतिबन्धकत्वादुद्बोधकविशिष्टसंस्कारस्य प्रतिबन्ध-कत्वे विनिगमनाविरहेण संस्कारोद्बोधकस्यापि प्रतिबन्धकतया निर्वि-कल्पकबोधस्य चोद्बोधकत्वेन तस्यापि तादृशशङ्कानिरासकत्वात् पर्यायतावैयर्थ्ययोरभावात् ॥

उक्तं चानन्दबोधाचार्येण—

"लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः।
विज्ञानानन्दपदयोः पर्यायव्यर्थता न हि ॥" —इति ॥

अद्वैतसिद्धावप्युक्तम्—

"सत्यादिशब्दाः व्यावृत्तिद्वारा स्वरूपबोधे पर्यवस्यन्ति ॥"
—इति ॥

श्रीभाष्येऽपि—"सत्यज्ञानादिपदानामतद्व्यावृत्तिविशिष्टबोधजनक-त्वम्"—इत्यभिधाय, 'अतश्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपाद-यति'—इत्यनेन निर्विकल्पकबोधजनकत्वमभिहितम्। एवं सन्मात्र-विषयकस्य सुषुप्तिकालीनानुभवस्य निरवच्छिन्नविषयताकस्य महा-पूर्वपक्षे उक्तत्वाच्छब्दादीनां निरवच्छिन्नविषयताकबोधजनकत्वनिरा-करणं सिद्धान्ते उपपन्नमेव ॥

ननु—पूर्वपक्षिणा निर्विशेषब्रह्मसाधकतया प्रथमं वेदान्तवाक्यवि-शेषानुदाहृत्य तत्र निरूपणीयं सर्वं निरूप्य पश्चात्तद्व्यतिरिक्तप्रमाण-तर्काः प्रदर्शिताः। अतस्सिद्धान्ते तेनैव क्रमेण तत्प्रतिक्षेपो युक्तः। तादृशक्रमं विहाय प्रथमं निर्विशेषस्य सकलप्रमाणाविषयत्वनिरूपणं,

तदनन्तरं च प्रत्यक्षादिनिर्विशेषविषयत्वनिरासपूर्वकं वेदान्तवाक्ययोजना च कथं सङ्गच्छते ? —इति चेत् ॥

अत्र व्यासार्याः—

"प्रत्यक्षविरोधे शास्त्रप्राबल्याभ्युपगमात्परेण वेदान्तवाक्यानि प्रथममुदाहृत्य पश्चादन्यद्वक्तव्यं सर्वमुक्तम्, प्रबलतयाऽभिमतप्रमाणपुरस्कारस्योचितत्वात्। सिद्धान्तिना तु प्रत्यक्षविरोधे शास्त्रप्राबल्यस्यानभिमतत्वात्प्रत्यक्षादिनिर्विशेषविषयत्वव्युदासपूर्वकं तदविरोधेन वेदान्तवाक्यानि स्वरसतो व्याख्यायन्त इति सिद्धान्तस्य पूर्वपक्षक्रमाननुरोधित्वेऽपि न क्षतिः ॥" —इति ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
निर्विशेषप्रमाणव्युदासः
समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्री ॥

आकाशाधिकरणविचारः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमै

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्य नीतः ॥

१८९९.

मूल्य रू. ०—८—०

॥ श्रीः ॥

आकाशाधिकरणवादः.

कलशाब्धिकन्यकायाः पतिं यतीन्द्रं च सादरं नत्वा।
आकाशनयविचारं तनुते कुतुकादनन्तार्यः ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिकारणवाक्यप्रतिपाद्यमचेतनभिन्नं, ईक्षणवत्त्वात्, चैत्रादिवत्; तत् जीवभिन्नम्, आनन्दविशेषवत्त्वात्, व्यतिरेकेण जीववत्—इत्यनुमानाभ्यां कारणस्य **चिदचिद्वैलक्षण्यमीक्षत्यधिकरणानन्दमयाधिकरणयोः स्थापितम्** ॥

यदि च—अन्वयव्यतिरेकिपरामर्शयोः स्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति हेतुत्वस्वीकारे गौरवात् सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिः स्वीक्रियते, पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्त्वादित्यादावपि पक्षैकदेशे घटादौ साध्यनिरूपितान्वयव्याप्तिग्रहसम्भवात्, गन्धादिलक्षणस्य इतरभेदानुमापकत्वरूपव्यावर्तकत्वसम्भवात्। न्यायमतेऽपि विशेषणज्ञानाभावेन पृथिव्यामितरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासावश्यकत्वादिति—**यामुनादिसिद्धान्तरीतिराद्रियते**; **तदा**—जीवो जगत्कारणनिष्ठभेदप्रतियोगी, आनन्दविशेषाभावात्—इत्यनुमानमेवानन्दमयाधिकरणसिद्धम्। सूचितं चेदं **नेतरोऽनुपपत्तेरितिसूत्रेण** ॥

न्यायपरिशुद्धावपि—ननु यदि केवलव्यतिरेकि न प्रमाणं, लक्षणं किमपि न स्यात्, तस्य तदात्मकत्वात्—**इत्याशङ्क्य** : शरीरमाप्यादिकं न भवति, गन्धवत्त्वात्, घटवदिति—पृथिवीविशेष-

इतरभेदसाधनात् लक्षणत्वम् । ननु—अनेकव्यक्तिसङ्ग्राहकलक्षणे तथा स्यात्, एकव्यक्तिलक्षणे तु कथम्? यथा आकाशादेश्शब्दमात्रवत्त्वादौ—इति चेन्न; आकाशादिशब्दानामपि जातिशब्दत्वात्, कल्पभेदात् बहवो ह्याकाशादयः। ननु—अस्तु तथा तेष्वपि, ईश्वरादिलक्षणं तु कथं? न हीश्वरस्य कल्पभेदात् भेदोऽस्तीति? सत्यं; ब्रह्मादयो नेश्वराः, सकलजगत्सृष्ट्याद्यकारणत्वात्, घटवत्, कालो न प्रकृतिः, महदादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत्; त्रिगुणं कालातिरिक्तं, कालविकाररहितत्वात्, चेतनवत्—इति सर्वत्राप्यन्वयित्वमेव—इति समाहितम् ॥ विस्तृत चैतत् केवलव्यतिरेकिभङ्गवादे ॥

तत्रानन्दमयाधिकरणाभिप्रेतानुमानस्य—कारणं जीवः, शरीरवत्त्वात्, चैत्रादिवदित्यनुमानेन बाधशङ्कायां अप्राकृतसाधारणशरीरवत्त्वस्य हेतुत्वे भगवति व्यभिचारः, प्राकृतशरीरवत्त्वस्यापि जगच्छरीरके तस्मिन् व्यभिचारः। स्वजनककर्मवत्तासम्बन्धेन शरीरत्वस्य हेतुत्वे चासिद्धिः। 'स एष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदितः' इतिश्रुत्या तत्र कर्मसामान्याभावबोधनात् । तत्रत्यपाप्मशब्दस्य 'न सुकृतं दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इतिश्रुत्याऽनिष्टफलजनकत्वावच्छिन्ने शक्त्या तेन पुण्यपापोभयबोधनात्, स्वर्गादिरूपस्य पुण्यफलस्य मुमुक्षुं प्रति अनिष्टत्वात्—इति परिहाराभिप्रायेणान्तराधिकरणं प्रवृत्तम् । ततश्च प्रथमानुमानस्य ईक्षत्यधिकरणोक्तस्याकाशादिश्रुत्या बाधः—इत्याशङ्क्य परिहरति—आकाशाद्यधिकरणत्रयेण ॥

यद्यपि—प्रथमानुमानबाधनिरासकस्याकाशाद्यधिकरणत्रयस्य प्रथमानुमानप्रतिपादकेक्षत्यधिकरणानन्तर्यमेव युक्तम्; न त्वन्तराधिकरणानन्तर्यम्। तथाऽपि—ईक्षत्यधिकरणेनाचेतनसामान्यभेदसाधनानन्तरं चेतनसामान्यभेदसाधनस्य साम्येन बुद्धिस्थतया तदनन्तरमानन्दमयाधिकरणप्रवृत्तिस्ततश्च चेतनभेदसाधनानुमाने बाधशङ्कानिरासका

न्तरधिकरणप्रवृत्तावनन्तरमचेतनभेदसाधनानुमाने श्रुत्या बाधशङ्का-निरासकस्याकाशाधिकरणादेर्बाधनिरासकत्वसाम्यात् अवतारो युक्तः। नैयायिकनये हेत्वभावतद्व्याप्यवत्पक्षयोरसिद्धित्वरयेन सिद्धान्ते साध्या भावतद्व्याप्यवत्पक्षयोरपि बाधत्वस्वीकारेण अन्तरधिकरणपूर्वपक्षोक्तस्य जीवत्वव्याप्यशरीरवत्त्वस्यापि बाधत्वोपपत्तेः; नैयायिकैरपि—बाध-सत्प्रतिपक्षभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति, बाधव्याप्यस्सत्प्रतिपक्षः पृथक्, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशादिति सत्प्रतिपक्षस्य बाधान्तर्भावे युक्तेऽपि मुनिवचनबलात् पार्थक्यम्—इत्यु-क्तत्वात्। अन्तरधिकरणस्य बाधनिरासकत्वमेव, बाधत्वं चानुत्थाय-कत्वाघटितमेव। अतस्साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य बाधत्वोपपत्तिः॥

नन्वेवमपि—जीवत्वव्याप्यशरीरवत्कारणस्य बाधत्वं नोपपद्यते; सिद्धान्ते तत्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः संवलनदशायां संशयाका-रानुमितेस्स्वीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वा-सम्भवात्, वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानमात्रकाले वह्निपरामर्शाभावा-देव अनुमित्यनुत्पत्त्या तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तद्दशायामपि प्रति-बन्धकत्वानावश्यकत्वात्। न्यायपरिशुद्धौ साधारणधर्मविप्रतिपत्ति-भ्यामेव संशय इति संशयकारणं प्रतिज्ञायागृह्यमाणबाधतारतम्य-विरुद्धानेकज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिः। सा च सजातीय-विजातीयाभासरूपद्विचतुरादिज्ञापकभेदात् बहुप्रकारा। प्रत्यक्षतदाभास-विप्रतिपत्तेस्संशयो यथा—चक्षुषा स मुखं प्रतिभाति दर्पणतलं, स्पर्शनेन त्वन्यथा; किमिदं समुखं दुर्मुखं वेति। अनुमानतदाभासविप्रतिपत्ते-स्संशयो यथा—धूमवत्त्वात् पर्वतो वह्निमान्, निरालोकत्वात् अनग्निः, इत्यत्र साग्निरनग्निर्वेति सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितेरुक्तत्वात्—**इति चेन्न**। वह्न्यभावव्याप्यवत्पक्षस्य बाधत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं च विद्यते; परामर्शद्वयसंवलनदशायां तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रामाण्य-

ग्रहे वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धात्तद्दशायां बाधत्वमेव, उभयत्र प्रामाण्यग्रहादिरूपतारतम्याभावे सशयाकारानुमित्युत्पत्त्या तद्दशायां सत्प्रतिपक्षत्वमेवेत्यङ्गीकारात् ॥

अत एव शतदूषण्यां—सत्यादिवाक्यमखण्डार्थं, समानाधिकरणवाक्यत्वात्, लक्षणवाक्यत्वादित्यनुमानयोः— विगीतं वाक्यं विशिष्टार्थपरं, वाक्यत्वात्, व्यधिकरणवाक्यवत्—इत्यनुमानेन बाधस्सत्प्रतिपक्षश्चोक्त. ॥ इदं चानुमानं—"सर्वप्रतीत्यनुगुणत्वात् विशेषणक्लेशरहितत्वाच्चाधिकबलमेवेत्यनेन पूर्वयोर्बाधः प्रतिरोधो वेति समानाधिकरणत्वं लक्षणप्रतिपादकत्वं च अधिकमिति तद्विशेषणराहित्यमेवाधिकबलम्"—इति चण्डमारुते व्याख्यातम् ॥

एवं च—य एषोऽन्तरादित्य इति वाक्ये शरीरवत्त्वसर्वपापोदितत्वाभ्यां जीवपरलिङ्गाभ्यां कारणं जीवस्तद्भिन्नो वेति सन्देहे शरीररूपलिङ्गस्यासञ्जातविरोधितया प्राबल्यात्, आनन्दमयो जीवभिन्नः, शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमाननिरतिशयदशापन्नानन्दवत्त्वात्—इत्यनुमानस्थहेत्वपेक्षया शरीरवत्त्वस्य लघुत्वेन प्राबल्याच्च जगत्कारणं जीवः, शरीरवत्त्वादित्यनेन बाधो युक्त इति बाधवारकान्तरभिकरणानन्तर्यमाकाशाधिकरणस्य युक्तम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् । छान्दोग्ये श्रूयते—"अस्य लोकस्य कागतिरिति, आकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथस्स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य जीवनं भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति, य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसं उद्गीथमुपास्ते ॥" —इति ॥

अत्रोत्कृष्टजीवनादिजनकोपासनीयोद्गीथनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयः परोवरीयस्त्वविशिष्टाकाशः प्रतिपन्नः । परोवरीयांसमुद्गीथमित्यनयोस्समानविभक्तिकत्वेऽपि नाभेदान्वयः; योग्यताविरहात्, परोवरीयांसामिति द्वितीयाया उपासनान्वय्यभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वार्थकत्वात्, प्रकृतेश्च परोवरीयस्त्वविशिष्टाकाशपरत्वादुद्गीथमिति द्वितीयान्तार्थोद्गीथविशेष्यकत्वस्याप्युपासनेऽन्वयात्। तत्र भूताकाशनिरूढाकाशश्रुतिजगत्कारणत्वलिङ्गाभ्यामगृहीतबलतारतम्याभ्यां संशयः, श्रुतेः प्राबल्यमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षः, लिङ्गस्य प्राबल्यमादाय सिद्धान्त.—इति विवेकः ॥

संशयस्तु—कारणवाक्यवेद्यं किमचेतनविशेष आकाशः, उत अचेतनभिन्नमिति **प्रथमः**; महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववानिति विशेषधर्मावच्छिन्नसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावोभयकोटिकसंशयवत् महानसीयवह्नितद्भेदोभयकोटिकसंशयस्यापि सम्भवेन तद्वत् प्रकृतेऽपि तथा संशयोपपत्तेः। तदर्थमाकाशवाक्यं स्पर्शशून्यत्वे सति शब्दवत्त्वरूपतन्मात्रसाधारणाकाशत्वस्य सदादिवाक्यप्रतिपाद्यकारणे विधायकं, उत प्राप्यत्वरूपपरायणत्वस्य तद्विशिष्टप्रकाशमानत्वात्मकयोगार्थस्य वा विधायकमिति **द्वितीयः** ॥

न च—आकाशवाक्यस्य उद्गीथविद्याविधिपरत्वात् न रूढ्यर्थादिविधिपरत्वमिति—वाच्यम्; आकाशवाक्यस्य सद्विद्याप्रतिपन्ने सत्पदार्थे आकाशत्वविधानपूर्वकं कारणीभूताकाशाभेदेन उद्गीथोपासनविधिपरत्वेन उक्तसंशयोपपत्तेः। न चैवमपि—योगार्थरूढ्यर्थयोर्भावाभावरूपत्वाभावेन तदीयविषयितयोः परस्परप्रतिबध्यताप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदकत्वासम्भवेन स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितावत्त्वरूपं संशयत्वं उक्तज्ञानस्य नोपपद्यत इति—वाच्यम्। तद्वत्ताबुद्धिं प्रति

तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां संयोगाभाववत्ताज्ञानस्य संयोगवत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति तन्निवारणाय संयोगविरुद्धविशेषणतासम्बन्धेन संयोगाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्। एवं च—तदभावतदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकप्रकारेण पृथक्पृथगप्रामाण्यज्ञानाभावादिकं निवेश्य प्रतिबन्धकतास्वीकारे गौरवात् तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तद्विरुद्धविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन एकमेव प्रतिबन्धकत्वं उक्तत्रिविधनिश्चयानां कल्प्यते। तदभावत्वतदभावव्याप्यत्वांशे अप्रामाण्यज्ञानाभावादिकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे न निवेश्यते, तथा प्रकारतायां तदभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वं च॥ तथा च—उक्तस्थाणुत्वपुरुषत्वयोरपि तद्विरुद्धसम्बन्धस्य उक्तज्ञाने भानात् निरुक्तसंशयत्वमुपपन्नम्। अत एव स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादेस्सर्वानुभवसिद्धस्य संशयत्वस्य पङ्कजं वा सुधांशुर्वा मुखमित्यादेस्संशयालङ्कारत्वस्य च नानुपपत्तिः॥

ननु—

सिद्धान्ते उक्तविशिष्टविषयितारूपं संशयत्वमिति परिष्कार एव न सम्भवति, नैयायिकमते समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदे मानाभावेन प्रत्येकनिश्चयीयविषयतयोरेव संशये स्वीकरणीयत्वात्, संशयीयविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासम्भवेऽपि सिद्धान्ते संयोगात्मकविषयतायाः ज्ञानभेदेन भिन्नतया संशयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन स्वपदेन तदुपादानासम्भवात्। अथ—संशयाकारानुमितिस्वीकर्तृमते यथा वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य वह्निमत्ताधीप्रतिबन्धकतायां वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, तथा वह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि वह्निमत्ताज्ञानाभाववैशिष्ट्यं निवेशयितुमुचितं; तुल्यन्यायात्। एवं च

वक्ष्यमाणरीत्या सिद्धान्ते परोक्षसंशयस्वीकारेण पर्वते वह्निमत्ताबुद्धि प्रति वह्निविरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते । प्रकारतावैशिष्टयं च स्वनिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्व स्वावच्छेदकावच्छिन्नविरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानाभाववैशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । एवं च वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानाभावविशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानादेरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकतानिर्वाहः । वह्निव्याप्यवत्ताज्ञाने अप्रामाण्यग्रहदशायां वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावत् वह्निसंशयस्यापि वह्निकोट्यंशे अप्रामाण्यग्रहदशाया वह्न्यभावकोट्यंशे प्रामाण्यग्रहदशायां वा वह्निमत्ताधीविरोधित्वमभ्युपगम्यत एव । अत एव बाधग्रन्थे चिन्तामणिकारमते वह्न्यभावांशे प्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितस्य वह्न्यभावसंशयस्यापि वह्निधीप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् बाधगादाधर्यां । तन्निर्वाहाय च प्रतिबन्धकविशेषणाभावप्रतियोगिज्ञाने अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं निवेश्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशज्ञानाभावप्रामाण्यज्ञानान्यतरविशिष्टवह्न्यभाववत्ताज्ञानत्वेन वह्निधीप्रतिबन्धकत्वमङ्गीकार्यम् । तथा च संशयविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निर्वहति—इति चेत् ॥ एवमपि यत्र संशयेऽप्रामाण्यज्ञानादिकं नास्ति तत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च—उक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितावत्त्वस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन लक्षणत्वान्नाव्याप्तिः, अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितघटाद्येकैकसंशयनिष्ठाया उक्तविषयतायास्सौसादृश्यरूपत्वेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयेषु प्रतियोगितासम्बन्धेन सत्त्वात् अयं संशयो घटसंशयत्वेन घटसंशयान्तरसदृश इति व्यवहारादिति—वाच्यम् । एवमपि संशयस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकभावापन्नविषयतयोरेकज्ञाने असम्भवेन सामानाधिकरण्याभावेन एककोट्यंशे अप्रामाण्य-

ज्ञानास्कन्दितसंशयेऽप्युक्तलक्षणासम्भवतादवस्थ्यात् । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकभावापन्नयोरपि विषयितयोर्निश्चयान्तर्भावेणैव विरोधित्वं, न तु संशयेऽपीति नैयायिकमतस्य निर्बीजत्वात् । अन्यथा घटतदभावयोरपि अधिकरणविशेषावच्छेदेनाविरोधापत्तेः ॥ अत एवोक्तं न्यायपरिशुद्धौ—

"मिथस्स्फुटविरोधयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्फुरणं, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः, मिथोविरोधाग्रहणे तयोर्विकल्पो न स्यात् । अत एव डोलावेगवत् अत्र स्फुरणक्रम इत्येके, एकस्मिन्युगपदन्योन्यप्रतिक्षेपकस्य धीविरुद्धत्वात् ॥"—इति॥

अयमर्थः । स्फुटविरोधयोः—भासमानविरोधयोः ; परस्परविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितप्रकारताश्रययोरित्यर्थः ; स्फुरणं—ज्ञानं, परस्परविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितस्थाणुत्वपुरुषत्वनिष्ठप्रकारताकं ज्ञानं संशय इति यावत् । विकल्पो न स्यात्—संशये वाकारोल्लेखो न स्यात् । अत एव—विरोधभानादेव, परस्परविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयोः प्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकभावापन्नयोः प्रकारतयोरेकज्ञाने असम्भवादेवेति यावत् । स्फुरणक्रमः—ज्ञानक्रमः ; अत्र एकस्यैवेन्द्रियसंयोगस्य एकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकज्ञानद्वयजनकत्वं कथमित्याशङ्का डोलावेगवदिति दृष्टान्तेन परिहृता । डोलाप्रसरस्य परस्परोपमर्दकदिग्द्वयसंयोगहेतुवेगद्वयजनकत्ववदिन्द्रिय संयोगस्यैकस्य उक्तज्ञानद्वयजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । एवं च—संशय स्थले ज्ञानद्वयाङ्गीकारात् सामानाधिकरण्यघटितोक्तोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयतावत्त्वरूपं संशयलक्षणं न सम्भवति ॥

—इति चेत् ॥

मैवम् ॥ संशयस्थले ज्ञानद्वयस्वीकारेऽपि ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्वीकारेण कोटिद्वयविषयतयोर्निरूपकतासम्बन्ध-

घटितसामानाधिकरण्याभावेऽपि एककोटिविषयताया निरूपकतासम्बन्धेन अपरकोटिविषयतायाश्च स्वनिरूपितविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन एकस्मिन्नेव ज्ञाने सत्त्वोपपत्त्या उक्तलक्षणनिर्वाहात् ।

यद्वा—स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितविरोधसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्व स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टप्रकारताकत्वं संशयत्वम् । उक्तं च **न्यायपरिशुद्धौ**—

"सामान्यधर्मिग्रहणे अप्रतिपन्नतद्विरोधं प्रतिपन्नमिथोविरोधानेकविरुद्धविशेषणस्फुरणं संशयः ॥" —इति ॥

अत्र सामान्यधर्मिग्रहण इत्यनेन प्रथमसम्बन्धस्य, प्रतिपन्नमिथोविरोधेत्यनेन द्वितीयसम्बन्धस्य, अनेकविशेषणस्फुरणं संशय इत्यनेन तृतीयस्य लाभः; अप्रतिपन्नतद्विरोधेत्यस्य धर्मितावच्छेदकविरोधाविषयकत्वमर्थः । इदं चाहार्यसंशयस्यालक्ष्यत्वाभिप्रायेण तद्वारणाय तत्, तस्यापि लक्ष्यत्वे तु न देयम् । उक्तं **चात्मसिद्धौ यामुनाचार्यैः**—

"चैतन्यस्य विषयेण दृढसंयोगो हि निश्चयः । तस्यैव बहुभिर्युगपद्दृढसंयोगस्संशयः ॥" —इति ॥

अत्र संयोगात्मकविषयताया दृढत्वं स्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितविषयत्वासामानाधिकरण्यं ; सामानाधिकरण्यमपि पूर्ववत् स्वनिरूपितविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन; तेन संशयस्थले ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽपि नानुपपत्तिः । अत्र युगपदिति पदं शैघ्र्यपरमिति न्यायपरिशुद्धावेव व्याख्यातम् ॥

वस्तुतस्तु—स्वनिष्ठानुयोगितावच्छेदकताकत्व-स्वविरोधावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्नानुयोगितावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टसंयोगवज्ज्ञानत्वं संशयत्वमित्यात्मसिद्धिग्रन्थार्थः । सिद्धान्ते द्रव्य-

स्थले ज्ञानसंयोगो विशेष्यता, तत्संयोगानुयोगितावच्छेदकता प्रकारि-तेत्यादेर्विषयतावादे स्फुटमुपपादनात्। अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयीयायपदार्थनिष्ठसंयोगे स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयनिष्ठानुयोगितावच्छे-दकताकत्वस्याङ्गीकारात्, नैयायिकमते विषयतायां व्यधिकरणधर्म-स्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारवत् ज्ञानीयसंयोगानुयोगितायां पुरुषत्वादे-र्व्यधिकरणस्याप्यवच्छेदकत्वाङ्गीकारोपपत्तेः। संयोगे अदृढत्वमपि उक्तोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टत्वमेव। अदृढत्वं च परस्परप्रतिक्षेपका-कारविशेष इति न्यायपरिशुद्धिग्रन्थस्यापि अयमेवार्थः ॥

अथ—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः किं चाक्षुषः, उत मानसः? **नाद्यः**, भूतले घटवदित्याकारकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले कथंचिदुपस्थित-घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मधर्मितावच्छेदकक-तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वस्या-वश्यमङ्गीकरणीयतया लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य क्वाप्यसम्भ-वात्, योगजधर्मातिरिक्तालौकिकसन्निकर्षस्यानङ्गीकारेण तज्जन्य-संशयस्यापि असम्भवात्। **न द्वितीयः**, योगिनां योगजधर्मसहायेन मनसा अतीन्द्रियपदार्थभानार्थं मानसप्रत्यक्षाङ्गीकारेऽपि अयोगिनां तदनङ्गीकारात्। उक्तं च **न्यायपरिशुद्धौ**—

"मानसप्रत्यक्षमस्मदादीनां नास्त्येवेति वृद्धसम्प्रदायः, आत्म-स्वरूपस्य तद्धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् सुखदुःखेच्छा-द्वेषप्रयत्नानां तद्धेतुतया अभिमतज्ञानविशेषानतिरेकस्य वेदार्थ-सङ्ग्रहे समर्थितत्वात् नित्यत्वाणुत्वादिविशिष्टात्माद्यनुभवस्य शास्त्रादिसिद्धत्वात् पूर्वानुभवादिज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वात्, आत्मसुखादिव्यतिरिक्तबाह्यविषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्ष-प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शास्त्रयोन्यधिकरणभाष्यस्यान्वारोहेणापि उपपत्तेः॥"—इति॥ —**इति चेन्न**॥

तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः संशयातिरिक्तज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकतास्वीकारेण लौकिकसन्निकर्षजन्यचाक्षुषादिसंशयस्यापि सम्भवेन संशयात् पूर्वं कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेन संशयस्य उभयकोट्यंशेऽप्यलौकिकत्वमेवेति नैयायिकशपथस्यायुक्तत्वात् ।

उक्ताभिप्रायेणैव **चण्डमारुते** द्वितीयस्कन्धे—"संशयत्वं जातिविशेषः । न च चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यं ; कत्वादिव्याप्यतारत्वादिवत् चाक्षुषत्वादिव्याप्यसंशयत्वजात्यभ्युपगमे दोषाभावात् ॥"

—इत्युक्तम् । अतस्सन्निकृष्टकोट्यंशे प्रत्यक्षात्मकं असन्निकृष्टकोट्यंशे च स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेव संशयः । ज्ञानद्वयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः प्रागेवोक्तः ॥

नन्वेवमपि—कारणवाक्यप्रतिपाद्यं आकाशः, उत अचेतनभिन्नमिति संशयः किंरूपः, चाक्षुषत्वमानसत्वयोरसम्भवात्—इति चेत् । अनुमित्यात्मकः शाब्दानुमित्युभयात्मको वेति गृहाण, 'भूताकाशे प्रसिद्ध्यतिशयपरायणत्वाद्यनुपपत्तिभ्यां संशयः' इति टीकोक्त्या उभयव्याप्यवत्ताज्ञानसम्पादनात् अनुमित्यात्मकत्वप्रतीतेः, आकाशपदरूढ्या आकाशविषयकशाब्दबोधस्य परायणत्वलिङ्गेन चेतनानुमितेश्च सम्भवेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकशाब्दानुमित्युभयात्मकस्य संशयस्योपपत्तेः । अथवा आकाशवाक्यस्य सदादिवाक्येनैकवाक्यत्वाङ्गीकारेण सदाकाश ईक्षणवच्चेति बोधे जायमाने ईक्षणरूपार्थसामर्थ्येनाचेतनभेदस्यापि भानसम्भवेन सदाकाशः अचेतनभिन्नं वेति शाब्दबोधात्मक एव संशयः । न च—अर्थसामर्थ्येन भानं नाम लिङ्गाधीनविषयता, एवं च शाब्दबोधस्यार्थसामर्थ्यसिद्धपदार्थांशेऽनुमितित्वमेव, न शाब्दत्वमिति—वाच्यम्; तदंशे अनुमिनोमीत्यनुभवाभावेन शाब्दयामीत्यनुभवेन च तदंशेऽपि शाब्दत्वाभ्युपगमात् ॥

न च–स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिज्ञानदशायां संशयादर्शनेन विशेषदर्शनस्य संशयविरोधितया अचेतनभेदव्याप्येक्षणादिज्ञान-दशायां न संशय इति–वाच्यम्; प्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितस्यैव विशेषदर्शनस्य संशयविरोधितया विरुद्धोपस्थापकसामग्रीस्थले प्रामाण्याग्रहात् उक्तेक्षणवत्ताज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वात्। अनुमितिजनकत्वं तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमात्रेणोपपद्यते। अत एव **न्यायपरिशुद्धौ**–अगृह्यमाणबलतारतम्यविरुद्धानेकवत्त्व-ज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिरिति–प्रतिपादितमिति बोध्यम् ॥

एवं च–संशये कोट्योर्विरोधभानस्याङ्गीकारात् कारणवाक्यवेद्यमाकाशः उत अचेतनभिन्नमित्यस्य संशयत्वोपपत्तेः तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तद्विरोधावच्छिन्नसंसर्गताकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव श्रीभाष्यादौ सार्वज्ञ्यादिबोधकवाक्यानां निर्गुणवाक्यविरोधित्वाभिधानं, नित्यो नित्यानां द्वासुपर्णेत्यादेरभेदश्रुतिविरोधित्वाभिधानं, अस्मिन्नधिकरणेऽप्यचेतन-भेदसाधकानुमानस्याकाशश्रुत्या बाधाभिधानं च–उपपन्नं; तार्किका-दिरीत्या गुणसामान्याभावादिधीप्रतिबन्धकज्ञानजनकत्वरूपविरोधा-भावेन यथाश्रुते असङ्गतेः। इत्थं च प्रथमसंशये आकाशरूपाचेतन-त्वाचेतनसामान्यभेदोभयकोटिकत्वाभिधानं तार्किकरीत्या। सिद्धान्ते त्वाकाशत्वाचेतनभेदोभयकोटिकत्वमपि सम्भवतीति बोध्यम् ॥

अत्र आकाशाधिकरणे पूर्वपक्षः ईक्षणलिङ्गेन कारणवाक्यवेद्यस्या-चेतनभेदसाधनं न सम्भवति, कारणोद्देशेन आकाशत्वविधायकेन आकाशादेवेत्यादिना बाधात्, श्रुतिलिङ्गयोर्मध्ये श्रुतेर्बलवत्त्वेन तज्जन्य-बोधस्य प्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितत्वेनोक्तानुमितिप्रतिबन्धकत्वसम्भवात् अग्निहोत्रं जुहोतीतिवाक्यविहितस्याग्निहोत्रस्य देवतोद्देशेन द्रव्य-त्यागात्मकयागघटितहोमरूपस्य द्रव्यसामान्यघटितत्वेन सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षासत्त्वेन दध्ना जुहोतीति वाक्यमुक्तहोमघटकद्रव्ये तादात्म्येन

दधि समवायेन दधित्वं वा विधत्त इति यथा स्वीक्रियते, तथा सदेव सोम्येदमग्र इत्यादिकारणवाक्यप्रतिपन्नसत्पदार्थस्यापि सामान्यरूपत्वेन विशेषाकाङ्क्षासत्त्वेन कारणोद्देशेन आकाशवाक्यं आकाशं आकाशत्वं वा विधत्त इति स्वीकार्यम्। न च–इदं वाक्यं कारणोद्देशेन प्राप्यत्व-विधिपरं, अस्य लोकस्य का गतिरिति प्राप्यस्यैव पृष्टत्वात्। अन्यथा पञ्चम्यर्थकारणोद्देशेनाकाशत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेः, एकसुबन्त-घटकपदयोरुद्देश्यविधेयोभयाबोधकत्वरूपैकप्रसरतायास्सिद्धान्तसिद्ध-त्वादिति–वाच्यम्। "का साम्नो गतिरिति, स्वर इति होवाच।

स्वरस्य का गतिरिति, प्राण इति होवाच। प्राणस्य का गतिरिति, अन्नमिति होवाच। अन्नस्य का गतिरिति, आप इति होवाच। अपां का गतिरिति, असौ लोक इति होवाच।

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच"—इत्यत्र गतिशब्दस्य कारणपरतया तत्प्रायपाठेनास्य लोकस्य का गतिरित्यत्रापि गतिशब्दस्य कारणपरत्वौचित्येन प्राप्यपरत्वासम्भ-वात्; साम्नः स्वरज्ञानजन्यत्वेन ज्ञायमानस्वरस्यापि तत्र, स्वरस्य शब्दात्मकतया वायुगुणत्वेन तत्र प्राणस्य, प्राणे चान्नस्य, तस्मिश्च वृष्टेः, तत्र मेघाद्याश्रयोर्ध्वलोकस्य, मेघादिवृष्टिसामग्रीसम्पत्तेः एतल्लो-कस्थयज्ञादिजन्यत्वेन तादृशसामग्रीसम्पत्तौ यज्ञादिद्वारा एतल्लोकस्य-कारणत्वात्, अस्य लोकस्य का गतिरित्यस्य एतल्लोककारणजिज्ञा-साविषयीभूततादृशकारणत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नमित्यर्थात् किंपदस्य जिज्ञासाविषयसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यधर्मावच्छिन्ने शक्तेः; तादृशजिज्ञासानिवर्तकस्योत्तरस्य कारणत्वव्याप्याकाशत्वविधाय-कत्वोपपत्तेः। "लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ति, हिरण्यमालिनः प्रचरन्ति, सप्तदशारत्निर्वा वाजपेयस्य यूपः"–इत्यादौ उष्णीषमाला-रत्न्युद्देशेन लोहितत्वहिरण्यत्वसप्तदशत्वानां विधेः पूर्वतन्त्रसिद्ध-

तया एकसुबन्तबोध्ययोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नास्तीति नियमासिद्धेः, सति तात्पर्ये तथा बोधाभ्युपगमात्॥ न च—सदेवेत्यादि-कारणवाक्यघटकसत्पदार्थस्याकाशत्वे तत्रेक्षणाद्यनुपपत्तिः, व्यापकस्य चेतनत्वस्याभावे व्याप्यस्येक्षणादेरसम्भवादिति—वाच्यम्। तत्र ईक्षति-धातोः गौणत्वाङ्गीकारात् दुःखाभाववति प्रधाने निरतिशयानन्दवत्त्व-रूपानन्दमयत्वस्याप्यौपचारिकत्वात्। न चेक्षत्यादीनां अनेकेषां गौणत्वकल्पनापेक्षया आकाशपदस्य यौगिकत्वमुचितमिति—वाच्यम्। योगाद्रूढिपूर्विकलक्षणायाः बलीयस्त्वस्य प्रोद्गात्रधिकरणसिद्धतया आकाशपदस्य योगाङ्गीकारापेक्षया ईक्षत्यादेर्लक्षणाया एव युक्तत्वात्; तस्मिन्नधिकरणे हि "प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य" इति—मन्त्रे उद्गातॄणां चमस. प्रैत्वित्यर्थके उद्गातृपदशक्यार्थस्य बहुत्वासम्भवात् उच्चैर्गायन्तीत्युद्गातार इति सामगानकर्तृत्वरूपप्रस्तो-त्रादिसाधारणधर्मावच्छिन्ने योगस्य लक्षणाया वा कल्पनस्यावश्यकत्वे तत्र च योगाङ्गीकारे प्रकृतिप्रत्ययजन्योपस्थितिद्वयस्य प्रत्ययार्थ-धर्मकप्रकृत्यर्थबोधे तथाविधप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारज्ञानस्य च हेतु-तायाः कल्पनीयतया तदपेक्षया लक्षणापक्षे तज्जन्यसामगानकर्त्रुप-स्थितेः एकस्या एव तद्बोधे हेतुत्वकल्पने लाघवात्। एवं भिन्नविषय-कप्रत्यक्षादिकं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां योगशक्तिजन्योप-स्थितिद्वयस्य सामग्रीकोटौ निवेशनीयतया तथाविधोपस्थितिद्वयस्य योग्यताज्ञानस्य च परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण यत्र प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कं तत्र लक्षणाजन्योपस्थितियोग्यता-ज्ञानयोः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण द्वयमिति रीत्याऽपि-लक्षणापक्षे लाघवमभिप्रेत्य लक्षणापक्षस्सिद्धान्तितः। एवं च—प्रकृते ऽपि आकाशपदस्य योगस्वीकारापेक्षया ईक्षत्यादीनां लक्षणाकल्पनं युक्तम्। न चानेकपदलक्षणापेक्षया आकाशपदस्यैकस्य योगाङ्गी-

कारो युक्त इति वाच्यम् । "आकाश इति होवाच, आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशोह्येवैभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणं, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता प्राणश्च हास्मै तदाकाशं चोचुः" इति वाक्यस्थानां बहूनां चाकाशपदानां योगकल्पनस्य सिद्धान्तेऽपि सत्त्वात् । तथा च–आकाशपदरूढेरावश्यकतया रूढ्यर्थतावच्छेदकाकाशत्वेन बाधात् ईक्षणेनाचेतनभेदसाधनं न सम्भवति । उक्तं च **टीकायां**—

"कारणविशेषे आकाशादिपदश्रुत्या अवगते सति लिङ्गात्स-द्विरुद्धनिश्चयोऽनुपपन्नः"॥ —इति ॥

अस्माच्च टीकावाक्यात् बाध इति पूर्वपक्षो युक्तः ॥

वस्तुतस्तु—श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतेर्बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे स्थापितम् । तथा हि–"कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषः" इति मन्त्रे इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपमिन्द्राङ्गत्वग्राहकं लिङ्गमस्ति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति गार्हपत्याङ्गत्वबोधिका श्रुतिश्चास्ति । यद्यप्युदाहृतश्रुतौ मन्त्रविशिष्टोपस्थानस्य गार्हपत्याङ्गत्वबोधने मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गभूतोपस्थानाङ्गत्वमेव प्रतीयते, न तु तस्य गार्हपत्याङ्गत्वम् । तथापि सम्बोधनविभक्तिबलेन समीपस्थितिरूपोपस्थानस्य प्राप्तत्वेन मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वमेव तच्छ्रुत्यभिप्रेतमिति कल्प्यते । तथा च गार्हपत्याङ्गत्वबोधकश्रुतीन्द्राङ्गत्वबोधकलिङ्गयोः विरोधे द्वयोस्समबलत्वमिति **पूर्वपक्षः** । न च–साक्षादङ्गत्वबोधकश्रुत्यपेक्षया अयं मन्त्रः इन्द्राङ्गत्वबोधकश्रुतिमान् इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यवत्त्वादिति श्रुत्यनुमानद्वारा अङ्गताबोधकस्य लिङ्गस्य विलम्बितधीजनकत्वेन दौर्बल्यमिति–वाच्यम् । अयं मन्त्रः इन्द्राङ्गत्ववान्, उक्तसामर्थ्यवत्त्वात्–इति साक्षादेवाङ्गत्वानुमितिजनकत्वसम्भवे श्रुतिं कल्पयित्वा तथाङ्गत्वसाधनस्यायुक्तत्वात् । अतः उभ

रपि तुल्यबलत्वात् प्रतिप्रधाना गुणावृत्तिरिति न्यायेन गार्हपत्येन्द्रयोः द्वयोरप्ययं मन्त्रस्समुच्चयेनाङ्गम्। अस्तु वा लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकतया प्रबलदुर्बलभावः, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायेन मन्त्रस्याङ्ग्याकाङ्क्षायाः श्रुत्यैव निरसनीयत्वात् । तथाऽपि अनुमित-श्रुत्यां इन्द्राङ्गत्वमवर्जनीयं, पर्वतादौ प्रबलप्रत्यक्षसिद्धरूपादिकत्व-स्येव दुर्बलानुमानसिद्धवह्निमत्त्वस्यापि दुरपह्नवत्वात् । न च—कदा-चनेत्यादिमन्त्रस्य ऐन्द्येत्यादिप्रत्यक्षविनियोगश्रुतिसत्त्वेन विनियोग-श्रुत्याकाङ्क्षाविरहात् इन्द्राङ्गताबोधकश्रुत्यनुमान न सम्भवति, सिषाध-यिषारूपपक्षताया अभावादिति—वाच्यम् ; मन्त्रस्य विनियोगश्रुत्या-काङ्क्षाविरहेऽपीन्द्रस्य स्वस्मारकमन्त्राकाङ्क्षासत्त्वेन सिषाधयिषानिर्वा-हात्—इति प्राप्ते, न तावल्लिङ्गं स्वतः प्रमाणं। वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृत्या वेदस्यैव क्लृप्तस्यानुमानिकस्य वा धर्मबोधकत्वनियमात्, अङ्ग-त्वस्य च तज्जन्यापूर्वजनकापूर्वजनकतारूपस्य धर्मघटितत्वादङ्गत्ववाचि-पदकल्पनानुकूलायाः श्रुतपदार्थनिष्ठयोग्यताया एव लिङ्गत्वरूपत्वाच्च॥

यद्यपि—अङ्गत्वकल्पनानुकूलैव सा लिङ्गमिति वक्तुं शक्यत्वा-द्वेदप्रयोज्यबोधविषयश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणसम्भ-वाच्च न लिङ्गेन श्रुत्यनुमानमावश्यकम् । **तथाऽपि**—साक्षादङ्गत्वानु-मिति जनकत्वमपि लिङ्गस्य न सम्भवति ; श्रुत्या गार्हपत्यरूपाङ्गि-बोधनेनाङ्ग्याकाङ्क्षाविरहेण पक्षताविरहात् । इन्द्रस्य स्मारकाकाङ्क्षा-सत्त्वेऽपि ध्यानाद्युपायान्तरेणापि तन्निवृत्तिसिद्धेरेतन्मन्त्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात् एतन्मन्त्रविशेष्यकेन्द्राङ्गत्वानुमितिर्न सम्भवत्येवेति कदाचनेति मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमेव । न चैवं—मन्त्रगतेन्द्रशब्दस्य यज्ञसाधनसादृश्यादिदिधात्वर्थानुसाराद्वा जघन्यवृत्त्याश्रयणात् गौरव-मिति—वाच्यम् ; श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगसिद्धावस्य गौरवस्य फल-मुखत्वेन अदोषत्वादिति बलाबलाधिकरणतात्पर्यम् ॥

एवं च—सदेवेत्यादिश्रुतौ सत्पदार्थस्य सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षा-सत्त्वेन ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वेनाचेतनभेदादिरूपविशेषबोधकश्रुति-कल्पनद्वारा साक्षाद्वा ईक्षणादिलिङ्गानां विशेषसाधकत्वं वाच्यम् । आकाशश्रुत्या विशेषाकाङ्क्षानिवृत्तेरुक्तलिङ्गस्य विशेषसाधकत्वं न सम्भवति । सत्पदस्याकाशश्रुत्या विशेषपरत्वे निश्चिते ईक्षत्यादीनां लक्षणाकल्पनं च फलमुखत्वान्न दोषः । तथा च—सिषाधयिषारूपपक्ष-ताविरहात् अचेतनभेदानुमानं न सम्भवतीति शङ्कावारकत्वमेवास्या-धिकरणस्येति पक्षताविरह इति—पूर्वपक्षः। उक्तं च श्रीमति भाष्ये—

> "यदि हि साधारणशब्दैरेव सदादिभिः कारणमभ्यधायिष्यत, ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरचेष्यत। आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्वाभाव्यात् निर्णेतव्यमस्ति ॥" —इति ॥

सामान्यशब्देनाभिधाने विशेषाकाङ्क्षया सिषाधयिषारूपपक्षतासत्त्वेन चेतनविशेषानुमितिर्भवेत् । आकाशशब्देन विशेषनिश्चयसत्त्वेन पक्षताविरहान्नानुमानं युक्तमित्यर्थः ॥

न च—आकाशवाक्येन विशेषविधिं स्वीकृत्य ईक्षणादीनां गौणत्व-कल्पनापेक्षया 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यनेन विशेष-विधिस्वीकारो युक्त इति—वाच्यम्; आत्मशब्दस्य जीवेश्वरसाधारणस्य मृदात्मको घट इत्यादिप्रयोगेणाचेतनसाधारणस्य च विशेषसमर्प-कत्वायोगात् । न च—आत्मन आकाशस्सम्भूत इत्याकाशस्य कार्य-त्वोक्त्या आकाशशब्दस्य कारणविशेषसमर्पकत्वं न सम्भवतीति—वाच्यम् ; अत्रत्याकाशपदस्य भूताकाशपरत्वात्, कारणवाक्यघट-काकाशपदस्य च तन्मात्ररूपसूक्ष्माकाशपरत्वेनाविरोधात् । तथा च—आकाशादेवेत्यादिवाक्येन शब्दतन्मात्रमेव विधीयत इति चेतनविशे-षस्य कारणत्वमयुक्तम् । अयमत्र निर्गलितार्थः—आकाशश्रुत्या ईक्षणादिलिङ्गानां बाध इति पूर्वः पक्षः—इति ॥

ननु—अत्र श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वं नाम न तावत् ईक्षणादिलिङ्ग-जन्यानुमितिप्रतिबन्धकं यत् कारणविशेष्यकाकाशत्वप्रकारकज्ञानं तज्जनकत्वमिति युक्तम्, अचेतनभेदविषयकानुमितिं प्रति आकाशत्वज्ञानस्य तदभावाद्यनवगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वायोगात् ॥ न च—आकाशत्वज्ञानस्याचेतनभेदविरुद्धसम्बन्धावच्छिन्नाकाशत्वप्रकारकतया तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः—इति वाच्यम् । तथाऽपि आकाशादेवेत्यादेः केवलस्वरूपसम्बन्धेनाकाशत्वप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि उक्तविरोधावच्छिन्नसंसर्गताकबोधजनकत्वाभावेन बाधकत्वासम्भवात् विरोधावच्छिन्नसम्बन्धेन तदवच्छिन्ने आकाशपदस्य शक्तिविरहात् ॥ न च—अयमाकाश इति वाक्यजन्यबोधानन्तरं चेतनत्वसंशयानुदयेन तादृशसम्बन्धभानावश्यकतया तथाविधसम्बन्धेनाकाशत्वावच्छिन्न एव शक्तिरावश्यकीति—वाच्यम् । तथा सति तद्बोधानन्तरं घटत्वपटत्वकुड्यत्वादिसंशयानामपि अनुदयेन तत्तद्विरोधघटितसम्बन्धेनाकाशत्वावच्छिन्नेऽपि शक्तिस्वीकारापत्त्या शक्त्यानन्त्यापत्तेः ॥ न च—आकाशत्वं चेतनभेदव्याप्यमित्युद्बुद्धसंस्कारसत्त्वात् तद्विशिष्टाकाशत्वज्ञानत्वेन तस्य चेतनत्वज्ञानप्रतिबन्धकता, एवं घटत्वादिज्ञानेऽपि तदवच्छिन्नभेदव्याप्यत्वविषयकसंस्कारविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकता, यद्वा आकाशत्वे यद्यद्धर्मावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वप्रकारकसंस्कारो वर्तते, आकाशत्वसम्बन्धे तत्तद्धर्मविरोधो भासत इति स्वीकृत्य तादृशविरोधावच्छिन्नसंसर्गताप्रधीत्वेनैव तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वमुपेयते, एवं च चेतनभेदविषयकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानजनकत्वमाकाशश्रुतेरुपपन्नमिति—वाच्यम् । तथा सतीक्षणादिमत्ताज्ञानस्याप्याकाशभेदव्याप्यमीक्षणादिकमिति संस्कारविशिष्टत्वेनाकाशत्वविरुद्धससर्गावगाहिज्ञानत्वेन वाऽऽकाशत्वप्रकारकधीप्रतिबन्धकतासम्भवेन लिङ्गस्यैव विनिगमनाविरहेण श्रुतिबाधकता-

पस्या पूर्वपक्षानुत्थितेः ॥ न च—लिङ्गविरोधेनाकाशश्रुतेर्बोधगनकत्वाभावे तस्याप्रामाण्यापत्तिर्दोषः, श्रुतिविरोधेन ईक्षणलिङ्गस्यानुमितिजनकत्वाभावे च न कश्चिद्दोष इति विनिगमकसत्त्वात् श्रुत्यैव लिङ्गबाध इति पूर्वपक्षोदय इति—वाच्यम् । ईक्षणविरुद्धसंसर्गावगाहिन आकाशत्वज्ञानस्य ईक्षणवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया श्रुत्या लिङ्गबाधेऽपि तदैक्षतेति श्रुतेर्बोधजनकत्वाभावेनाप्रामाण्यापत्तिसाम्यात् । इयांस्तु विशेषः—लिङ्गेन श्रुतिबाधे एकस्या आकाशश्रुतेरप्रामाण्यं, श्रुत्या लिङ्गबाधे च सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वानन्दमयत्वाद्यनेकश्रुतीनां अप्रामाण्यमिति महान् दोषः ॥ न च—सार्वज्ञ्यादिश्रुतेर्गौणार्थविषयकबोधजनकत्वसम्भवात् नाप्रामाण्यमिति—वाच्यम् ; आकाशश्रुतेरपि तत्सम्भवात् ॥ एवं च—ईक्षणादिलिङ्गजन्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानजनकत्वरूपं लिङ्गबाधकत्वं अभ्युपगम्य न पूर्वपक्षावतारो युक्तः, नापि तादृशानुमितिजनकसिषाधयिषारूपपक्षताविघटकत्वरूपलिङ्गबाधकत्वं श्रुतेरभ्युपगम्य तदवतारे घनगर्जितेन मेघानुमित्यादिस्थले व्यभिचारेण तस्याः पक्षतात्वायोगात् ॥ न च—तत्रापि फलानुरोधात् सिषाधयिषा कल्प्यते, नैयायिकैरपि लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्या नाशस्थले फलानुरोधेन सिषाधयिषान्तरं कल्पयित्वैवानुमितिनिर्वाहाङ्गीकारात् ; अत एवोक्तं **न्यायपरिशुद्धौ**—"सिषाधयिषितधर्मविशिष्टधर्मी पक्ष." इति- इति वाच्यम् । श्रुत्या आत्मनिश्चयवतोऽपि अनुमितिर्जायतामितीच्छावशात् मननात्मकानुमितेरङ्गीकारवत् सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षायाः आकाशश्रुत्या निरासेऽपि श्रुत्यन्तरविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छासम्भवात् एकलिङ्गेनानुमितेऽपि लिङ्गान्तरेणानुमितिर्जायतामितीच्छया अनुमितेरेकविषयेऽनेकहेतूपन्यास कुर्वतस्सूत्रकारस्य सम्मततया कथं चिद्विषयसिद्धावपि विशेषान्तरमादाय इच्छासम्भवात्,

येन पुंसा आकाशश्रुतिर्न दृष्टा तस्याचेतनभेदबोधकश्रुत्यनुमानसम्भवाच्च ॥ अथैवं—विरोधाधिकरणविरोधः, तत्र हि 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत्' इति श्रुतिविरुद्धाया अपि औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्वारं, स्मृतित्वेन श्रुतिमूलकत्वानुमानात् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधस्य ग्रहणाग्रहणादिश्रुतिषु बहुशो दर्शनेनानैकान्त्यात् प्रामाण्याभावसाधकत्वानुपपत्तेरिति—पूर्वपक्षं कृत्वा ; सर्वत्र धूमदर्शनानन्तरं व्याप्तिस्मरणेऽपि जिज्ञासाविरहेऽनुमित्यनुदयात् परोक्षज्ञानमात्रेऽनुमित्यर्थापत्तेरेव वा जिज्ञासायाः कारणत्वमुपेयते । अतः स्पर्शश्रुत्या वेष्टनाभाववत्त्वेनौदुम्बर्या निश्चितत्वेन वेष्टनविषयकजिज्ञासाविरहेण स्मृत्या न मूलश्रुत्यनुमानसम्भव इति स्मृतेरप्रामाण्यमिति भाष्यकारेण शबरस्वामिना सिद्धान्तितम् । भवदुक्तरीत्या तत्रापि मूलश्रुत्यनुमानसम्भवेन वेष्टनस्मृतेः प्रामाण्योपपत्तिः—इति चेन्न ॥ तत्र वार्त्तिककारेण भाष्यमतं दूषयित्वा मूलश्रुत्यनुमानमङ्गीकृत्य वेष्टनस्मृतेः प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन यावच्छ्रुतिदर्शनं अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमित्यर्थे तदधिकरणतात्पर्योपवर्णनेन तद्विरोधाभावात् । तस्मात् श्रुतेः पक्षताविघटकत्वमपि न सम्भवति ॥ —इति ॥

मैवम् । श्रुतिर्नाम—अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकानुपपत्तिज्ञानाजन्यशक्तिग्रहजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविषयकोपस्थितिजनकः शब्दस्तद्धर्मावच्छिन्ने, गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहश्रुतित्ववारणाय जनकान्तमुपस्थितिविशेषणं ; गवादिशब्दस्य गच्छतीति व्युत्पत्तिलभ्यगमनाश्रयत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितिजनकत्वात्तद्धर्मावच्छिन्ने श्रुतित्ववारणायानुपपत्तिज्ञानाजन्येति शक्तिग्रहविशेषणम् । रूढ्यर्थबाधानन्तरमेव योगार्थशक्तिज्ञानात् न तत्रातिव्याप्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यधर्मप्रतिपादको वेदघटकश्शब्दः, तत्प्रतिपाद्यतादृशधर्मो वा तद्धर्मावच्छिन्ने लिङ्गम् ; न तु तद्धर्मावच्छिन्न-

व्याप्यसामान्यात्मकमनुमानं, तस्य दुर्बलत्वात् । किन्तु श्रुतेर्दुर्बलं वाक्याच्च प्रबलं वैदिकं लिङ्गम् । तच्च द्विविधं—एकपदात्मकमनेकपदात्मकञ्चेति । तत्राद्यं यथा—तल्लिङ्गादित्यादौ परोवरीयस्त्वादिकं, द्वितीयं यथा—तत्रैव सर्वभूतकारणत्वम् ॥

यत्तु—परोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिकारकत्वेन विहितं यत् तत्त्वं तदङ्गत्वं, स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां करणत्वेन विध्यन्वयात् यागे लक्षणसमन्वयः, प्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां प्रयाजादेः करणत्वेन विध्यन्वयात् प्रयाजादावपि सद्द्रव्यगुणकर्तृकालदेशादौ प्रयाजाद्युद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वात्तत्रापि लक्षणोपपत्तिः । निरुक्ताङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकश्शब्दः श्रुतिः । सा च द्वितीयातृतीयादिविभक्तिरूपा कृदन्तनिष्ठा, तृजादिव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्येनेति; तस्य कारकत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचित्वाभावान्नातिव्याप्तिः । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ द्वितीयाया उद्देश्यत्वरूपशेषित्ववाचकत्वात् तृतीयायाश्च कारकत्वरूपशेषत्वबोधकत्वात् लक्षणसङ्गतिः। लिङ्गं नाम—अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनानुकूलयोग्यता ; यथा स्रुवेणावद्यतीत्यत्र स्रुवनिष्ठाद्रवपदकल्पनानुकूला, एवं मन्त्रेषु स्वार्थप्रवृत्त्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनानुकूला स्ववृत्तिकारकत्ववाचिपदानुकूला च योग्यता लिङ्गम्। तच्च द्विविधं--वस्तुसामर्थ्यरूपं शब्दसामर्थ्यरूपं च । तत्र स्रुवेणेत्यादौ आद्यं, बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादौ लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं द्वितीयम्—इति **मीमांसकैरुक्तम् ॥ तदपि**—अङ्गत्वप्रमाणभूतश्रुत्यादीनामेव लक्षणं, तेषामेव प्रकृतत्वात् ; अस्मदुक्तं तु श्रुत्यादिसामान्यलक्षणमिति न विरोधः। श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वमपि लिङ्गजन्यानुमितौ अप्रामाण्यग्राहकत्वमेव.

कदाचनेत्यादिमन्त्रगतेन्द्रप्रकाशकत्वरूपलिङ्गजन्यानुमितौ ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति श्रुतेरप्रामाण्यग्राहकत्वात् । न च–विनिगमनाविरहेण लिङ्गस्यैव श्रुतिजन्यबोधे अप्रामाण्यग्राहकत्वरूपं श्रुतिबाधकत्वमेव लिङ्गस्यास्त्विति–वाच्यम् । अविलम्बेनाङ्गत्वबोधिकायाः श्रुतेर्विलम्बेन तद्ग्राहकेण लिङ्गेन बाधायोगात् अविलम्बितधीजनकस्य बलवत्त्वात्, अन्यथा वह्नावौष्ण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यापि तदभावग्राहकेणानुमानेन बाधापत्तेः । उक्तं च **पार्थसारथिमिश्रैः**—

'"प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम् ।
शीघ्रमन्दरगामित्वात् तथैव श्रुतिलिङ्गयोः ॥" —इति ॥'

न च–तदैक्षतेत्यादीनामपि तत्तदर्थे श्रुतित्वात् कथमेकया आकाशश्रुत्या बहुश्रुतीनां बाध इति–वाच्यम् । चैत्रस्सर्वज्ञो महापण्डितो धार्मिक इत्यादौ धर्मिवाचकचैत्रपदस्य यथाश्रुतार्थपरिकल्पनं स्वीकृत्य धर्मवाचकानां यथासम्भवं सङ्कोचकल्पनस्य दर्शनेन आकाशश्रुत्या ईक्षणादिश्रुतीनां बाधोपपत्तेः । एवं लिङ्गजन्यानुमितिजनकसिषाधयिषाविघटकत्वमपि श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वं, शाब्दीह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायेन सदेवेत्यादिसामान्यज्ञानजन्यविशेषाकाङ्क्षायाः श्रुतिविषयकानुमितौ हेतुत्वेऽप्युत्थाप्याकाङ्क्षायाः श्रुत्यनुमितिहेतुत्वाभावात्, अन्यथा परार्थानुमितौ सिद्धसाधनस्यादोषत्वापत्तेः, तत्राप्येतदुत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टानुमितिर्जायतामितीच्छासम्भवात् । परानुमितावुत्थिताकाङ्क्षाया एव पक्षतात्वावश्यकत्वात् । उक्तरीत्या श्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वात् कारणस्याचेतनभेदसाधनानुमानमयुक्तमिति–**पूर्वपक्षस्सम्भवत्येव** ॥

ननु–एवं आत्मन आकाश इति श्रुतौ कार्यत्वरूपलिङ्गश्रवणात् कारणत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य सूक्ष्मस्थूलदशाभेदेन परिहाराभिधानं भाष्ये नोपपद्यते, कारणत्वश्रुतेः कार्यत्वलिङ्गेन बाधायोगात् ।

प्रत्युत श्रुत्यैव ईक्षणादिलिङ्गबाधवत् कार्यत्वलिङ्गबाधस्यापि वक्तव्यत्वात्–इति चेन्न। तदैक्षतेत्यादीना स्वार्थबोधकत्वासम्भवेन गौणार्थकत्वेऽपि सम्भूतशब्दस्य गौणार्थकत्वे वाय्वादावप्युत्पत्त्यसिद्ध्यापत्त्या गौणार्थकत्वमपि न युज्यत इत्यधिकाशङ्कया सम्भूतत्वलिङ्गे पृथक् पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुपपत्तेः । यद्वा–आकाशकारणत्वश्रुत्या एकया कारणविषयात्मश्रुत्याकाशविषयसम्भूतत्वलिङ्गयोः कथं बाध इति शङ्कायाः, आत्मशब्दस्य स्वरूपेऽपि रूढिसत्त्वात् सम्भूतपदसमानाधिकरणाकाशशब्दस्य स्थूलपरत्वादुभयोरपि न बाध इत्यभिप्रायेण समाधानस्य च सङ्गतेः । न च–आत्मन आकाश इति आत्मपदश्रुतिबाधो दुर्वार एव, अनुपपत्तिज्ञानं विना आत्मपदजन्योपस्थितिविषयस्य शरीरप्रतिसम्बन्धिरूपार्थस्य त्यागात् स्वरूपाद्यर्थान्तराणां अनुपपत्तिग्रहदशायामेव उपस्थाप्यत्वादिति–वाच्यम्, अस्मिन् प्रकरणे, अयमात्मा, आकाश आत्मा, आदेश आत्मा, योग आत्मेति आत्मपदेन शरीरभिन्नस्यैव ग्रहणेनानुपपत्तिज्ञानासहकृतपदजन्योपस्थितिविषयत्वरूपप्रसिद्धत्वस्य जीवादावभावेन तत्त्यागस्य श्रुतिबाधत्वायोगात् ॥

नन्वेवमपि—'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', 'एको ह वै नारायण आसीत्', 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजास्सृजेयेति', 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति', 'तद्विष्णोः परमं पदं', 'स उत्तमः पुरुषः', 'सेयं देवतैक्षत', 'तेजः परस्यां देवतायां', 'अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः', 'स कारणं करणाधिपाधिपः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां'–इत्यादिश्रुतीनां कारणस्य चेतनताबोधकानां; 'आकाशशरीरं ब्रह्म', 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'य आकाशे तिष्ठन्', 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः', 'तस्मिन् शेते यस्मिन् पञ्च पञ्च जनाः'

आकाशश्च प्रतिष्ठितः’—इत्यादिश्रुतीनां आकाशभेदबोधकानां, ‘यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्’, ‘सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः’—इत्यादि लिङ्गानां; च पूर्वपक्षे बाधो वक्तव्य इति एकया आकाशश्रुत्या परश्शतश्रुतिसहकृतानां परश्शतलिङ्गानां नारायणकारणताबोधकस्मृतिपुराणानां च बाधमभ्युपगम्य पूर्वपक्षावतारो न युक्तः॥ न च—उक्तबहुबाधापत्तेस्सिद्धान्तयुक्तित्वात् तदाच्छादनेन पूर्वपक्ष इति—वाच्यम्; एकैकवाक्यस्याच्छादनेन पूर्वपक्षस्य क्वचित् कृत्वाचिन्तामङ्गीकृत्य वर्णनेऽपि सर्वाच्छादनेन कृत्वाचिन्ताश्रयणस्यायोगात्, ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यादित्यनेनानेकचेतनत्वग्राहकश्रुतिलिङ्गानां उक्ततया तदधिकरणोपरि पूर्वपक्ष कुर्वता तदाच्छादनायोगाच्च। अत आकाशेऽतिव्याप्तिवारणपरतया आकाशाद्यधिकरणत्रयव्याख्यानं युक्तम्; न त्वत्यन्तानुचितकृत्वाचिन्ताश्रयणेनासम्भववारणपरतया व्याख्यानम्—इति चेत्॥

मैवम्। लोकवेदयोश्चेतनविषये तत्प्रीतिसम्पादनाय तत्राविद्यमानैर्गुणैर्बहुधा स्तुतिदर्शनेन स्तुतिपरत्वसन्देहविषयत्वरूपान्यथासिद्धत्वस्य चेतनकारणताग्राहकश्रुतिलिङ्गादिषु सत्त्वेनाकाशश्रुतौ तदभावेनाकाशश्रुतीनां बाहुल्यस्य प्रदर्शितत्वेनानन्यथासिद्धत्वप्राबल्यवत्या आकाशश्रुत्या बहुश्रुतिलिङ्गानां बाधो युक्त इति पूर्वपक्षिणः आशयात् कृत्वा चिन्तायाः अनाश्रयणादिति॥

ननु—अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्नवाक्यस्थस्य सर्वजगत्कारणत्वरूपसर्वलोकगतित्वलिङ्गस्योपक्रमस्थत्वेनाकाशश्रुत्यपेक्षया बलवत्त्वम्—इति चेन्न। प्रश्नस्य पृथिवीलोकगतिमात्रविषयत्वेन सर्वलोकगतिविषयत्वासिद्धेः। शालावत्यदाल्भ्यजैवलिभिरारब्धायां कथायां प्रथमं शालावत्यदाल्भ्ययोः। प्रश्नोत्तरपरम्परा प्रसूता—

“का साम्नो गतिरिति, स्वर इति होवाच, स्वरस्य का गतिरिति,
प्राण इति होवाच, प्राणस्य का गतिरिति, अन्नमिति होवाच,

अन्नस्य का गतिरिति, आप इति होवाच, अपां का गतिरिति, असौ लोक इति होवाच, अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच ॥"—

इति दाल्भ्येन स्वर्गलोके सामपरम्पराविश्रान्तिभूमित्वेन स्थापिते तस्य पक्षश्शालावत्येन दूषितः—'अप्रतिष्ठितं वै किल दाल्भ्य साम' इति। स्वर्गस्य मनुष्यकृतयजनाद्यधीनस्थितिकत्वेनानन्याधीनस्थितिकत्वरूपप्रतिष्ठात्वं नास्तीत्यर्थः। एवं दूषितस्वपक्षतया शिष्यभावं प्राप्तस्य दाल्भ्यस्य शालावत्यस्य च प्रश्नद्वय प्रवृत्तं—'अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच, अस्य लोकस्य का गतिरिति, न प्रतिष्ठा लोकमति नयेदिति होवाच'—इति। ततश्शालावत्यपक्षो जैवलिना दूषितः—अन्तवद्वै किल शालावत्य साम—इति। पृथिवीलोकस्य परिच्छिन्नत्वेन तस्यापरिच्छिन्नकारणवत्त्वावश्यकतया तस्यापि कारणपरम्पराविश्रान्ति भूमित्व न सम्भवतीत्यर्थः। तदनन्तरं प्रवृत्ते जैवलिं प्रति शालावत्यप्रश्ने अस्य लोकस्य का गतिरिति इदंपदस्य पूर्वसन्दर्भानुसारेण पृथिवीमात्रपरत्वात् पृथिवीकारणत्वरूपस्य उक्तगतित्वस्य प्राथमिकत्वेऽपि नाकाशश्रुतिबाधकत्वसम्भवः॥ न च—पृथिवीमात्रकारणत्वस्यापां प्रसिद्धत्वेन प्रश्नवैयर्थ्यात्, अस्येति सर्वनामश्रुतेः प्रकरणात् बलीयस्त्वात् सर्वकार्यविषयत्वौचित्याच्च अयं प्रश्नः सर्वलोकगतिविषय एवेति—वाच्यम्; अपां कारणस्य तेजसः प्रसिद्धत्वेऽपि अपां कागतिरिति प्रश्नवत् प्रकृतेऽपि प्रश्नोपपत्तेः, अन्तवत्त्वदूषणाभिधानेन प्रसिद्धविलक्षणमनन्तं कारणमस्तीत्यभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तेश्च, प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकस्य इदम्पदस्य सर्वलोकविषयत्वायोगाच्च॥ न च—अन्तवत्त्वदोषपरिहाराय प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वेन सर्वजगत्कारणविषयत्वावश्यकत्वात् अस्येत्यस्य छत्रिन्यायेन सर्वजगल्लक्षकत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; सर्वजगत्कारणस्यापि अपरिच्छिन्नत्व-

विशिष्टपृथिवीकारणत्वेन प्रश्नसम्भवात् लक्षणाकल्पनस्यायुक्तत्वात्, पृथिवीरूपकारणस्यान्तवत्त्वदोषकथनानन्तरं प्रवृत्तस्य प्रश्नस्यानन्तत्वविशिष्टविषयकत्वावश्यकत्वात् ॥

न च—अपृथक्सिद्धत्वस्वाश्रयापृथक्सिद्धत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वरूपस्य देशापरिच्छिन्नत्वस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपकालपरिच्छिन्नत्वस्य वा नित्यविभूतिनिष्ठोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि ध्वंसप्रतियोगिनि च भूताकाशे असम्भवात् ब्रह्मण्येव सम्भवात् अनन्तत्वलिङ्गस्य निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात् तेन श्रुतिबाधो युक्तः—इति वाच्यम्; प्रतिष्ठात्वलिङ्गवत् अनन्तत्वस्यापि आपेक्षिकत्वोपपत्तेः। दाल्भ्याभिमतस्वर्गलोकोद्भाविताप्रतिष्ठितत्वदोषपरिहाराय हि शालावत्येन स्वर्गलोकस्यापि गतित्वेनाभिमते पृथिवीतले प्रतिष्ठात्वमुपन्यस्तम्। न हि प्रतिष्ठात्वं निरपेक्षं ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति, सापेक्षं तु स्वर्गेऽपि सम्भवत्येवेति तत्र स्वर्गव्यावृत्तपृथिव्याकाशसाधारणस्य प्रतिष्ठात्वस्य विवरणवत् अत्रापि अनन्तत्वस्य कालिकसम्बन्धेन पृथिवीव्यापकत्वे सति तदनधिकरणकालवृत्तित्वात्मकपृथिव्यधिककालवृत्तित्वरूपस्य विवक्षणीयतया तस्याकाशसाधारणस्य निरवकाशत्वाभावात् ॥

न चैवमपि—स्वभिन्ननिष्ठोत्कर्षानवधित्वरूपं स्वभिन्ननिरूपितापकर्षानाश्रयत्वरूपं वा परोवरीयस्त्व, निरवकाशत्वात् सफलत्वाच्च, आकाशश्रुत्यपेक्षया बलवत्, एव स्वभिन्नकारणानपेक्षसर्वभूतकारणत्वमपि एवकारार्थघटितं तेजःप्रभृतिसृष्टौ वाय्वादिकारणापेक्षे आकाशे न सम्भवतीति तदपि निरवकाशमिति—वाच्यम्; 'परोवरीयसो हि लोकान् जयति, परोवरीयसो ह्येवहास्यास्मिन् लोके जीवनं भवति, तथाऽमुष्मिन् लोके'—इति फलवचनपर्यालोचनया ऐहिकामुष्मिकजीवनसाधारणस्य परोवरीयस्त्वस्य निरतिशयत्वेन व्यवस्थापयितु-

मशक्यतया परोवरीस्त्वमात्रस्य भूताकाशेऽपि सम्भवात्, ब्रह्मणोऽपि जगत्सृष्टौ अदृष्टादिसापेक्षत्वेनैवकारार्थघटितसर्वभूतकारणत्वस्य ब्रह्मण्यसम्भवात्, कथञ्चिदेवकारार्थसमर्थनस्य भूताकाशेऽपि सम्भवात्। तथा च—श्रुतेर्जात्या बहुत्वेन च प्राबल्यात्तयैव च लिङ्गानां बाधात् आकाश एव जगत्कारणमिति ईक्षणलिङ्गकानुमानमयुक्तम् ॥—इति **पूर्वः पक्षः** ॥

सिद्धान्तस्तु—यथाक्रतुन्यायेन ध्येयस्य प्राप्यत्वमवगतं, कारणं तु ध्येय इत्यनेन च कारणस्य ध्येयत्वं च । तच्च कारणं किमित्यपेक्षायां यतो वेति सामान्येनोपक्रम्य आनन्दाद्ध्येवेति आनन्दरूपविशेषे पर्यवसानं कृतम् । तथा च—कारणस्यानन्दरूपत्वेऽपि प्रकाशमानत्वापरिच्छिन्नत्वयोः अभावादितरेच्छानधीनेच्छाप्रयोज्यप्राप्तिकर्मत्वरूपं प्राप्यत्वं न सम्भवति; 'यत्तदद्रेश्यं', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिभिः ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वस्य च चतुष्पात्त्वादिकथनेन परिच्छिन्नत्वस्य चावगमादित्यभिप्रायेण अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्न उपन्यस्तः । तत्र गतिपदस्य उपक्रमानुसारात् कारणपरत्वेऽपि प्राप्यपरत्वं च विद्यत एव। उपक्रमो हि स्वावगतार्थप्रकारता कल्पयति, न त्वन्यार्थकत्वं वारयति। तथा च—गतिशब्दस्य कारणप्राप्योभयपरत्वात् न कश्चिद्दोषः। अत एव गतिः प्राप्येति व्याख्यातम् । आकाशादेवेत्युत्तरवानयं च कारणस्यानन्दरूपस्य प्रकाशमानत्वानन्तत्वोभयविधानपूर्वकं प्राप्यत्वोपपादनपरं, आकाशः परायणमित्युक्तेः ॥

यद्यपि—आनन्दप्रकरण एव 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यानन्दस्य प्रकाशमानत्वमुक्तमिति न वाक्यान्तरापेक्षा। **तथाऽपि** तत्रत्याकाशपदस्य देशापरिच्छेदपरत्वान्नानुपपत्तिः। 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एषह्येवानन्द-

याति'–इति स्वयं पूर्णानन्दत्वाभावे अन्येषामानन्दप्रदत्वायोगस्याभिप्रेतत्वात् । अत्रत्यमाकाशत्वं प्रकाशमानत्वरूपम्, आनन्त्य च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वरूपं वस्त्वपरिच्छिन्नत्वम् ; न हीदमनन्तत्वं आपेक्षिकतया योजनं सहते, उपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसहितत्वेन सङ्कोचानर्हत्वात् । जैबलिना पृथिवीलोकमन्तवत्त्वेन दूषितवता किं तर्ह्यनन्तं वस्तु तस्य कारणमिति पृष्टे, नाकाश इत्युत्तरिते, कथमेतस्य वस्त्वपरिच्छिन्नत्वं कालापरिच्छिन्नत्वं चेत्याकाङ्क्षायां—सर्वजगदुत्पत्तिलयकारणत्वरूपोपादानत्वप्रतिपादनेन वस्त्वपरिच्छेदस्यानादिकालप्रवृत्तसकलजगन्मूलकारणत्वोक्त्याऽनादित्वलाभेनानादिभावस्यनाशासम्भवेन कालापरिच्छेदस्य उपपादानात् ॥

ब्रह्मणश्चेतनाचेतनसामानाधिकरण्यं हि द्विविधं—पूर्वोत्तरकालीनावस्थावच्छिन्नयोरभेदावगाहिबोधजनकत्वं समानकालीनावस्थावच्छिन्नयोस्तादृशबोधजनकत्वं चेति ॥ तत्राद्यं—उपादानोपादेयभावप्रयुक्तम् ; अन्त्यञ्च—अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधाराधेयभावरूपशरीरशरीरिभावप्रयुक्तम् ; लोके मृत् घटः नीलो घट इत्यादौ द्विविधस्यापि दर्शनात् ॥

तत्राद्यं—तत्त्वमसीत्यादिबद्धावस्थजीवसामानाधिकरण्यं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिस्थूलावस्थचेतनसामानाधिकरण्यं च ; 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः' इत्यादिना जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयभावं प्रतिपाद्य, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इति सर्वत्र तत्प्रयुक्तसामानाधिकरण्यमुपपाद्य, तत्त्वमसीति विशेषे उपसंहरन्त्या श्रुत्या स्थूलावस्थचेतनाचेतनसामानाधिकरण्ये कार्यकारणभावस्य नियामकताबोधनात् ; 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इतिश्रुतौ कार्यकारणभावस्य सामानाधिकरण्यनियामकतायाः कण्ठोक्तत्वाच्च ॥

द्वितीयं च—शुद्धस्वरूपचेतनसामानाधिकरण्यं, कारणावस्थाचेतनसामानाधिकरण्यं च; 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः' इति शरीरशरीरिभावमुक्त्वा 'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमस्स्वराट्' इति तत्प्रयुक्तसामानाधिकरण्योपपादनात्, तत्राक्षरशब्देन मुक्तस्य ग्रहणात्, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्यादौ मुक्ते अक्षरशब्दप्रयोगात्, तस्य च परमः स्वराडिति विशेषणात्। परमत्वं च यदपेक्षया अतिशयितावस्था नास्ति तादृशावस्थावत्त्व, स्वराट्त्वं अकर्मवश्यत्वम्—इति **महाचार्यैर्व्याख्यातम्**; 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यस्य तेजश्शरीरक ब्रह्मेत्यर्थात् ॥

ननु—द्रव्याद्रव्यसाधारणस्य द्रव्यत्वाघटितस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधाराधेयभावरूपस्य शरीरशरीरिभावस्यैव सामानाधिकरण्यनियामकत्वसम्भवात् उपादानोपादेयभावस्य तथात्वकल्पनमनुचितं; तत्त्वमसीत्यादावपि त्वपदेन श्वेतकेत्वपृथक्सिद्धत्वेनैव बोधः, न तु द्रव्यत्वघटिततच्छरीरकत्वेन; **आनन्दमयाधिकरणभाष्ये** 'विशिष्टवाचित्वे शरीरवाचकत्व न प्रयोजकं, अपि तु अपृथक्सिद्धप्रकारवाचित्वमेव; जातिगुणवाचिपदसामानाधिकरण्यानुरोधात्' इत्युक्तत्वात्॥ अत एव—'एतस्मिन् सम्प्रसादोऽन्वाचरित्वा' इत्यादौ सुषुप्त्यवस्थावाचकस्यापि सम्प्रसादपदस्य 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्' इत्यादौ जीववाचित्वं, 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय', 'पुण्यो ग्रन्धः पृथिव्यां च' इत्यादौ रसगन्धादिपदानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं च उपपद्यते ॥ न चैव—रसगन्धादिशब्दानां तदाश्रयजलपृथिव्यादिवाचकत्वमपि स्यादिति—वाच्यम्; जलादेः मधुरत्वसुरभित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधारतास्वीकारेऽपि रसत्वगन्धत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधारतायाः अस्वीकारात् परमात्मनि तादृशाधारतास्वीकाराच्च रसोऽहमित्यादेरुपपत्तिः ॥

उक्तं च **टीकायां**—

"नियतनिष्कर्षकपदानामपि तथात्वं प्रयोगविशेषापेक्षं, न तु सार्वत्रिकं, रसोऽहमित्यादिप्रयोगात्; अतः पृथिव्याद्यपेक्षयैव गन्धादिशब्दानां नियतनिष्कर्षकत्वम् ॥" —इति ॥

तदपेक्षया नियतनिष्कर्षकत्वं च तन्निरूपितापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचित्वमेव । तथा च—निरुक्तशरीरशरीरिभावेनैव सर्वत्र सामानाधिकरण्योपपत्तेः कार्यकारणभावस्य तन्नियामकत्वकल्पनमनुचितम्—**इति चेन्न** ॥ मृदयं घटः, बालो युवा जातः इत्यादौ कार्यकारणभावस्यापि सामानाधिकरण्यनियामकत्वदर्शनात्, सर्वं खल्विदमिति श्रुतिसिद्धत्वाच्च । इयान् विशेषः—कार्यकारणभावप्रयुक्तसामानाधिकरण्यस्थले सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादौ स्थूलचिदचिच्छरीरकं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकाभिन्नमिति बोधे उद्देश्यतावच्छेदकस्थूलशरीरकत्वे विधेयतावच्छेदकसूक्ष्मशरीरकत्वस्य प्रयोज्यतासम्बन्धेन धर्मिपारतन्त्र्येण भानं तत्त्वमसीत्यादिशरीरात्मभावनिबन्धनं, सामानाधिकरण्यस्थले चोद्देश्यतावच्छेदकस्य समानकालीनत्वसम्बन्धेन विधेये भानं । यद्वा—उपादानोपादेयभावस्थले विशिष्टे विशिष्टस्य जन्यत्वाभेदोभयसम्बन्धेनान्वयः । शरीरात्मभावस्थले च केवलाभेदेनेति विशेषः । एतदभिप्रायेणैव यावद्विकारमित्यत्र **श्रीभाष्यम्**—

"एतदात्म्यमिदमित्यादिभिः आकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणो विभागः उत्पत्तिरुक्तैव ॥"—इति ॥

अत्राकाशस्य विकारत्ववचनेनेत्यस्य—विशिष्टे विशिष्टजन्यत्वस्य संसर्गत्वाद्विशेषणे तज्जन्यत्वं संसर्गः—इत्याकाशस्य तज्जन्यत्वं तद्वाक्यबोध्यमित्यर्थः । एवं च वस्त्वपरिच्छेदरूपानन्तत्वस्योपादानोपादेयभावरूपोपपत्तिसहितत्वेन बलवत्त्वात् आकाशश्रुत्या तस्या

सङ्कोचरूपबाधायोगात् श्रुतिबाधकत्वमेव। न च—पृथिव्यां प्रतिष्ठात्वमापेक्षिकमिति—वाच्यम्; निश्चलत्वरूपप्रतिष्ठात्वस्य ज्योतिश्चक्रान्तर्गतत्वेन भ्रमणशालिस्वर्गव्यावृत्तस्य पृथिव्यामसङ्कुचितत्वात्॥

यदुक्तं—सदेवेतिवाक्यस्थसत्पदार्थस्य विशेषाकाङ्क्षासत्त्वात् आकाशवाक्यं शब्दतन्मात्रत्वविधायकमिति, **तन्न,** सदेवेत्यादिकारणवाक्ये उपादानत्वे सति निमित्तत्वरूपकारणत्वस्यावगतत्वेन तथाविधोभयकारणत्वस्यापि जिज्ञासया अस्य लोकस्येत्यादेः प्रवृत्तत्वस्य वाच्यतया शब्दतन्मात्रत्वस्य उपादानगोचरापरोक्षज्ञानघटितकर्तृत्वव्याप्यत्वाभावेनाकाशादेवेत्यस्य तन्मात्रविधायकत्वे तथाविधप्रश्नोत्तरत्वानुपपत्तेः। न हि कस्तिष्ठति पचतीति प्रश्नस्य स्थितिमत्त्वपाककर्तृत्वोभयव्याप्यधर्मप्रश्नपरस्य घटस्तिष्ठतीत्यनेनैकैमात्रवृत्तिव्याप्यधर्मप्रतिपादकेन उत्तरं सम्भवति। अतस्तद्वाक्यं योगार्थविधिपरमेव, किं चाकाशवाक्यस्य तन्मात्रत्वविधायकत्वे प्रसिद्धिबाधो दुर्वार एव; आकाशपदस्य तन्मात्रे प्रसिद्ध्यभावात्। एवमाकाशवाक्यस्य ह्वैशब्दोपबन्धेनानुवादित्वात् सदेवेत्यादिकारणवाक्यमेव तत्प्रापकं वक्तव्यम्। तत्र च—ईक्षणादिकं प्रतीतमिति तद्विरुद्धाकाशत्व नानेन विधातुं शक्यं, उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे गुणान्तरानवरोधात्। किं च सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां भगवतः कारणत्वे यन्महातात्पर्यं तद्विरोधेनाकाशवाक्यं कथमचेनविशेषत्वविधायकं? निर्णीतं हि—महावाक्यविरुद्धार्थे अवान्तरवाक्यस्याप्रामाण्यं, यथा स्वर्गार्थाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थस्य 'यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा' इत्यादेः तदवान्तरवाक्यस्य एवमाकाशवाक्यस्याचेतनकारणतापरत्वे तद्वाक्यगतानां सर्वभूतकारणत्वसर्वस्माज्जायस्त्वपरायणत्वादीनां लिङ्गानां अनुपपत्तिः; सर्वभूतकारणत्वं चाचित्संसृष्टचेतनसामान्यकारणत्वं; महच्छब्दपञ्चशब्दपृथिव्यादिशब्दसमभिव्याहाराभावे भूतशब्दस्याचित्संसृष्टचेतन-

परत्व स्वत प्राप्तम्; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति', 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि', 'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः' इत्यादिप्रयोगस्वारस्यात्। अचित्संसृष्टचेतनकारणत्व चाचित्कारणत्वं; चेतनगतधर्मभूतज्ञानकारणत्व च—चेतनस्य स्वरूपतः कार्यत्वायोगात् स्वभिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणवत्त्वरूपं यद्विकारित्वं, तद्व्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वपर्यवसितम्; निरुक्तविकारित्व चाचेतनचेतनगतधर्मभूतज्ञानोभयसाधारणम्। न ह्यागन्तुकावस्थासामान्य विकारशब्दार्थः; तथा सति जीवेश्वरादीनामपि वायुसंयोगादिसत्त्वेन विकारित्वापत्तेः। अत एव—जीवस्य सङ्कोचविकासरूपपरिमाणद्वयाङ्गीकर्तृजैनमत एव विकारित्वमापादितं 'न च पर्या[illegible]दप्यविरोधो विकारादिभ्य' इति सूत्रे। अन्यथा स्वमतेऽपि जीवेश्वरयो आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मरूपावस्थावत्त्वात्मकद्रव्यलक्षणवत्त्वेन विकारित्वापत्तेः। स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वस्वजनकसङ्कल्पवत्त्वोभयसम्बन्धेन स्थूलावस्थासामान्यवत्त्वमेव सर्वभूतनिरूपितोभयविधकारणत्वमिति फलितम्। सूक्ष्मावस्थावत्त्वं च—स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन, तथाविधसम्बन्धस्यापि 'बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः', 'काठिन्यवान् यो बिभर्ति'—इत्यादिमहर्षिव्यवहारेण वृत्तिनियामकत्वात्। उपादानत्वं न गौणं, सर्वस्यापि स्वस्वधर्मभूतज्ञानव्यतिरिक्तस्य भगवच्छरीरत्वेनाचेतनजीवीयधर्मभूतज्ञानयोरपि अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन भगवति सत्त्वात्। आकाशे च न स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वसम्बन्धेन स्थूलावस्थासामान्यवत्त्वरूपं सर्वभूतोपादानत्वं, धर्मभूतज्ञानगतसूक्ष्मावस्थायाः उक्तसम्बन्धेनाकाशेऽभावात्। स्वाश्रयापृथक्सिद्धत्वं च—स्वाश्रयशरीरकत्वं; तेन शरीरान्तर्गतस्याकाशस्य स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन धर्मभूतज्ञानगतसूक्ष्मावस्थावत्त्वेऽपि न क्षतिः॥

उक्तं च श्रीमति भाष्ये—

"निखिलजगदेककारणत्वं हि अचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते, चेतनवस्तुनः तत्कार्यत्वासम्भवात् ॥"

—इति ॥

वस्तुतस्तु—आकाशस्य उपादानतावादिमते स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वं अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनैव निवेश्यम् । तत्सम्बन्धेनैवाकाशे अचेतनगतस्थूलावस्थासामान्यवत्त्वात्। एवं च—जीवीयधर्मभूतज्ञानगतसूक्ष्मावस्थाया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन आकाशेऽभावात् चेतनांशं प्रति आकाशस्य तन्मतरीत्या उपादानत्वं न सम्भवतीति भाष्याभिप्रायः। स्वजनकसङ्कल्पवत्तासम्बन्धेन स्थूलावस्थावत्त्वरूपं निमित्तत्वं तु अचेतनगतावस्थां प्रत्यपि आकाशस्य न सम्भवत्येवेति ॥

यद्यपि—आकाशादेवेति वाक्ये सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वमेवाकाशस्य प्रतीयते, उत्पूर्वकपद्लृधातोः उत्पत्त्यर्थकत्वात् । **तथाऽपि** सिद्धान्ते स्थूलावस्थायाः उत्पत्तिरूपत्वात् सूक्ष्मावस्थायाश्च लयरूपत्वात् स्वजनकावस्थावत्त्वसम्बन्धेन स्थूलसूक्ष्मोभयविधावस्थासाधारणावस्थासामान्यवत्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिलयकारणत्वमिति नानुपपत्तिः । आकाशस्य कारणत्वे चाकाशत्वावस्थायाः शब्दतन्मात्रत्वावस्थाया वा स्वजनकावस्थावत्त्वसम्बन्धेनाकाशे अभावात्, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इत्यत्र सर्वपदसङ्कोचश्च दुर्वारः ॥

ननु—यतो वा इमानीत्यत्र इदम्पदस्याकाशभिन्नपरतया न सङ्कोचः। इदं सर्वमसृजतेत्यत्र इदम्पदस्य ब्रह्मभिन्नपरतामङ्गीकृत्य सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणः सृज्यकोटिनिवेशस्य वारणीयत्वात् । न च—'स एव सृज्यस्स च सर्गकर्ता' इत्यादिना ब्रह्मणोऽपि विशिष्टरूपेण सृज्यत्वावगमात्; अत्र नेदं पदस्य ब्रह्मभिन्नपरत्वावश्यकतेति—वाच्यम्;

(१.) (टि) स्वजनकसूक्ष्मावस्थावत्त्वसम्बन्धेनेवेत्यर्थ ॥

'जगत्सर्वं शरीरं ते' इत्यादौ जगत्पदस्य ब्रह्मतद्धर्मभूतज्ञानातिरिक्त-परत्वावश्यकत्वात्, तयोर्ब्रह्मशरीरत्वाभावात्। तथा च—स्पर्शाभाव-वत्त्वे सति शब्दवत्त्वरूपशब्दतन्मात्रसाधारणाकाशत्वावच्छिन्नभेद-विशिष्टस्योद्भूतशब्दवत्त्वरूपस्य भूतत्वस्य व्यापकं यत् कार्यत्वं तन्निरूपितकारणत्वं स्पर्शवत्त्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वपर्यव-सितं सर्वभूतकारणत्वं आकाशस्य नानुपपन्नं; विशेष्यवन्निष्ठविशिष्ट-वद्भेदस्य विशेषणाभावरूपतया उद्भूतशब्दवन्निष्ठोक्तभेदस्य स्पर्श-रूपत्वात्। यद्वा इमानीत्यस्य स्पर्शवन्तीत्यर्थः—**इति चेन्न**। भूत-शब्दस्य महच्छब्दपञ्चशब्दादिसमभिव्याहाराभावे महाभूतपरत्वा-सम्भवस्य उक्तत्वात्। एवं सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वस्मान्निरतिशयो-त्कर्षवत्त्वरूपं सर्वज्यायस्त्वमपि आकाशस्य न सम्भवति, सर्वकल्याण-गुणवत्त्वपर्यवसितस्य तस्याकाशे असम्भवात्॥ न च—नित्यमुक्तादि-निष्ठकल्याणगुणानां ब्रह्मण्यप्यभावात् सर्वकल्याणगुणवत्त्वं ब्रह्मणोऽ प्यसम्भवीति—वाच्यम्; ब्रह्मणस्सर्वशरीरकत्वेन स्वाश्रयत्वस्वाश्रया-पृथक्सिद्धत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकल्याणगुणत्वव्यापकाधेयतानिरू-पकत्वरूपस्य तस्य ब्रह्मण्यबाधात्, सर्वगन्धस्सर्वरस इत्यादौ एवमेव उपपादनीयत्वात्॥

यद्वा—कल्याणगुणवृत्तिजातित्वव्यापकावच्छेदकताकाधेयता-निरूपकत्वं सर्वकल्याणगुणवत्त्वं, ब्रह्मणि कल्याणगुणव्यक्तिसामान्या-भावेऽपि तज्जात्यवच्छिन्नसामान्यस्य सत्त्वात् न बाधः। सिद्धान्ते—अति-रिक्तजातेरभावेऽपि द्रव्ये अवस्थाविशेषात्मकस्य गुणादौ स्वरूपात्म-कस्य सौसादृश्यात्मकजातेः यथावस्तुसंस्थानं अनुसन्धेयमिति श्रीभाष्यसिद्धत्वात्॥

यद्यपि—सौसादृश्यस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नस्यानुगतव्यवहारहेतुत्वं नोपपद्यते; **तथाऽपि** तस्य सादृश्यरूपत्वेन प्रतियोगित्वानुयोगित्वा-

न्यतरसम्बन्धेन प्रत्येकस्यापि सर्वव्यक्तिवृत्तित्वादनुगतव्यवहारोपपत्तेः तद्घटनिष्ठं सादृश्यं तस्मिन् अनुयोगितासम्बन्धेन तदन्यघटेषु प्रतियोगितासम्बन्धेन वर्तते ; अयं घटः इतरघटैः घटत्वेन सदृश इति व्यवहारात्, सादृश्यस्य साधारणधर्मरूपतामते मुखगतकान्तेरपि प्रतियोगितासम्बन्धेन चन्द्रवृत्तित्वस्वीकारात्; तार्किकमते सत्तायास्समवाय स्वसमवायिसमवेतत्वरूपसम्बन्धभेदेऽपि घटस्सन् सामान्यं सदिति एकजातीयव्यवहाराङ्गीकारवत् सिद्धान्ते सम्बन्धभेदेऽपि एकविधव्यवहारोपपत्तिरित्यादिकं **जातिवादे** स्पष्टम् ॥

यद्यपि—निरुक्तं सर्वकल्याणगुणवत्त्वं नित्यादिसाधारणं ; तथाऽपि स्वव्यधिकरणसङ्कल्पाप्रयोज्यत्वस्य गुणेषु विशेषणात् नातिव्याप्तिः । अत एव श्रीमति भाष्ये—'सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं, सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयोत्कर्षः'—इत्युक्तम् । निरुपाधिकत्वस्य स्वव्यधिकरणेत्यादिरूपत्वात् उत्कर्ष इति उत्पूर्वककृषिधात्वर्थविशेषणत्वात् निरुपाधिकमिति द्वितीया, परायणत्वं च इतरप्राप्तीच्छानधीनमुक्तगतेच्छाजन्यप्राप्तिकर्मत्वम् । प्राप्तिकर्मत्वरूपायनत्वघटकप्राप्तौ इतरप्राप्तीच्छानधीनेच्छाजन्यत्वस्य परशब्दार्थत्वात् परविशेषणाच्चार्चिरादिव्यावृत्तिः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रेऽपीदृशमुक्तप्राप्यत्वस्य परमात्मत्वसाधकत्वस्याभिमतत्वादेव नार्चिरादौ व्यभिचारः । यद्वा—परायणत्वघटकप्राप्यत्वमेव इतरेच्छानधीनेच्छाप्रयोज्यचेतनकर्तृकप्राप्तिविषयत्वं, इष्टतमत्वस्य कर्मत्वघटकत्वात् । तत्र परत्वं च उत्कर्षानवधित्वे सति स्थिरत्वम् । अतः उक्तानां गुणानां लिङ्गानां आकाशवाक्य एव विद्यमानत्वात् तद्वाक्यगतं आकाशत्वं स्वप्रकाशत्वरूपमेवेति बोध्यम् ॥

सूत्रार्थस्तु—आकाशादेवेति वाक्यगताकाशपदतात्पर्यविषयः आकाशपदरूढ्यर्थात् भिन्नः, रूढिबाधकानां लिङ्गानां उक्तवाक्य

एव सत्त्वादिति पूर्वसूत्रादनुकृष्टस्य विधेयवाचकस्य अस्य पदस्याकाश-पदरूढ्यर्थभिन्नपरत्वात्, सूत्रस्थाकाशपदस्य तद्वाक्यगताकाशपदतात्पर्यविषये लक्षणास्वीकारात् । अन्यथा—आकाशपदतात्पर्यविषयत्वावच्छेदेन उक्तभेदसाधने आत्मन आकाश इति वाक्यप्रतिपन्ने बाधात्; ब्रह्मपरत्वकोटिकतया संशयिताकाशपदतात्पर्यविषये लक्षणास्वीकारे च आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्यस्यानुत्थितिः; भूतपरत्वब्रह्मपरत्वोभयकोटिकसंशयनिवेशेऽपि दहराधिकरणानुत्थितिरिति उक्तवाक्यघटकाकाशपदतात्पर्यविषय एव लक्षणा युक्तेति बोध्यम् ॥

यत्तु—आकाशपदस्य योगपक्षे गौरवमभिहितं, तत्तु—सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तगुणप्रतिपादकानन्तवेदवाक्यानां लक्षणाप्रयुक्तगौरवापेक्षया अल्पीय इति न दोषावहम् । उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"अनेकवाक्यगतिसामान्यं चैकेनानुवादसरूपेणान्यथाकर्तुं न शक्यते ॥" —इति ॥

एवं चाचेतनविशेषत्वरूपाकाशत्वाविधानान्न बाधः । नापि पक्षताविरहः आकाशवाक्यस्य प्रकाशमानत्वविधायकत्वेऽपि कारणं चेतनम् अचेतनं वेति विशेषानवगमेनाकाङ्क्षासत्त्वेन सिषाधयिषारूपपक्षतासद्भावात्, आ काशते स्वस्मै प्रकाशत इति टीकावाक्ये च स्वस्मा इत्यस्य स्वीयाय मुक्तायेत्यर्थः । तेनाकाशवाक्येन न चेतनत्वावगम इति सिषाधयिषोपपत्तिः; तद्वाक्ये प्राप्यत्वोपयुक्तस्य मुक्तं प्रति भासमानत्वस्यैव विवक्षितुमुचितत्वात्, अपेक्षितविधेरिति न्यायात् । यद्वा—स्वस्मा इत्यस्य आत्मन इत्येवार्थः ॥ न चैवं—स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकस्वनिरूपितविषयताश्रयत्वरूपचेतनत्वस्याकाशवाक्यादेव लाभात् सिषाधयिषारूपपक्षताविरहः शङ्क्यः । ईक्षत्यधिकरणे हि अनुमानेन श्रुत्या च कारणस्याचेतनभेदसाधनमभिप्रेतं, श्रुतत्वाच्चेति सूत्रेण श्रुत्याऽप्यचेतनभेदसाधनात् । एवं चाकाशवाक्यस्य स्वप्रकाशत्वरूपयोगार्थत्व-

पक्षे अनुमानेन तत्साधनसम्भवेऽप्युक्ताकाशश्रुत्यैवाचेतनभेदसिद्ध्या सर्वथा अचेतनभेदो न सम्भवतीति पूर्वपक्षासम्भवात्। पूर्वपक्षस्तु रूढिपक्षमवलम्ब्यैवावतारित इति बोध्यम् ॥

न च—अस्मिन्नधिकरणे निखिलजगत्कारणत्वादिलिङ्गेनाकाशश्रुतेः रूढ्यर्थबाधाङ्गीकारो न युक्तः, पूर्वतन्त्रे क्वापि तथाऽनङ्गीकारादिति—वाच्यम् ; आकाशादेवेत्याकाशप्रतिपादकस्य श्रुत्याभासतया श्रुतित्वाभावात् । तद्धर्मावच्छिन्नविषयकश्रुतित्वं च अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकतद्धर्मावच्छिन्नविषयकनिरुक्तोपस्थितिजनकत्वम्। एवं च गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहत्वावच्छिन्नोपस्थितिजनकत्वेऽपि तादृशोपस्थितेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकत्वाभावात् यथा श्रुत्याभासता, तत्र प्रवाहे घोषाधिकरणत्वबाधेन प्रवाहबोधस्याप्रमाण्यज्ञानास्कन्दितत्वात् ; तथाऽकाशादेवेति वाक्यजन्याकाशत्वबोधस्यापि कारणत्वादिलिङ्गबाधेन अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाभासतैव । ततश्च लिङ्गेन बाधेऽपि नानुपपत्तिः ॥

उक्तञ्च टीकायां—

"यथा गङ्गाशब्दः स्वार्थसमर्पणक्षमो भूतलधर्मतया प्रत्यक्षसिद्धघोषाधिकरणत्वलिङ्गविरोधेनान्वययोग्यस्वार्थप्रतिपादनक्षमत्वाभावात् श्रुत्याभासः । एवं अकाशशब्दोऽपि योग्यार्थश्रुतिमूललिङ्गापेक्षया श्रुत्याभास एव ॥" —इति ॥

एवं श्रुतेः प्राबल्यं हि प्रथमोपस्थितिप्रयुक्तं, लिङ्गानां च बहुत्वप्रयुक्तमिति प्रथमोपस्थितिप्रयुक्तप्राबल्यादपि बहुत्वप्रयुक्तम् ; तदेव बलवत्। विप्रातिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति न्यायात्; 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्युत्पत्तिवाक्ये 'देवतासम्बन्धेनावगतं पशोर्हविष्ट्वं हृदयस्याग्रे अवद्यति' , इत्यादिहृदयादिहविष्ट्वावगमकाने-

कवाक्यविरोधात् सद्वारकं व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे । किञ्च द्विविधं हि लिङ्ग—शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं चेति । तत्राद्यं श्रुतिलिङ्गेत्यादिसूत्रे विवक्षितम् । तद्धि गौणमुख्यसाधारणम् । मुख्यासम्भवे गौणे विश्राम्यति । चरमन्तु वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् श्रुतेरेव बाधकम् । तद्यथा—'सोमेन यजेत', 'आदित्यो यूपः', 'कृष्णलं श्रपयेत्' 'हस्तेनावद्यति'—इत्यादौ सोमयागाभेदादिस्सामानाधिकरण्येनावगम्यते। न हि श्रौतोऽपि क्रियाद्रव्ययोरभेदः कृष्णलानां मुख्यः पाकः, हस्तादेरवदानसामान्याङ्गत्वं वाऽङ्गीक्रियते, क्रियात्वस्य द्रव्यभेदव्याप्यतया कृष्णलत्वादेः पाकाद्यभावव्याप्यतया च तथाविधलिङ्गेन श्रुतेर्बाधात् । न च—तत्र क्रियायां द्रव्याभेदस्य वाक्यार्थतया तद्बाधेन लिङ्गेन वाक्यस्यैव बाधः, न श्रुतेरिति—वाच्यम्; तथा सति कारणे आकाशभेदस्यापि वाक्यार्थतया तद्बाधेऽपि श्रुतिबाधकत्वानापत्तेः ॥

ननु—ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादावपि कथं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः । द्वितीयातृतीयाभ्या प्रतियोग्यनुपरक्तशेषशेपिभावमात्रबोधनात्, तादृशस्य च ऐन्द्र्याः शेषत्वस्य गार्हपत्यशेषित्वस्य च भिन्नप्रतियोगिसाधारणस्याविरोधात् । ऐन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वं गार्हपत्यस्य कां चिदाग्नेयीं प्रति शेषित्वं चादाय श्रुतेरुपपत्तेः । द्वितीयान्तगार्हपत्यपदसमभिव्याहृततृतीयान्तैन्द्रीपदबोध्यं गार्हपत्यनिष्ठशेषितानिरूपितैन्द्रीनिष्ठशेषत्वं च वाक्यवेद्यं मन्त्रबोध्येन्द्रनिष्ठशेपितानिरूपितशेषत्वविरुद्धमिति वाक्यलिङ्गयोरेव विरोधात्, लिङ्गेनैव वाक्यबाधापत्तेः ॥

यदि च—अत्र न केवलवाक्येन लिङ्गस्य विरोधः, गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे द्वितीयाया वा आधारत्वे लक्षणासम्भवात्; किं तु वाक्यसहितया श्रुत्या । तथा च श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधेऽपि इदमुदाहरणं भवति। अत

एव **पार्थसारथिना**—

"शेषशेषित्व हि...श्रुत्यैन्द्रीगार्हपत्ययोः ।
उक्तमन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः ॥"

इति कारिकया उक्तपूर्वपक्षं कृत्वा—

"सत्यं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतितोऽपि विरुध्यते ।
सहिते हि विरुध्येते न तु लिङ्गेन केवले ॥"

इति समाहितमिति—**विभाव्यते** । **तदा** सोमेन यजेतेत्यादावपि श्रुतिलिङ्गविरोधे लिङ्गेन सोमपदश्रुतेः यथाश्रुतार्थं परित्यज्य मतुबन्तार्थलक्षणास्वीकाररूपो बाधोऽस्त्येवेति, तद्वत् आकाशादेवेत्यादावपि चेतनाचेतनात्मककृत्स्नजगदुपादानताभिन्ननिमित्तताररूपेणार्थसामर्थ्यरूपलिङ्गेनाकाशश्रुतेर्बाधो युज्यत एव ॥ न च—प्रत्यक्षाद्यवगतस्यार्थसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्य श्रुत्या बाधासम्भवेऽपि शब्दैकगम्यस्य तस्य श्रुत्या बाधस्सम्भवत्येव ; 'कदा चन स्तरीरसि' इति मन्त्रे इन्द्रपदस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यबाधवत् ईक्षतिधातोरप्याकाशश्रुत्या सङ्कल्पार्थकत्वबाधसम्भवेन निमित्तत्वस्यापि बाधोपपत्तेरिति—वाच्यम् ; पुरोवादानुरोधेनानुवादस्य नेयतायास्सर्वसिद्धत्वेन पुरोवादभूतसद्विद्यागतेक्षणस्याकाशश्रुत्या बाधायोगात् ; अन्यथा उत्पत्तिशिष्टद्रव्यादेरपि उत्पन्नशिष्टद्रव्यादिना बाधापत्तेः । एवं तत्त्वबुभुत्सया प्रश्नस्थलेऽपि बहुशश्चेतनकारणताग्राहकश्रुतिलिङ्गानां दर्शनेन तेषां स्तुतिपरतया अन्यथासिद्ध्यसम्भवेन सत्सहकृतपरश्शतलिङ्गैराकाशश्रुतेर्बाधो युक्त एव ॥ **यद्यपि**—अत्राधिकरणद्वयस्य ऐकरूप्येण धर्मशब्देन लिङ्गशब्देन वा हेतूपस्थापनं सम्भवति, अथवा पूर्वाधिकरणे धर्मलिङ्गान्यतरशब्देन हेतुं निर्दिश्य आकशश्चेति वा निर्देष्टुं शक्यम्; चशब्दमहिम्ना पूर्वहेत्वनुकर्षसिद्धेः। **तथाऽपि** पूर्वाधिकरणे धर्मशब्देनात्र च लिङ्गशब्देन हेतुं निर्दिशतोऽयं भावोऽवगम्यते ;

श्रुत्यवलम्बनपूर्वपक्षस्य लिङ्गमात्रेण निरासासम्भवेऽपि अनन्यथा-सिद्धत्वरूपप्राबल्यवल्लिङ्गेन निरासस्सम्भवतीति लिङ्गपदस्या-नन्यथासिद्धत्वरूपप्राबल्यविशिष्टपरत्वात् । तत्रापि लिङ्गादिति विहाय तल्लिङ्गादित्युक्तिस्तु चेतनत्वग्राहकश्रुतिबोधनायेति बोध्यम् ॥

अद्वैतवादिनस्तु—आकाशशब्दस्य 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादिश्रुतिषु भूतविशेष इव 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ ब्रह्मण्यपि प्रयोगदर्शनेन आकाशादेवेतिवाक्यगताकाशपद-तात्पर्यविषयस्य भूतत्वब्रह्मत्वाभ्यां सन्देहे भूतविशेषनिरूढप्रथमानुप-जातविरोध्याकाशपदानुरोधेन बहून्यपि चरमाणि सर्वकारणत्वज्या-यस्त्वानन्तत्वादीनि भूताकाशे कथं चिद्योज्यानीति प्राप्ते ; यद्यप्या-काशपद सर्वाणीत्यादितः प्रथमं, तथाऽपि परिहारवाक्यस्थाकाशपदा-दपि प्रथमानुपजातविरोधिप्रश्नानुसारेण उत्तरवाक्यस्य नेयत्वात्, 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नस्य च दृश्यमानसर्वप्रपञ्चविषयत्वात् सर्व-लोकगतिरेवाकाशपदेन प्रतिवक्तव्या । न च सर्वलोकान्तर्गतो भूता-काशस्सर्वलोकगतिः, किं च सर्वकारणत्वादिबह्वनुग्रहार्थमेकमाकाशपदं जघन्यवृत्त्या ब्रह्मपरं, 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायात् ; तस्मा-त्सोपाधिकं ब्रह्मैवाकाशपदेन उपास्यत्वेन उपाक्षिप्तमिति सिद्धान्तः ॥ —**इति वदन्ति** ॥

तन्न । यतः संशये कोटिद्वयसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्मवत्ताज्ञानविधया संशयहेतुत्वं, न तु कोटिद्वयसम्बन्धिधर्म-वत्ताज्ञानस्य तथा, आत्मनि नित्यत्वतदभावसहचरितद्रव्यत्ववत्ता-ज्ञानस्य आत्मा नित्यो न वेति संशयहेतुत्वेऽपि नित्यत्वतदभाव-विषयकज्ञानवत्ताज्ञानस्य तथात्वाभावात् ॥

यद्यपि—साधारणधर्मवत्ताजानस्य कोटचुपस्थितिद्वारा संशयहेतुत्वं संशयजनककोट्युपस्थितिजनकत्वरूपं सम्बन्धान्तरेण कोटिद्वयविशिष्ट-

धर्मवत्ताज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिहेतुत्वादक्षतं ; सम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्ध्यन्तरस्मारकत्वात् । तथाऽपि–साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयहेतुत्वात् सम्बन्धान्तरेण कोटिसम्बद्धधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितेः तद्धेतुत्वाभावात् सम्बन्धान्तरेण कोटिसम्बद्धज्ञानं न संशयहेतुः ॥

एवं च–आकाशपदतात्पर्यविषये आकाशब्रह्मोभयबोधकाकाशपदबोध्यताज्ञानात् आकाशो भूताकाशो ब्रह्म वेति संशयवर्णनमयुक्तम्। न च–आकाशपदस्य स्वनिरूपितवृत्तिमत्तासम्बन्धेन भूताकाशत्वब्रह्मत्वोभयसमानाधिकरणतया तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्याकाशपदतात्पर्यविषये सत्त्वात् उभयत्र आकाशपदप्रयोगज्ञानस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानविधया हेतुत्वोपपत्तिरिति–वाच्यम् ; अश्रुतवेदान्तस्य ब्रह्मणि आकाशपदवृत्तिज्ञानाभावेन आकाशपदे उभयसाहचर्यज्ञानाभावेन संशयायोगात्, तेन[1] 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति वाक्यस्थाकाशशब्दवत् 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति वाक्यस्थाकाशपदस्यापि ब्रह्मविषयत्वानिश्चयात् श्रुतवेदान्तस्याकाशादेवेत्यत्रापि ब्रह्मपरत्वनिश्चयेन संशयासम्भवात् ॥

यद्यपि— एकोनसहस्राधिकरणन्यायेन आकाशो ह वा इति वाक्यस्य परमात्मविषयत्वसम्प्रतिपत्तिस्सुवचा । किं च 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ पूर्वाधिकरण एव प्रतिपादितपरब्रह्मप्रतिपादकानन्दवल्लीगताकाशपदस्य ब्रह्मणि प्रयोगात् संशयोपपत्तिः । तथाऽपि–चिदचिद्विलक्षणब्रह्मासम्भवरूपलक्ष्यासम्भवप्रयुक्तलक्षणासम्भवनिरासात्मकायोगव्यवच्छेदस्य प्रथमपादसाध्यत्वेनातिव्याप्तिपरिहारकत्वरूपान्ययोगव्यवच्छेदपरतयाऽधिकरणयोजनस्यायुक्तत्वेन तथा संशयवर्णनायोगात् ॥ न च–एतत्पूर्वैरधिकरणैरेव चिद-

१ (टि) तेन पुरुषेणेत्यर्थः ॥

चिद्विलक्षणब्रह्मसिद्ध्या उक्तसंशयोपपत्तिरिति–वाच्यम्; 'सदेव सो-म्येदमग्र आसीत्', 'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादिसद्ब्रह्मात्मादिशब्दानां साधारणानामाकाशप्राणेन्द्रादिविशेष-पर्यवसाने सति चिदचिद्विलक्षणकारणास्तित्वासिद्धेः; ईक्षणानन्द-विशेषानुगुणतया नेयत्वे सत्येव तत्सिद्धेश्च । अत उक्तरीत्या साधारणधर्मवत्ताज्ञानात् संशयोपपादनमयुक्तम् ॥

यदपि—भूताकाशः परमेश्वरो वेत्याकाशशब्दलिङ्गाभ्यां संशय इति **न्यायरक्षामणावुक्तम्; तदपि न**–आकाशश्रुतेरेव सत्त्वेन लिङ्गा-भावात्, अपरिच्छिन्नत्वरूपानन्तत्वस्य शुद्धब्रह्मलिङ्गत्वेन परमेश्वर-लिङ्गत्वाभावात् ॥

न च–परिमाणाधिक्यरूपं गुणाधिक्यरूपं वा ज्यायस्त्वं ईश्वरलिङ्गं अस्तीति–वाच्यम्; तथा सति आकाशपदतात्पर्यविषयो भूताकाशः परमेश्वरः शुद्धं वेति त्रिकोटिकसंशयापत्तेः । न च–विशिष्टशुद्धयो-स्तादात्म्यात् शुद्धलिङ्गमपि स्वाश्रयतादात्म्येन विशिष्टे अस्तीति शुद्धस्य संशयकोटित्वमिति–वाच्यम्; तथा सति स्वाश्रयतादात्म्य-सम्बन्धेन ब्रह्मधर्माणां भूताकाशेऽपि सत्त्वेन भूताकाशत्वनिश्चयस्यैव युक्तत्वेन संशयानुपपत्तेः । अत एव कार्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादेः कारणे उक्तसम्बन्धेन व्यपदेश इति पूर्वाधिकरणे भवद्भिरङ्गीकृतम् । एवमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि गौणवृत्तिप्रतिपादनमपि न युक्तम्; शक्तिसम्भवे लक्षणाया एवायुक्तत्वेन गौण्या अत्यन्तायुक्तत्वात्, अपशूद्राधिकरणे जगद्वाचित्वाधिकरणे च शूद्रशब्दस्य कर्मशब्दस्य च शङ्करभाष्येऽपि योगशक्तेरेवाङ्गीकारात्, अन्यथा तत्रापि रूढ्य-र्थबाधेन लक्षणाया एवाङ्गीकारापत्तेः ॥

यत्तु—पद्मान्यविशेष्यकपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पङ्कजपदं पद्मे शक्तमिति रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता, अन्यथा

केवलयोगशक्त्या कुमुदादिबोधापत्ते । तत्र शाब्दबोधे पङ्कज-पदजन्यत्वं निवेश्यं; अन्यथा कर्दमजादिपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिबोधस्य अनुदयप्रसङ्गात्। तत्राप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यत्वं निवेश्यम् । तेन समुदायलक्षणया पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिबोधस्य उक्तरूढिज्ञानकाले सम्भवेऽपि न क्षतिः । एवं पद्मान्यविशेष्यकत्वं पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वं;तेन कुमुदादावेव पद्मत्वेन भ्रमात्मकरूढिज्ञानकाले न ताद्रूप्येण कुमुदादिबोधानुपपत्ति.। एवं च–प्रकृतेऽपि आकाशपदं महाभूतविशेषे रूढमिति रूढिज्ञानस्य आकाशान्यविशेष्यकावयवशक्तिज्ञानजन्यप्रकाशमानत्वरूपयोगार्थबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया योगेन ब्रह्मबोधासम्भवात् ब्रह्मण्या-काशपदस्य लक्षणा आवश्यकी । शूद्रादिशब्दजन्ययोगार्थबोधे च न जातिविशेषे रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्; तस्य जातिविशेषा-वच्छिन्ने योगरूढत्वाभावात् , मण्डपपदादेरिव यौगिकरूढताया एव स्वीकारात्। आकाशपदस्य च योगरूढत्वेन तत्र योगेन आकाशा-न्यबोधो न सम्भवति । अत एव–प्रोद्गात्रधिकरणे उद्गातृपदस्य योगेन प्रस्तोत्रादिबोधकत्वसम्भवेऽपि ऋत्विग्विशेषे रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेणैव लक्षणा समाश्रिता । तस्मात् **श्रीभाष्ये** आकाशपदस्य ब्रह्मणि योगवर्णनमयुक्तम् ॥ —इति ॥

तन्न।योगरूढत्वं हि–रूढिशक्यतावच्छेदकसमानाधिकरणयोग-शक्यतावच्छेदककत्वं, न तु रूढिशक्यतावच्छेदकव्यापकतत्कत्वम् ; तथा सति स्थलपद्मनाभीपद्मादिसाधारणपद्मत्वं प्रति पङ्कजनिकर्तृ-त्वस्य व्यापकत्वाभावेन पङ्कजपदस्यापि योगरूढत्वानुपपत्तेः। न च–नाभीगतपद्मतात्पर्येण पङ्कजपदप्रयोगोऽप्रामाणिक इति–वाच्यम् । 'रिरक्षिषोचितजगतीपरम्परापरामिव प्रथयति नाभिपङ्कजम्' इति **श्रीरङ्गराजस्तवे** अभियुक्ततमानां प्रयोगदर्शनात् ॥

यदि च—तत्र उपमाद्यर्थवर्णनेन नाभीगतपद्मतात्पर्यकत्वं नास्ति इत्युच्यते। तदाऽपि—'हेमाम्भोजैर्निबिडनिकटै रामसीतोपनीतैः' इति प्रयोगविषयस्वर्णपद्मसाधारणपद्मत्वव्यापकत्वाभावात् योगशक्यताव-च्छेदकस्येति योगरूढत्वानुपपत्तिरम्भोजपदस्य दुर्वारैव। एवं च—शूद्रादिसाधारणशोचितृवाचकशूद्रशब्दस्यापि योगरूढतया तत्रापि केवलयोगार्थबोधानुपपत्त्या उक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यैवाप्रामाणिकत्वात्, **चिन्तामणिकृता** रूढिज्ञानप्रतिबन्धकताया अस्वीकाराच्च। अत एव—पङ्कजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति तादात्म्येन पद्मत्वं हेतुरिति न केवलयोगेन कुमुदादेर्बोधप्रसङ्गः; पद्मत्वं प्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्यापि उक्त एवार्थ इति **मीमांसकमतमपि** निरस्तम्। शूद्रशब्दात् केवल-योगार्थबोधाङ्गीकारस्यापशूद्राधिकरणसिद्धस्यानुपपत्तेः। प्रोद्गात्रधि-करणे भाष्यकारादिभिः लक्षणया उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृरूपऋत्विक्च-तुष्टयपरत्वस्य **शास्त्रदीपिकाकृता** सुब्रह्मण्यातिरिक्तत्रितयपरत्वस्य चाङ्गीकारेऽपि नवीनैर्योगेनैव त्रितयपरत्वस्वीकारादपि नोक्तप्रति-बन्धकतासम्भवः॥

भाट्टदीपिकायां—"प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य" इति मन्त्रे उद्गातृपदरूढ्यर्थस्य बहुत्वासम्भवात् बहुवचनस्य एकत्वे लक्षणा। न चास्य मन्त्रस्य सर्वतोमुखादा-वुत्कर्षप्रतिपादकस्य वा त्रिलक्षणा योगो वेति वाच्यम्; गुण-भूतप्रत्ययानुरोधेन प्रधानभूतप्रातिपदिके त्रिविधाया अपि अन्याय्य-कल्पनाया अनुपपत्तेः—**इत्याशङ्क्य**; उद्गातृशब्दो यौगिक एव, उत्पूर्वकगाधातोः 'उद्गायतीनामरविन्दलोचनम्' इत्यादौ उत्कृष्टगान-मात्रे प्रयोगेण सामविशेषे रूढिविरहात्, ऋत्विग्विशेषे प्रयोगस्य

निरूढलक्षणयाऽप्युपपत्तेः। तस्मादुद्गातृशब्दो योगेन त्रितयपर — इति सिद्धान्तितम्; आकाशपदं च शुद्धयोगिकमेवेति तत्त्वमार्तण्डे उक्तम् ॥

तथा च—योगजन्यबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् शाब्दप्रत्यक्षयोः युगपदुत्पत्त्यङ्गीकारेण एकसामग्र्या अपरबुद्धिप्रतिबन्धकताविरहाच्च योगपक्षे न गौरवमिति दिक् ॥

॥ श्रीः ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
आकाशाधिकरणविचारः
समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

प्रतिज्ञावादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म अ अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण--मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्य रू. ०--३--०

॥ श्री ॥

प्रतिज्ञावादः

आराध्य वारिधिसुतादयिताङ्घ्रियुग्ममानम्य लक्ष्मणयतीश्वरमादरेण।
तोषाय सर्वविदुषां कुतुकात्प्रतिज्ञावादं सयुक्तिकमनन्तसुधीर्विधत्ते॥

इह खलु—प्रतिज्ञाविरोधात् प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकादित्यादिषु प्रतिपादिताया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया विवेचनाय सद्विद्याघटकः कश्चिदंशो व्याख्यायते॥

पिता तावदुद्दालकस्समस्तवेदवेदाङ्गपारीणं कर्ममीमांसोपचितमनसं श्वेतकेतुं प्रति पुत्रस्नेहेन ब्रह्मोपदिदिक्षुस्तस्य ब्रह्मजिज्ञासामुत्पादयितुमाह—'स्तब्धोस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्'—इति। स्तब्धोऽसि—निर्व्यापारोऽसीत्यर्थः॥

यद्यपि—व्यापारसामान्याभावरूपं निर्व्यापारत्वं श्वेतकेतौ बाधितम्; तथाऽपि अलौकिकपुरुषार्थप्रयोजकव्यापारशून्यत्वरूपं स्तब्धत्वमबाधितमिति न दोषः। अलौकिकपुरुषार्थप्रयोजकव्यापारशून्यत्वं च प्रयोज्यतासम्बन्धेन मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानेच्छाविशिष्टव्यापाराभावरूपं ब्रह्मज्ञानेच्छाभावपर्यवसितं, विशेष्याधिकरणनिष्ठविशिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपत्वात्। तथा च—ब्रह्मज्ञानेच्छाभाववान् स्तब्धपदार्थः, असधात्वर्थः प्रमाविषयत्वरूपं सत्त्वं, तदेकदेशप्रमायां ब्रह्मज्ञानेच्छाविरहविशिष्टस्याभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनान्वयात्—दिच्छाविरहविशिष्टनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकप्रमाविषयत्वं

—इति बोधः। तादृशेच्छाभावश्च—किं ब्रह्मज्ञानरूपविषयसिध्या, उत तत्रेष्टसाधनताज्ञानविरहात्[२]—इति सन्देहेन पृच्छति 'उत तमादेशम्' —इत्यादिना ॥

यद्यपि—एतस्य ब्रह्मज्ञानं नास्तीत्युद्दालककस्य निश्चयसत्त्वात्प्रश्नप्रयोजकीभूतसन्देहो नोपपद्यते ; तथाऽपि आहार्यसन्देहेन प्रश्नोपपत्तिः। अत्र—आदेशशब्देन प्रशासिता प्रतिपाद्यते, आङ्पूर्वकदिशधातोः प्रशासने प्रसिद्धेः ; प्रशासनं—चेष्टाप्रयोजकेच्छा, भृत्यमादिशति नियमयतीत्यादौ भृत्यनिष्ठचेष्टाप्रयोजकेच्छाप्रतीतेः। सङ्कोचकमानाभावेन चेष्टासामान्यप्रयोजकेच्छावत्त्वरूपप्रशासितृत्वस्य स्थितिहेतुत्वरूपपालकत्वे पर्यवसानेन शब्दात् स्थितिनिरूपितनिमित्तकारणत्वमात्रलाभेऽपि उक्तादेशशब्दार्थविवरणरूपे उत्तरत्र तत्तेजोऽसृजतेति सृष्टिनिमित्तत्वस्यापि वचनादादेशशब्देन जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वरूपं तन्निमित्तत्वमजहत्स्वार्थलक्षणया प्रतिपाद्यते। एतदभिप्रायेणैव प्राचां 'आदेशशब्देन जगन्निमित्तमुच्यते' इति व्याख्यासङ्गतिः। तच्छब्देन प्रमाणप्रसिद्धत्वमुच्यते। तथा च—विश्वस्य कर्तेत्यादिप्रमाणप्रसिद्धं विश्वकर्तारमित्यर्थः। प्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वरूपप्रमाणप्रसिद्धत्वस्य आदेशपदार्थे जगत्कर्तृत्वविशिष्टेऽन्वयात्कर्तृत्वेऽपि प्रमाणसिद्धत्वमन्वेतीति प्रमाणप्रतिपन्नकर्तृत्वलाभात्—ईश्वरो न जगत्कर्ता, तदुपादानत्वात्—इत्यनुमानस्यागमेन बाधस्सूचितः। अथवा—जगत्कर्तृत्वस्य नैयायिकादिभिरभ्युपगमात्तदंशे विप्रतिपत्त्यभावसूचनाय तच्छब्दः। 'पृच्छधातोर्द्विकर्मकतया तमाचार्यं जगन्निमित्तकारणं पृष्टवानसीत्यर्थः' —इत्यपि केचित्। न तूत्तरयच्छब्दसमानार्थकोयं तच्छब्दः, तथा सति यच्छब्दस्य प्रक्रान्तादेशत्वावच्छिन्नवाचितया तच्छब्दस्यापि तदर्थकत्वे आदेशपदार्थे तस्यानन्वयापत्तेः, घटो घट इत्यादाविव निराकाङ्क्षत्वात्, प्रक्रान्तवाचियच्छब्दस्थले तच्छब्दापेक्षाविरहाच्च, "साधु चन्द्र-

मसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके"—इत्यादौ तच्छब्द विनाऽपि कृतपदोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलानन्वयितया यच्छब्देन बोधनात्। तदुक्तं **सद्विद्याविजये**—'तमादेशं—प्रसिद्धं नियन्तारं, उत्तरयच्छब्दस्य तच्छब्दनिरपेक्षत्वात् तच्छब्दः प्रसिद्धपर.'—इति ॥

येनाश्रुतमिति ॥ 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुत्यनुसारात् उपादानप्रकरणानुगुण्याच्च; येन श्रुतेन अश्रुतं श्रुतं भवति, येन मतेनामतं मतं भवति, येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्यर्थः। श्रुतेन येनेति तृतीयार्थोऽभेद., श्रुतपदार्थे शाब्दबोधविशेषविषयेऽन्वेति, उक्तश्रुत्यनुरोधादेव इदं सर्वमित्यप्यध्याहार्यं, परिदृश्यमानस्थूलचिदचिच्छरीरकमिति तस्यार्थः; अश्रुतमित्यस्य स्थूलरूपावच्छिन्नशाब्दज्ञानीयविषयताशून्यमित्यर्थः; तस्य सर्वपदार्थेऽन्वयात् स्थूलावस्थावच्छिन्नशाब्दज्ञानीयविषयताशून्याभिन्नं प्रत्यक्षविषयस्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टजगन्निमित्ताभिन्नसूक्ष्माचिदचिद्वैशिष्ट्याव - च्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताश्रयो भवतीति वाक्यार्थः; श्रुतमित्यस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेन श्रुतमित्यर्थात् ॥ अत्र—अश्रुतं श्रुतमित्यस्य पूर्वमश्रुतमिदानी श्रुतमिति नार्थः; विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विधेये उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभाननियमस्य तिलकी कर्म कुर्वीत इत्यादाविव औत्सर्गिकत्वेन तद्बाधापत्तेः। तादृशनियमभङ्गभयादेव हि—"वर्षे जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान् भवेत्"—इत्यादावपुत्रपदं पुत्रविरोधिपुत्रेच्छापरं, नञोऽसुर इत्यादाविव विरोध्यर्थकत्वादिति व्याख्यातं **नैयायिकैः**। एवं च—स्थूलसूक्ष्माचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणयोरभेदलाभादादेशपदेन कारणत्वघटितनिमित्तत्वलाभेन कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपमुपादानत्वमुक्तं भवति ॥

न च—येन सर्वमिदं भवतीत्यनेनैव कार्यकारणयोरभेदलाभादश्रुतं

श्रुतमित्यादीनां वैयर्थ्यमिति—वाच्यम् ; कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपोपादानत्वस्य तन्मात्रेण बोधनेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्रूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानवच्छेदकत्वरूपकारणतावच्छेदकभेदस्य कार्यतावच्छेदके बोधनाय अश्रुतमित्यादिपदानां सार्थक्यात् ; तद्बोधश्च कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे तत्कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति नैयायिकाशङ्कापरिहाराय । कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोरुक्तपारिभाषिकभेदबोधने च कार्यतावच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वमभावेन तन्निष्पत्तये कारकव्यापारसार्थक्यमिति समाधानसूचनात् । तयोर्वास्तवभेदस्तु श्रुत्या बोधयितुमशक्य, सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्रूपयोस्तयोरवस्थाभेदेऽपि स्वरूपैक्येन भेदाभावात्, आत्मनि खल्वर इत्यादिमैत्रायणीयश्रुतावपि सप्तम्याः 'दाने कर्णसमः' इत्यादाविव अभेदार्थकत्वात्पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यादिभाष्यस्याप्येकपदस्य सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मपरतया, सर्वपदस्य स्थूलसर्वशरीरकपरतया, तृतीयाया अभेदार्थकतया च, सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानाभिन्नस्थूलचिदचिच्छरीरकत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तथा च—स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थः । मृत्पिण्डघटादिस्थले घटत्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्य घटत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वस्य च मृत्पिण्डत्वे सत्त्वादुक्तत्रितयसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टमृत्पिण्डत्वरूपधर्ममादाय वक्ष्यमाणदृष्टान्तस्वसङ्गतिः । दार्ष्टान्तिके च इयं प्रतिज्ञा सूक्ष्मसर्वशरीरकत्वस्थूलसर्वशरीरकत्वरूपधर्मद्वयमादायोपपादनीया। सा च सर्वस्य कार्य-

त्वमन्तरा न निर्वहतीति वियदादेः कार्यत्वोपपादकतया एतदुपादान सूत्रभाष्ययोरविरुद्धमिति बोध्यम् ॥

अथवा—येनाश्रुतमित्यादेरयमर्थः ॥ श्रुतेन येनेति तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं, श्रुतं भवतीत्यस्य सोपादानकत्वेन श्रुतं भवतीत्यर्थः । तथा च—श्रुतत्वविशिष्टयत्प्रयोज्यत्वरूपतृतीयान्तार्थस्य श्रुतपदार्थैकदेशे सोपादानत्वप्रकारकश्रवणे अन्वयाद्विशिष्टनिरूपितप्रयोज्यत्वस्य विशेषणप्रयोज्यत्वे पर्यवसानस्य 'विशिष्टे विधिनिषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायसिद्धत्वेन यच्छ्रवणप्रयोज्यं सोपादानकत्वप्रकारकसर्वविशेष्यकश्रवणमित्यर्थः पर्यवस्यति । कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमुक्तप्रतिज्ञार्थः ; कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञाने उपादानज्ञानस्य कारणत्वं विशेषणज्ञानविधयैव, ब्रह्मणि सर्वविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वमन्तरा न निर्वहतीति प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकादित्याद्युपपत्तिः । अत्र कल्पे सर्वपदं सर्वत्वावच्छिन्नपरमेव, न तु सर्वशरीरकपरमिति ॥

एतेन—सर्वपदस्य सर्वशरीरकपरत्वे इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयत्वस्य एकदेशे सर्वस्मिन्नन्वयो वाच्यः, स च व्युत्पत्तिविरुद्धः ; संयोगावच्छिन्नक्रियारूपगमनपदार्थैकदेशे संयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादेर्वारणाय अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्—**इति परास्तम्** ॥

सोपादानकत्वं च—स्वापृथक्सिद्धत्वस्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वं । आत्मनि खल्वरे दृष्ट इत्यादौ 'पाथसि पीते तृष्णा शाम्यति' इत्यादिवत् प्रयोज्यत्वं सप्तम्यर्थः ; अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अथ—कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्व-रूपा प्रतिज्ञा कार्यकारणयोरभेदमन्तराऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धमात्रान्निर्वहतीति उक्तप्रतिज्ञाया अभेदोपपादकत्वपरारम्भणाधिकरणविरोधः। तथा चा आरम्भणाधिकरणभाष्य "तस्मात्परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगत आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदुपपादयद्भ्योऽवगम्यते" इति--'तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः'—इति च। तस्मादय कल्पो भाष्यविरुद्ध.—इति चेत्। मैवं। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि स्थूलचिदचिद्विशिष्टाभेदो हि स्थूलचिदचिद्वैशिष्टचरूप', भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपत्वात्; स चापृथक्सिद्धिरेव, नैयायिकानां विवादोऽप्यपृथक्सिद्धाविव, तैर्विशिष्टब्रह्माभेदस्य शुद्धब्रह्मणि स्वीकारेण तदंशे विवादायोगात्। तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहाय सर्वत्र विशिष्टाभेदापपादन अपृथक्सिद्ध्युपपादनपरमेवेति न कश्चिद्विरोधः ॥

अत्र कल्पे येनाश्रुतमित्यादौ तृतीया, आत्मनि खल्वर इत्यादौ सप्तमी, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति भाष्यादिकं च स्वरसत एवोपपद्यते ; अश्रुत श्रुतं भवतीत्यस्य पूर्वमश्रुतमिदानीं श्रुतं भवतीत्यर्थादुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोस्समानकालीनत्वाभावात्किञ्चिदस्वरसपर सोढव्य ॥

कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायमजानानः पृच्छति 'कथं नु भगवस्स आदेशो भवति'—इति। सः—उक्तत्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवान्; कार्यविशेष्यकसोपादानकत्वप्रकारकज्ञानजनकज्ञान विषयो वा आदेशः, कथं—मदीयजिज्ञासाविषयप्रकारवानित्यर्थः। गुरुराह—

"यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं, यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो

नामधेयं लोहमित्येव सत्यं, यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यम्; एवं सौम्य स आदेशो भवति''

—इति ॥

मृत्पिण्डघटादौ उक्तत्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वरूपप्रातिज्ञोपपत्तिः पूर्वमेवोक्ता । द्वितीयकल्पे मृण्मयमित्यस्य स्वापृथक्सिद्धत्वस्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन मृद्विशिष्टमित्यर्थः । तस्याभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञातपदार्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः; सर्वपदं च यावन्मृदपृथक्सिद्धपरम् । तथा च—घटादिविशेष्यकमृद्विशिष्टप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं मृदि सम्भवतीति भाव.। रूपभेदान्नामधेयभेदाच्च कार्यकारणयोर्भेदात् दृष्टान्तेऽपि असम्भवशङ्कां परिहरति—वाचारम्भणमिति । वाचा—व्यवहारेण जलाहरणादिकार्येण च, व्यवहारस्य शक्त्या? जलाहरणादेर्लक्षणया च बोधात्, युगपद्वृत्तिद्वयस्य गंगायां घोषमत्स्यावित्यादाविव अविरुद्धत्वात् । तृतीयार्थश्च अध्ययनेन वसतीत्यादाविव प्रयोजकत्वं, घट इत्यादिव्यवहारार्थं जलाहरणादिकार्यार्थं च पृथुबुध्नोदराकारादिर्विकारो घटादिनामधेयं च मृत्पिण्डेनारम्भणं आरभ्यते प्राप्यत इत्यर्थः; कर्मणि ल्युट्, मृत्तिकाद्रव्यमेव घट इति व्यवहारं घट इति नामधेयं शक्तिसम्बन्धेन, जलाहरणादिरूपकार्याय घटत्वावस्थां च अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्तदर्थव्यवहारं प्रति तत्तदर्थशक्तपदज्ञानस्य कारणतया घट इत्यादिव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वरूपं तत्प्रयोजकत्वं घटपदस्याप्यक्षतम् ॥ न च—शुकाद्युच्चरितश्लोकादिव्यवहारे अध्यापकाद्युच्चरितवेदव्यवहारे च व्यभिचारात् तच्छक्तपदज्ञानत्वेन तदर्थव्यवहारं प्रति हेतुत्वं न सम्भवतीति—वाच्यं; तदर्थबुबोधयिषापूर्वकतदर्थव्यवहारं प्रति तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे

बाधकाभावात् । एवं जलाहरणादिकं प्रति घटत्वावस्थाविशिष्टद्रव्यत्वेन कारणतया घटत्वावस्थायाः कारणतावच्छेदकत्वरूप प्रयोजकत्वमक्षुण्णमिति बोध्यम् ॥

कार्यकारणयोरभेदे प्रत्यभिज्ञारूपं प्रमाणमाह—मृत्तिकेत्येवेति । प्रातर्या मृत्तिकेहोपलब्धा सैवेदानीं घटादिरभूदित्यबाधितप्रत्यभिज्ञा दृश्यत इत्यर्थः। मृत्तिकेति—मृत्तिकेत्याकारकप्रत्यभिज्ञानं, सत्यमेव—अबाधितमेव । तथा च—कार्यकारणयोरभेदः प्रत्यभिज्ञारूपप्रमाणसिद्ध इति भावः । प्रतिज्ञावाक्ये जगत्कर्तृत्वरूपं तन्निमित्तत्वमुक्तमपि तदंशे विप्रतिपत्त्यभावात्तत्र दृष्टान्तेन समाधानं नोक्तम् ॥ पुनर्गुरुकुलप्रस्थापनशङ्कयाऽऽह—'न वै नूनं भगवन्तस्त एतज्वेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथ मे नावक्ष्यन्निति भगवास्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति' ॥

ननु—तेषां ब्रह्मोपदेष्टृत्वाभावे तज्ज्ञानाभावः प्रतिपिपादयिषाविरहो वा निमित्तमिति तदुपदेष्टृत्वाभावेन तज्ज्ञानाभाव एव कथमनुमीयते? यत्र यदुपदेष्टृत्वाभावस्तत्र तज्ज्ञानाभाव इति सामान्यव्याप्तौ धर्मादिज्ञानवति पुरुषे प्रतिपिपादयिषाविरहेण तदुपदेष्टृत्वाभावदर्शनेन व्यभिचारादित्यत उक्तं **'मे'** इति । स्वीयकुमारेभ्योऽपि निरवधिकव्यामोहविषयाय मे इत्यर्थः। तथा च—ज्ञातार्थे मां प्रति प्रतिपिपादयिषाविरहोऽसिद्ध इति भावः । ब्रवीत्विति—दृष्टान्ते उपादानोपादेयभावात् ज्ञातता उच्यते, इह तु कथमिति भावः । **गुरुराह**—'तथा सोम्येति होवाच, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'—इति॥ अग्रे—सृष्टिपूर्वकाले, प्रलय इति यावत्; इदं—प्रत्यक्षविषयस्थूल कार्यशरीरक ब्रह्म, अद्वितीय—जगन्निमित्तकारणभूतकर्त्रन्तरनिरपेक्षं, स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकोभयावृत्तिधर्मवत्तासम्बन्धावच्छिन्नजगन्निमित्तकारणनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदाभाववदित्यर्थः ।

पदानि ज्ञातप्रायाणि, भाषापदानि त्वव्यापकानि, संस्कृतं तु सर्वदेश-व्यापकं ; अतस्तत्तद्देशे तेन तेनापभ्रंशेन यो यो व्यवहारो भवति, तस्य सर्वस्यापि संस्कृतेनैव सम्भवादपभ्रंशोऽपि ज्ञातप्राय इत्यर्थः । उक्तार्थमुपपादयति—वाचारम्भणमिति । अपभ्रंशभूतं नामधेय वाचा आरभ्यते, तस्मादनित्यं, मृत्तिकेति पद तु नित्यम् । अपभ्रंशः तत्तत्पुरुषवागुपज्ञत्वान्न व्यापकः, संस्कृतपदं त्वपुरुषोपज्ञत्वाद्व्यापकमित्यर्थः ॥ —इति वदन्ति ॥

अत्र चिन्त्यते—

साद्दश्यरूपसम्बन्धेन सर्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं उक्तप्रतिज्ञार्थ इति प्रथमः पक्षः; सर्वज्ञानजन्यफलजनकज्ञानविषयत्वमिति द्वितीयः॥ **तत्राद्यपक्षे**— वस्तुत्वादिघटितसाद्दश्यमादाय सर्वज्ञानजनकज्ञान-विषयत्वमव्यावर्तकमिति 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतम्'—इत्यादिना ब्रह्मासाधारणतया तन्निर्देशानुपपत्तिः । भूयो धर्मघटितं चेत्साद्दश्यं ; ताद्दशसाद्दश्यमादाय सर्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं घटादावेव सम्भवति, न ब्रह्मणि, जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तविलक्षणत्वात्, वैसाद्दश्यादिरूपसम्बन्धा-न्तरमादायापि सर्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वस्य ब्रह्मणि सम्भवेन साद्दश्य-मात्रस्य सम्बन्धतयोपपादने निर्बन्धाभावाच्च, एकसम्बन्धिज्ञानस्यापर-सम्बन्धिस्मृतिं प्रति हेतुत्वेऽपि ब्रह्मश्रवणे तत्साद्दश्यमात्रादन्येषां श्रवणासम्भवाच्च । श्रुतमित्यादिपदानामपि स्मरणमात्रपरत्वे पौन-रुक्त्यम् ॥ **द्वितीयपक्षे** च—सर्वं श्रुत भवतीति कोऽर्थः? श्रुतमित्यस्य श्रुतप्रायमित्यर्थ इति चेत् श्रुतप्रायत्वं किमिदं? न तावत् स्वीय-श्रवणादिजन्यफलोपधायकब्रह्मज्ञानकत्वं, ब्रह्मज्ञानेन जायमानस्य फलस्य श्रवणादिजन्यत्वासम्भवेन बाधात्; नापि स्वीयश्रवणादिजन्य-तावच्छेदकावच्छिन्नफलोपधायकब्रह्मज्ञानकत्वं तत्, ब्रह्मज्ञानजगच्छ्र-वणयोरेकधर्मावच्छिन्न प्रति जनकत्वे परस्परं व्यभिचारेण जन्यता-

वच्छेदकभेदावश्यकत्वात्। श्रुतादिपदानामुक्तार्थपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च स्पष्टः, मृत्पिण्डादिपदानां स्वपरत्वमपि क्लिष्टम्। एवं मृत्पिण्डमृण्मय मृत्तिकाशब्दानां लोहमणिलोहशब्दयोर्नखनिकृन्तनकार्ष्णायसशब्दयोश्च परस्परं व्याघातः। एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पिण्डमय विज्ञातं स्यात्। मृत्पिण्डमित्येव सत्यमित्युक्तौ हि भवतामविरोध। किं च—'वाचारम्भणं विकारो नामधेय' 'त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इत्यत्रैतादृशार्थासम्भवेन तत्रार्थान्तरस्य वक्तव्यत्वात् तद्वैरूप्यमिहानुपपन्नम्॥ —इति॥

नैयायिकास्तु—येनाश्रुतं श्रुतमिति। श्रुतेन मतेन निदिध्यासितेन ब्रह्मणा सर्वं श्रुत मतं निदिध्यासितं च स्यादिति शेष। तथा चात्मतत्त्वज्ञानेन योगजधर्मे जाते तत्तत्पदार्थवृत्त्यसाधारणधर्मांशे निरवच्छिन्नप्रकारताकतावद्विशेष्यकबोधस्सम्भवतीति भाव। एकज्ञानेन कथमन्यज्ञान, अतो दृष्टान्तमाह—यथा सोम्येति। एकेन मृत्पिण्डेन ज्ञातेन यथा मृदन्तरमपि ज्ञायते परमाण्वादेरप्रत्यक्षत्वात्पिण्डपदं स्थूलपृथिव्यर्थकं, मृत्पदं च पृथिवीपरम्। एकपदं येन धर्मेण तद्व्यक्तिप्रत्यक्षं तद्धर्मप्रकारक एव तद्धर्मावच्छिन्नव्यक्तिमात्रबोधो भवतीति सूचनार्थं, निर्धारणार्थकत्वपर्यवसाने तस्य च सजातीयविषयकत्वेन तथा लाभात्। तेन चक्षुस्संयुक्तघटस्य वस्तुतः पृथिवीत्वेऽपि यदा पृथिवीत्वप्रकारकचाक्षुष तदा पृथिवीत्वेन सकलपृथिवीग्रहणं, यदा तु घटत्वेन तदा घटत्वेन यावद्घटप्रत्यक्षमिति घटत्वप्रकारकचाक्षुषकाले घटाख्यपृथिवीज्ञानस्य यावत्पृथिव्यविषयकत्वेऽपि न क्षतिः। मृण्मयमित्यत्र मृत्पद पृथिवीपर पृथिवीत्वतात्पर्यकं, मयट्प्राचुर्यार्थे। तथा च—पृथिवीत्वजातेरैक्येन सजातीयसंवलनरूपप्राचुर्यबाधेन समवायित्वरूपतदर्थकतया समवायेन यत्र पृथिवीत्व तेषामेव प्रत्यक्षं न तु कालिकेन पृथिवीत्ववतोऽपि, जलादेरिति भाव। चक्षुस्संयुक्त-

व्यक्तौ येन सम्बन्धेन यत्सामान्यं वर्तते तेनैव सम्बन्धेन तत्सामान्यस्य तदाश्रययावद्विशेष्यकत्वप्रकारकप्रत्यक्षहेतुत्वात् ॥

ननु तत्प्रत्यक्षस्य यावद्व्यक्तिविषयकत्वे किं मानमित्यत आह 'वाचारम्भणं विकार '- इति। वाचा--घटमानयेत्यादिवाक्येन, आरम्भणं--प्रवृत्तिरूपो विकारो भवति, दृश्यते हि घटमानयेत्यादिवाक्यात्तदानयने चेष्टा, तया च प्रवृत्तिः, तया च तदानयनेच्छा, तया च तदनुकूलं ज्ञानमाक्षिप्यते । तच्च शाब्दमेव; मानान्तरस्य तदानीमनुपस्थिते । न च तच्छक्तिग्रहं विना स च तदानीं तदुपायाभावेन कालान्तरीयशक्तिग्रहकारित एवेति । अत एव विकार इति फलविवक्षणं कार्येण स्वाकाङ्क्षितकारणपरम्पराक्षेपलाभार्थं सङ्गच्छते॥ ननु तत्र शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोधस्स्यात्, अत आह—नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यं, न पुनस्तद्विषयकशक्तिग्रहः प्रमा—इत्यत्र विवादः। तथा च घटत्वादेरविशेषाच्छक्तिग्रहविषयीभूतव्यक्तिविषयकशाब्दस्यैवास्यापि प्रमात्वे बाधकाभावाच्छक्तिग्रहस्यैतद्विषयकत्वं सिद्धम् । तथा च—एतद्घटविषयकशाब्दबोधस्स्वविषयविषयकशक्तिग्रहमूलकः, घटविषयकशाब्दत्वात्, तद्घटशाब्दवत्—इत्यनुमानेन शक्तिग्रहसिद्धौ च औत्सर्गिकत्वाल्लाघवाच्च प्रमात्वमेव तस्येति । तथा च—यथा सामान्यलक्षणया एकघटादिज्ञानात्सर्वघटादिज्ञानं, तथा आत्मतत्त्वज्ञानाद्योगजधर्मद्वारा सार्वज्ञ्यम् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारे एकघटव्यक्तिज्ञानेनापि व्यक्त्यन्तरबोधसम्भवः, समानप्रकारकत्वस्यैव नियामकत्वात्, एकघटज्ञानस्य यावद्विषयकत्वेऽपि संशयनिवृत्त्यादिरूपफलसाम्यात् । एतत्पक्षे मृत्तिकेति नामधेयमन्यव्यक्तेरिति । अत एकघटे घटत्वप्रकारेण शक्तिग्रहाद्घटान्तरबोध उपपन्नः । एवमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि लोहमणिपदं सुवर्णार्थकं, नखनिकृन्तनपदमयस्सामान्यपरम्— इत्याहुः ॥

तन्न। सामान्यप्रत्यासत्तेर्योगजधर्मस्य च प्रत्यक्षे कारणत्वेऽपि शाब्दबोधानुमितिरूपयोश्श्रवणमननयोरकारणत्वात्, येनाश्रुतमित्याद्यसङ्गतेः, श्रुतमतादिपदाना प्रत्यक्षपरत्वे च पौनरुक्त्यादिति ॥

शाङ्करास्तु—

येनाश्रुतं श्रुतमिति सामानाधिकरण्यं बाधपरम्। अश्रुतं—अन्यत्सर्वं यदभिन्नश्रुतं, सद्रूपव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः। तथा चैकं सर्वस्याधिष्ठानमित्यर्थः प्रतिज्ञातः। तत्र मृत्पिण्डव्यतिरेकेण तद्विकारो यथा नास्तीति दृष्टान्ता यथासोम्येत्यादिना प्रतिपाद्यन्ते। मृत्पिण्डपदं च मुख्यार्थैकपदयोगात् भूमिरूपपिण्डार्थकं, पिण्डपद च स्थौल्यबोधक मृण्मयमात्रेऽप्युपादानत्वयोग्यतालाभाय, मृण्मयपद च भूमिविकारमात्रार्थकम्। तथा च भूमिविकारस्सर्वो यथा भूमि विना नास्तीत्यर्थः। भूमिविकारत्वं च साक्षादेव वृक्षादावक्षतमिति भूमेर्विभक्तपिण्डस्य नानाविकारानुपादानत्वेऽपि न क्षतिः॥ यद्यपि—भूमिर्नोपादानं, वेदान्तिनां ब्रह्मण एवोपादानत्वात्; तथाऽपि—अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्त्यादिव्यतिरेकेण रूप्यादि नास्तीत्यादिव्यवहाराद्भूमिविकारादिस्वरूपदशायामाधारतावच्छेदकभूम्यादिव्यतिरेकेण नास्तीति श्रुत्या तथोक्तं सर्वं मृण्मय एकमृत्पिण्डाभिन्नविज्ञातस्वरूपमित्यपि बाधायां सामानाधिकरण्यम्। तत्र हेतुर्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। मृत्तिका भूमिरिति गृह्यमाणं चिदेव सत्यं, मृत्तिकास्वरूपस्य सत्यत्वाभावात्। तदवच्छिन्नचिद्रूपस्य दृष्टान्तत्वधीदशायां मृदो विविच्याज्ञानाद्भूमित्वेन ज्ञायमानत्वविरहेण चिद्रूपलाभार्थमितिशब्दः, मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ ज्ञायमानत्वस्येतिशब्दार्थत्वात्। आद्यर्थको वा इतिशब्दः, 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इति कोशात्। तथा च भूमिविकारस्य विचारदशायां तत्स्वरूपमिव भूमिस्वरूपविचारदशायां तत्कारणान्यपञ्चीकृतभूतान्येव सत्यानि; तेषामपि स्वरूपविचारदशायां तान्यपि मिथ्या। तत्कारणान्येव सत्यमित्यः

र्थलाभः, न खनिकृन्तनपदं चायस्सामान्यपरं, लोहमणिपदमपि सुवर्णार्थकं, तद्विशेषणमेकपदं चैकजातीयार्थकं, तदुपादानं च सर्वत्र एकजातीयत्वेन उपादानत्वसम्भवलाभाय, इतिशब्दस्तु तत्राप्युक्तरीत्या व्याख्येय । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादौ हेतुर्वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति । आरम्भणं—समवायिकारणजन्य, उत्पत्ति ; वाचा वाङ्मात्रं, विचारासहमिति यावत् । तथा चोत्पत्तेस्सदसद्वेति निरूपयितुमशक्यतया उत्पन्नसामान्यं विचारासहमित्यर्थः । तथाऽप्यनाद्यविद्यादिसाधारण्येन हेत्वलाभादाह—विकारोनामधेयमिति, नाशादिविकृतियुक्त नाममात्रं विचारासहमिति यावत् । अर्थे नामाभेदासम्भवादम्भक्ष इत्यादाविव मात्रार्थान्तर्भावेन विचारासहत्वलाभः । तथा च—उत्पत्त्यादिविकृतेस्तद्युक्तस्य संसर्गदुर्निरूपत्वादिना विचारासहत्वान्मिथ्यात्वमिति निर्विकारं ब्रह्मैव सत्यमिति दृष्टान्तोपपादकत्वेनोक्तमपि दार्ष्टान्तिकस्याप्युपपादकमिति भावः । एकमेवेति—एकपदेन सजातीयजीवादिभेदनिषेध ; तस्य स्वान्यशून्यत्वरूपकैवल्यार्थकत्वेऽपि भेदनिषेधकपदान्तरोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायेन स्वान्येत्यस्य जीवेश्वरादिरूपस्वान्यपरत्वावधारणात् । एवकारस्यापि प्रकृते शून्यविशेषणीभूतस्वगतभेदनिषेधबोधकत्वम् ; अद्वितीयपदेन बहुव्रीहिसमासेन विजातीयद्वित्वावच्छिन्ननिषेधात्तादृशाद्वितीयस्य भेदनिषेधः । तदुक्तम्—

"वृक्षस्य स्वगतो भेदो यत्र पुष्पफलादितः ।
वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयश्शिलादितः ॥
तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।
एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥" —इति ॥

अद्वितीयपदस्यैव सजातीयभेदनिषेधकत्वे इतरपदद्वयं भेदान्तरनिषेधकम् । अथवा—अद्वितीयपदं भेदत्रयनिषेधकम्, एकादिपदद्वयं सङ्कोचशङ्कापरिहारकम् ॥ —इति वदन्ति ॥

अत्रेदं चिन्त्यम्—

येनाश्रुतं श्रुतमित्यादौ ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावबोधनाय बाधायां सामानाधिकरण्यं चेद्विवक्षितं, तदा स्थाणुः पुमानित्यादाविवाभेदबोधमात्रेण कृतकृत्यतया यत्पदोत्तरतृतीयाया अभेदार्थकतया अश्रुतं सर्वं यदभिन्नमित्यर्थसम्भवेन श्रुतपदं व्यर्थम् । सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं च लक्षणां विना न सम्भवति, नीलो घट इत्यादौ नीलाभेदबोधेऽपि तद्व्यतिरेकेण तदभावाप्रतीतेः । एवं मृत्पिण्डव्यतिरेकेण तद्विकारो यथा नास्तीति यथा सोम्येत्यादेरर्थोऽपि न, सम्प्रतिपन्नार्थस्यैव दृष्टान्तत्वाद्भवदुक्तार्थस्य श्वेतकेतुं प्रत्यसिद्धत्वात्; अन्यथा उपदेशवैयर्थ्यात्, दृष्टान्तानुसारेणैव प्रतिज्ञाया नेयत्वात् । मृत्पिण्डपदव्याख्यानं चायुक्तम् । भूमिर्हि—महापृथिवी वा तज्जातीयमात्रं वा? नाद्यः, अन्त्यावयवित्वेन तद्विकाराप्रसिद्धेः; नान्त्यः, एकशब्दस्य मुख्यार्थत्वविरोधात्, परानुपादानपृथिव्यपेक्षया परोपादानपृथिव्याः मुख्यत्वे मानाभावात् । मृण्मयांशोपादानत्वयोग्यत्वमपि पिण्डपदव्यतिरेकेणापि सिद्धमेव, पृथिवीत्वस्य तद्योग्यतावच्छेदकत्वे अस्थूलपृथिव्यामपि तत्सत्त्वात्, कपालत्वादेस्तथात्वे अस्थूलपृथिवीत्वावच्छेदेन तदभावात् । मयटो विकारार्थत्वमपि न सत्; मयड्वैतयोर्भाषायामित्यत्र भाषायामित्युपादानसामर्थ्येन छन्दसि विकारे मयटो दुर्लभत्वात्, आनन्दमयाधिकरणे विकारे मयडित्यानन्दमयशब्दव्याख्यानस्य शङ्कराचार्यकृतस्य मनोरमाकृता 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इत्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तौ मानाभावाच्छरादित्वात् आनन्दमय इत्यत्र विकारे मयडिति समर्थनात् ॥

किंच—भूमिविकारस्सर्वो यथा भूमिं विना नास्तीति दृष्टान्तस्य सर्वस्यैकाधिष्ठानमिति प्रतिज्ञया कथमुपपत्तिः? जलादिविकारेषु जलादेरेवाधिष्ठानत्वपर्यवसानात्, भूमिविकारेषु भूमेरधिष्ठानत्वोक्तेर्ब्रह्मैव

सर्वाधिष्ठानमिति प्रतिज्ञाविरुद्धत्वाच्च; भूम्यवच्छिन्नचैतन्यस्य अधिष्ठानत्वेऽपि अधिष्ठानज्ञानेन तज्ज्ञानकार्यविलयापत्तेः॥

एतेन—यद्यपि भूमिर्नाधिष्ठानमित्यादिकं—निरस्तम्। अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्त्यादिव्यतिरेकेण रूप्यादिविरहस्य कथंचित्प्रसिद्धावपि अधिष्ठानतावच्छेदकभूम्यादिव्यतिरेकेण तद्विकारासत्त्वस्यानिश्चयात्। मृत्तिकेति गृह्यमाणं विदेव सत्यमित्यपि न; मृत्तिकात्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य मृत्तिकायामेव सम्भवेन मृत्तिकास्वरूपस्य सत्यत्वानाक्षेपात्ताद्दशरूपेण चिद्रूपं भासत इति भवतां कल्पनस्याप्रामाणिकत्वात्। इतिशब्दो ज्ञायमानत्वार्थक इत्यपि न; ज्ञानार्थकधातुयोगे 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स'—इत्यादावितिशब्दस्य स्वपूर्ववृत्तिपदजन्यबोधप्रकारप्रकारकत्वपरत्वात्, ज्ञायमानत्वार्थकत्वे मानाभावात्॥

यदपि—मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादौ हेतुर्वाचारम्भण इत्यादि—इति; तन्न। हेतुपूर्वमेव साध्यनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात्प्रथम हेतुनिर्देशस्यानाकाङ्क्षितत्वात्॥

यत्तु—अनादिसाधारण्येन मिथ्यात्वलाभार्थं विकारो नामधेयमिति—**इति; तच्चिन्त्यम्**। तेनैव हेतुना दृश्यसामान्यमिथ्यात्वसिद्धौ वाचारम्भणमित्यस्य उत्पत्तिमद्दृश्यमिथ्यात्वबोधकत्वेन भवद्व्याख्यानस्य वैयर्थ्यात्, गोबलीवर्दन्यायस्य च अगतिकगतित्वात्॥ वाचेत्यत्र 'वष्टि वागुरिः'; इति टाप्सम्भवेऽपि आकारांशस्य प्रयोजनाभावात्; अस्मन्मते तृतीयान्ततया सार्थक्यात्; वाचेत्यादौ मात्रार्थान्तर्भावेऽपि लक्षणाप्रसक्तेः। अब्भक्ष इत्यादिवत्तत्कल्पकाभावाच्च॥

एतेन—यो विकारस्सः, वाचारम्भण—वागालम्बनं, व्यावहारिकमित्यर्थः; नामधेयं—नाममात्र, नार्थः—**इत्यपि निरस्तम्**। ब्रह्मज्ञानान्यज्ञानाबाध्यत्वे सति बाध्यत्वं व्यावहारिकत्वं; न तु वाग्विषयत्वं;

प्रातिभासिकादावपि सत्त्वात्। अतो वाचारम्भणमित्यनेन न व्यावहारिकत्वलाभः। अत्र कल्पे नामधेयग्रहणं च व्यर्थं, वाचारम्भणमित्यनेनैव मिथ्यात्वलाभात् ॥

एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थवर्णनमपि न सत्; सजातीयविजातीयप्रतियोगिकभेदवत्तद्धर्मप्रतियोगिकभेदान्तराणामपि सम्भवेन भेदमात्रे निषेधनिश्चयायोगात्, तद्धर्मभेदानामपि सजातीयभेदादावन्तर्भावे स्वगतभेदस्याप्यन्तर्भावसम्भवात्। किं च एवकारेण भेदनिषेधोऽपि वक्तुमशक्यः; एकशब्दसमभिव्याहृतैवकारस्य विशेषणसङ्गतत्त्वेन शङ्खः पाण्डर एवेत्यादाविव विशेषणायोगव्यवच्छेदकत्वात्, सदेवेत्यत्र एवकारसत्त्वेन विशेष्ये एतदन्वयकल्पनासम्भवात् ॥ किं च—स्वान्यशून्यं ब्रह्मेत्युक्तौ कथं तद्भेदनिषेधः? न च—विशेषणेऽपि निषेधान्वयात्तल्लाभ इति—वाच्यम्; विशेष्यबाधस्थल एव तथात्वात्; सविशेषणे हीति न्यायस्य बाधघटितत्वात्। एवं विजातीयभेदनिषेधेनैव स्वगतभेदनिषेधस्य स्वस्मिन् सिद्धतया वैयर्थ्याच्च ॥ तस्मादद्वैतमतमसङ्गतमिति—दिक् ॥

॥ श्रीः ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
प्रतिज्ञावादः
समाप्तः ॥

॥ श्री ॥

श्रीभाष्यभावाङ्कुरः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः

शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः

पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण

प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्य रू ०—९—०

श्रीभाष्यभावाङ्कुरः

नमो रामानुजार्याय तस्मै निस्सीमतेजसे ।
विश्वत्राणाय यस्यासीदवतारो महीतले ॥
श्रीकौशिककुलोत्तंसराघवार्याय धीमते ।
कृतोऽयमञ्जलिर्मुग्धः कृपाकल्लोलमालिने ॥

पूर्वोत्तरद्विकभेदभिन्ने शारीरकशास्त्रे पूर्वद्विकेन प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वं व्यवस्थापितम् । तथा च तादृशकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वोपपादनपरत्वं पूर्वद्विकस्योपाधिः । तस्य लक्षणत्वोपपादनं चासम्भवातिव्याप्तिशङ्कानिरासकतया तादृशकार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनेन चेति द्वेधा भवति ॥ तत्र-असम्भवातिव्याप्तिशङ्का च श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता चेति द्विधा । तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवशङ्का प्रथमपादेन तादृशातिव्याप्तिशङ्का च त्रिपाद्या, वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्का च द्वितीयाध्यायगतेन प्राथमिकेन पादद्वयेन च निराक्रियत इति षट्पाद्यास्तादृशशङ्कावारकत्वम् ; तदनन्तरपादद्वयस्य च कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनपरत्वमित्यध्यायद्वयस्योक्तोपाध्युपपत्तिः ॥

उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थनिरूपणमुत्तरद्विकेन क्रियत इति तत्परत्वमुत्तरद्विकस्योपाधिः ॥ अर्थस्य उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वञ्च-साक्षात्परम्परया वा उपासन प्रवृत्तौ यज्जनकं तत्त्वावच्छेदकत्वरूपं तदवच्छेदकविषयताश्रयत्व रूपं वा ग्राह्यम् । उपासनप्रवृत्तौ हि-

मोक्षत्वावच्छिन्नविषयकेच्छा तद्धर्मावच्छिन्नविषयकसाधनताज्ञानं च कारणम् । मोक्षश्च- निश्शेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकब्रह्मानुभवः ; तत्र विशेष्यांशभूतब्रह्मानुभवगोचरेच्छायां तत्रानुकूलत्वज्ञानस्य कारणतया ज्ञानगतानुकूल्यस्य विषयानुकूल्याधीनत्वेन तत्र विषयीभूतब्रह्मानुकूल्यज्ञानस्य कारणतया तादृशब्रह्मानुकूलत्वज्ञानस्य च ब्रह्मणि निर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वज्ञानाधीनतया तदुभयनिरूपणपरस्य उभयलिङ्गपादस्य उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थनिरूपणपरत्वम् ॥

एवं—मोक्षघटकाविद्यानिवृत्तीच्छायां चाविद्यापदार्थकर्मतत्प्रयोज्यप्रकृतिसम्बन्धैतदुभयरूपसंसारे द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणं; अभावरूपफलेच्छायां प्रतियोगिनि द्विष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वात् ॥

एवं च—संसारस्य दुःखादिसाधनत्वनिरूपणपरस्य वैराग्यपादस्यापि तथात्वोपपत्तिः। प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं साधनत्वञ्च फलोपधायकत्वरूपं, न तु स्वरूपयोग्यत्वं ; तादृशेष्टसाधनताविषयकज्ञानादप्रवृत्ते. । फलोपधायकतावच्छेदकञ्च कर्माङ्गकत्वविशिष्टतत्तद्गुणविषयकोपासनत्वमिति । तद्घटकतत्तद्गुणविषयकत्वनिरूपणपरस्य गुणोपसंहारपादस्य तद्घटककर्माङ्गनिरूपणपरस्य चतुर्थपादस्य च तथात्वमुपपन्नम् । तादृशोपासनस्य मोक्षोपधायकत्वं हि--न तावदपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धेन उपासनस्य सत्त्वेऽपि प्रारब्धकर्माधीनशरीरनाशपर्यन्तं मोक्षाभावस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुति सिद्धत्वात् ; किन्तु—स्वजन्योत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशपूर्वकभोगाधीनप्रारब्धनाशप्रयोज्योत्क्रान्त्यनन्तरकालीनार्चिरादिगतिजनितदेशविशेषावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिरूपो यः स्वव्यापारस्तद्वत्तासम्बन्धेन । तादृशब्रह्मप्राप्तेर्व्यापारत्वञ्च 'अथ य एषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति

दहरविद्यावाक्यसिद्धं; तत्र 'अहरहर्वा एवं वित्' इति पूर्वनिर्दिष्टोपासकस्य एतच्छब्देन ग्रहणात्, समुत्थायेति धात्वर्थोत्क्रान्तौ समित्यनेन पूर्वोत्तराघाश्लेषविनाशपूर्वकभोगाधीनप्रारब्धनाशोत्तरकालीनत्वस्य विवक्षितत्वात्, उपसम्पद्येत्यत्र धात्वर्थब्रह्मप्राप्तौ उपेत्यनेन देशविशेषावच्छिन्नत्वस्य समित्यनेन अर्चिरादिगमनजनितत्वस्य च बोधनात् ॥

एवञ्च—चतुर्थाध्यायगतत्रिपाद्या निरुक्तव्यापारस्य चतुर्थपादेन कार्यभूतमोक्षप्रकारस्य च प्रतिपादनात् चतुर्थाध्यायस्य उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थपरत्वम्; तत्र प्रथमपादे स्वजन्यपूर्वोत्तराघाश्लेषविनाशपूर्वकभोगाधीनप्रारब्धनाशप्रयोज्यत्वस्य उत्क्रान्तौ प्रतिपादनात्, द्वितीयपादे उत्क्रान्तिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदुत्तरकालीनत्वस्य अर्चिरादिगतौ प्रतिपादनात्, तृतीये अर्चिरादिमार्गनिरूपणपूर्वकं तद्गतिजनितब्रह्मप्राप्तेः प्रतिपादनाच्च पादत्रयस्य निरुक्तव्यापारप्रतिपादकत्वसत्त्वात् । एवञ्च—वैराग्योभयलिङ्गपादयोः फलेच्छोपयोग्यर्थनिरूपणद्वारा अतिरिक्तपादषट्कस्य फलसाधनत्वघटकार्थनिरूपणद्वारा च उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थपरत्वनिर्वाहः ॥

तत्र—व्यापारसाधारणफलातिरिक्तोपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थपरत्वं तृतीयाध्यायस्य, तादृशफलपरत्वञ्च चतुर्थाध्यायस्योपाधिः ॥

न च—आवृत्तिरसकृदुपदेशादित्यारभ्य आप्रयणात्तत्रापि हीत्यन्ताधिकरणषट्के तृतीयाध्यायोपाधेरतिव्याप्तिः, चतुर्थाध्यायोपाधेरव्याप्तिश्चेति—वाच्यम्; तृतीयाध्यायोपाधिघटकार्थे फलातिरिक्तत्वस्येव तादृशाधिकरणषट्कसिद्धार्थातिरिक्तत्वस्यापि निवेशात् तादृशार्थसहितफलपरत्वस्य चतुर्थाध्यायोपाधित्वाच्च अतिव्याप्त्यव्याप्त्योरभावात् । तत्र मोक्षघटकनिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकव्याप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकानिष्टसाधनत्वप्रकारकबोधपरत्वं वैराग्यपादस्योपाधिः । तादृशनिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकं च कर्मतत्प्रयोज्यान्यतरत्वं, भूत-

सूक्ष्मपरिष्वङ्गभुक्तावशिष्टकर्मात्मकानुशयादिसाधारणं; तद्व्याप्यधर्मश्च भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गत्वादिकं, तदवच्छिन्नविशेष्यकानिष्टसाधनत्वादिबोधश्च शाब्दो मानसो वा प्रथमाधिकरणादिभिर्भवतीति एतत्पादस्य तत्परतानिर्वाहः ॥

यद्यपि–प्रथमाधिकरणे सूक्ष्मभूतपरिष्वङ्गस्य स्वर्गसुखसाधनत्वमेव प्रतीयते, न त्वनिष्टसाधनत्वं; **तथाऽपि** तदधिकरणे "भाक्तं वा नात्मवित्वात्" इतिसूत्रेण देवभृत्यभावप्रतिपादनेन तत्प्रयुक्तक्लेशस्य सातिशयत्वस्य च तदुत्तराधिकरणे 'कृतात्यय' इतिसूत्रभागेन तादृशसुखस्य नश्वरतायाश्च प्रतिपादनेन तादृशसुखस्य मुमुक्षुं प्रत्यनिष्टत्वात् अनिष्टसाधनताबोधनिर्वाहः । न च--उक्तरीत्या अनिष्टसाधनताबोधपरत्वं स्वप्नसुषुप्तिमूर्छावस्थाप्रतिपादकोत्तरपादीयाधिकरणेष्वप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरिति- वाच्यम्; ब्रह्मगुणतात्पर्यकत्वाभावस्यापि विशेषणत्वात् तेषां चाधिकरणाना स्वाप्नपदार्थसृष्ट्युपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वसुषुप्त्याधारत्वादिगुणतात्पर्यकत्वेन तदभावविरहात् । मूर्छाधिकरणस्यापि ब्रह्मगुणतात्पर्यकत्व उत्तरपादे निरूपयिष्यते ॥

अत्रेत्थं भाष्यम् —

> "उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यतृष्णा चेति । तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु सञ्चरतो जाग्रतः स्वपत. सुषुप्तस्य मूर्छितश्च दोषाः परस्य ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरत्वञ्च प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रतिपाद्यते ॥
>
> —**इति** ॥

अयमर्थः । उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायः–उपासनप्रवृत्तावसाधारणकारणं; असाधारणपदेन कालादिव्यावृत्ति. । प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं–प्राप्यो यो मोक्षः तद्घटकाभावप्रतियोगिनि संसारे अनिष्टसाधनताज्ञानाधीनो यो द्वेषः तदधीना संसारनिवृत्ताविच्छेति

यावत् । प्राप्यतृष्णा--ब्रह्मानुभवेच्छा । प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्य-मित्यस्य कर्मफलास्थिरत्वनिश्चयाधीनस्तद्विषयो द्वेष इति तु नार्थ. ; तथा सति कर्मफलानित्यत्वप्रतिपादकस्य कृतात्यय इत्येतावन्मात्रस्याव-श्यकत्वेऽपि यावत्संसार प्रकृतिसम्बन्धप्रतिपादनपरप्रथमाधिकरणा-दीनामनुपयोगापत्तेः । लोकान्तरेषु सञ्चरतः, जाग्रतः--जाग्रच्छब्दवि-वक्षितस्यारोहावरोहणवत ; तथा च--जाग्रदवस्थायाः आहारविहारा-द्यनेकरूपत्वेऽपि तद्दशायां प्रकृतिसम्बन्धकर्मसम्बन्धादेः निश्चितत्वेन निर्दोषत्वशङ्कानुदयात् । आरोहावरोहरूपायां जाग्रद्दशायामेव तादृशशङ्कोदयेन तन्निरासाय तथाविधजाग्रद्दशायामेव दोष. प्रथमे पादे प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । स्वपत इति स्वप्नावस्थस्य ग्रहणं, सुषुप्तपद-समभिव्याहारेण गोबलीवर्दन्यायात्; सुषुप्तस्येति भूतत्व न विवक्षितम्, ञीतः क्त इति वर्तमाने क्तप्रत्ययविधानात् । अत्रावैरूप्याय सुष्वपत इति शत्रन्ततया निर्देशे कर्तव्ये निष्ठान्ततया निर्देशः, 'तद्यत्रैतत्सुषुप्त-समस्तः सम्प्रसन्न स्वप्नं न विजानाति यदा सुषुप्तस्स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति' इत्यादिश्रुतिनिर्देशानुरोधादिति बोध्यम् ॥ कल्याणगुणाकर-त्वञ्चेति भाष्यानन्तरम् इतिशब्दः प्रकारवचनोऽध्याहर्तव्यः । ततश्चोभयलिङ्गत्वं अविकाराहित्यं फलप्रदत्वमित्येवंरूपोऽर्थ प्रति-पाद्यत इत्यर्थ. ; तेन प्रतिपाद्यत इत्येकवचनस्य नानुपपत्ति । दोषा इति बहुवचनान्तपदार्थस्येतिशब्दार्थ एवाभेदेनान्वय., प्रतिपाद्यत इत्यनेनानन्वयात् ॥

न चैवमपि---पूर्वद्विकार्थानुक्रमणिकाभाष्ये निरस्तनिखिलदोष-गन्धस्य अपरिमितोदारगुणसागरस्य प्रतिपादितत्वाभिधानात् परस्य ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरत्वञ्च प्रतिपाद्यत इति भाष्यासङ्गति रिति---वाच्यम्ः तदुक्तार्थाक्षेपेणैव उभयलिङ्गपादप्रवृत्त्या वैयर्थ्या-भावात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं "न स्थानत." इत्यधिकरणे ॥

तथा च--उदाहृतभाष्येण जीवविशेष्यको यो लोकान्तरगमनागमनकालावच्छेदेनानिष्टजनकतावच्छेदकावच्छिन्नकर्मतत्प्रयोज्यान्यतरात्मकसंमारसम्बन्धप्रकारकबोधस्तत्परत्वं वैराग्यपादस्य उपाधिरित्युक्तं भवति, गमनागमनकालावच्छेदेनेत्युपादानात् न स्वप्नाद्यवस्थाप्रतिपादकाधिकरणातिव्याप्तिः । एवं वैराग्यपादे पेटिकाद्वयं—आरोहणपेटिका आरोहणपेटिका चेति । आरोहणावच्छेदेन दोषप्रतिपादिका आरोहणपेटिका, अवरोहणावच्छेदेन तत्प्रतिपादिका अवरोहणपेटिका; तत्र प्रथमाधिकरणमारोहणपेटिका, तदतिरिक्ताधिकरणपञ्चकं अवरोहणपेटिकेति बोध्यम् ॥ तत्र यावत्संसाराकालं प्रकृतिसम्बन्धप्रतिपादनाय प्रथमाधिकरणम् ॥

॥ सू ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ ३॥१॥१ ॥

अत्र संशयः । पूर्वदेहसम्बन्धध्वंसाधिकरणीभूतः उत्तरदेहसम्बन्धप्रागभावाधिकरणं च यः कालः तादृशकालावच्छिन्नो जीव इन्द्रियाद्याश्रयभूतसूक्ष्मावच्छिन्नो न वेति । अत्र स्थूलदेहसम्बन्धकाले तदन्तर्गतभूतसूक्ष्मसम्बन्धस्य जीवे पूर्वपक्षिणोऽपि अनुमतत्वात् अवच्छिन्नान्तं धर्मिविशेषणम्; सर्वत्र भूतसूक्ष्माणां सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्यावर्जनीयतया निश्चितत्वात् कोटित्वोपपत्तये इन्द्रियाद्याश्रयेति ॥

अत्र पूर्वपक्षः । तादृशकालावच्छिन्नो जीवः तादृशभूतसूक्ष्मानवच्छिन्न एव, लोकान्तरगमनकाले जीवस्य तादृशभूतसूक्ष्मावच्छिन्नत्वग्राहकप्रमाणाभावात्; भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानवत् भोगायतनानामपि शरीराणां तत्रत्यैरेव भूतैरारम्भसम्भवेन तदर्थमितो भूतसूक्ष्मनयनानपेक्षणात् ॥

अथ—पञ्चाग्निविद्यागतप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तादृशकालावच्छेदेन इन्द्रियाद्याश्रयभूतपरिष्वङ्गस्सिध्यति । एवं हि तत्र श्रूयते—श्वेतकेतु-

आरुणेयं पाञ्चालराजः प्रवाहणः 'वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्ति, इति कर्मिणां गन्तव्यदेशं, 'वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता[3] इति' पुनरावृत्तिप्रकारं, 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना[3]' इति देवयानपितृयाणयोः व्यावर्तकाकारौ, 'वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता' इति स्वर्गलोकस्याप्राप्तारं, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापःपुरुषवचसो भवन्ति' इति अपां पञ्चमाहुति-प्रयोज्यं पुरुषपदाभिलापयोग्यत्वं पुरुषपदार्थतावच्छेदकीभूतं देहत्व-रूपपरिणामं च पप्रच्छ ॥ श्वेतकेतुस्तावत इमान् प्रश्नान् प्रतिवक्तु-मजानन् स्वपित्रे न्यवेदयत्; सोऽप्यजानन् तमेव पाञ्चालराजं 'यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहि' इति पप्रच्छ । अयं च प्रश्नः पाञ्चालराजकर्तृकपञ्चप्रश्नीरूप एव, तत्र पञ्चमप्रश्नप्रतिवचनस्य इतरप्रश्नप्रतिवचनानुकूलत्वात् प्रथमं तदेव वदन् द्युलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाश्श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति' इत्यादिना देवाख्या जीवस्य प्राणाः द्युलोकाग्नौ श्रद्धाख्यं वस्तु प्रक्षिपन्ति, सा च श्रद्धा सोमराजाख्याऽमृतमय-देहरूपेण परिणमते, तं चामृतमयदेहं त एव प्राणाः पर्जन्ये अग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति, स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्ष भवति, तच्च वर्षं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वेन रूपितायां प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र प्रक्षिप्तमन्नं भवति, तच्चान्नं त एव पुरुषेऽग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र रेतो भवति, तच्च त एव योषायामग्नित्वेन रूपिताया प्रक्षिपन्ति, तच्च प्रक्षिप्तं तत्र गर्भो भवतीत्युक्त्वाऽऽह—'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । एतावता यागादिकर्तॄणां देहान्तर्गत-भूतसूक्ष्मस्य श्रद्धाशब्दविवक्षितस्य यागजन्यादृष्टवशात् स्वर्गलोकाव-च्छेदेन देवशरीररूपेण परिणामः, तादृशादृष्टनाशे पर्जन्यावच्छेदेन वर्षरूपेण, ततः पृथिव्यामन्नरूपेण, ततः पुरुषे रेतोरूपेण, ततो योषिति

गर्भरूपेण परिणाम इति प्रतीयते। न च—उक्तश्रुत्या भूतसूक्ष्मस्य गमनं-प्रतीतावपि तद्विशिष्टस्य जीवस्य गमनासिद्धिरिति—वाच्यम्; आपः पुरुषवचस इत्यनेनैव तत्सिद्धे, पुरुषशब्दस्य पुरुषावात्ममानवाविति कोशेन शरीरविशिष्टात्मपरत्वात् तत्सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्छब्दस्यापि विशिष्टपरत्वावश्यकत्वात्, विशिष्टस्यैव गमनादि-सिद्धेः ॥ —इति चेत् ॥

मैवम्। 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादौ पुरुषशब्दस्य शरीरमात्रपरतया प्रयोगात् अत्रापि तन्मात्रपरताया एव युक्तत्वात्, अन्यथा अप्छब्दस्य श्रद्धावर्षान्नरेतोगर्भशब्दानां च विशिष्टपरत्वावश्यकतया लक्षणाप्रसङ्गात्; भूतसूक्ष्मस्य वर्षान्नादीनां च शरीरत्वाभावेन शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वन्यायस्याप्रवृत्तेः। किं च—अस्याः श्रुतेः शरीरान्तर्गतभूतसूक्ष्मस्य लोकान्तरानुवृत्तिर्नार्थः, तच्छ्रुतेर्यागादिजन्यादृष्टात् देवशरीरप्राप्तिः तादृशादृष्टनाशे पुनः क्रमात् मनुष्यशरीरप्राप्तिरित्येवं परत्वात् श्रद्धाशब्दस्य फलावश्यम्भावनिश्चयपरतया 'देवाश्श्रद्धां जुह्वति' इत्यस्य विषयतासम्बन्धेन तादृशनिश्चयं इन्द्रियाणि स्वर्गे प्रक्षिपन्ति, तादृशश्रद्धाधीनयागाद्यनुष्ठानप्रवर्तकानि भवन्तीत्यर्थात्; 'तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इत्यस्य तादृशयागादिना देवशरीरं अदृष्टाकृष्टैः देवलोकस्थैरेव भूतैर्जायत इत्यर्थसम्भवात्; एतल्लोकाद्भूतनयनाक्षेपकत्वायोगात् ॥

न च—आहुतिकर्मद्रव्याहुतिजन्यद्रव्ययोरुपादानोपादेयभावस्य पर्जन्याद्याहुतौ दर्शनात् द्युलोकाहुतावपि श्रद्धापदार्थस्य देवशरीरोपादानत्वं कल्पनीयं, अन्यथा वैरूप्यप्रसङ्गात्, तथा च श्रद्धाशब्देनापि अपामेव भूतान्तरसंसृष्टानां ग्रहणं युज्यते, श्रद्धा वा आप इति श्रुतौ श्रद्धाशब्दस्याब्वाचकत्वोक्तेरिति—वाच्यम्; एवमपि—अग्निहोत्रा-

हुतिभूतक्षीरान्तर्गतानामपां जीवेन सह गमनस्य श्रुत्यन्तरसिद्धतया तादृशामपामेवात्र अप्छब्दार्थत्वात्, श्रद्धापूर्वकानुष्ठेयतया श्रद्धाशब्द-वाच्यत्वस्य देवदेहं प्रत्युपादानत्वस्य च सिद्धेः। तथा च वाजसने-यके षट्प्रश्नब्राह्मणे श्रूयते—

"ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्तेऽन्त-रिक्षमाहवनीयं कुर्वाते, वायुं समिधं मरीचीमेव शुक्रामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशतस्ते दिव-माहवनीयं कुर्वाते, आदित्यं समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते ते इमामाविशतस्ते इमा-माहवनीयं कुर्वाते।"—

इत्यारभ्य,

"ते पुरुषमाविशतस्ते स्त्रियमाविशतः यतस्ततः पुत्रो जायते।"

—इति॥

न च—देवताविग्रहतदागमनादीनां देवताधिकरणे निर्णीतत्वात् अग्निभिरूढानां देवताभिरुपभुक्तानां क्षीरादीनां जीवपरिष्वञ्जकत्वा-योगात् आहुत्योरेकदेशस्य देवताभिर्भुक्तत्वं एकदेशान्तरस्य जीव-दृशायामग्नौ प्रक्षिप्तस्य यावन्मरणमभुक्तत्वेनावस्थानं ततो जीवस्य लोकान्तरगमनकाले परिष्वञ्जकत्वमिति कल्पने गौरवात्तादृशश्रुते-रर्थवादत्वमेवेति—वाच्यम्। यतो देवताभिर्भुक्तानां न देवताकर्तृक-व्यापारजन्यगलाधस्संयोगाश्रयत्वं, किन्तु देवतातृप्तिहेतुभूतदर्शन-विषयत्वं; 'न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति श्रुतेः। तथा च—भुक्तानामेव जीवपरिष्वञ्जकत्वसम्भवात् न कल्पनागौरवं, किञ्च कालान्तरभाविस्वर्गादिजनकत्वनिर्वाहाय व्यापा-रत्वेनापूर्वस्याकल्पनेन लाघवं च; तादृशाहुतेरेव स्वर्गादिसुखहेतुभूत-शरीरारम्भकत्वात्॥

न च—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुत्या 'मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति' इति स्मृत्या च इन्द्रियाणां गमनबोधनात् निराश्रयाणां च तेषां गमनासम्भवात् तदाश्रयसूक्ष्मशरीरस्य गमनसिद्धिरिति—वाच्यम्; 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्य' इत्यादिश्रुतौ प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्यय-श्रवणात् उत्क्रमणश्रुतेः देहत्यागमात्रपरत्वात् जीवेन सह गमन-परत्वायोगात्, आचार्यमनुगच्छन्ति शिष्या इत्यादाविव तमुत्क्रामन्त-मिति श्रुतेः गमनपरत्वेऽपि पृथग्गमनबोधपरतया सूक्ष्मशरीरस्य जीवपरिष्वञ्जकतया गमनासिद्धेश्च ॥

न च—इष्टादिकारिणां पितृयाणातिरिक्तमार्गाभावात् पितृयाण-मार्गैकदेश एवानुसन्धानाय पञ्चाग्निविद्यायां प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यं, तथा च पितृयाणवाक्ये—

> "ते धूममभिसम्भवन्ति, धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षं अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैतिमासान्—मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशं आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥"—

इति श्रवणात् तत्र सोमराजपदस्य देवशरीरकेष्टादिकारिपरत्वात् तदनुरोधेन 'तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इति पञ्चाग्निविद्या-गततत्पदस्यापि तच्छरीरकपरत्वावश्यकत्वात् श्रद्धाशब्दस्यापि विशिष्टपरत्वं युक्तमिति सूक्ष्मशरीरकस्यैव गमन सिध्यतीति—वाच्यम्; तत्र 'ते धूममभिसम्भवन्ति' इति बहुवचनेन निर्दिष्टानां प्राप्तॄणां एष इत्येतच्छब्देन परामर्शायोगात्, त देवा भक्षयन्तीति देवभक्ष्य-त्वोक्त्या प्राप्तरि जीवे तदसम्भवाच्च; प्राप्यस्य चन्द्रमस एव एत-

च्छब्देन परामर्शात्। तस्माज्जीवस्य गमनागमनकालयोः सूक्ष्मभूतपरिष्वङ्गे प्रमाणाभावः ॥ —इति ॥

राद्धान्तस्तु—गमनागमनकालावच्छिन्नोऽपि जीवः भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गवानेव; पञ्चाग्निविद्यागतप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तथाऽवगमात्, तत्र पुरुषवचस इति पुरुषपदवाच्यत्वबोधात् पुरुषपदस्य च कोशानुरोधेन शरीरविशिष्टात्मन्येव शक्तेः, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादौ पुरुषशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्, लाक्षणिकार्थव्युदासायैव श्रुतौ वचश्शब्दनिर्देशात्, तस्या आहुतेर्गर्भस्सम्भवतीति पञ्चम्या आहुतेर्गर्भसम्भवस्य स्थाने वाजसनेयके तस्या आहुतेः पुरुषस्सम्भवतीति श्रवणात्, पञ्चमाहुतौ विशिष्टस्यैव होम्यत्वावगमात्। अग्निहोत्राहुतिभूताब्विशिष्टस्य होम्यत्वं तु न युक्त, तथा सति अबादिपदानां लक्षणाप्रसङ्गात्; मन्मते चाप्छब्दस्य सूक्ष्मशरीरवाचितया शरीरवाचकानामिति न्यायप्रवृत्तेः। उक्तं च टीकायाम्—

"यदा त्वप्छब्द एव जीवशरीरमूलभूतसूक्ष्मपरः, तदा तस्य देवमनुष्यादिशब्दवत् चेतनविषयत्व स्वरसतरम् ॥"—इति ॥

किञ्च—इन्द्रियाणां गमनश्रुत्या अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतानामपामिन्द्रियाश्रयत्वासम्भवात् सूक्ष्मशरीरस्य गमनावश्यकता। न चाप्ययश्रुत्या गमनश्रुतेरन्यथासिद्धिः, अग्निं वागप्येतीत्याद्यप्ययश्रुतौ 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इति ओषधीषु लोम्नां वनस्पतिषु केशानां चाप्ययस्य प्रत्यक्षबाधितस्य प्रतीत्या तादृशश्रुते प्रतीयमानार्थे तात्पर्यायोगात्; ओषधीर्लोमानि—लोमाभिमानिदेवता ओषध्यभिमानिदेवतामप्येति, लोमाभिमानित्वं विहाय केवलमोषध्यभिमानिनी भवतीत्यर्थावश्यकतया, तदनुरोधेन 'अग्निं वागप्येति' इत्यस्यापि वागभिमानिनी अग्निमप्येति वागभिमानित्वं विहाय केवलाग्निर्भवतीत्यर्थात्;

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत्, दिशश्श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशत्, ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्"—इत्यादिश्रुत्या ओषध्यभिमानिदेवतानां लोमाभिमानिदेवतानां च ऐक्यप्रतीतेः अप्ययस्य तदभिमानित्वरूपतान्नियन्तृत्वपरित्यागरूपत्वस्य युक्तत्वात् ॥

न चैवं—अग्न्यादीनां मरणकाले वागाद्यभिमानित्वपरित्यागे प्राणानामुत्क्रान्तिचन्द्रसंवादादिकार्यासिद्धिप्रसङ्गः, अधिष्ठानदेवतासहितानामेव तेषां कार्यकारित्वात्, अन्यथा देवताधिष्ठानस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति—वाच्यम्, म्रियमाणतादशायां सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वकार्यादर्शनेन तत्कालावच्छेदेन वागादीनां वचनादिरूपोपकारविशेषोत्पत्त्यनुकूलाभिमानविशेषपरित्यागस्यैव विवक्षितत्वात्; मरणानन्तरं चन्द्रमसा संवादाद्यनुपपत्तेरुत्तरकाले तादृशाभिमानपरित्यागस्याकल्पनात् ॥

न चैव—अग्निं वागप्येतीत्यत्र वाक्पदस्य धातोश्च लक्षणापत्त्या तदपेक्षया वाक्पदस्येन्द्रियपरत्वं स्वीकृत्य धातोरसत्कल्पत्वरूपातीतत्वसादृश्ये लक्षणाङ्गीकारः परोक्त एव युक्त इति—वाच्यम्; शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणि शक्तेस्सत्त्वेन लक्षणाविरहस्य "अभिमानिव्यपदेशः" इति सूत्रसिद्धत्वात् ॥ न चैवमपि—धातोर्लक्षणाया मतद्वयेऽपि सत्त्वात् परपक्ष एव किं नोपेयत इति—वाच्यम्; असत्कल्पत्वस्य स्वस्वकार्यजनकत्वाभावस्य फलोपधायकत्वाभावरूपत्वे तस्य जीवद्दशायामपि कदाचित्सत्त्वान्मरण एव तदुक्त्ययोगात्, जनकतावच्छेदकधर्मरूपस्वरूपयोग्यत्वाभावरूपत्वे चास्मदुक्तार्थ एव पर्यवसानात्, जनकतावच्छेदकघटकस्य वागिन्द्रियत्वादेस्सत्त्वेन तद्घटकीभूतदेवताभिमानविरह एव पर्यवसानात्। तथा चेन्द्रियाणां

गमनसिद्ध्या तदाश्रयदेहगमनस्यावश्यकत्वात् पञ्चाग्निविद्यावाक्यस्य तत्परत्वमेवोचितम्। षट्प्रश्नब्राह्मणं च—देवतातृप्तिमुखेन शुभनरजन्महेतुत्वपर्यन्ताहुतिवैभवानुसन्धानपरं अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतानामपां सूक्ष्मशरीराप्यायकतया तेन सह गमनपरं वा, 'देहारम्भिका आपश्चाहुत्येकदेशरूपास्सन्तु' इति टीकायामुक्तत्वेनाहुतीनां सूक्ष्मदेहाप्यायकत्वस्याभ्युपगतत्वात् ॥

न चैव—भूतसूक्ष्मजीवयोः प्रत्येकं गमनसिद्धावपि भूतसूक्ष्मविशिष्टजीवस्य गमनासिद्धिः, पञ्चमाहुतिजन्यगर्भे जीवसंयोगमात्राङ्गीकारादेव 'आपः पुरुषवचसः' इत्यस्योपपत्त्या पूर्वाहुतिषु जीवसंयोगासाधकत्वात्, 'सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति, अष्टमे मासे सर्वसम्पूर्णो भवति, पितू रेतोऽतिरेकात् पुरुषो भवति' इति गर्भोपनिषदि सप्तमासपर्यन्तं जीवसंयोगाभावस्तदनन्तरं जीवसंयोग इत्यस्य सिद्धश्चेति—वाच्यम्; पितृयाणवाक्यगतसोमराजशब्दानुरोधेन पञ्चाग्निविद्यागततच्छब्दस्यापि विशिष्टपरत्वेन पूर्वाहुतिष्वपि विशिष्टस्यैव होम्यत्वसिद्ध्या विशिष्टस्य गमनसिद्धेः ॥

न च—पितृयाणगतसोमराजशब्दस्य एकवचनान्तत्वात् प्राप्यचन्द्रपरत्वमुक्तमिति—वाच्यम्; तथा सति एष सोमो राजेति वाक्यस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रसिद्धेन चन्द्रमश्शब्देन पूर्वनिर्दिष्टस्य पुनस्तत्पर्यायाभ्यां सोमराजशब्दाभ्यां निर्देशे फलाभावात्, अस्माकं च पञ्चाग्निविद्यायां 'तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इति निर्दिष्टः एषः चन्द्रप्राप्तिमानिष्टादिकारीत्येतच्छब्दार्थविधेयकबोधाङ्गीकारेण पञ्चाग्निविद्यागतसोमराजपदस्येष्टादिकारिविषयत्वप्रतिपत्तेः, प्रयोजनस्य सद्भावात्। एतदभिप्रेत्यैव 'अश्रुतत्वादिति चेन्न' इतिसूत्रप्रवृत्ते, सोमो राजा सम्भवतीत्युक्तदिव्यदेहप्राप्तिः कदेत्याकाङ्क्षायां—'चन्द्रमसमभिसम्भवन्त्येष सोमो राजा' इत्यनेन वर्तमानकालावच्छिन्नचन्द्र-

प्राप्तिविशिष्टस्य तादृशदिव्यदेहोक्त्या चन्द्रप्राप्तिकालावच्छेदेन तादृशदेहप्राप्तिरिति अर्थबोधनेनापि तस्य सफलत्वात्, 'सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति' इति च शरीरचलनादिहेतुभूतजीवसंयोगाभिप्रायम् । किञ्च चन्द्रमसमभिसम्भवतीत्यभिसम्भवनक्रियाकर्तृतया प्रथमान्तनिर्दिष्टस्य प्राप्तुरेव एतच्छब्देन परामर्शो युक्तः, न तु द्वितीयान्तविशिष्टस्य चन्द्रस्य; 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्सस्वां देवतामार्च्छत्' इत्यत्र स इति प्रथमान्तपदेन चतुर्थ्यन्तनिर्दिष्टस्य वरुणस्य न ग्रहणं, अपि तु समानविभक्त्यन्तनिर्दिष्टस्य प्रजापतेरेव ग्रहणमिति तस्यैव 'वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति विहितेष्टिरित्यस्य पूर्वकाण्डे स्थापितत्वात्, असति बाधके समानविभक्तिकपदान्तरेण निर्दिष्टस्यैव सर्वनाम्ना ग्रहणमिति नियमात्, 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष' इत्यत्र तच्छब्देन द्वितीयान्तनिर्दिष्टस्यैव परज्योतिषो ग्रहणात्, असति बाधक इति तत्र प्राप्तुः पुरुषोत्तमत्वानुपपत्तेर्बाधकस्य सत्त्वात् ॥

न च—समानवचनकपदनिर्दिष्टस्यैव सर्वनाम्ना ग्रहणमित्यपि नियमदर्शनात् बहुवचनान्तपदनिर्दिष्टानामेकवचनान्तपदेन ग्रहणानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; अत्रापि 'असति बाधके' इत्यस्य वक्तव्यतया समानवचनकपदनिर्दिष्टस्य चन्द्रस्य ग्रहणे वाक्यवैयर्थ्यरूपबाधकस्योक्तत्वेन बहुवचनान्तनिर्दिष्टस्यापि एकवचनान्तेन परामर्शोपपत्तेः, एकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वात्, अस्मिन् प्रकरणे वचनसारूप्यनिर्बन्धादर्शनाच्च; 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति बहुवचनान्तनिर्दिष्टस्याभिसम्भावितुः तदन्नमित्येकवचनेन निर्देशात् ॥

न च—तदपि वाक्यं चन्द्रविषयमिति—वाच्यम्; 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति' इति वाजसनेयके प्राप्तुरन्नत्वाभिधानात्, तृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपान्नत्वस्य चन्द्र इव प्राप्तर्यपि सम्भवात्; 'तथा वायुर्भूत्वा

धूमो भवति, धूमो भूत्वा अभ्रं भवति' इति एकवचनेन निर्दिश्य, 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते' इत्युक्त्वा 'यो ह्यन्नमत्ति यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इत्येकवचनेन निर्देशदर्शनात् ॥

तथा च–पितृयाणवाक्यघटकेन एष सोमो राजेत्यनेन पञ्चाग्निविद्योक्तसोमराजपदस्य देवशरीरविशिष्टेष्टादिकारिपरत्वज्ञापनात् सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्य गमनसिद्धिः ॥ न च–तस्या आहुतेस्सोमो राजेत्यत्र सोमराजशब्दः चन्द्रपर एव, आहुतेस्सम्भवति–शुद्धाहुत्याप्यायितो भवति, तादृशाहुतिजन्यकलावृद्धिमान् भवतीत्यर्थः. एष सोमो राजेति च तादृशकलावृद्धिः कदेत्यपेक्षाया इष्टादिकारिणां प्राप्त्यनन्तरमिति बोधनाय प्रवृत्तमिति सफलमेव, ततश्च 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति च तादृशकलावृद्धिमत्त्वात् देवतातृप्तिकरत्वोपपादकं सम्यगुपपद्यते; एवं च उभयोरपि वाक्ययोः चन्द्रपरत्वात् न विशिष्टस्य गमनसिद्धिरिति–वाच्यम्; तथा च सति सम्भवतोऽस्य लक्षणाप्रसङ्गात् ॥ न च–भवन्मते सोमराजपदस्य देवशरीरके लक्षणासत्त्वात् साम्यमिति–वाच्यम्; एवमपि पर्जन्यो वाव गौतमाग्निरित्यारभ्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवास्सोमं राजानं जुह्वतीति सोमराजस्य पर्जन्ये होम्यत्वश्रवणाच्चन्द्रस्य पर्जन्ये प्रविलयाभावेन सोमराजशब्दस्य चन्द्रविषयत्वायोगात् लक्षणाया आवश्यकत्वात्। यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ श्येनशब्दस्य यथा वै श्येनो निपत्यादत्त इत्यादिश्रुत्या निपत्यादानरूपश्येनसादृश्यावच्छिन्ने गौणी लक्षणा सिद्ध्यति; एवमिहापि समानप्रकरणे वाजसनेयके 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति, तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' इति श्रुत्याऽप्यमृतमयदेहत्वदेवतातृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपसोमसादृश्यावच्छिन्ने सोमशब्दस्य गौणता सिध्यति,

तादृशलक्षणा न दोषाय। तथा च एष सोमो राजेत्यस्य भवदुक्त-प्रयोजनासम्भवात् अस्मदुक्तप्रयोजनस्यैव वाच्यतया पञ्चाग्निविद्या-घटकसोमराजपदस्य विशिष्टपरत्वात् विशिष्टस्यैव गमनसिद्धिरिति ॥

सूत्रार्थस्तु—'प्राणवता शब्दात्' इति पूर्वाध्यायीयसूत्रात् विपरिणत प्राणवानित्यनुषज्यते। यद्वा—'अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणाम्' इत्यत इष्टादिकारीति प्रश्नप्रतिवचनवाक्याच्च अद्भिरिति विपरिणतः; तदन्तरप्रतिपत्ताविति तच्छब्देन मज्ञामूर्तीति निर्दिष्टदेहस्य परामर्शः; प्रतिपत्ताविति प्राप्तिपूर्वकालपरं, अवच्छेद्यत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य सम्परिष्वङ्गेऽन्वयः। यद्वा—यथा गोषु दोग्धव्यासु गत इत्यादौ गोपदोत्तर-सप्तम्या दोहनमर्थः, तस्य पूर्वकालीनत्वसम्बन्धेन गमनेऽन्वयात् भविष्यद्दोहनकर्माभिन्नगोदोहनपूर्वकालीनगमनवानिति बोधः; तथाऽत्रापि उत्पत्स्यमानायामित्यध्याहारात् उत्पत्स्यमानशरीरान्तरसम्बन्धो-त्पत्तिपूर्वकालीनत्वस्य परिष्वङ्गे बोधः; सति सप्तम्याः समभिव्याहृत-क्रियार्थकत्वात्, भविष्यदर्थकप्रत्ययसमभिव्याहारे पूर्वकालीनत्वस्य संसर्गत्वात्। तथा च—इष्टादिकारी देहान्तरप्राप्तिप्रागभावाधिकरण-कालावच्छिन्नाप्रतियोगिकसम्बन्धवान् गच्छति; 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तथाऽवगमादित्यर्थः ॥

यद्यपि—अत्र तदन्तरप्रतिपत्तावित्यनेनैवान्तरालकाललाभात् रंहतीति व्यर्थं; **तथाऽपि**—तदन्तरप्रतिपत्तावित्यनेन काले तादृशप्राप्ति-प्रागभावाधिकरणत्वलाभेऽपि पूर्वदेहसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वलाभाय तदुपादानं, उद्देश्यतावच्छेदकीभूतपरिष्वङ्गस्य समानकालीनत्व-सम्बन्धेन गमने भाने तुल्यवित्तिवेद्यतया गमनकालीनत्वस्यापि परिष्वङ्गे भानेन पूर्वदेहसम्बन्धध्वंसभानस्यार्थिकत्वादिति बोध्यम्। 'अत्र प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामित्यनुक्त्वा प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्युक्तिः येन

प्रथमं पृष्टं तेनैव पाञ्चालराजेन निरूपणं कृतमित्येतादृशार्थसूचनाय ॥

ननु—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलानामपामेव सम्बन्धसिद्धौ विवक्षितस्य सर्वभूतसूक्ष्मसम्बन्धस्यासिद्धिरित्यत आह—

॥ सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादः इत्यतस्तद्वाद इत्यनुवर्तते । त्र्यात्मकत्वादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी; तदर्थश्च प्राप्त्युत्तरकालीनत्वं, पूर्वसूत्रस्थपरिष्वङ्गेऽन्वेति; प्रासादाच्चैत्रेण दृष्ट इत्यादौ आरोहणोत्तरकालीनत्वस्य पञ्चम्यर्थस्य दर्शनान्वयात् प्रासादारोहणकालीनचैत्रकर्तृकदर्शनविषय इत्यन्वयबोधवत् त्र्यात्मकत्वप्राप्त्युत्तरकालीनाप्कर्तृकपरिष्वङ्गकर्मभूत इत्यर्थः ॥ यद्वा—हेतुत्वं पञ्चम्यर्थः, परिष्वङ्गान्वयि। त्रिवृत्करणदेहसम्बन्धहेतुत्वं च—

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजास्स्रष्टुं"—

इत्यनेन सिद्धम् ; तत्र त्रिवृत्करणाभावस्य देहसम्बन्धात्मकप्रजासर्जनाभावे प्रयोजकत्वोक्त्या तदभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपतद्धेतुत्वलाभात् । तथा च आप इत्यनेन त्रिवृत्कृतानामपामेव ग्रहणात् श्रुत्या भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गस्सिध्यतीति भावः ॥ नन्वेवं सकलभूतसूक्ष्मस्य कथमप्छब्देन ग्रहणमित्यत उक्तं 'भूयस्त्वात्तद्वादः' इति । वैशेष्यात्त्विति सूत्रे भूयस्त्वस्य व्यवहारहेतुत्वोक्तावपि शरीरे अपां भूयस्त्वमस्तीति ज्ञापनायेदमिति न वैयर्थ्यं; देहे लोहितादिभूयस्त्वेनारम्भकेषु अपां भूयस्त्वं, मनुष्यादिशरीरेषु पार्थिवत्वव्यवहारस्तु देहावारकत्वचः पार्थिवत्वादन्तर्जलभूयस्त्वाग्रहणादेवेति बोध्यम् ॥

ननु—अप्पदस्य त्रिवृत्कृताप्परतया प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां त्रिवृत्कृतभूतसूक्ष्मसम्बन्धसिद्धावपि न सूक्ष्मशरीरसम्बन्धसिद्धिः; अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतजलसम्बन्धपरतयाऽपि तच्छ्रुतेरन्यथासिद्धेरित्यतआह—

॥ सू ॥ **प्राणगतेश्च**—॥३॥१॥३॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ इष्टादिकारी सम्परिष्वक्त इति च वर्तते। तथा च—देहाद्देहान्तरगमनकालावच्छिन्नो जीवः सूक्ष्मशरीरसम्बन्धवान्, इन्द्रियवत्त्वात्, कालान्तरावच्छिन्नजीववत्—इत्यनुमानसहकृतया पञ्चाग्निविद्यया तत्सिद्धिरिति भावः। न चासिद्धिः, तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या तत्सिद्धेः; एतज्ज्ञापनायैव सूत्रे गतिग्रहणम् ॥

ननु—तादृशश्रुतेर्देहत्यागमात्रपरत्वात् न गमनकालावच्छेदेनेन्द्रियवत्त्वसिद्धिः, ग्रामान्निष्क्रामन्तं देवदत्तमनुनिष्क्रान्तो यज्ञदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य ग्रामत्यागानन्तरं यज्ञदत्तस्य तत्प्रतीतावपि देवदत्तस्य यत्र यत्र गमनं यज्ञदत्तस्य तत्र तत्रेत्यप्रतीतेः। अत आह श्रीभाष्ये स्मर्यते चेति। प्राणगतिरिति प्रथमान्तमनुषज्यते; चकारात् श्रूयत इत्यस्य समुच्चयः। तथा च—

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥"

इत्यादिस्मृत्युपबृंहितया तादृशश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः ॥

ननु—उक्तोपबृंहणमप्रमाणं, अग्निं वागप्येतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात्, श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरणसिद्धत्वात्; तथा चोत्क्रमणश्रुतेः देहत्यागमात्रपरत्वात् असिद्धितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ **अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्** ॥ ३ ॥ १ ॥ ४ ॥

अत्र नञः इतिशब्दस्य चावृत्तिः। तथा चाप्ययश्रुतेरिति नेति

चेन्न–इन्द्रियवत्त्वसिद्धिर्न सम्भवतीति चेन्न; अप्ययश्रुतेर्देवताप्रक्रमण-रूपगौणार्थपरत्वादित्यर्थः। एवं च–श्रुतिविरोधाभावेन स्मृतेः प्रामाण्यात् तदुपबृंहितयोत्क्रमणश्रुत्या तत्कालावच्छेदेन इन्द्रियवत्त्वासिद्ध्या तद्धेतुकानुमानसहकृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्काला-वच्छेदेन जीवस्य सूक्ष्मशरीरसिद्धिरिति भावः॥

ननु–जीवस्यान्तरालकालावच्छेदेन सूक्ष्मशरीरवत्त्वं नोक्तानुमानेन सिद्ध्यति, अतीन्द्रियार्थे अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावस्य शास्त्रयोन्यधिकरणसिद्धत्वात्; नापि तत्सहकृतया पञ्चाग्निविद्यया, तत्र पञ्चमाहुतौ जीवस्याप्सम्बन्धोक्तावपि प्रथमाद्याहुतिषु तदनुक्त्या तत्कालावच्छेदेन जीवस्य तत्सम्बन्धासिद्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न
ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३ ॥ १ ॥ ५ ॥

अत्रापि नञितिशब्दयोरावृत्तिः, विषयवाक्यादपामित्यनुवर्तते। प्रथमे होमे अपां कर्मतया अश्रवणात्, इति नेति चेन्न–शरीरविशिष्टस्य गमन नेति चेन्न। हिशब्द –श्रद्धा वा आप इति श्रुतौ श्रद्धाशब्द-वाच्यत्वप्रसिद्धिपरः, हि–श्रद्धाशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा आप एव, प्रथमे श्रुता इति शेषः। उपपत्ते–प्रश्नप्रतिवचनोपपत्ते, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्ने यथाशब्दार्थस्य जिज्ञासाविषयकारणजन्यत्वस्य पञ्चमाहुतौ, इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप इति प्रतिवचने इतिशब्दार्थस्याहुतिचतुष्टयरूपकारणजन्यत्वस्य च पञ्चमाहुतौ बोधात्, समानाधिकरणयोरेव जन्यजनकभावात्। अप्सु पञ्चमाहुतेः कर्मतासम्बन्धेन सत्त्वेन प्रथमाहुतेरपि तेन सम्बन्धेन तत्र सत्त्वमावश्यकम्। तथा च–प्रथमाद्याहुतिकर्मभूताः आप, पञ्चमाहुति-कर्मत्वात्, पञ्चमाहुतिहोम्यवत्–इत्यनुमानात् प्रथमाहुतिकर्मणामपि अप्त्वासिद्धिः॥

न च-प्रथमाहुतिकर्मसु पञ्चमाहुतिकर्मत्वमसिद्धं ; प्रथमाद्याहुतिः पञ्चमाद्याहुतिसमानाधिकरणा, तज्जनकत्वात्, यत्र यज्जनकत्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्यमिति व्याप्तेः । उपपत्तेरित्यस्य उक्तार्थश्च प्रश्न-प्रतिवचनोपपत्तेरिति भाष्येणोक्तः ॥

यद्वा—उपपत्तेरित्यस्य उत्तरोत्तराहुतिकर्मोपादानत्वोपपत्तेरित्यर्थः ; सोमाकारेण परिणामश्च अपामेवोपपद्यत इति भाष्ये सूचितत्वात्। प्रथमाहुतिकर्मभूता आपः, सोमात्मकाबुपादानत्वात् । सोमस्याप्त्वं च वर्षोपादानत्वादिभिस्सिद्धमिति ॥

ननु—उक्तश्रुतियुक्तिभिर्भूतसूक्ष्मस्य गमनसिद्धावपि न तद्विशिष्ट-जीवस्य गमनं सिध्यति; प्रथमाद्याहुतिषु श्रद्धादीनामचेतनानामेव होम्यत्वात् श्रद्धादिशब्दस्य विशिष्टपरत्वकल्पने मानाभावात्, पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्य सप्तमे मासे गर्भे जीवस्य प्रवेशादेवोपपत्ते-रुत्क्रान्तिश्रुतेरपि प्रत्येकगमनादेवोपपत्तेरित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ ॥ १ ॥ ६ ॥

अत्रापि नञितिशब्दयोरावृत्तिः, इष्टादिकारिणामित्यस्याश्रुतत्वा-दित्यत्राप्यन्वयः । तथा च—इष्टादिकारिणां पञ्चाग्निविद्यायामश्रुत-त्वात् तस्य विशिष्टस्य गमनं न सिध्यतीति चेन्न, पितृयाण वाक्यघटकेन एष सोमो राजेत्यनेन पञ्चाग्निविद्याघटकसोमराजपद-विवक्षिततयेष्टादिकारिणां प्रतीतेरित्यर्थः ॥

ननु—एष सोमो राजेत्यस्य पञ्चाग्निविद्योक्तसोमराजः इष्टादि-कारीत्यर्थपरत्वे तं देवा भक्षयन्तीत्यस्यानुपपत्तिः; जीवस्यानदनीय-त्वादित्यत आह—

॥ सू ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३ ॥ १ ॥ ७ ॥

अश्रुतत्वादिति चेत्यतः इष्टादिकारिण इति प्रथमान्तमनुवर्तते,

कृतात्यय इत्यतो दृष्ट इति ससम्यन्तं, अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतमित्यतः श्रुतमिति भावकान्तम्; तथेत्यस्य चावृत्तिः, वाशब्दः उक्तशङ्काव्यावृत्त्यर्थ । श्रुत--भक्ष्यत्वश्रवण, दृष्टे--देवतृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपभोगोपकरणत्वावच्छिन्ने, भाक्तं--लाक्षणिकम् ॥

ननु--तृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वमपि असिद्धमित्यत आह--अनात्मवित्त्वादिति । इष्टादिकारिणः, तथा--निरुक्तदेवभोगोपकणं, अनात्मवित्त्वात्--यागाद्युपकारकत्वे सति ब्रह्मज्ञानविधुरत्वात्, यथा पशुरित्यनुमानात् तत्सिद्धिरित्यर्थ । अत्र दशमशकादिरूपतृतीयस्थाने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं. यागादिकर्तरि ब्रह्मज्ञे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्। एवमनुमानेन तत्सिद्धिमुक्त्वा श्रुत्याऽपि तत्सिद्धिमाह--"तथा हि दर्शयति"। यथा पशुरेव स देवानामिति श्रुतिरनात्मविदां देवभोगोपकरणत्व दर्शयतीत्यर्थः ॥

॥सू॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ३ ॥ १ ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे संसारकालसामान्यावच्छेदेन प्रकृतिसम्बन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम् । अस्मिन्नधिकरणे तादृशकालसामान्यावच्छेदेन तद्धेतुभूतकर्मसम्बन्धस्साध्यत इति सङ्गतिः। भाष्ये तु--

> "केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा गमनं कर्मफलावसाने पुनरावर्तनं चाम्नात, यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते ॥"--इत्युक्तम् ।

अत्र गमनमित्यनन्तर भूतपरिष्वङ्गादियुक्त चिन्तितमितिशेषः । तेन तादृशगमनस्य यावत्सम्पातमिति श्रुत्याऽनाम्नानेऽपि न दोषः। एवं च--सङ्गतिसूचनायैव भाष्ये गमनमित्यन्तोपादान, चिन्तितपदाध्याहाराभिप्रायेणैव टीकायां 'विषयशुद्ध्यर्थ अवान्तरसङ्गत्यर्थं चाह केवलेति' इति तद्भाष्यस्य सङ्गतिप्रतिपादकत्वमुक्तम् ॥

केचित्तु—य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्येत्यध्याहृत्य यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इत्याम्नातमित्यन्वयात् नानुपपत्तिः—**इति वदन्ति** ॥

अत्र संशयः। देवदेहध्वंसाधिकरण मनुष्यादिदेहप्रागभावाधिकरण च यः कालः तदवच्छिन्नरूपः स्वर्गादवरोहन् जीवः पुण्यादिकर्मवान्न वेति ॥

अत्र पूर्वः पक्षः ॥ तादृशकालावच्छिन्नो जीवः कर्माभाववानेव, यावत्कर्मसत्त्व स्वर्गे वासस्य कृत्स्नकर्मनाशानन्तरमेव स्वर्गादवरोहणस्य च 'यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्ते' इति श्रुतिसिद्धत्वेनावरोहणकालावच्छेदेन कर्मासम्भवात्, यावत्सम्पातमित्यस्य पतनपर्यन्त स्वर्गे उषित्वेत्यर्थाङ्गीकारे यावन्मरणं जीवतीति वाक्यस्येव वैयर्थ्यापत्त्या यावत्कर्मसत्त्वमुषित्वेत्यर्थस्यैव युक्तत्वात्; सम्पतत्यनेन स्वर्गमिति योगवृत्त्या सम्पातशब्दस्य कर्मपरत्वात् ॥

न च—यावत्सम्पातमित्यस्य यावच्छरीरपातमित्यर्थपरत्वात् तद्वाक्यस्य साफल्यं, स्वर्गे एकशरीरनाशानन्तरं शरीरान्तरारम्भो न सम्भवतीत्येतादृशार्थज्ञापकत्वादिति—वाच्यम्;

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥"—

इति वाजसनेयकश्रुत्या एतल्लोकसम्पादितकर्मसामान्यनाशानन्तरमेवावरोहणोक्त्या तदनुरोधेन यावत्सम्पातमिति श्रुतेरपि यावत्कर्मसत्त्वमित्यर्थस्यैव युक्तत्वात् ॥ न च—"य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा; अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" इतिश्रुत्या अवरोहणदशायामपि ह्यपुण्यपापसम्बन्धस्सिध्यति; अभ्याश इतिपदस्य

दिश इतिवत् प्रथमाबहुवचनान्तस्य अभ्याङ्पूर्वादशूव्याप्ताविति धातोर्निष्पन्नस्याभ्यागन्तार इत्यर्थपरत्वात्; एव च उक्तश्रुत्यनुरोधात् यावत्सम्पातमिति श्रुतौ सम्पातपदस्य प्राप्यान्तमिति श्रुतौ कर्मपदस्य च स्वर्गजनककर्मत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणा स्वीक्रियत इति—वाच्यम्; उक्तश्रुतौ रमणीयचरणा इत्यस्य स्मृतिविहितसन्ध्यावन्दनादिरूपशुभाचारपरत्वात् कपूयचरणा इत्यस्य दुरागमविहिताशुभाचारपरत्वात् पुण्यपापपरत्वासिद्धेः, सदाचारदुराचारयोरेव शुभाशुभयोनिहेतुत्वसिद्धेः; अन्यथा सन्ध्यावन्दनादेरानर्थक्यापत्ते, चरणमाचारश्शीलमिति नित्यकर्मपर्यायत्वेन प्रयोगात्; वेदेऽपि 'यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि, यान्यस्माक सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि' इति कर्माचारयोर्भेदेन व्यपदेशात्, 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्' इतिसूत्रे पृथगुपदेशस्य भेदसाधकतयोपन्यासात् आचारकर्मणोर्भेदसिद्धेः। तथा चोक्तश्रुत्या अवरोहणदशायां बोधितस्याचारस्य साक्षात्सम्बन्धेन बाधेऽपि स्वजन्यापूर्ववत्तासम्बन्धेनाबाधात् तेन सम्बन्धेन श्रुतेराचारसत्त्वपरतया तद्दशायामाचारजन्यापूर्वसिद्धावपि न पुण्यपापलक्षणकर्मसिद्धिः; आचारजन्यापूर्वं च व्रीह्यादिनिष्ठापूर्ववत् पुण्यपापविलक्षणमेव। यद्वा—सन्ध्यावन्दनादेराचारस्य स्वविषयकानुभवजन्यसंस्कारसम्बन्धेन शुभयोनिहेतुत्वं स्वीक्रियत इति तद्दशायां तेन सम्बन्धेनाचारसिद्धावपि न कर्मसिद्धिः; किञ्च यावत्सम्पातमित्यस्य उपक्रमगततया रमणीयचरणा इत्यादेरुपसंहारगततया उपसंहारानुरोधेन उपक्रमे लक्षणा न युक्ता; वेदोपक्रमाधिकरणे उपक्रमगतवेदपदानुरोधेन उपसंहारगतऋगादिपदानामेव लक्षणास्वीकारात्। तस्मात्कर्मसामान्यनाशानन्तरमेव स्वर्गादवरोहणात् तद्दशायां जीवः कर्मसामान्याभाववानेव॥ —इति॥

राद्धान्तस्तु—अवरोहणकालावच्छिन्नो जीवः कर्मवानेव, यावत्सम्पातमित्यादौ सम्पातपदादेः रमणीयचरणा इत्याद्यनुरोधेन स्वर्गजनककर्मलाक्षणिकत्वात् । न च—चरणशब्दः आचारपरः, "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मणि निष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुश्श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो हि जन्म प्रतिपद्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" इति गौतमस्मृत्या, "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते" इति आपस्तम्बस्मृत्या चावरोहणदशायां कर्मशेषप्रतिपादनेन तादृशस्मृत्युपबृंहितायाः रमणीयचरणा इति श्रुतेः कर्मपरत्वस्य युक्तत्वात् ॥

न चैव चरणपदस्य लक्षणाप्रसङ्गः ; चर्यतेऽनुष्ठीयत इति चरणमिति व्युत्पत्त्या चरणपदस्य कर्मवाचकत्वोपपत्तेः, श्रुतौ पृथङ्निर्देशस्य च गोबलीवर्दन्यायेनोपपत्तेः अनवद्यानि कर्माणीत्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धश्रौतकर्मपरत्वात्, अस्माकं सुचरितानीत्यस्याचारानुमितश्रुतिसिद्धस्मार्तकर्मपरत्वात् । न चोक्तरीत्या कर्मण एव जन्मादिहेतुत्वे आचारस्य वैफल्यापत्तिरिति वाच्यम् ; 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु', 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः'—इत्यादिवचनेनानुमितश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनादेः पुण्यजनककर्मस्वधिकारापादकत्वेन सार्थक्यात्, आचारहीनमित्यत्राचारपदस्याचारानुमितश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनादिपरत्वात् ॥

न च—कृत्स्नस्य स्मार्तकर्मणः कथमाचारानुमितश्रुतिसिद्धत्वं, केषुचित् स्मृत्यनुमितश्रुतिविहितत्वस्य सन्ध्यावन्दनादौ चाहरहस्सन्ध्यामुपासीतेति प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्य च दर्शनात् ; किं च सिद्धान्ते विप्रकीर्णशाखाया एव स्मृत्याचारमूलत्वाभ्युपगमात् नित्यानुमेयवेदानङ्गीकारात् सर्वेषामेव प्रत्यक्षसिद्धत्वमेव ; एवं च प्रत्यक्षश्रुति-

सिद्धानां श्रौतानामग्निहोत्रादीनामङ्गित्वं आचारानुमितश्रुतिसिद्ध-तया आचारशब्दवाच्यानां स्मार्तानामङ्गत्वमिति व्यवस्थानुपपत्ति-रिति—वाच्यम्। श्रुतिमुख्यतात्पर्यविषयविधानकत्वं श्रौतत्वं, तदवा-न्तरतात्पर्यविषयविधानकत्वं स्मार्तत्वं; वेदस्य श्रौतकर्मविधानाय प्रवृत्तेस्तन्मध्ये प्रसङ्गादेव स्मार्तकर्मविधानात् मुख्यतात्पर्यविषय-स्याङ्गित्वमवान्तरतात्पर्यविषयस्याङ्गत्वमिति विभागोपपत्तेः। आचारा-नुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेरिति भाष्ये आदिशब्दगृहीतस्मार्त-कर्मत्वसामानाधिकरण्येनाचारानुमितश्रुतिविहितत्वं विवक्षितम्। श्रुता-वाचारानुमितत्वमपि न नित्यानुमितत्वं, किन्तु देशकालभेदेनानुमि-तत्वरूपं बोध्यमिति नानुपपत्तिः; तथा च चरणशब्दस्याचारे कर्मणि च शक्तावपि रमणीयचरणा इत्यत्र उदाहृतस्मृत्यनुरोधेन कर्मपरत्वात् यावत्सम्पातमित्यत्र सम्पातपदादेर्लक्षणा आवश्यकी॥

न च—उपसंहारानुरोधेन उपक्रमे लक्षणा न युक्तेत्युक्तम्—इति वाच्यम्; अकृतप्रायश्चित्तानां अभुक्तफलानां नानाविधदेवमनुष्य-पक्षिसरीसृपादिनानाविधदेहभोगार्थानां कर्मणां एकेन स्वर्गशरीरेण भोगासम्भवेन स्वर्गभोगेन नाशासम्भवात् उक्तार्थे तात्पर्यायोगेन तात्पर्यानुपपत्त्यैव तत्र लक्षणाङ्गीकारात्; ब्रह्मविद्यायाश्च प्रायश्चित्त-रूपत्वात् कर्मनाशकत्वमङ्गीक्रियते, पुण्यस्यापि मुमुक्ष्वपेक्षया पाप-त्वेन तन्नाशकत्वोपपत्तेः। अथवा उपसंहारगतबहुवाक्यानुरोधात् उपक्रमेऽपि लक्षणा युज्यते, 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' इत्युपक्रमे यथागतमित्यर्थकेन यथेतमित्यनेनैवकारेण च पूर्वोक्त-धूमादिमार्गे अवरोहणदशायां प्रातिलोम्येन क्रमप्रतीतावपि आकाशा-द्वायुमित्युपसंहारगतबहुवाक्यानुरोधात् यथेतमितीतपदस्याकाशादि-गमने यथा लक्षणा स्वीक्रियते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवात्; उक्ताभिप्रायसूचनायैव सूत्रे यथेतमनेवञ्चेत्युपादानात्। अन्यथा

यथेतमाकाशं आकाशाद्वायुमिति श्रुत्यैव क्रमस्य स्फुटं प्रतिपन्नत्वेन सन्दिग्धार्थनिश्चायकत्वरूपन्यायनिबन्धनत्वाश्रये सूत्रे तादृशक्रम-प्रतिपादनाय यथेतमनेवञ्चेत्युक्तिवैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादवरोहन् जीवः कर्मवानेव—इति ॥

सूत्रार्थस्तु ॥ अत्र अश्रुतत्वादिति सूत्रादिष्टादिकारीत्यनुवर्तते, अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति विषयवाक्यात् निवर्तत इत्येक-वचनान्तं, निवर्तत इत्यनुवृत्त्यभिप्रायेणैव दीपे भुक्तशिष्टकर्मवा-न्निवर्तत इत्युक्तं, कृतस्य पुण्यकर्मणः अत्यये नाशे तन्नाशकाला-वच्छिन्नः इष्टादिकारी अनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवान् निवर्तते; रमणीयचरणा इत्यादिश्रुत्या वर्णा आश्रमाश्चेत्यादिस्मृत्या च तथाऽवगमादित्यर्थः।

अथ—अत्रानुशयशब्देन स्वर्गजनककर्मण एकदेशो विवक्षितः, उत कर्मान्तरम्? नाद्यः, कर्मणः अद्रव्यत्वेन तस्यैकदेशायोगात्; न च—अयं स्वर्गभोगमनुभूय तदनन्तरं विशिष्टयोनिं गच्छत्विति भगवत्सङ्कल्प एव यागजन्यं पुण्यरूपं कर्म, तत्र स्वर्गभोगमनुभूये-त्यंशस्य फले जातेऽपि अंशान्तरस्य फलानुत्पत्त्या तदेवांशान्तर-मनुशय इति—वाच्यम्; तादृशसङ्कल्पस्य एकज्ञानरूपस्य स्वर्ग-भोगेन नाशावश्यकतया तदंशस्यावस्थानानुपपत्तेः। न द्वितीयः, अनुशयो ह्युपभुक्तशिष्टं कर्मेति भाष्यस्य ततश्शेषेणेत्यादिस्मृतेश्चा-स्वारस्यापत्तेः, कर्मान्तरस्योपभुक्तशेषत्वाभावात्—इति चेत्। उच्यते। ज्ञानं हि द्रव्यं, तत्तत्पदार्थविषयकत्वमवस्था; तत्रायं स्वर्गं भजतु तदनुभवानन्तरं शुभयोनिं गच्छत्विति—अवस्थाद्वयविशिष्टं ज्ञानमेव यागादिना जायते; तत्र स्वर्गभोगेनैकावस्थाया नाशेऽपि अवस्थान्तरविशिष्टस्य सत्त्वाविरोधात् तस्यैवानुशयपदेन ग्रहणम्॥

वस्तुतस्तु—कर्मान्तरमेवानुशयः; तस्य भुक्तशिष्टत्वव्यवहारश्च-भोक्तव्यकर्मसमुदायप्रविष्टत्वे सति भुक्तत्वाभावपरः; यादृशधर्मस्वरूप योग्यसमुदायप्रविष्टत्वे सति तादृशधर्माभाववत्त्वं यत्र तत्र तादृशधर्मवच्छिष्टत्वेन व्यवहारस्य नियतत्वात्, 'हतशेषा निशाचराः' इत्यादौ तथा दर्शनात् उक्तं च टीकायाम्—"कर्मान्तरमनुशयः, न तु स्वर्गार्थकर्मण एकदेशः"—इति। सूत्रे यथेतमनेवमिति उभयमपि विभागजनकव्यापाररूपे निवर्तत इति धात्वर्थे विशेषणं; यथेतमिति गमनसादृश्यं, तच्च स्वजन्यसंयोगानुयोगिकसंयोगजनकत्वरूपं विवक्षितं; अनेवमित्यनेन च स्वजन्यसंयोगानुयोगिभिन्नानुयोगिकसंयोगजनकत्वस्वजन्यसंयोगानुयोगिसंयोगजनकत्वाभावोभयरूपं विवक्षितम्, वाय्वादि प्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेवमिति भाष्यात्, तत्र विभागजनकक्रियासमुदायरूपनिवर्तने आकाशपर्यन्तावच्छेदेन जातक्रियासु सादृश्यं तदनन्तरजातक्रियासु वैधर्म्यमिति विवेकः ॥

॥ सू ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ३ ॥ १ ॥ ९ ॥

अत्र अश्रुतत्वादित्यत इष्टादिकारिण इति विषयवाक्याच्च योनिमापद्येरन्नित्यनुवर्तते। अग्न्यादिगतिश्रुतेरित्यतः श्रुतिरिति प्रथमान्तम्। इत्थं च—इष्टादिकारिणः चरणात् योनिमापद्येरन्निति चेन्न; श्रुतिः—रमणीयचरणा इत्यादिश्रुतिः, तदुपलक्षणार्था—अनुशये लाक्षणिकी, इति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥

सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ १ ॥ १० ॥

पूर्वसूत्रात् चरणस्येति, उत्तराच्च सुकृतस्येत्यनुषज्यते । चरणस्य स्मार्ताचारस्यानर्थक्यमिति चेन्न; सुकृतस्य तदपेक्षत्वात्—तदङ्गकयागाद्यनुष्ठानजन्यत्वादित्यर्थः ॥

॥ सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥३॥१॥११॥

चरणे इति वर्तते। सुकृतदुष्कृते चरणपदवाच्ये इत्यर्थः। अत्र बादरिणा लक्षणाया एव खण्डनात् स्मार्ताचारस्याङ्गत्वं स्वीकृतमेव, उत्तरपक्षत्वाद्बादरिपक्ष एवाचार्यसम्मत इति बोध्यम् ॥

॥ सू ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥३॥१॥१२॥

पूर्वाधिकरणे सूक्ष्मदेहस्यापि कारणभूतस्सकलसांसारिकदुःखनिदानभूतः कर्मसम्बन्धः मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तत इत्युक्तम् । तत्रैव स्वर्गभोगस्य क्षयिष्णुत्वं च कृतात्यय इति भागेन सूचितम् ॥ एवं क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टस्य स्वर्गसुखस्य जनकं यागादिकमपि यावज्जीवकर्तव्यस्नानसन्ध्यावन्दनादिविहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहाररूपस्मार्ताचार सापेक्षत्वादतिदुष्करमितिचरणादिति सूत्रेण प्रकटीकृतम् । इदानीमनिष्टादिकारिणां अत्यल्पभूतं क्षयिष्णुत्वादिदोषदूषितमपि स्वर्गसुखम् "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" इति न्यायेन दुर्लभमिति सूचयितुं ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति न्यायेनापि स्वर्गलोकप्राप्तिर्नास्ति प्रत्युत यमसदने रौरवादिषु च भूयान् यातनानुभवः कीटजन्मप्राप्तिश्चेति निरूप्यते ॥

अथवा—यावत्सम्पातमिति अविशेषश्रवणस्य स्वतस्सङ्कोचसाकाङ्क्षस्य रमणीयचरणा इति औपसंहारिकवचनानुसारेण सङ्कोचाश्रयणेऽपि इह चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुतौ न सङ्कोचसम्भव इत्याक्षेपे—अनिष्टादिकारिणः चन्द्रप्राप्तिशून्याः, तत्कारणविद्याकर्मरहितत्वात्, कारणाभावे कार्याभाव इति व्याप्तेः—इत्यनुमानसहकृतया तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति श्रुत्या सङ्कोच आवश्यक इति निरूप्यते; साधुकर्मसम्बन्धनियमो नास्तीत्युच्यत इति टीकायाः साधुकर्मनियाम्यस्वर्गलोको नास्तीत्युच्यत इत्यर्थः । तेनास्याधिकरणस्य साधुकर्मसम्बन्धरहितेषु द्युलोकप्राप्तचभावप्रतिपादकत्वेन साधुकर्म-

सम्बन्धाभावप्रतिपादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । यद्वा—टीकावाक्यं यथाश्रुतमेव, अनिष्टादिकारिणामित्यनेन यागादिजन्यपुण्यरूपसाधुकर्माभावप्रतिपादनात्, अनिष्टादिकारिपदस्य इष्टादिकारिणो न भवन्तीति अनिष्टादिकारिण इति व्युत्पत्त्या यागादिकर्तृभिन्नपरत्वे नरकादिगन्तॄणामपि पूर्वोत्तरजन्मसु यागादिकृतिसम्भवेन तद्भिन्नत्वाभावात्, भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । अनिष्टादिकारिणामित्यनेन ग्रहणानुपपत्तिः । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे च यागादिकर्तॄणामपि तेन पदेन सङ्ग्रहापत्तिः । तेष्वपि यागाद्यनुष्ठानानन्तरं कृतिमद्भेदसत्त्वात् अनिष्टादिकारिपदस्य यागादिजन्यापूर्ववद्भिन्नपरत्वावश्यकत्वात् ॥

न चैवमपि—तद्दोषतादवस्थ्यं, नरकादिगन्तृषु पूर्वोत्तरजन्मसु कदाचित्तादृशापूर्वसम्भवेन तद्वद्भेदायोगात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे यागाद्यनुष्ठातृष्वपि तत्पूर्वं तादृशभेदसम्भवादिति—वाच्यम्; अनिष्टादिकारिपदस्य तादृशापूर्ववत् भेदविशिष्टपरत्वेनादोषात्, तादृशयागादिकर्तृषु पूर्वं तद्भेदसत्त्वेऽपि गमनदशायां तद्भेदाभावेन वैशिष्ट्यायोगात्, निरुक्तभेदवैशिष्ट्यस्य यागादिरूपविहितानुष्ठातृषु निषिद्धानुष्ठातृषु च सत्त्वादुभयविधानामपि अनिष्टादिकारिपदेन ग्रहणमुपपन्नम् । उक्तं च भाष्ये—"ये विहितं न कुर्वन्ति निषिद्धं च कुर्वन्ति ते उभयेऽपि पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः"—इति ॥ न च—नञ इष्टादिकारिपदेनान्वये सुकृतं न कुर्वन्तीत्यर्थस्य इष्टपदेनान्वये निषिद्धं कुर्वन्तीत्यर्थस्य बोधसम्भवात् समासद्वयं भाष्याभिप्रेतमिति—वाच्यम्; तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमेन समासद्वयाश्रयणस्य क्लिष्टत्वात्, 'उभयेऽपि पापकर्माणः' इति अनुगतरूपेण उभयोरनिष्टादिकारिपदेन ग्रहणपरभाष्यासङ्गतेश्च; अस्माकन्तु पुण्यवद्भेदस्य पापरूपत्वात् तथाऽभिधानोपपत्तिः ॥

अत्र संशयः । यागादिजन्यापूर्ववद्भेदवतां तादृशभेदकालावच्छेदेन चन्द्रगमनमस्ति न वेति । अस्तीति पूर्वः पक्षः ; 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति कौषीतकीश्रुत्या चन्द्रगमने लोकान्तरगन्तृत्वव्यापकत्वप्रतीतेः ॥

न च—पापकर्मणां नरकानुभवानन्तरं चन्द्रगमनाभावेऽप्युक्तव्यापकत्वमुपपद्यते, तेषामेव कदाचित् स्वर्गगमनसम्भवेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्य भेदघटितस्य वा तस्य सम्भवादिति—वाच्यम् ; विद्यानिष्ठानां यागादिकर्तृणां चन्द्रगमनस्य श्रुत्यन्तरसिद्धस्यानुवादित्वे उक्तश्रुतेर्वैयर्थ्यापत्त्या यदा यदा लोकान्तरगमनं तादृशकालसामान्यावच्छेदेन चन्द्रप्राप्तिरिति अपूर्वार्थे तात्पर्याङ्गीकारस्य युक्तत्वात् ; नरकादिगन्तृणामपि चन्द्रप्राप्तिर्दुर्वारा ॥

न च—चन्द्रप्राप्तिर्द्युलोकप्राप्तिरूपैव, पञ्चाग्निविद्यायां देवशरीरप्राप्तिहेतुत्वेनोक्ताया द्युलोकप्राप्तेरेव पितृयाणवाक्ये तद्धेतुभूतचन्द्रप्राप्तित्वेनाभिधानात् ; एवं च यागादिफलत्वेनाभिहितस्वर्गप्राप्तेश्च यागाद्यननुष्ठातृषु न सम्भवः, तथा सति यागादेरेव वैफल्यापत्तेरिति—वाच्यम् ; स्वर्गपदार्थदुःखासम्भिन्नसुखस्य यागादिफलत्वेऽपि मार्गघटकतया तल्लोकगमनमात्रस्य तत्फलत्वाभावेन तस्य यागाद्यकर्तृष्वपि सम्भवाविरोधात्, तादृशसुखानुभवस्यैव तेष्वसम्भवात् ॥

न च—इष्टादिकारिणाममृतमयदेहप्राप्त्यर्थं चन्द्रगमनस्यावश्यकत्वेऽपि यमसदनगन्तृणां चन्द्रगमनेन न किञ्चित्प्रयोजनमिति—वाच्यम् ; "एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः तं यत् प्रत्याह तमतिसृजते, य एनं प्रत्याहत इह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति त इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा"—इत्यादिकौषीतकीश्रुत्या चन्द्रस्य पुण्यपापपरीक्षकतया उक्तत्वेनायं स्वर्गसुखयोग्यः अयं तदयोग्य इति निश्चयार्थमेव तद्गमनस्यावश्यकत्वात्, यमसदनस्य पितृलोकैकदेश-

स्वात्, पितृलोकप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या धूमादिमार्गावश्यकत्वे सिद्धे चन्द्रगमनस्यावर्जनीयत्वात् ॥

न च—गन्तव्यस्थलैक्येऽपि गन्तृभेदात् मार्गानियमसम्भव:, विदुषां देवयानेन अविदुषां पितृयाणेन चन्द्रगमनदर्शनात्, तथा पितृलोकप्राप्तिः पुण्यकृतां धूमादिना अपुण्यकृतां तु मार्गान्तरेणेति न चन्द्रप्राप्त्यावश्यकतेति वाच्यम्; 'द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानां उत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति' इति बृहदारण्यश्रुत्या विश्वशब्दासङ्कोचेन देवयानपितृयाणव्यतिरिक्तमार्गान्तरेण कस्यापि लोकान्तरगमनं नास्तीत्यर्थस्य प्रतीतेः ॥

न च—'केनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति प्रश्नस्य स्वर्गलोकः केन न प्राप्यत इत्यर्थकस्योत्तरतया—

"अथैतयोः पथोः न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावृत्तीनि भूतानि भवन्ति, जायस्वम्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं, तेनासौ लोको न सम्पूर्यते" —इति श्रूयते ॥

उत्तरस्यायमर्थः; यानि भूतानि उक्तयोर्देवयानपितृयाणयोः पथोर्मध्ये, न कतरेण—न केनापि मार्गेण, गच्छन्ति; तानीमानि क्षुद्राणि—दंशमशककीटादीनि, असकृदावृत्तीनि सन्ति; जायस्व म्रियस्वेति भवन्ति, जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रयाः; एतत्—एतादृशाः पापकर्माणः, तृतीयस्थानं—स्थानशब्दानुरोधात् एकत्वान्नपुंसकत्वं च, तेन—तादृशतृतीयस्थानशब्दितेन पापकर्मणा, असौ लोकः—स्वर्गलोकः, न प्राप्यत इति। तथा च—उक्तश्रुत्या ये देवयानेन पितृयाणेन वा न गच्छन्ति तेषां संसारावर्तनजननमरणादिकं स्वर्गलोकाप्राप्तिश्चेत्युक्त्या मार्गान्तरासत्त्वसूचनात् बृहदारण्यश्रुतिगतविश्वशब्दस्य विद्यानिष्ठकर्मनिरतसाकल्यपरतया सङ्कोचावश्यकतया

यमसदनगन्तॄणां न पितृयाणावश्यकतेति—वाच्यम् । यदभावस्यानिष्टप्रयोजकत्वं शास्त्रोक्तं तस्य विधेयत्वमिति नियमस्य—

"यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति"—

इत्यादौ दर्शनेन प्रकृते मार्गद्वयगमनाभावे अनिष्टकथनेन मार्गद्वयस्य विधेयत्वावश्यकतया एतयोः पथोरित्यस्य मार्गगतिहेतुभूतविद्याकर्मपरत्वावश्यकत्वात्, मार्गद्वयगमनस्य पुरुषव्यापारसाध्यत्वाभावेन विधानायोगात्, तदभावस्यानिष्टप्रयोजकत्वोक्तेर्व्यर्थतापत्तेः । तथा च—तादृशश्रुतेः विद्याकर्मरहितानां स्वर्गसुखाप्राप्तिः जननमरणादिप्राप्तिश्चेत्यर्थपरतया मार्गघटकतया स्वर्गप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थपरत्वाभावेन बृहदारण्यगतविश्वशब्दस्य सङ्कोचायोगात् ॥

न च—उक्तश्रुतेः सुखानुभवार्थं स्वर्गप्राप्त्यभावपरत्वे विद्याराहित्योक्तिर्व्यर्था, विद्यासत्त्वेऽपि तादृशस्वर्गप्राप्तेरभावात् विद्यावतामानुषङ्गिकतयैव चन्द्रप्राप्तिरूपस्वर्गप्राप्तेस्सत्त्वात् तच्छ्रुतेरानुषङ्गिकतयाऽपि स्वर्गप्राप्त्यभावपरत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; तेषां सर्वथा चन्द्रप्राप्त्यभावे देहारम्भानुपपत्तेः, देहारम्भस्य पञ्चमाहुतिसाध्यत्वात्, "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति" इति श्रुत्या विद्यानिष्ठानां चन्द्रप्राप्तेरपि तात्कालिकसुखार्थत्वात्, चन्द्रस्यातिवाहिकत्वेन मुक्तानां तत्कृतोपचारस्वीकारावश्यकत्वाच्च ॥

वस्तुतः—"वेत्थ यथा केनासौ लोको न सम्पूर्यता" इति प्रश्नस्य प्रयतां सर्वेषां चन्द्रप्राप्तिसत्त्वात् बहुभिः प्रयद्भिरपि येन केन कारणेन चन्द्रलोको न सम्पूर्यते न निबिडीक्रियत इत्यर्थः, न तु केन पुंसा चन्द्रलोको न प्राप्यत इति; तथा सति यथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेः, धातोर्लक्षणाप्रसङ्गाच्च; विद्याकर्मरहितानां क्षुद्रजन्तूनां देहारम्भाय

चन्द्रलोके असकृद्गमनागमनवत्त्वेऽपि तेषां चन्द्रलोके अवस्थानाभावात्। तल्लोकस्य निबिडतेत्युत्तरस्यार्थे, असकृदावृत्तीनीति गमनागमनमभिधाय न सम्पूर्यत इति पूर्त्यभावमात्रप्रतिपादनात्। तस्मादनिष्टादिकारिणां मार्गघटकतया चन्द्रप्राप्तिरावश्यकीति ॥

सिद्धान्तस्तु—अनिष्टादिकारिणामानुषङ्गिकतयाऽपि तत्प्राप्तिर्नास्ति, 'य इमे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धममभिसम्भवन्ति' इति—पितृयाणोत्पत्तिवाक्ये इष्टादिकारिणामधिकारित्वेन बोधनादुत्पत्तिशिष्टाधिकार्यवरुद्धेऽधिकार्यन्तरस्य विधानायोगात्, उक्तकौषीतकीवाक्यस्य इष्टादिकारिगतकात्स्न्र्यपरत्वस्य युक्तत्वात्, गुणविशिष्टे ज्ञाते गुणान्तराकाङ्क्षानुदयवदधिकारिविशिष्टे ज्ञातेऽपि अधिकार्यन्तराकाङ्क्षानुदयस्य समत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध इति न्यायवदुत्पत्तिशिष्टाधिकार्यवरुद्ध इत्यपि न्यायस्यावश्यकल्पनीयत्वात्। उक्तकौषीतकीवाक्यगतविश्वशब्दस्य सङ्कोचानङ्गीकारे चन्द्रगमनान्यथानुपपत्त्या अनिष्टादिकारिणां देवयानं पितृयाणं वा कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयकल्पनाप्रसङ्गः। तथा सति चार्चिरादिगतिप्रयोजकज्ञानविषयतायाः परमात्मसाधकत्वस्य 'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात्' इतिसूत्राभिप्रेतस्यानुपपत्तिः ॥

ननु—देवयानस्य उत्पत्तिवाक्येन विद्यावदधिकारिकत्वावगमात् विद्याविरहिणां तदसम्भवः—**इति चेत्। तुल्यं प्रकृतेऽपि;** अनिष्टादिकारिणां प्रयोजनाभावादपि न चन्द्रप्राप्तिसम्भवः, 'एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमा' इत्यादिश्रुतिश्च विद्यानिष्ठकर्मनिष्ठोभयविषया, यथाकर्म यथाविद्यमिति तत्रैवोक्ते। ततश्च न परीक्षार्थतयाऽपि चन्द्रप्राप्तिसम्भवः, नापि देहारम्भकीभूतपञ्चमाहुत्यर्थतयाऽपि चन्द्रप्राप्तिरावश्यकी, 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जं च' इति श्रुतौ—उद्भिज्जशब्दविवक्षितयोः स्वेदजो-

द्विजयोः पञ्चमाहुतिनिरपेक्षं देहारम्भप्रतीत्या, स्मृतावपि- द्रौपदी- धृष्टद्युम्नादीनां पुण्यकर्मणामपि तथा प्रतीतेश्चानिष्टादिकारिणामपि पञ्चमाहुतिं विनैव देहारम्भसम्भवात्। किञ्च—अथैतयोरिति श्रुत्या तृतीयस्थानशब्दिताबां पापकर्मणां द्युलोकाप्राप्तेः कण्ठोक्तत्वादपि न तेषां देहारम्भाय चन्द्रप्राप्तिकल्पनसम्भवः। न च—पापकर्मणां द्युलोकादौ गमनागमनवत्त्वेऽपि चिरावस्थानाभावात् अनिबिडत्वमेव प्रतीयते, न तु द्युलोकाप्राप्तिरिति—वाच्यम्; तथा सति जुगुप्साहेतुज्ञानविषयार्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः, तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इत्युक्त्वा तस्माज्जुगुप्सेतेत्युक्त्या पूर्वोक्तार्थस्य जुगुप्साहेतुज्ञानविषयत्वलाभात्, न सम्पूर्यत इत्यस्य न प्राप्यत इत्यर्थकत्वे च काकमासमिति न्यायेन स्वल्पसुखस्यापि दुर्लभत्वसूचनेन जुगुप्साहेतुज्ञानविषयत्वसम्पत्तेः॥

न च—न सम्पूर्यत इत्यस्य न निबिडीक्रियत इत्यर्थाङ्गीकारेऽपि चिरावस्थानाभावलाभात् तत्सुखस्य दुर्लभत्वमवगम्यत इति—वाच्यम्; तत्र गमनाङ्गीकारे तद्दर्शनादिजन्यसुखस्यावर्जनीयत्वेन सुखसामान्यस्य दुर्लभत्वालाभात् तल्लाभाय न प्राप्यत इत्यर्थस्यैव युक्तत्वात् प्रकृतार्थापोषकशक्त्यपेक्षया प्रकृतार्थपोषकलक्षणायाः अदोषत्वेन धातोर्लक्षणाङ्गीकारे क्षतिविरहात्; 'वेत्थ यथा केनासौ लोकः' इति प्रश्नवाक्ये तल्लोकप्राप्त्यभावे कारणाभावप्रयुक्तत्वप्रतिबन्धकप्रयुक्तत्वादिप्रकारकजिज्ञासया यथेत्यस्योपादानात्, अथैतयोः पथोरित्युत्तरवाक्ये च देवयानपितृयाणरूपकारणाभावप्रयुक्तत्वबोधनात्। पथिन्शब्दस्य देवयानपितृयाणरूपमुख्यार्थाङ्गीकारे बाधकविरहेण लक्षणया विद्याकर्मपरत्वाश्रयणमयुक्तं, विद्याकर्मफलभूतमार्गद्वयभ्रष्टानां दुर्गतिकथनस्य विद्याकर्मविधानौपयिकतया सार्थक्यसम्भवात्, भगवत्प्रसादेन विना न मोक्ष इत्यादौ भगवत्प्रसादाभावस्यानिष्टजनकत्वो-

क्तावपि भगवत्प्रसादस्य विधेयत्वाभावेन व्यभिचारेण यदभावस्या-निष्टप्रयोजकत्वं शास्त्रोक्तं तत्तत्साधनान्यतरस्य विधेयत्वमित्येव नियमावश्यकत्वात्; तथा च—यानि भूतानि देवयानपितृयाणयोरन्य-तरेण न गच्छन्ति, तानि जायस्व म्रियस्वेति ईश्वरशासनेनासकृ-दावृत्तीनि भवन्तीत्यथैतयोरिति श्रुतेरर्थः; जायस्व म्रियस्वेतीत्यनन्तर-मीश्वरशासनेनेत्यध्याहारात्। यद्वा; असकृदावृत्तीनि भवन्ति-गमनागमनवन्ति भवन्ति, जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः; पुरुषादिव्य-त्ययश्छान्दसः। अथवा—असकृदावृत्तीनि भवन्तीति वर्तमानकालाव-च्छेदेन जननमरणपरं, जायस्व म्रियस्वेति भूतकालावच्छेदेन तत्परं जज्ञिरे मम्रिरे चेत्यर्थः॥

वस्तुतस्तु—

"पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं
मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः॥
विगृह्य चक्रे"—

इत्यादौ अस्वास्थ्यकर्मककृधात्वर्थव्यापारे यथा पुरीकर्मकावस्कन्द-नादीनां अभेदान्वयः तथा जायस्व म्रियस्वेति जननमरणादीनामपि भूधात्वर्थासाधारणधर्मे अभेदेनान्वयः; इतिशब्दश्चाभेदान्वयतात्पर्य-ग्राहकः; जायस्व म्रियस्वेति च न मध्यमपुरुषैकवचनं; समुच्चयेऽ-न्यतरस्यामित्यनेन एककर्त्रन्वयित्वे सति अनेकक्रियात्वरूपसमु-च्चयाश्रयक्रियावाचिधातोः लोडस्तस्य च सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि ह्यादेशस्य आत्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृषु स्वादेशस्य च विकल्पेन विधानात्; सङ्ख्याकालपुरुषाद्यभिव्यक्तिश्चा-नुप्रयोगाधीना, समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनेन समुच्चये लोड्विधौ, समुच्चीयमानधात्वर्थतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नवाचित्वरूपसामान्य-

वचनत्वाश्रयधातोरनुप्रयोगस्य विधानात्। अत्रापि जननत्वमरणत्वादिव्यापकधर्मावच्छिन्नवाचिभूधातोरनुप्रयोगात् सङ्ख्याकालादेर्बोधः ॥

एतेन जायस्व म्रियस्वेति श्रुतावनुप्रयोगाभावेऽपि समुच्चये लोड्भवति; क्रियामात्रविवक्षणेन सङ्ख्याकालाद्यनभिव्यक्त्यनपेक्षणेनानुप्रयोगाभावोपपत्तेः, अनुप्रयोगविधायकसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यानाच्च। अत एव—एतच्छ्रुतिसमानार्थके "आ च सत्यलोकादा चावीचेर्जायस्व म्रियस्व" इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चावलोक्येति वाचस्पतिप्रयोगेऽपि अनुप्रयोगाभावोपपत्तिरिति शेखरकृतां प्रयासो नोपादेयः; भवन्तीत्यनुप्रयोगस्य सत्त्वात्, वर्तमानकालस्याविवक्षणे प्रायशस्सर्वेषामपि जीवानां यदा कदाचित् असकृदावर्तनजननमरणादिसत्त्वेन तृतीयस्थानत्ववारणाय तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च, तद्विवक्षणे च वर्तमानकालावच्छिन्नासकृदावर्तनादिविशिष्टस्य तृतीयस्थानत्वबोधेन तादृशकालावच्छेदेनैव तृतीयस्थानत्वमिति पर्यवसानात्। वाचस्पतिवचनेऽपि अनुप्रयोगाभावोऽसिद्धः, विपरिवर्तमानमिति सामान्यवचनानुप्रयोगस्य सत्त्वात् श्रुतौ वर्तमानकालस्य विवक्षासम्भवसूचनायैव शानचः प्रयोगात् ॥

जायस्व म्रियस्वेति श्रुतौ उक्तार्थचतुष्टयं च टीकायामेवोक्तं—

"जायस्व म्रियस्वेतीश्वरशासनानुवर्तीनीत्यर्थः, जायन्ते म्रियन्त इति वाऽर्थः, वेदस्वातन्त्र्यात्। जह्नि मन्त्र इति भूतार्थता वा, पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवत्"—इति ॥

वेदस्वातन्त्र्यादिति व्यत्ययो बहुलमित्याद्यनुशासनादिति भावः; एतच्च भूतार्थता वेत्युत्तरत्रापि काकाक्षिन्यायेनान्वेति। पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवदित्यत्र भूतार्थता वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्त्या कल्पान्तरत्वलाभः। अत्र वाकारान्तरानुक्तिः तादृशदृष्टान्तस्य प्रथमकल्पेऽप्यन्वयसूचनाय, द्वितीयतृतीयकल्पयोश्च वेदस्वातन्त्र्यादि-

त्युक्त्या लौकिकदृष्टान्तानन्वयप्रतीते । एव च-अवस्कन्देत्यादीनि विघिलोडन्तान्येव, पुरीमवस्कन्देत्यादिरूपभृत्यप्रेषणद्वारा अस्वास्थ्यं चक्र इत्यर्थः। तत्र पुरीमवस्कन्देत्यादिक यथा भृत्यान्प्रति शासनाकारः तथाऽत्रापि जायस्व म्रियस्वेतीश्वरशासनाकार इति प्रथमकल्पार्थ. ॥ वाकारानुषङ्गेण चतुर्थकल्पानुरोधेनार्थश्च पूर्वमेवोक्त.। एतत्तृतीय स्थानमिति एतच्छब्देन जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रयाणा ग्रहणं; क्षुद्राणि भूतानि जायस्व म्रियस्वेति भवन्तीति पूर्ववाक्ये क्षुद्रभूताभिन्नाः जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रया इत्याख्यातार्थमुख्यविशेष्यकबोधेन मुख्यविशेष्यस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्ते. ॥

सूत्रार्थस्तु—चरणादित्यत चरणमिति प्रथमान्तं, चन्द्रमसं गच्छन्तीति श्रुतिवाक्यात् चन्द्रमस इति षष्ठ्यन्त, 'न तृतीये तथोपलब्धेः' इत्यतः तथेति च। एव चानिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमसश्चरणं गमनं अस्तीति शेष । चशब्दो हेत्वर्थ, यत यथाश्रुत चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति सर्वेषां चन्द्रगमनं श्रुतमित्यर्थ ॥

ननु पापिनामपि चन्द्रगमने तेषा स्वर्गसुखानुभवस्यैव प्रसङ्गेन दुःखानुभवासम्भवेन पापस्य निष्फलत्वापत्तिरित्यत आह—

॥ सू ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ ॥ १ ॥ १३ ॥

तुशब्दः उक्तशङ्कानिरासार्थः। अत्रापि श्रुतिवाक्यात् चन्द्रमसीति सप्तम्यन्तं, सुकृतदुष्कृते इत्यतो दुष्कृतमिति चानुवर्तते । वैवस्वतं सङ्गमनमिति श्रुतिवाक्याच्च वैवस्वतस्येति षष्ठ्यन्त. जात इति चाध्याहार्यं; वैवस्वतस्य सयमने शासने जाते सतीत्यन्वयः । संयमन इति सतिसप्तमी; तदर्थश्च जननमेव, समभिव्याहृतक्रियाया एव सतिसप्तम्यर्थत्वात्, गोषु दुग्धासु गत इत्यादौ दोहनकर्मीभूतगोकर्मकदोहनोत्तरकालीनगमनवानिति बोधात्, तत्र गोपदोत्तरसप्त-

म्यर्थदोहनस्योत्तरकालीनत्वसंसर्गेण गमनेऽन्वयात्; गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादिवर्तमानार्थकक्तसमभिव्याहारे समानकालीनत्वस्येवातीतार्थकृत्समभिव्याहारे उत्तरकालीनत्वस्य संसर्गत्वात्; प्रकृतेऽपि संयमनपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य जननस्य उत्तरकालीनत्वसम्बन्धेनेव जन्यत्वसम्बन्धेनापि अनुपूर्वकभूधात्वर्थानुभवे अन्वयः। एवञ्च—यमाज्ञाजन्यदुष्कृतानुभवानन्तरकालीनावितरेषाञ्चारोहावरोहौ भवत इत्यर्थः। 'संयमन इति निमित्तसप्तमी, यमाज्ञयेत्यर्थः'—इति टीका। तत्र निमित्तसप्तमीत्यस्य निमित्तत्वसंसर्गकबोधजनिका सतिसप्तमीत्यर्थः, न तु निमित्तात्कर्मयोग इति सूत्रविहिता सप्तमीत्यर्थः; तत्र संयोगसमवायान्यतरात्मककर्मयोगस्य यमशासनेऽभावात्, तस्य दुष्कृतानुभवफलत्वाभावाच्च, फलस्यैवात्र निमित्तपदेन ग्रहणात्, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ विनियोज्यत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वस्य सप्तम्यर्थतया चर्मविशेष्यकतादृशेच्छाजन्यद्वीपिहननवानिति बोधात्; शासनविशेष्यकतादृशेच्छाजन्यत्वस्य दुष्कृतानुभवे बाधात् ॥

उक्तं च कैयटे—

"क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितं, यत्क्रियाप्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भः ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते, तस्य निमित्तस्य कर्मणा यदि संयोगस्सम्बन्धः; तेन 'वेतनेन धान्यं लुनाति' इत्यत्र सप्तमी न भवति, वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥" —इति ॥

यद्वा—संयमन इति निमित्तात्कर्मयोग इत्यनेनैव सप्तमी, यमशासनस्य फलत्वाभावेऽपि तत्परिपालनस्य फलत्वाक्षतेः ॥

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥"—

इत्यत्रापि चर्मादेः फलत्वाभावेन तल्लाभस्यैव फलत्वात्। चर्मलाभेच्छाजन्यत्वस्य सप्तम्यन्तार्थत्ववत् शासनपरिपालनेच्छाजन्यत्वस्यापि तथात्वसम्भवात्। अयं दुष्कृतमनुभवत्वित्याकारकधर्मभूतज्ञानात्मकस्य यमशासनस्य विषयतायाः दुष्कृते सत्त्वेन कर्मयोगस्यापि सत्त्वात्, ज्ञानस्य द्रव्यत्वेन विषयतायाश्च संयोगरूपत्वेन संयोगात्मककर्मयोगस्यैव सम्भवात् ॥

के चित्तु—

संयमन इत्यस्य यमशासनविषये तत्पर इत्यर्थः अधिकरणे सप्तमी। 'संयमने यमशासने तत्प्रयुक्तयातना अनुभूय' इति भाष्यस्यापि—यमशासन इति शास्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, यमाज्ञाविषये संयमनीपत्तने यमप्रयुक्तयातना अनुभूयेति व्याख्यानसम्भवान्न विरोधः ॥ न च—यमपत्तने अनुभूयेत्यनुक्त्वा यमशासनविषयत्वेन पत्तनस्याभिधाने प्रयोजनाभाव इति—वाच्यम्; संयमनीपदस्य यमपत्तनेरूढिसत्त्वेऽप्यकारान्तसंयमनपदस्य तत्र रूढिविरहात्तथा व्याख्यानोपपत्तेः, 'प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इत्यादौ संयमनपदस्य शासने प्रयोगेण तत्र रूढिसद्भावात्। किं च नरकेषु दुष्कृतमनुभूय येषामारोहावरोहौ तत्र पत्तनाधिकरणकानुभवानन्तरकालीनत्वस्य बाधेनानिष्टादिकारिकर्तृकारोहावरोहत्वावच्छेदेन तादृशानुभवानन्तरकालीनत्वस्यान्वयोपपत्तये यमशासनविषयत्वेन पत्तननरकोभयसाधारणरूपेणाभिधानमुचितम्। एवमभिधानस्योक्तप्रयोजनञ्च तत्रापि तद्व्यापारादविरोध इति सूत्रकृतैव वक्ष्यते। किञ्च यमपत्तने अनुभूयेत्युक्ते तादृशानुभवे यमाज्ञाजन्यत्वं न लभ्यते, यमाज्ञाविषये अनुभूयेत्युक्तौ च यमशासनस्य धर्मिपारतन्त्र्येण जन्यतासम्बन्धेनानुभवे भानात्तज्जन्यत्वं लभ्यते, अतस्तल्लाभाय च तथाऽभिधानम्। एवञ्च—संयमन इति निमित्तसप्तमीति टीकायां निमित्तसप्तमीत्यस्य निमि

त्वमपगकत्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रकारकबोधजनिका अधिकरण-सप्तमीत्यर्थः ॥

न च—यमशासनविषयत्वरूपयोगार्थतावच्छेदकरूपतत्पत्तनत्वरूप-रूढ्यर्थतावच्छेदकरूपाभ्यां पत्तनस्याधिकरणतया बोधेऽपि धर्मिपार-तन्त्र्येण शासनस्य जन्यतासम्बन्धेनानुभवे भानसम्भवात् रूढ्यर्थ-तावच्छेदकपरित्यागो भाष्ये किमर्थं कृत—इति वाच्यम्, रूढ्यर्थना-वच्छेदकस्यापि भानाङ्गीकारे तादृशपत्तनाधिकरणकानुभवानन्तर-कालीनत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य विवक्षितस्य बाधापत्तेः। तथा च 'तत्रापि तद्व्यापारादविरोध.' इति सूत्रावतरणिकाभाष्यम्—"ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथ यमसदनप्राप्तिरत आह—'तत्रापी-त्यादि' इति। तथा च—रूढ्यर्थताऽवच्छेदकस्य घटकत्वाभिप्रायेण शङ्का, अघटकत्वाभिप्रायेण समाधानमिति बोध्यम्॥ न चैव—यमसदन-प्राप्तिवचनानि पुराणादिषु पठ्यन्ते, तन्निबन्धनेयमाशङ्केति टीका-विरोध.—इति वाच्यम्; तादृशपुराणवचनानां सत्त्वात् रूढ्यर्थस्य घटकत्वमावश्यकमिति शङ्कोपष्टम्भवर्णनपरत्वात्॥

—इति वदन्ति ॥

ननु चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुत्या अनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहयोस्सिद्धावपि यमाज्ञाधीनदुःखानुभववत्त्वमसिद्धमिति शङ्कायामुक्तं—'तद्गतिदर्शनात्' इति। तच्छब्देन यमाज्ञाधीनदुष्कृ-तानुभवस्य परामर्श., 'अयं लोको नास्ति न पर इति मानी पुनः पुनर्व-शमापद्यते मे', 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानाम्' इत्यादिश्रुत्या तादृशानु-भवप्राप्तेस्सिद्धत्वात्; अयं लोको नास्ति न पर इति मानी—इहामुत्र चादृ-ष्टजन्यं सुखं नास्तीति मननशील', तादृशसुखार्थं विहितं कर्माकुर्वाण इति यावत्; पुन पुनर्वशमापद्यते मे—पुन पुनर्जन्मजरामरणादिप्राप्त्या मदाज्ञाविषयता प्राप्नोतीत्यर्थात्; जनानां सङ्गमन प्राप्यमित्यर्थ.।

अत्र यद्यपि–अयमेव लोकः स्त्र्यन्नपानादिरूपोऽस्ति न परलोक इति मानीत्यर्थः एकनञ्घटितपाठमङ्गीकृत्य एवकारमध्याहृत्य परैर्व्याख्यातः, तथाऽपि नञ्द्वयघटितपाठस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन प्रामाणिकत्वात् चकारमध्याहृत्य व्याख्यानमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य टीकायामित्थं व्याख्यातम् ॥

ननु–उक्तश्रुत्या यमाज्ञाविषयत्वसिद्धावपि न तादृशानुभववत्त्वसिद्धिः। न च–यमाज्ञाविषयत्वस्य तज्जन्यदुःखानुभवव्याप्यत्वाद्धूमोऽस्तीति वाक्याद्वह्नेरिव मे वशमापद्यत इत्यनेनापि दुःखानुभववत्त्वस्याऽऽनुमानिकी सिद्धिस्सम्भवतीति–वाच्यम्; दुःखानुभवशून्येषु यमभटेष्वपि यमाज्ञाविषयत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्—**इत्याशङ्क्य**; अयं लोको नास्तीति दुरभिमानस्यानिष्टफलकथनाय प्रवृत्ते तद्वाक्ये कीर्त्यमानं यमवश्यत्वं दुःखानुभवोपधायकयमाज्ञाविषयत्वरूपमेव वक्तव्यं; केवलाज्ञाविषयत्वस्यानिष्टत्वाभावात्। तथा च–श्रुतिघटकवशपदस्य तादृशयमाज्ञाविषयत्वे लक्षणा समाश्रयणीयेति समाधानं मनसि निधाय तादृशलक्षणायास्तात्पर्यानुपपत्तिमूलिकायास्तादृशवशपदस्य तादृशानुभवोपधायकयमाज्ञाविषयत्वे तात्पर्यग्रहाधीनत्वात्तादृशतात्पर्यग्राहकमुपबृंहणमुदाहरति—

॥ सू॥ **स्मरन्ति च** ॥ ३ ॥ १ ॥ १४ ॥

अनिष्टादिकारिणामित्यनुवर्तते, पूर्वसूत्रात्तद्गतिमिति द्वितीयान्तं, पराशरादय इत्यध्याहार्यम्। अनिष्टादिकारिणां तादृशानुभवप्राप्तिं पराशरादयः स्मरन्तीत्यर्थः।

"अङ्गुल्यष्टभागोऽपि न सोऽस्ति द्विजसत्तम।
न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥"—

इति प्रकृत्य,

"सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल ।
आयुषोऽन्ते तदा यान्ति यातनास्तत्र चोदिताः ॥"—

इत्यादिना तादृशानुभवोपधायकाज्ञाविषयतास्मरणात् । एवञ्च—उक्तोपबृंहणानुरोधात् श्रुतिघटकवशपदस्यापि तादृशार्थपरत्वमावश्यकमिति भावः । यमवश्यतां स्मरन्तीति भाष्ये वश्यतापदमपि तादृशानुभवोपधायकवश्यतापरमिति न तद्विरोधः ॥ अत्र यद्यपि—सर्वे चैत इत्यादेरनिष्टादिकारिमात्रविषयत्वं न प्रतीयते, सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तत्वात्, तथाऽप्युत्तरत्र भगवद्भक्तानां यमविषयगमनाभावस्य प्रतिपादनात् तद्वचनस्यानिष्टादिकारिमात्रविषयत्वमावश्यकमित्याशयः ॥

॥ सू ॥ अपि सप्त ॥ ३ ॥ १ ॥ १५ ॥

अत्राप्यनिष्टादिकारिणामिति स्मरन्तीति तद्वलय इति चतुर्थ्यन्तं चानुवर्तते । अनिष्टादिकारिणां तादृशानुभवप्राप्तये सप्तनरकानपि स्मरन्तीत्यर्थः ॥

ननु—नरकादिप्राप्तिप्रतिपादकपुराणवचनानुसारात् वशमापद्यत इति श्रुतिघटकवशपदस्य तादृशानुभवप्रयोजकाज्ञाविषयत्वे लक्षणेति न युक्तं, यमसदनप्राप्तिप्रतिपादकवचनानुसारेण तत्सदनप्राप्तिफलिततद्भृत्यताप्रयोजकाज्ञाविषयत्वे लक्षणायाः विनिगमनाविरहेणापत्तेः, भाक्तं वा नात्मवित्त्वादिति सूत्रोक्तन्यायेन देवसदनं प्राप्तानां देवभृत्यत्ववत् यमसदनं प्राप्तानां तद्भृत्यत्वस्यावर्जनीयत्वात्, द्वयोरपि पुराणवचनयोः साङ्ख्यस्मृतिमन्वादिस्मृतिवत् न्यूनाधिकभावविरहेण वेदोपबृंहणत्वात्—इत्याशङ्क्य; तयोर्विरोधं परिहरति—

॥ सू ॥ तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३ ॥ १ ॥ १६ ॥

अत्रानिष्टादिकारिणामिति चरणादिति चानुवर्तते; तत्रापि—सप्त-नरकेष्वपि, अपिना यमसदनस्य समुच्चयः, तद्व्यापारात्—यमशासनात्; अनिष्टादिकारिणां चरणात्—गमनात्, अविरोधः—यमसदन-नरकप्राप्त्योः क्रमादविरोध इत्यर्थः। तथा च—तद्वचनयोरपि न विरोध इति भावः ॥

उक्तपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—

॥ सू ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥३॥१॥१७॥

अत्र उत्तरसूत्रात् तथा नेत्यनुवर्तते, देवयानपितृयाणे इत्यध्याहार्य; तुशब्दस्सिद्धान्तद्योतनार्थः। तथा न—अनिष्टादिकारिणां चन्द्रगमनं नेत्यर्थः; इतिशब्दो हेत्वर्थे, यतो देवयानपितृयाणे विद्याकर्मणोः विद्याकर्मफलानुभवार्थे, फलानुभवार्थत्वरूपसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वात्। उक्तं च टीकायाम्—"सम्बन्धसामान्यविषया षष्ठी तादर्थ्यपर्यवसायिनी, तादर्थ्यं च तत्फलभोगार्थत्वम्"—इति। न च—षष्ठ्या जन्यत्वार्थकत्वमभ्युपगम्य विद्याकर्मजन्ये देवयानपितृयाणे इत्यर्थः कुतो नोक्तः—इति वाच्यम्; देवयानपितृयाणयोः विद्याकर्मजन्यत्वविरहात्, तद्गमनयोस्तज्जन्यत्वसम्भवेऽपि षष्ठ्यास्सम्बन्धसामान्यविषयत्वावश्यकत्वात्, देवयानपितृयाणगमनस्य विद्याकर्मव्यापारत्वबोधनाय फलभोगार्थत्वरूपसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वस्य युक्तत्वात्। एवं च—पितृयाणगमनं अनिष्टादिकार्यवृत्ति, कर्मजन्यत्वात्, यस्य यज्जन्यत्वं तस्य तच्छून्यावृत्तित्वमिति व्याप्तौ—विद्याशून्यावृत्तिविद्याजन्यदेवयानगमनस्य दृष्टान्तत्वमित्युक्तानुमानेनानिष्टादिकारिणां पितृयाणगमनाभावसिद्ध्या तद्घटकचन्द्रगमनाभावसिद्धिः ॥

ननु देवयानपितृयाणगमनयोः विद्याकर्मजन्यत्वासिद्ध्या साधनवैकल्यासिद्ध्योर्दुर्वारतेत्यत उक्तं प्रकृतत्वादिति; 'तद्य इत्थं विदुः ये

येचेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति देव-यानवाक्ये विद्याविशिष्टस्य, 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति वाक्ये कर्मविशिष्टस्य च प्रकृतत्वादित्यर्थः ; विशिष्टस्य प्रकृतत्वे च तस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्, धनवान् सुखीत्यादाविव उद्देश्यतावच्छेदकीभूतविद्याकर्मणोर्मार्गप्राप्तौ जन्यता-सम्बन्धेन भानात् देवयानपितृयाणगमनयोर्विद्याकर्मजन्यत्वसिद्धिरिति भावः । 'प्रकृता हि देवयाने विद्या पितृयाणे च कर्म' इति भाष्यं च विशेषणतया प्रकृतत्वपरमिति न तद्विरोधः ॥

ननु–उक्तरीत्या अनिष्टादिकारिणा पितृयाणगमनाभावसिद्धावपि न चन्द्रगमनाभावसिद्धिः, मार्गान्तरेण चन्द्रगमनसम्भवात् ; अन्यथा तेषां देहारम्भस्य पञ्चमाहुतिसापेक्षस्यानुपपत्तेरित्यत आह—

॥ सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ ॥ १ ॥ १८ ॥

अत्र तथेत्यस्यावृत्तिः, तृतीये–अनिष्टादिकारिणि, तथा न–इष्टादि-कारिसादृश्यं न; तादृशसादृश्यं च देहारम्भाय पञ्चमाहुतिसापेक्षत्वं, कुतः–तथोपलब्धेः ; अथैतयोः पथोरिति श्रुत्या तृतीयस्थानशब्दि-तस्यानिष्टादिकारिणः स्वर्गाप्राप्तिवचनेन पञ्चमाहुत्यभावप्रतीतेरित्यर्थः । न चैवं–देहत्वावस्थां प्रति पञ्चमाहुतेः कारणत्वस्य इतितुपञ्चम्या-माहुताविति श्रुतिसिद्धस्यानुपपत्तिः, व्यभिचारादिति–वाच्यम् ; अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकगर्भे निवेशात् ॥

ननु–अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे गौरवं, पुरुषवचस इत्यत्र पुरुष-पदस्य पञ्चमाहुत्यव्यवहितोत्तरदेहपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च ; अतः इति तु पञ्चम्यामित्यादिश्रुतेर्देहत्वावस्थात्वावच्छिन्नं प्रति पञ्चमाहुतेः कारणत्वपरत्वमेव युक्तं, अथैतयोरिति श्रुतौ च पापकर्मणां सुखानुभवा-र्थस्वर्गप्राप्त्यभाव एवोच्यतां–इत्याशङ्कच ; पुरुषपदलक्षणायाः अव्यव-हितोत्तरत्वनिवेशस्य चावश्यकतां सूचयितुमाह—

॥ सू ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ ॥ १ ॥ १९ ॥

अत्रापि तथेति वर्तते, संयमने त्वनुभूयेत्यत इतरेषामिति च पुण्यकर्मणामित्यर्थकं ; इतरेषां पुण्यकर्मणां द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां, लोके—पुण्यफलभूतदेहे, लोकशब्दस्य तद्यथेह कर्मचितो लोक इत्यादाविव फलपरत्वात्; तथा स्मर्यते—पञ्चमाहुत्यनपेक्षा स्मर्यत इत्यर्थः । अत्रापिशब्द इतरेषामित्यस्यानुषक्तस्य पुण्यकर्मार्थत्वतात्पर्यग्राहकः । देहस्य लोकशब्देनाभिधानं प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थम् ; 'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्' इत्यादावशनिपदस्य वज्रायुधपरस्यापि शनिविरुद्धार्थव्यञ्जकत्ववदत्रापि लोकशब्दस्य पुण्यफलार्थकस्यापि प्रसिद्ध्यतिशयव्यञ्जकत्वसम्भवात् । देहान्वितस्य प्रसिद्ध्यतिशयरूपव्यङ्ग्यार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण तथाशब्दार्थे पञ्चमाहुत्यनपेक्षायां भानमभिहितम् । उक्तञ्च टीकायाम्—'लोकशब्दः प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः'—इति । वस्तुतः—इतरेषां पञ्चमाहुत्यनपेक्षा लोके स्मर्यत इत्यन्वयात् प्रसिद्धत्वसम्बन्धेन लोकवृत्तित्वस्य सप्तम्यन्तार्थस्य स्मृतावन्वय इति बोध्यम् । तथा च—अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं लक्षणाकल्पनं चावश्यकमिति भावः । एतेन—पञ्चाग्निविद्यायाः इष्टादिकारिविषयत्वस्य 'अश्रुतत्वादिति चेन्न' इति सूत्रसिद्धत्वात् पुण्यजन्यदेहत्वावस्थां प्रत्येव पञ्चमाहुतेः कारणत्वबोधनात् तत्र व्यभिचाराभावात् अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं लक्षणाकल्पनं चानावश्यकमिति—निरस्तम् ॥

ननु श्रुतिसिद्धार्थस्यातिप्रसिद्ध्याऽपि स्मृत्या सङ्कोचो न युक्त इत्यत आह—

॥ सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ३ ॥ १ ॥ २० ॥

अत्राप्यनिष्टादिकारिणामिति तथेति च वर्तते, 'तेषां खल्वेतेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति' इति श्रुत्या केषांचिदनिष्टादि-

साधारणधर्मवत्त्वरूपवाय्वाद्यभेदस्य जीवे असम्भवात्। वाय्वादिपदस्य तच्छरीरार्थकत्वं स्वीकृत्य तच्छरीरकाभेदपरत्वमुपगम्यते वा, उत तत्सदृशपरत्वं स्वीकृत्य तत्सदृशाभेदपरत्वमुपगम्यत इति सन्देहः॥ तत्र पूर्वः पक्षः—वाय्वादिपदस्य तच्छरीरकार्थकत्वमेव युक्तं, तत्सदृशार्थकत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। एवं च–यथेतमाकाशमित्यत्राकाशपदमपि तच्छरीरकत्वे लाक्षणिकमित्यभ्युपगन्तव्यम्। न च–मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति क्विबन्तने वर्षसादृश्यस्य बोधसम्भवेऽपि तच्छरीरकत्वस्याबोधात् तदनुरोधेन वाय्वादिपदस्यापि तत्सदृशार्थकत्वमेव युक्तमिति–वाच्यम्, जीवस्य वर्षशरीरकत्वेऽपि वर्षशरीरकजीवान्तरसादृश्यस्यैव प्रवर्षतीत्यनेन बोधनसम्भवात्। न च–जीवस्याकाशादिशरीरानुभाव्यसुखदुःखाद्यभावात् तद्वाक्यस्याकाशादिशरीरकत्वप्राप्तिपरत्वं न सम्भवतीति–वाच्यम्; श्रुतार्थोपपत्तये प्रयोजनस्यापि कल्पनीयत्वात्, अन्यथा भूतानां सर्वत्र सुलभत्वात्, प्रयोजनाभावात् भूतपरिष्वक्तगमनस्यापि अकल्पनप्रसङ्गात्, एवं 'तानि परे तथा ह्याह' इत्यत्र प्रयतां परमात्मसम्पत्तौ प्रयोजनाभावात् तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतौ परमात्मसम्पत्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्रमाणानुरोधेन प्रयोजनस्य कल्पनीयत्वात् न प्रमाणप्रतिपन्नार्थत्याग इति सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गात्; तस्मात् श्रुत्यनुरोधादाकाशादिशरीरकत्वे सिद्धे तत्फलभूतसुखभोगादिकमपि कल्पनीयमिति॥

राद्धान्तस्तु—

आकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्तिरेव, न तु तच्छरीरकत्वम्; प्रयोजनाभावात्, आकाशाद्यभिमानिदेवतानामेवाकाशादिशरीरजन्यसुखादिभोगवत्त्वेनावरोहतामनुशयिनां तज्जन्यभोगासम्भवेन प्रयोजनकल्पनाया असम्भवात्। न च--अवरोहतामत्र तदभिमानिदेवतात्व-

मपि कल्पनीयमिति--वाच्यम्; सर्गाद्यकालमारभ्याप्रलयं अनुशयिभ्योऽन्यासामाकाशाद्यभिमानिदेवतानां क्लृप्तत्वेन प्रतिक्षणमवरोहतामनुशयिनां तथात्वकल्पनायोगात्, एकस्मिन् शरीरे युगपद्भोक्तृद्वयसमावेशाङ्गीकारे यदैकस्य भोजनादाविच्छा तद्दशायामन्यस्य शयनादीच्छासम्भवेन परस्परविरोधेन भोगानुत्पादस्यैव प्रसङ्गात्, तस्मात्प्रयोजनकल्पनासम्भवान्न तच्छरीरकत्वसम्भवः। किञ्च--वर्षशरीरकस्यापि वर्षशरीरकजीवान्तरसादृश्यपरत्वं प्रवर्षतीत्यस्य न सम्भवति, हंसेऽपि हंसान्तरकर्तृकाचारसदृशाचारमादाय हंसो हंसतीत्यस्यापत्तेः। अतः आचारे भेदधर्मवत्त्वैतदुभयरूपसादृश्ये आचारे च खण्डशः क्विप्प्रत्ययस्य शक्तिः; तत्र प्रथमाचारे हंसस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वयः, हंसान्विताचारस्य भेदे हंसकर्तृकाचारत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन आधेयतासम्बन्धेन च धर्मेऽन्वयात्तयोश्च द्वितीयाचारेऽन्वयाद्धंसकर्तृकाचारत्वावच्छिन्नभिन्नतद्वृत्तिधर्मवदाचाराश्रयत्वस्य हंसे बाधात् हंसो हंसतीत्यादिप्रयोगाभाववत् वर्षशरीरकेऽपि वर्षशरीरककर्तृकाचारत्वावच्छिन्नभेदघटितस्य वर्षशरीरककर्तृकाचारसदृशाचारस्य वर्षशरीरके बाधादवरोहतां वर्षशरीरकत्वे प्रवर्षतीत्यस्यानुपपत्तिः। अतोऽवरोहतामाकाशादिशरीरकत्वासम्भवादाकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्तिरेव॥ तथा च--अथैतमेवाध्वानमित्यादेरयमर्थः। अथ--अनन्तरं, एतमेव--धूममार्गं, यथेतं--यथागतं, पुनर्निवर्तन्ते; धूमराड्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशक्रमेण गमनात्तेनैव क्रमेणावरोहणे प्राप्ते तत्र विशेषमाह--आकाशं, आकाशाद्वायुम्; यथा आकाशाच्चन्द्रमसमभिसम्भवन्ति, एवं चन्द्रमस आकाशमभिसम्भवन्तीत्यारोहावरोहयोराकाशाभिसम्भवोऽविशिष्ट इत्यर्थः। आकाशाभिसम्भवो हि आकाशसादृश्यं, या आपश्चन्द्रमण्डले शरीरमारब्धवत्यः तासां कर्मक्षये द्रवीभूताना-

मकाशगतानां भेदकाकारप्रहाणेनाकाशसादृश्ये तच्छरीरकाणां जीवानामप्याकाशशरीरकसादृश्यसम्भवात्तासां चापां इतश्चामुतश्च नीयमानानां वायुसादृश्ये तच्छरीरकजीवानामपि वायुशरीरकजीव-सादृश्यापत्तेः, इत्थं च–वायुर्भवतीत्यस्य तादृशसूक्ष्मशरीरको जीवो वायुशरीरकसदृशो भवतीत्यर्थः। अपो बिभर्तीत्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या अभ्रशब्देन जलधारणावस्थस्य मिहसेचन इति धातुनिष्पन्नेन मेघशब्देन वर्षोन्मुखत्वावस्थापन्नस्य प्रतिपादनान्न पौनरुक्त्यं ; पौन-रुक्त्यं हि न पूर्वप्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वं, तथा सति 'इन्द्रो महेन्द्र-स्सुरनायको वा' इत्यादौ रूढ्यर्थमादाय तदापत्तेः, किन्तु पूर्वाप्रति-पन्नार्थाप्रतिपादकत्वं तद्वाच्यमिति पूर्वाप्रतिपन्नस्य योगार्थस्याधिकस्य बोधात्तदापत्त्यसम्भव इति ॥

सूत्रार्थस्तु–अत्र कृतात्ययेऽनुशयवानित्यत अनुशयवत इति षष्ठ्यन्तं, संयमन इत्यतस्तद्गतिरिति प्रथमान्तमनुवर्तते, अनुशयवतः– जीवस्य, तद्गतिः–आकाशादिप्राप्तिः, तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपैव–आका-शादिसादृश्यापत्तिरूपैव, न तु तच्छरीरकत्वरूपेत्यर्थः, उपपत्तेः– आकाशादिजन्यसुखदुःखभोगाभावोपपत्तेः। तथा चावरोहन् जीवः आकाशादिशरीरकत्वाभाववान्, आकाशादिजन्यभोगाभाववत्त्वे सति कर्मवत्त्वात्, यत्र यज्जन्यभोगाभाववत्त्वे सति कर्मवत्त्वं तत्र तच्छरीर-कत्वाभाव इति व्याप्तेः। अत्र घटादिजन्यभोगाभाववति तच्छरीरके परमात्मनि व्यभिचारवारणाय कर्मवत्त्वनिवेशः॥

॥ सू ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २३ ॥

व्रीह्यादिप्राप्तिप्रागभावकालावच्छिन्ना आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपा आकाशादिप्राप्तिः किमतिचिरकालावच्छिन्ना नेति संशयः। अत्र– विधिकोटिस्सामानाधिकरण्येन, निषेधकोटिरवच्छेदकावच्छेदेन॥ अत्र पूर्वपक्षः–आकाशादिप्राप्तिः अतिचिरकालावच्छिन्नापि सम्भवति,

नियमहेत्वभावात् । न च—अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति व्रीह्यादि-भावविषयश्रुत्या व्रीह्यादिविभागजनकनिष्क्रमणे दुरित्यनेन चिरकालीनत्वरूपकृच्छ्रत्वस्याभिधानात्, तत्पूर्वकालीनाकाशादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वाभावः प्रतीयते—इति वाच्यम्; अतो वै खल्वित्यादिवाक्य हि व्रीह्यादिषु न चिरावस्थानविधायकं, आकाशादिप्राप्ताविवानियमतश्चिरकालीनत्वस्य व्रीह्यादिप्राप्तावपि प्राप्तत्वात्, किन्तु व्रीह्यादिप्राप्तेः चिरकालावच्छिन्नत्वनियमविधायकं तद्वाक्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च व्रीह्यादिप्राप्तौ चिरावच्छिन्नत्वनियमबलात् आकाशादिप्राप्तौ तादृशनियमव्यावृत्तिप्रतीतावपि आकाशादिप्राप्तौ सामानाधिकरण्येनानियमतः प्राप्तस्य चिरकालावच्छिन्नत्वस्य न व्यावृत्तिसिद्धिः; किञ्च निर्प्रेत्युपसर्गद्वयपूर्वकपत्लृधातोः भावल्युडन्तस्य सिद्धे दुर्निष्प्रपतनमिति रूपे तत्र च छान्दसे नकारस्य रेफादेशे दुर्निष्प्रपतरमिति सिध्यति; तदर्थे च उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारे दुरित्यनेन दुःखजनकत्वरूपस्य चिरकालीनत्वरूपस्य वा कृच्छ्रत्वस्य बोधेऽपि व्रीह्यादिप्राप्तौ तदबोधात् तत्पूर्वाकाशादिप्राप्तावचिरकालीनत्वस्य प्रतीतिस्सुतरां न सम्भवति, उत्तरदेशस्यापि धात्वर्थप्रविष्टत्वाच्च न गम्यादेरिव सकर्मकता ॥

एतेन—दुर्निष्प्रपतरमिति शब्दो न ल्युडन्तो वर्णविकारवान्, अपि तु खलन्ताद्दुर्निष्प्रपतशब्दादातिशायिनिके तरप्रत्यये छान्दसे तशब्दलोपे दुर्निष्प्रपतरमिति रूपं, ततश्चातिशयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्रागनुक्रान्ताकाशादीनां बुद्धिसन्निधानात् प्रतियोगित्वेनान्वयः स्यात्; ततश्च व्रीह्यादिष्वाकाशाद्यपेक्षया चिरावस्थानोक्त्या आकाशादिष्ववस्थानस्य तदपेक्षया अल्पकालत्वपर्यवसानात् समीहितसिद्धिरिति—**निरस्तम्** । व्रीह्यादिविभागजनकनिष्क्रमणे तरपा अतिशयस्य प्रतीतावपि व्रीह्याद्यवस्थाने तदप्रतीत्या अवस्थानस्य चिर-

कालीनत्वासिद्धेः, बलवत्तर इत्यादौ तरपा बले अतिशयप्रतीतावपि बलतरमित्यादौ तदप्रतीत्या तरपो विशेषणगतातिशयबोधकत्वस्वाभाव्येन दुर्निष्प्रपतरमित्यादौ निष्क्रमणस्य विशेष्यत्वेन तत्रातिशयबोधानिर्वाहाच्च ॥

न च—दुरुपपदात् पतॢधातोः कर्त्रर्थे डप्रत्यये सति दुर्निष्प्रपतमिति रूपसिद्धौ ततस्तरप्प्रत्यये दुर्निष्प्रपततरमिति रूपसिद्धिः, तथा च विशेषणीभूतनिष्क्रमणे तरपा अतिशयबोधसम्भवः, धूमो भवतीत्याद्युपक्रमानुरोधात्, पुंस्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि तद्भूय एव भवतीत्युत्तरवाक्ये स इत्यध्याहृततच्छब्दार्थे इष्टादिकारिणि नपुंसकतच्छब्देन रेतस्सिग्योगी भवतीत्यर्थप्रतीतेः, तथाऽत्रापि नपुंसकलिङ्गोपपत्तिरिति—वाच्यम्; जनेरुपपदान्तरयोगे डप्रत्ययविधानसत्त्वेऽपि पतॢधातोस्तदनुशासनविरहात् । न च—डप्रत्ययविधायकसूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यधात्वन्तरेभ्योऽपि डप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात् दृशिग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति वृत्तावुक्तत्वात् पतॢधातोरपि तत्सिद्धिसम्भव इति—वाच्यम्; क्लिष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मादाकाशादिप्राप्तिरनियमेन चिरकालावच्छिन्नाऽपि सम्भवतीति ॥

राद्धान्तस्तु—आकाशादिप्राप्तिः नातिचिरकालावच्छिन्ना ; 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इत्यनेन तथा बोधनात्, निष्प्रपतरमित्यनेनातिकृच्छ्रनिष्क्रमणप्रतीतेः, खलन्ताद्दुर्निष्प्रपतशब्दात्तरप्प्रत्यये तकारलोपेनोक्तरूपसिद्धेः, तरबर्थातिशयस्य विशेषणीभूतकृच्छ्रत्वे बोधादतिकृच्छ्रत्वसिद्धेः । अत इति पञ्चम्यन्तार्थव्रीह्यादिविभागजनकत्वान्विते उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूपनिष्क्रमणे अतिकृच्छ्रत्वं हि चिरावस्थानोत्तरकालीनत्वमेव, नरकान्निर्गमनमतिसङ्कटमित्यादौ चिरावस्थानोत्तरकालीनत्वरूपसङ्कटत्वस्यैव बोधात्, वैशब्दस्यैवकारसमानार्थकत्वेन चैत्रस्यैवेदं धनमित्यादौ धने चैत्रान्य-

निरूपितस्वत्वाभावनेत्रनिरूपितस्वत्वयोर्बाधवत् अतिक्रुच्छ्रनिष्क्रमणे व्रीह्यादिविभागजनकत्वतदन्यविभागजनकत्वाभावयोर्बाधात्, चिरावस्थानोत्तरकालीननिर्गमने आकाशादिविभागजनकत्वाभावसिद्ध्या आकाशादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वाभावलाभात् ॥

सूत्रार्थस्तु—अत्रेष्टादिकारिणामिति तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति च वर्तते, इष्टादिकारिणां आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपतत्प्राप्तिश्चिरकालावच्छिन्नभिन्ना, अतो वै खल्वितिश्रुत्या व्रीह्यादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वस्याकाशादिप्राप्तौ तदभावरूपविशेषस्य च सिद्धेरिति ।

॥ सू ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २४ ॥

अवरोहतां जीवानां व्रीह्यादिभावस्तावच्छ्रूयते—'मेघो भूत्वा प्रवर्षति, त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते'—इति ॥

अत्र संशयः—किं व्रीह्यादिभावो व्रीह्यादिशरीरकत्वं, उत जीवान्तराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रमिति ॥ अत्र पूर्वपक्षः—व्रीह्यादिशरीरकत्वमेव व्रीह्यादिभावः, त इह व्रीहियवा जायन्त इति व्रीह्यादिशरीरकत्वविशिष्टनिष्ठोत्पत्तिमत्त्वश्रवणात्, विशिष्टनिष्ठोत्पत्तिश्च विशिष्टाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्ध एव । न च—इष्टादिकारिणां व्रीह्यादिशरीरप्राप्तिप्रयोजककर्माभावात् न तच्छरीरकत्वसम्भवः, त इहेत्यादिश्रुतौ च व्रीह्यादिपदं तत्संश्लिष्टपरमिति—वाच्यम्, तथा सति लक्षणाप्रसङ्गात्, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयागस्य हिंसाङ्गकत्वेन यागात्पुण्योत्पत्तिवद्धिंसया पापस्याप्यवर्जनीयतया तादृशपापस्यैव व्रीह्यादिभावहेतुत्वाच्च, 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः' इति स्मृत्या कायिकव्यापारजन्यपापस्य स्थावरभावहेतुतासिद्धेश्च । न च—मरणावच्छिन्नव्यापाररूपहिंसायाः स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पापजनकतया तेन सम्बन्धेन हिंसायाश्शमितृ-

निष्ठत्वेऽपि यजमाननिष्ठत्वाभावादिष्टादिकारिणां न पापसम्भव इति—वाच्यम्; ऋत्विक्कर्तृकक्रियाणां यजमाने पुण्यजनकत्वोपपत्तये स्वानुकूलकृतिमत्त्वस्वानुकूलकृतिप्रयोजकार्त्विज्यवरणकर्तृत्वान्यतरसम्बन्धेन विहितनिषिद्धक्रिययोः पुण्यपापहेतुत्वस्यावश्यकतया शमितृकर्तृकहिंसायाः शमितरीव यजमानेऽपि पापजनकत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधस्य हिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वे 'अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इति श्रुतिबोधितस्याग्नीषोमीयहिंसायां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बाधापत्तिः, अतो न हिंस्यादित्यादेर्विहितहिंसातिरिक्तहिंसात्वावच्छेदेनैव बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्व वाच्यम्, उत्सर्गापवादन्यायात्; तथा च यागीयहिंसातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकतया नेष्टादिकारिषु पापसम्भव इति-वाच्यम्, अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यस्य यागविधायकत्वेन हिंसाविधायकत्वाभावात्, आङ्पूर्वकलभधातोर्यागे लाक्षणिकत्वात्, उत्सर्गापवादन्यायाप्रवृत्तेः, व्याप्यधर्मावच्छिन्नविधिव्यापकधर्मावच्छिन्ननिषेधसत्त्वस्थल एव तत्प्रवृत्तेः ॥

न च—आलभेतेत्यस्य हिंसापूर्वकत्वविशिष्टयागे लक्षणाङ्गीकारेण विशिष्टविधिस्वीकारात् हिंसाया अपि विधेयत्वमुपपद्यत इति—वाच्यम्; तथा सति अग्नीषोमीयपशुकर्मकत्वस्य धात्वर्थैकदेशहिंसायामन्वयासम्भवेन याग एवान्वयस्य वाच्यतया हिंसासामान्यस्यैव विधानापत्त्या विहितहिंसातिरिक्तहिंसाया एवाप्रसिद्ध्यापत्तेः, हिंसायामेव कथञ्चिदन्वयाभ्युपगमे चाग्नीषोमीयपशुकर्मकयागस्यालाभापत्तेः, विशिष्टे लक्षणाया असम्भवात्। अत एव मीमांसकैरालभेतेत्यस्य केवलयागे लक्षणा स्वीकृता ॥

उक्तञ्च भाट्टरहस्ये—

"धात्वर्थश्च कचिच्छक्यार्थ एव भावनायां प्रकार:, यथा यजेतेत्यादौ, कचित्तु लक्ष्यार्थ, यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ। यागो लक्ष्यार्थोऽपि कचिच्छक्यार्थयुक्त:, यथा प्रष्ठैरुपतिष्ठत इत्यादावात्मनेपदानुरोधेन समीपस्थितिरूपशक्यार्थविशिष्टमभिधानम् ॥" —इति ॥

न च-हिंसापूर्वकयाग एव लक्षणाऽस्तु। अग्नीषोमीयं पशुमित्यस्य चोभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरिति- वाच्यम् । आलभेतेत्यस्य विशिष्टे लक्षणामुपगम्य विशिष्टस्य विधेयत्वाङ्गीकारे माहिंस्यादित्यत्र हिंसिधातो: विहितहिंसातिरिक्तहिंसायां लक्षणापत्त्या गौरवात्तदपेक्षया आलभेतेत्यस्य केवलयागे लक्षणाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वात्, तत्कल्पे हिंसिधातोर्लक्षणाविरहात् । किं च--विशिष्टे विशेषणान्वयो हि विशेष्यविशेषणयोरन्वयाबाधस्थल एव, न तु विशेषणे तद्बाधे, अनित्यो घट इत्यादौ विशेषणे अनित्यत्वानन्वयात् । प्रकृते हिंसायां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविध्यर्थस्य नान्वयसम्भव:, न हिंस्यादिति निषेधेनैतदभावबोधनेन बाधात् । न च- न हिंस्यादित्यस्य विहितहिंसातिरिक्तहिंसाया अनिष्टसाधनत्वबोधकत्वान्न दोष इति—वाच्यम्; तथा सत्यन्योन्याश्रयापत्ते:, अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यस्य विशिष्टविधित्वे न हिंस्यादित्यस्य विहितातिरिक्तविषयत्वसिद्धि:। तस्य विहितातिरिक्तविषयत्वसिद्धौ विशेषणान्वयाबाधेन विशिष्टविषयत्वासिद्धिरिति ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य

श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

यावत्संपादितः

श्रीभाष्यभावाङ्कुरः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

ईक्षत्यधिकरणविचारः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्यं रू. ०—१

॥ श्रीः ॥

ईक्षत्यधिकरणविचारः

नत्वा श्रीशपदाब्जे स्तुत्वा पङ्क्तिं गुरूणां च ।
ईक्षतिनीतिविचारं तनुतेऽनन्तार्यदासोऽयम् ॥

पूर्वोत्तराह्निकभेदभिन्ने शारीरकशास्त्रे प्रथमह्निकेन प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमुपपाद्यत इति तादृशलक्षणत्वोपपादनपरत्वं पूर्वाह्निकस्योपाधिः । तस्य लक्षणत्वोपपादनं च—असम्भवातिव्याप्तिशङ्कावारकतया कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनेन च—इति द्वेधा भवति । तत्रासम्भवातिव्याप्तिशङ्का श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता चेति द्विविधा । तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवशङ्का प्रथमपादेन, तादृशातिव्याप्तिशङ्का च त्रिपाद्या; वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्का च द्वितीयाध्यायगतेन प्राथमिकेन पादद्वयेन क्रियत इति षट्पाद्यास्तादृशशङ्कावारकत्वं; अनन्तरपादद्वयस्य च कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनपरत्वमिति अध्यायद्वयस्य उपाध्युपपत्तिः ॥

तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्कावारकत्वं प्रथमाध्यायस्य, तादृशासम्भवशङ्कावारकत्वं च प्रथमपादस्योपाधिः ॥

यद्यपि—असम्भवशङ्कावारकत्वं प्रथमपादस्य न सम्भवति; चिदचिद्विलक्षणब्रह्मासिद्धिशङ्कामुखेन तादृशब्रह्मसद्भावस्थापनपरत्वात्,

वस्थीयते। सूत्रकारोऽपि अपिशब्दं प्रयुञ्जानो ब्रह्माभ्युपगमेन
क्वाचित्कोऽयं विचार इति सूचयामास" —इत्युक्तम् ॥
तदधीनत्वादर्थवदित्यानुमानिकाधिकरणगुणसूत्रे **पाराशर्यविजये**ऽप्युक्तम्—

"प्रथमसूत्रे अपिशब्देन समुच्चेतव्यतया प्रकृतत्वात् तच्छब्देन
परमपुरुषः परामृश्यते" —इति ॥

यदि च—आनुमानिकाधिकरणे निरीश्वरसाङ्ख्यस्य पूर्वपक्षित्वात् तेन ब्रह्माभ्युपगमपूर्वकमतिव्याप्तिशङ्काकरणं न युज्यते। न च-तत्र सेश्वरसाङ्ख्य एव पूर्वपक्षी, अत एव प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे तदभिमतनिमित्तेश्वरवादनिरासो युज्यत इति-वाच्यम्; तथा सति भाष्यादौ पुरुषान्न परं किञ्चिदिति पञ्चविंशपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधपूर्वकं पूर्वपक्षवर्णनानुपपत्तेः, आनुमानिकाद्यधिकरणेषु निरीश्वरसाङ्ख्यं प्रतिक्षिप्य प्रकृत्यधिकरणे सेश्वरसाङ्ख्यप्रतिक्षेपसम्भवाच्च, सूत्रस्थापिशब्देन महदादीनामेव समुच्चयः, न ब्रह्मणः; शास्त्रमात्रे ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वात्, तच्छब्दस्य सर्वनामत्वाच्च। तदधीनत्वादित्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शसम्भवात् अपिशब्देन ब्रह्मणस्समुच्चयविरहेऽपि न क्षतिः। तथा चोक्तापिशब्दस्य निरुक्तविभागसूचकत्वमनुपपन्नम्—इति **विभाव्यते॥ तदाऽपि**—उक्तविभागो युज्यत एव। तथा हि—प्रथमपादे प्रथमसूत्रात् प्रधानतया विपरिणतब्रह्मपदस्य द्वितीयसूत्र इव ईक्षत्यधिकरणादावन्वयेन सदीक्षतेरिति न्यायेन साध्यलाभसम्भवेऽपि नाशब्दमिति साध्यं निर्दिष्टम्॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र भेदव्यपदेशाच्चान्य इति साध्यं निर्दिष्टम्। अयं च निर्देशो ब्रह्मशब्दस्य अननुवृत्तिज्ञापकः; इतः पूर्वं चिदचिद्विलक्षणब्रह्मणोऽप्रसिद्ध्या तस्य तादात्म्येन साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रथमपादे तादृशब्रह्मसिद्धौ तस्य त्रिपाद्यां साध्यत्वं सम्भवति।

न च—प्रथमपादे ब्रह्मपदाननुवृत्तौ त्रिपाद्यामपि तदननुवृत्त्या साध्यलाभो न युक्त इति—वाच्यम्; द्वितीयपादे 'अत एव च स ब्रह्म' इति ब्रह्मपदस्य, तृतीयपादे 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' इत्युक्ततच्छब्दस्य, चतुर्थपादे 'प्राज्ञो हि प्रकरणात्' इति प्राज्ञशब्दस्य च साध्यसमर्पकत्वेन ब्रह्मशब्दाननुवृत्तावपि बाधकविरहात् ॥

वस्तुतस्तु—ब्रह्मपदप्राज्ञपदयोराक्षेपपरिहारार्थत्वेनान्यार्थत्वात् साध्यसमर्पकत्वाभावेऽपि न क्षतिः; स इत्यस्यैव सर्वत्र साध्यसमर्पकत्वसम्भवादीक्षतिकर्माधिकरणस्य त्रिपादीमध्यमपादमध्यमाधिकरणत्वेन तद्गतस्य स इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तराधिकरणेष्वन्वयसम्भवात्, तदुपर्यपीत्याद्यधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकगर्भाधिकरणत्वेनास्याधिकरणस्य पादमध्यत्वोपपत्तेः। स इत्यस्य साध्यसमर्पकत्वाभावे वैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् ॥

यद्यपि--स इत्यस्य वेदान्तवेद्यदेवताविशेषनिर्धारकतया सार्थक्यं सम्भवति; 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्युक्तपुरुपपदार्थस्यैव स इत्यनेन परामर्शात्; पुरुपपदस्य विष्णवसाधारण्यं च **स्कान्दे**—

"यथाशङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते।
तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ॥"—

इत्यनेकवचनसिद्धम्। **तथाऽपि**—स इत्यस्य सर्वत्रान्वय एव सकलवेदान्तप्रतिपाद्यत्वं देवताविशेषस्य सिध्यतीति तस्य साध्यसमर्पकत्वमावश्यकम्। एवं च--प्रथमपादे प्रधानादिभेदस्य साध्यत्वात् त्रिपाद्यां च ब्रह्मणस्साध्यत्वात् निरुक्तविभागस्सिध्यति ॥

ननु—प्रथमपादस्य ब्रह्मानभ्युपगमेन प्रवृत्तशङ्कानिरासकत्वमिति न युक्तं; ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यादिति सिद्धान्तहेतोरसङ्गतेः, ब्रह्मकारणत्वपरोपनिषदन्तरसाम्यात् सद्विद्याया अपि ब्रह्मपरत्वमावश्यकमिति तत्सूत्राभिप्रायात्। एवमानन्दमयाधिकरणस्य जग-

स्कारणं जीव इति पूर्वपक्षनिरासार्थकत्वे जीवासम्भावितधर्मप्रतिपादकसकलश्रुत्युपन्यासस्यैव युक्ततया आनन्दवल्लीमात्रनिर्णायकन्यायग्रथनानुपपत्तिः; श्रुतत्वाच्चेति पूर्वाधिकरणसूत्रोदाहृतश्रुतिप्रतिपादितजीवासम्भावितधर्मैरेव जीवातिरिक्तब्रह्मसिद्धेः; 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्', 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्'–इत्यादिभिः कृतकरत्वाच्च उक्ताधिकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिश्चेति तदधिकरणस्यानन्दवल्लीप्रतिपाद्यानन्दमयः किं जीवः ब्रह्म वेति विचारपरताया एव युक्तत्वात्। एवं–'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गात्'–इत्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शात्तद्घटितहेतोरसिद्धिश्च—इति चेत् ॥

मैवम्; गतिसामान्यशब्देन ईक्षणात्मकोपदेशपरोपनिषदन्तरसाम्यस्याचेतनभेदसाधकतया विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिः। आनन्दमयाधिकरणे जीवासम्भावितधर्मप्रतिपादकोपनिषदन्तरैर्जीवभेदसाधने ब्रह्मणो जीवभेदसिद्धावपि आनन्दमयो जीवस्स्यादिति शङ्कानिरासासम्भवात्। ब्रह्म जीवाभिन्नं, आनन्दमयो जीवः–इति शङ्काद्वयनिरासायानन्दवल्लीमात्रोदाहरणोपपत्तेः। अधिकोपदेशादित्यादिभिः कृतकरत्वासम्भवश्च वक्ष्यते ॥

सौत्रं तत्पदद्वयमपि न ब्रह्मपरामर्शकं; 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति सूत्रद्वयेऽपि भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यतोऽन्य इत्यस्यानुवृत्त्या—अन्तरस्थः प्रसिद्धादित्यादन्यः, तद्धर्मोपदेशात्, आदित्यान्यासाधारणधर्मोपदेशात्, आदित्यासम्भावितधर्मोपदेशात्; आकाशपदार्थः प्रसिद्धाकाशादन्यः, आकाशान्यलिङ्गात्, आकाशासम्भावितलिङ्गादित्यर्थात्, अन्यपदार्थस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्। न च–तच्छब्दस्य निर्दिष्टपरामर्शकत्वेऽपि अनुवृत्तिलब्धार्थस्य परामर्शो न युक्तः, एवमादित्याद्यसम्भावितधर्मस्य विवक्षितत्वे 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति निर्देशवत्

मेश्वरो मण्डलाभिमानिनोऽन्य इत्यर्थः—इति। तदपि न; परस्परानुपजीविसाम्यद्वयपरत्वेनाधिकरणभेदप्रसङ्गात्, चकारास्वारस्यापत्तेः, तस्य सूत्रद्वयेऽपि साध्यैक्यसूचकत्वात्; तस्मादादित्यातिरिक्तब्रह्मासिद्धिशङ्कावारकत्व एवोक्तसूत्रं सङ्गतमिति असम्भववारकत्वं प्रथमपादस्येति युक्तम् ॥

न च—उक्तप्रथमपादोपाधेः 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति तृतीयपादसूत्रयोरतिव्याप्तिः, तयोर्मुक्तातिरिक्तब्रह्मसद्भावव्यवस्थापकत्वात्; एवं चतुर्थपादगतकारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणत्रयेऽप्यतिव्याप्तिः, तेषां प्रधानजीवव्यतिरिक्तब्रह्मसद्भावव्यवस्थापकत्वादिति—वाच्यम्; स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचाराभावस्य विशेषत्वात्, तृतीयचतुर्थपादयोः स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचाररूपत्वादतिव्याप्तिविरहादिति दिक् ॥

अत्र—प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणता चेतनाचेतनातिरिक्तद्रव्यवृत्तिः, अचेतनवृत्तित्वाभावे सति चेतनवृत्तित्वाभावे सति उपादानतात्वात्, यत्र यदवृत्तित्वे सति उपादानतात्वं तत्र तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेः, पटावृत्त्युपादानतायां पटातिरिक्तमृदादिद्रव्यवृत्तित्वदर्शनात्—इत्यनुमानेन चिदचिद्विलक्षणब्रह्मासिद्धि मनसि कृत्वा तत्र विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धिवारकाणि सप्ताधिकरणानि वेदाचार्येण निबद्धानि। तत्र च—विशेषणासिद्धिपरिहारकाणि ईक्षत्यधिकरणाकाशाधिकरणज्योतिरधिकरणानि त्रीणि, आनन्दमयाधिकरणान्तरधिकरणप्राणाधिकरणेन्द्रप्राणाधिकरणानि चत्वारि विशेष्यासिद्धिवारकाणि—इति विवेकः ॥

न च—सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मरूपविशिष्टनिष्ठायामुपादानतायां सिद्धान्ते विशेषणीभूतचिदचिन्निष्ठत्वस्यापि स्वीकारात् तद्वृत्तित्वाभावघटितहेतोरसिद्धिः, भगवच्छरीरत्वाभाववदचेतनवृत्तित्वाभावादेर्हेतु-

घटकत्वेऽपि तथा, तादृशाचेतनादेस्सिद्धान्तेऽनङ्गीकारात्, साङ्ख्यादिभिस्तदङ्गीकारेऽपि भगवत एवानङ्गीकारेण तद्घटितहेतोरसिद्धिरिति–वाच्यम्; यत्किञ्चिच्छरीरत्वाभाववच्चेतनाचेतनवृत्तित्वाभावयोः हेतुघटकत्वात्। तत्र चेतनपदेन आश्रयत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन पुण्यवतो ग्रहणान्नासिद्धिः; सिद्धान्ते भगवद्धर्मभूतज्ञानरूपनिग्रहानुग्रहयोरेव पुण्यपापरूपतया तादात्म्येन तद्वतो भगवज्ज्ञानस्य किञ्चिच्छरीरत्वाभावेन तद्वृत्तित्वाभावमादाय हेतूपपत्तेः, अचेतनपदेनास्वयंप्रकाशस्य ग्रहणेन शरीरत्वाभाववदचेतनस्य गुणादेरेव प्रसिद्धेः। साध्यमपि तादृशचेतनाचेतनातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमेवेत्युपादानतायां भगवच्छरीरभूतप्रधानवृत्तित्वस्याबाधात् विशिष्टनिष्ठत्वासिद्धिः॥

तत्र तादृशाचेतनवृत्तित्वाभावोऽसिद्धः, सद्विद्यायाः स्वतन्त्रस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वबोधनादित्याशङ्क्य निराकरोति—**ईक्षतेर्नाशब्दमिति** ॥

छान्दोग्ये श्रूयते—

"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत, तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, ता आप ऐक्षन्त बह्व्यस्स्याम प्रजायेमहीति, ता अन्नमसृजन्त ॥" —इति ॥

अत्र संशयः–सच्छब्दवाच्यं साङ्ख्योक्तं स्वतन्त्रं प्रधानं, उत तच्छरीरकं ब्रह्म?—इति ॥

अत्र पूर्वपक्षः॥ सच्छब्दवाच्यं स्वतन्त्रं प्रधानमेव, कुतः? इदमिति त्रिगुणात्मकं प्रसिद्धमचेतनं कार्यं निर्दिश्य तस्य सदासीदेकमेवेति स्थूलावस्थाशून्यसद्रूपाभेदप्रतिपादनात् प्रत्यक्षसिद्धस्थूलावस्थाचेतनाभेदस्य ब्रह्मण्यसम्भवेन सत्पदस्य ब्रह्मपरत्वायोगात्। न च–इदंपदमपि स्थूलजगच्छरीरकब्रह्मपरमिति नानुपपत्तिरिति–वाच्यम्; जग-

-ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावं शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं चाजानानं श्वेतकेतुं प्रति तच्छरीरकपरमात्मपरतया इदंशब्दप्रयोगायोगात्, यादृशशब्दप्रयोगे शिष्यस्य विवक्षितार्थबोधो भवेत् तादृशशब्दानामेव दीनवत्सलैर्गुरुभिः प्रयोक्तव्यत्वात्, इदंशब्दस्य जगत्परताया एव युक्तत्वात्; एवं—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनपरे—यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति—इत्यादिदृष्टान्तत्रये विकारविकारिणोर्ग्रहणेन तत्साम्याय दार्ष्टान्तिकेऽपि विकारविकारिणोरेव ग्रहणौचित्यात्, दृष्टान्ते विकारिणोर्ग्रहणं दार्ष्टान्तिके च विकारिशरीरकस्येति स्वीकारे वैषम्यापत्तेः, प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेण प्रवृत्तसदेवेत्यादिवाक्ये अनुमानाकारतासत्त्वेनानुमानिकप्रधानग्रहणस्य युक्तत्वाच्च ॥

न च लिङ्गाभावः, 'तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' इति कार्यलिङ्गोपन्यासात्, श्रुत्येकसमाधिगम्ये ब्रह्मणि लिङ्गोपन्यासायोगात्; एवं-रूपस्पर्शादिहीनस्य सच्छब्दार्थस्य कथं रूपाद्याश्रयानेकब्रह्माण्डहेतुत्वमित्याशङ्कानिरासाय प्रवृत्ते द्वादशे खण्डे—"न्यग्रोधफलमद आहरेति, इदं भगव इति, भिन्द्धीति, भिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीति, अण्व्य इवेमा धाना भगव इति, आसामङ्गैकां भिन्द्धीति, भिन्ना भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति; तँ होवाच यं वै सोम्यैत, मणिमानं न निभालयस एतस्यैव किल सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान् न्यग्रोधास्तिष्ठति"—इत्यादौ दृष्टान्तस्वारस्येन सच्छब्दार्थस्य परिणामित्वावगमात् प्रधानमेव सच्छब्दवाच्यम् ॥

अथ—सत्पदस्य प्रधानपरत्वमयुक्तम्; तस्य तदैक्षतेति ईक्षणाश्रयत्वप्रतिपादनात्, गौरो जानातीत्यादौ नैयायिकनये अवच्छेदकतासम्बन्धेनाश्रयत्वस्याख्यातार्थत्ववत् सिद्धान्ते स्वाश्रयशरीरत्वसम्बन्धेन आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वात्, जीवस्याणुत्वेन ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वा-

ऐक्षतेत्यत्र तेजश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे तत्तेजोऽसृजतेति वाक्येऽपि तेजश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्वापत्तेः । न चेष्टापत्ति, ब्रह्मणस्सृज्यत्वाभावात् ॥

न च—'स एव सृज्यस्स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च' इति पराशरवचनात् तेजश्शरीरकस्य सृज्यत्वसम्भव.; एवं बहु स्यामिति बहुशरीरकस्य स्वस्यैव स्रष्टव्यत्वेन सङ्कल्पात्तस्यैव सृज्यत्वमावश्यक, अन्यथा सत्यसङ्कल्पानुपपत्तेः—इति वाच्यम्; तथाऽपि 'तस्माद्यत्र क्वचन शोचति स्वेदते वा पुरुषः, तेजस एव तदध्यापो जायन्ते' इत्युत्पत्तिपरवाक्ये तेजआदिपदस्य विशिष्टपरत्वायोगेनासङ्गतेः, पूर्वं विशिष्टयोः कार्यकारणभावोक्तौ विशेषणयोः तदुपपत्तिकथनानौचित्यात्. एवं पूर्वत्र तेजआदिपदानां विशिष्टपरत्वे व्यष्टिसृष्टिप्रतिपादनपरे 'हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताः' इत्यादिवाक्ये इदंशब्देन विशिष्टस्यैव परामर्शापत्ते । न चेष्टापत्तिः, तदवस्थपरमात्मनु जीवशरीरकपरमात्मनः प्रवेशासम्भवेन प्रवेशयोग्यतेजोऽबन्नानामेव परामर्शावश्यकत्वात् ॥ तथा च—विशिष्टस्य समष्टिसृष्टिकर्मत्वं विशेषणानां व्यष्टिसृष्टिकर्मत्वमित्यसाङ्गत्यापत्ति'; एवं नामरूपव्याकरणत्रिवृत्करणादिरूपव्यष्टिसृष्ट्युपपत्तिप्रदर्शनपरे 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति वाक्ये विशेषणेष्वेव तत्प्रदर्शनानुपपत्तिश्च । एव जीवस्य शरीरद्वारा सत्कार्यत्वं बोधयितुं शरीरस्य सत्कार्यभूतभूतत्रयमयत्वप्रतिपादनपरे 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' 'आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते' 'तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादिवाक्ये, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति' इत्यत्र च विशेषणानां ग्रहणानुपपत्तिः; तस्मादुत्तरत्र बहुस्थलेषु तेजआदिपदानां विशिष्टपरत्वासम्भवेन विशेषणमात्रपरत्वावश्यकतया तत्तेजऐक्षतेत्यत्रापि विशेषणमात्रपरत्वावश्यकतया ईक्षणस्य गौणत्वमवर्जनीयमिति तत्साहचर्यात्तदैक्षतेत्यत्रापि गौणमेवेक्षणमिति न दोषः ॥

अथ—तत्त्वमसीति सत्तादात्म्यमुपदिश्य तदनुसन्धाननिष्ठस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति मोक्षाभिधानात् मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतजीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं सत्पदार्थे लभ्यते, तच्च सत्पदार्थस्य प्रधानत्वे न युज्यते; जीवविशेष्यकप्रकृतिविविक्तत्वज्ञानस्य मोक्षकारणत्वेऽपि प्रकृत्यात्मकत्वज्ञानस्य तथात्वाभावात्। एवं च मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतजीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य प्रधानत्वसाधकस्य सच्छब्दार्थेऽभावात् प्रधानत्वकुण्ठकस्य जीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य सत्त्वाच्च सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं; तदिदमभिप्रेत्य सूत्रितं 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्', 'हेयत्वावचनाच्च'—इति चेत्॥ **तन्न**—ब्रह्माभेदज्ञानस्यापि मोक्षकारणत्वाभावेन सिद्धान्तेऽप्यसङ्गतेः। न च—त्वंपदं तच्छरीरकपरं, एवं च जीवशरीरकानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं ब्रह्मण्युपपद्यत इति—वाच्यम्; तथा सति सम्बुद्ध्यन्तपदसमभिव्याहारस्थले तादृशपदयुष्मत्पदयोः समानार्थकत्वनियमेन श्वेतकेतुपदस्यापि विशिष्टपरत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेन इच्छाविशेष्यत्वरूपसम्बोधनविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयायोगात्; भगवांस्त्वमेव तद्ब्रवीत्विति प्रष्टारं पुत्रं प्रति आचार्यस्य बुबोधयिषासत्त्वेऽपि सर्वज्ञं परमात्मानं प्रति तदयोगात्, परमात्मन एव प्रष्टृत्वे च प्रश्नं प्रति जिज्ञासायाः तां प्रत्यज्ञानस्य च कारणतया तयोः परमात्मन्यापत्तेः॥

यद्यपि—सप्तखण्डीनवखण्डीभेदभिन्नायां सद्विद्यायां तत्त्वमसीति वाक्यं न श्वेतकेतुप्रश्नस्योत्तरघटकं; नवखण्डीघटकत्वात्, सप्तमखण्डान्ते तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति द्विरुक्त्या उत्तरस्य समाप्तिद्योतनात्,

'उद्दालको ह्यारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच' इति पुनरुपक्रमाच्च, नव खण्ड्यास्स्वातन्त्र्यप्रतीतेः; तत्तेजोऽसृजतेत्यादिनाऽचेतनस्याऽन्नमशितमित्यादिना शरीरद्वारा चेतनस्य च कार्यत्वोपपादनेन सप्तखण्ड्यामेव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया उपपादितत्वाच्च । **तथापि**—जीवे शरीरद्वारककार्यत्वस्येव ज्ञानावस्थाद्वारककार्यत्वस्यापि सत्त्वात् तदुपपादनाय सुषुप्तिमरणाद्यवस्थाप्रतिपादनपरनवखण्ड्या अपि तदुत्तरत्वमावश्यकं; अस्तु वा नवखण्डी स्वतन्त्रा, तथाऽपि त्वंपदेन विशिष्टस्य परामर्शो न युक्तः; नवखण्ड्यामपि 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति प्रश्नसत्त्वेन तदुत्तरत्वाक्षतेः । किं च खण्डान्तेषु 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि' इत्युपदेशजन्यज्ञानयोग्यस्य 'न्यग्रोधफलमाहर' 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथाः' इत्यादिनियोगार्हस्य जीवस्यैव त्वंशब्देन परामर्शात् खण्डान्तेषु त्वंशब्दस्य विशिष्टपरत्वमयुक्तम् ॥

न च—श्वेतकेतुपदं सम्बुद्ध्यन्तमपि विशिष्टपरं, सम्बोधनार्थस्य विशेषणेऽन्वयः, एवं खण्डादावध्याहर्तव्यानि त्वपदान्यपि विशिष्टपराण्येव, विजानीहीत्याद्यर्थस्य च विशेषणेऽन्वय इति न दोष इति—वाच्यम्; तथा सति जामातुरसन्निधाने पुत्रीं प्रति त्वत्पतिस्सुन्दर इति जानीहीत्यर्थपरस्य जामातस्त्वं सुन्दरोऽस्ति जानीहीति वाक्यस्य प्रयोगापत्तेः, पुत्रीपतिरूपजामातृपदार्थैकदेशे पुत्र्यां सम्बुद्ध्यर्थस्य त्वंपदार्थैकदेशे तस्यां जानीहीत्याख्यातान्तार्थस्य चान्वयसम्भवात् । अतस्तद्वारणाय सम्बुद्ध्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातान्तार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन च शाब्दबोधे पदजन्योपस्थितेर्मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यकतया तादृशकारणविरहान्नैकदेशे तथाऽन्वयबोधसम्भव इति । सत्पदस्य ब्रह्मपरत्वे महान् क्लेशः, प्रधानपरत्वे च तत्त्वमसीत्यस्य त्वं सच्छब्दार्थप्रकृतिशरीरक-

इत्यर्थ; तच्छब्दस्य स्थूलावस्थप्रकृतिशरीरकपरत्वात् । स आत्मेत्यस्य प्रधान शरीरीत्यर्थात् 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वोपपत्तिः ॥

अथ — प्रधानस्य जगत्कारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्यते, उपक्रमे ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं, तच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानं तत्कार्यचेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम्; तत्तु—प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञानाच्चेतनविज्ञानासिद्धेर्विरुध्यते—इति चेन्न । सिद्धान्तेऽपि प्रतिज्ञाविरोधस्यापत्तेः, चेतनवर्गस्य नित्यत्वेन ब्रह्मकार्यत्वस्याभावात् । न च—शरीरद्वारकं ज्ञानावस्थाद्वारकं च ब्रह्मकार्यत्वं चेतनवर्गस्यापि सम्भवतीति—वाच्यम्, शरीरस्य प्रकृतिपरिणामत्वेन ज्ञानप्रसरणस्य प्रकृतिकार्यभूतेन्द्रियादिहेतुकत्वेन उक्तोभयविधकार्यत्वस्य प्रधाननिरूपितस्यापि चेतनवर्गे सम्भवात् ॥

वस्तुतस्तु—ज्ञानावस्थाद्वारक कार्यत्वं प्रतिज्ञोपपादकतया नाभिमतं; विकारविकारिभावस्यैव तदुपपादकताया दृष्टान्तत्रयसिद्धत्वात्, 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः, पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः' इत्युत्तरवाक्ये—तेजोऽबन्नान्येव ज्ञात्वा नोऽस्माकं, एभ्यस्तेजोऽबन्नेभ्यः व्यतिरिक्तं, अश्रुतममतमविज्ञातं कोऽपि नोदाहर्तुं शक्नोतीति तेजोऽबन्नेभ्य एव सर्वं विज्ञातवन्त इति । यत्र प्रकृतिकार्यभूततेजोऽबन्नात्मकत्वाभावः तत्र श्रुतत्वाद्यभाव इति व्यतिरेकेण—'यदु रोहितमिवाभूदिति, तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः; यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः; यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः; यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समासः' इति रोहितशुक्लकृष्णरूपेष्वेकैकरूपवत्त्वेन ज्ञायमानस्य तेजआद्येकैकस्वरू-

पत्वं तेन रूपेणाज्ञायमानस्य पीतमाञ्जिष्ठधूसरशोणितादिरूपवत्त्वेन ज्ञायमानस्यापि रोहितशुक्लकृष्णतेजोऽबन्नसमुदायात्मकत्वमुक्त्वा यत्र श्रुतत्वादिकं तत्र तेजोऽबन्नात्मकत्वमित्यन्वयेन चाचेतन एव प्रतिज्ञाया उपपादितत्वेन चेतनवर्गे तदुपादानावश्यकत्वाप्रतीतेः ॥

न च—पूर्ववाक्ये तेजोऽबन्नव्यतिरिक्ताश्रुतस्य निषेधेऽपि तादृशश्रुतस्यानिषेधात् उक्तव्यतिरेकव्याप्तिर्न प्रतीयत इति—वाच्यम्; अश्रुतनिषेधस्य प्रकृतानुपपादकतया व्यर्थत्वेन श्रुतनिषेधे तात्पर्यावश्यकत्वात्, अश्रुतश्रुतयोरैक्येन तन्निषेधस्य तन्निषेधरूपत्वोपपत्तेश्च ॥

न च—श्रुतत्वस्य वायुगगनादिसाधारणस्य तेजोऽबन्नात्मकत्वव्याप्यत्व न सम्भवतीति—वाच्यम्; 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुतौ इदशब्दार्थप्रत्यक्षविषयत्वविशिष्टज्ञानत्वस्य व्याप्यत्वप्रतीत्या वाय्वाकाशयोः प्रत्यक्षविषयत्वाभावेन व्यभिचारात्, कथञ्चिज्जीवे सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मकार्यत्वाङ्गीकारेऽपि कालनित्यविभूत्योस्तदभावेन प्रतिज्ञायास्सिद्धान्तेऽपि सङ्कोचावश्यकत्वात् ॥

न च—उदाहृतमैत्रायणीयश्रुतौ जगत आत्मभिन्नत्वेन प्रतिज्ञाया उपपादनात्; सद्विद्याया अपि परमात्मपरत्वं युक्तमिति—वाच्यम्; अनुवादानां पुरोवादानुरोधित्वस्यावश्यकतया खलुशब्दघटितत्वेन अनुवादरूपाया मैत्रायणीयश्रुतेस्सद्विद्यानुरोधित्वस्य न्याय्यत्वेऽपि पुरोवादरूपसद्विद्यायास्तदनुरोधित्वस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यादिश्रुत्यन्तरसाम्यात् सद्विद्याया ब्रह्मपरत्वमिति—निरस्तम् । पुरोवादानुवादभावापन्नस्थल एवोक्तगतिसामान्यन्यायस्य प्रवृत्तेः ॥

अथ—स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानी हीति, यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते,

स्वं ह्यपीतो भवति' इति सुप्तस्य जीवस्य सच्छब्दार्थे लयप्रतिपादनात् तत्प्रतियोगिकलयाऽऽश्रयत्वस्य तदुपादानत्वव्याप्यत्वात् जीवोपादानत्वस्याचेतने प्रधानेऽसम्भवात् सच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वमावश्यकं—इति चेन्न । जीवस्य नित्यत्वेन मुख्यलयासम्भवादौपचारिकलयस्य प्रधानेऽपि सम्भवात् ॥

किञ्च—'वाङ्मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि' इत्यादौ इन्द्रियादीनामनुपादानभूतमनआदौ सम्पत्तिशब्दार्थलक्षणसंयोगोक्त्या अत्राप्यनुपादानभूतप्रधानेऽपि सम्पत्तिशब्दार्थलक्षणसंयोग उपपद्यते । 'यत्रैतत्सुतस्समस्तस्सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' इति श्रुत्या नाडीत्वावस्थापन्नस्य प्रधानस्य, 'अथ यदा सुषुप्तो भवति, यदा न कस्य चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति श्रुत्या पुरीततित्वावस्थापन्नस्य च तस्य सुप्तजीवलयाश्रयत्वोक्त्या तादृशलयाश्रयत्वस्य प्रधानव्यावर्तकत्वाभावात् सुषुप्तिस्थानपरीक्षाधिकरणे "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च" इत्यत्र नाड्यवच्छिन्नपुरीतदवच्छिन्नब्रह्मण एव तादृशलयाश्रयत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणतया तादृशपुरीतदवच्छिन्नब्रह्मण एव सिद्धान्ते सच्छब्देन ग्रहणावश्यकतया तादृशविशिष्टब्रह्मणो जीवोपादानत्वाभावेन सम्पत्तिशब्दार्थलय उपादानत्वव्याप्य इत्यस्य सिद्धान्तेऽप्यसम्भवात् । तस्मात्सदेवेत्यादौ सच्छब्दवाच्यं प्रधानमिति ॥

राद्धान्तस्तु—सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं, किन्तु सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैव; बहुस्यां प्रजायेयेत्याकारकेक्षणस्य 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इत्याकारकेक्षणस्य च 'तत्तेजोऽसृजत तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्युत्तरवाक्येना-

भिहितस्य सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मभिन्नेऽसम्भवात् स्रक्ष्यामीत्यादि-रूपेक्षणस्य केवलब्रह्मणि सम्भवेऽपि बहुस्यामित्याकारकस्य तस्य विशिष्टनिष्ठत्वात् ब्रह्मणः स्वरूपतो बहुभावासम्भवेन विशेषणीभूत-शरीरद्वारैव तस्य वक्तव्यत्वात्, 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' ईक्षणस्य सच्छब्दार्थसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म बहुशब्दार्थस्थूलचिद-चिच्छरीरकब्रह्माभेदरूपमिति विशिष्टाद्वैतविषयकस्य स्वाश्रयत्वबहु-भावाभ्यां ब्रह्मणि निमित्तोपादानत्वरूपोभयविधकारणत्वसूचकस्य सद्विद्याप्रतिपाद्यस्य सद्विद्याया विशिष्टाद्वैततात्पर्यसूचनद्वारा तदर्थानु-वादिनां सर्वेषां वेदान्तानामपि तात्पर्यज्ञापकत्वरूपं प्राधान्यमस्तीति स्फोरयितुं शास्त्रारम्भे हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ अत एव—आनन्द-मयोऽभ्यासादितिवत् प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासस्योचितत्वात् नाशब्द-मीक्षतेरिति न्यासो युक्त इति निरस्तं; निरुक्तप्राधान्यसूचनायैव प्रथमं हेतूपन्यासात् ॥

यद्यपि—बहुस्यामित्याकारकत्वविशिष्टेक्षणस्यैव विशिष्टाद्वैतवादि-स्वाभिमतार्थसूचकतया बहुस्यामीक्षतेर्नाशब्दमित्येव सूत्रयितुमुचि-तम्। **तथाऽपि**—तथान्यासे तेजःप्रभृतिशब्दानां विशिष्टपरत्वज्ञापन-द्वारा स्वस्य गौणेक्षणसाहचर्यप्रयुक्तगौणत्वशङ्कानिरासकस्य सेयं देवतेत्यादिवाक्यप्रतिपाद्येक्षणस्य ब्रह्मणस्सर्वशरीरकत्वप्रयुक्तसर्वशब्द-वाच्यत्वरूपसिद्धार्थज्ञापकस्यासङ्ग्रहप्रसङ्ग इत्युभयविधेक्षणसङ्ग्रहाय ईक्षतेरिति सामान्यनिवेशोपपत्तेरेतादृशेक्षणस्यापि सङ्ग्रहेणाशब्द-मित्यस्य तेजःप्रभृतिशब्दवाच्यं नेत्यर्थस्यापि विवक्षितत्वात्। एता-दृशार्थसूचनाभिप्रायेणैवेक्षतेर्नानुमानमिति न्यासपरित्यागः; अन्यथा—'नानुमानमतच्छब्दात्' 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न' इत्यादिसूत्रेषु स्वतन्त्रप्रधानपरतया प्रयुक्तस्यानुमानशब्दस्यात्र परित्यागे बीजाभावे-नासङ्गतिप्रसङ्गात्। एतेन- गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यादिसूत्रेण ईक्षणस्या-

गौणत्वं प्रसाध्य तादृशेक्षणेन प्रधानव्यावृत्तिसाधनमयुक्तं, साक्षादात्मशब्देनैव प्रधानव्यावृत्तिसाधनस्योचितत्वेनात्मशब्दान्नाशब्दमिति न्यासो युक्त इति—निरस्तम्; विशिष्टाद्वैतनिमित्तोपादानैक्यसर्वशब्दवाच्यत्वादिरूपसिद्धान्तार्थज्ञापनार्थं ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यासाङ्गीकारात्; तत्र ब्रह्मणस्तेज प्रभृतिशब्दवाच्यत्वसाधकं द्वितीयेक्षणघटितोक्तसूत्रार्थमजानानेन गौणत्वशङ्कायां कृतायां तन्निरासार्थ गौणश्चेदित्यादिसूत्रप्रवृत्तेः ॥

एवमीक्षतिधातो. फलाव्यवहितपूर्वावस्थालाक्षणिकत्वे तत्र बहुस्यां प्रजायेयेतीत्यन्तार्थस्य हन्ताहमित्यारभ्य एकैकां करवाणीत्यन्तार्थस्य तत्तद्वाक्यजन्यबोधसमानाकारकस्यान्वयानुपपत्तिः; उक्तस्थले इतिशब्दपूर्वभागस्य तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यपरत्वात् इतिशब्दस्य शाब्दबोधसमानविषयकत्वार्थकत्वात्, अयं घट इति ज्ञानमित्यादौ तथाबोधात्। हन्ताहमित्यत्र हन्त दययेत्यर्थ, हन्त हर्षेऽनुकम्पायामिति कोशात् ॥

न च—तदैक्षतेति वाक्यस्य सेयं देवतेत्यादिवाक्यस्य च तादृशार्थे लक्षणाङ्गीकारान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; वाक्यस्य शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवात्। न च—अर्धमन्तर्वेदि मिनोमीत्यर्ध बहिर्वेदि मिनोतीत्यादौ मीमांसकैर्वाक्यस्य देशविशेषे लक्षणाङ्गीकारात् 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो-निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र सिद्धान्तिभिरपि वाक्यस्य दर्शनसमानाकारध्याने तदङ्गीकारात्, स्वज्ञाप्यसम्बन्धरूपायास्तस्याः वाक्यसाधारण्यात् प्रकृते तथाऽङ्गीकारो युज्यत इति—वाच्यम्; साङ्ख्यमते वाक्यलक्षणाया अनङ्गीकारेण तैस्तथा वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव—गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र ईक्षतिधातोरेव गौणत्वमाशङ्कितं; न तु वाक्यस्य; पूर्वसूत्रात्प्रथमान्ततया अनुकृष्टस्येक्षतिधातोस्तत्रान्वयात् ॥

न च—गौणश्चेदित्यत्रानुकृष्टेक्षतिपदस्य तद्घटितसमुदायपरत्वात् वाक्यलक्षणाभिप्रायकल्पनं सम्भवतीति—वाच्यम्; एवमपि लक्षणाया एव दोषात्। नवकृत्वोऽभ्यस्तात्मलक्षणा हि—अन्वयानुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा? । नाद्यः—ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति नवकृत्वोऽभ्यस्तेनात्मपदेन चेतनत्वेनावगते सच्छब्दार्थे ईक्षतिधातुमुख्यार्थान्वयानुपपत्तेरभावात्। न द्वितीयः—आत्मपदेन आदेशपदेन च स्थितिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपनियन्तृत्वेनावगते तस्मिन्नुत्पत्तिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वस्य तात्पर्यविषयत्वावश्यकतया तात्पर्यानुपपत्तेरप्यभावात् ॥

न च—इदं सर्वं अचेतनं; ऐदतात्म्यं—एष आदेशशब्दार्थोपदेश्यं प्रधानं, आत्मा स्वरूपं यस्य, तदेतदात्म—प्रधानस्वरूपमित्यर्थः; स्वार्थे ष्यङ् । तत् सत्यं—प्रधानस्य प्रपञ्चाभिन्नत्वं प्रामाणिकमित्यर्थः। स आत्मा—आदेशशब्दार्थभूतं प्रधानं ते शरीरमित्यर्थः, त इत्यध्याहारात्; आत्मपदस्य शरीरवाचित्वात्, 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि। यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वाते' इति नानार्थकोशात्; तत्त्वमसि श्वेतकेतो—त्वं तादृशप्रधानशरीरक इत्यर्थः। एवं च—आत्मपदस्य शरीरपरत्वेन चेतनवाचित्वाभावात् तस्यान्वयानुपपत्त्यादिवारकत्वं न युज्यते; ईक्षतिधातोर्गौणत्वं वदतः पूर्वपक्षिण आत्मपदस्य चेतनपरत्वाभ्युपगमायोगात् सच्छब्दार्थस्यात्मशब्दबोध्यं चेतनत्वमभ्युपगम्य तस्य मुख्येक्षणांशे विवादस्य 'विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः' इति न्यायग्रस्तत्वात्; अतो गौणश्चेन्नात्म शब्दादित्यात्मशब्देन ईक्षणस्य गौणत्वशङ्कावारणमनुचितम्—इति वाच्यम्। आङ्पूर्वकदिशिधातोः प्रशासनार्थकस्य उपदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ॥

न च—अकर्तरि च कारक इति विहितस्य घञः कर्तरि लक्षणायाः सिद्धान्ते आवश्यकत्वात् साम्यमिति—वाच्यम्; प्रथमश्रुतप्रातिपदिकस्य प्रशासनार्थकत्वे सिद्धे तत्कर्मत्वस्य ब्रह्मणि बाधेन चरमश्रुतघञ्प्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणाया युक्तत्वेऽपि प्रत्ययानुरोधेन प्रकृतेर्लक्षणाया अनुचितत्वात्, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र पूर्वतन्त्रे प्रयाजशेषरूपप्रातिपदिकानुरोधेन तृतीयाया द्वितीयार्थे लक्षणामाश्रित्य प्रयाजशेषं हविस्सु प्रक्षिपेदित्यर्थाङ्गीकारात्. तथा प्राणा वा ऋषय इत्यत्र ऋषिशब्दानुरोधेन बहुवचनश्रुतेः गौणत्वस्य गौण्यसम्भवादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्, कर्तुरेव साधकतमत्वरूपकरणत्वस्याबाधेन विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावाङ्गीकर्तॄणां सिद्धान्तिनां मते 'स एव सृज्यस्स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च' इति पराशरवचनानुसारेण प्रशासनकर्मत्वस्यापि ब्रह्मण्यबाधेन प्रत्ययस्यापि लक्षणाया अप्रसिद्धेश्च ॥

न च—अत्र ब्रह्मणि प्रशासनकरणत्वकर्मत्वयोस्सत्त्वेऽपि न घञ्प्रत्ययार्थत्वसम्भवः, तमित्यस्य प्रमाणान्तरप्रसिद्धमित्यर्थात्, अन्तर्यामिब्राह्मणादौ ब्रह्मणि प्रशासनकर्तृत्वस्य प्रसिद्धावपि तत्करणत्वकर्मत्वयोरप्रसिद्धेः; तथा च प्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणा आवश्यकीति—वाच्यम्; प्रधानगतोद्देश्यत्वस्यापि प्रमाणान्तरसिद्धत्वाभावात्, 'उपदेशोऽजनुनासिकः' इति सूत्रे करणाधिकरणयोश्चेति ल्युडा बाधितस्य घञोऽकर्तरि च कारक इत्यनेनाप्रसङ्गमाशङ्क्य—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति घञो भाष्यकृता समर्थितत्वेन तन्न्यायेनात्रापि तेनैव सूत्रेण घञ्सिद्धौ लक्षणाया अप्रसङ्गात्, आदेशोऽस्यास्तीत्यादेश इति घञन्ताद्भाववाचिन आदेशशब्दात् कर्तृतासम्बन्धेन सम्बन्धिपरस्यार्शआद्यच्प्रत्ययस्य स्वीकारेण लक्षणाविरहाच्च ॥

किञ्च—आदेशशब्दस्य उपदेश्यपरत्वे अप्राक्ष्य इत्यन्तेनैव तत्सिद्धेरादेशशब्दो व्यर्थः । एवं सदेव सोम्येति च वक्ष्यमाणरीत्या नपुंसकान्तेन पदान्तरेण निर्देशे स्वरसेऽपि पुल्लिङ्गशब्देन निर्देशो नियन्तृप्रत्ययार्थ एव नियन्तृपरस्यादेशशब्दस्य 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः', 'स त आत्मान्तर्याम्यमृतः', 'एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण.'—इत्यत्र पर्यवसानेन तत्प्रसिद्धापेक्षस्य निर्देशस्य पुल्लिङ्गत्वोपपत्तेः ; तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वात् ॥

अपि च आदेशशब्दस्य उपदेश्यपरत्वे उपादानमात्रस्य प्रतिज्ञातत्वेन तस्यैवोपपादनीयत्वात् उत्तरत्र 'तदैक्षत' 'असृजत' इति कर्तृत्वाभिधानानुपपत्तिः ; अतोऽपेक्षितविधानन्यायादत्रत्यादेशशब्दस्थाने मुण्डकबृहदारण्यकयोः 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते' इति नियन्तृपरमात्मशब्दप्रयोगाच्च आदेशशब्दस्यादेष्टृपरत्वमावश्यकम् ॥

न च—उक्तरीत्या आदेशशब्दस्य स्थितिकर्तृपरतया 'हन्ताहमिमा' इत्यादिना वक्ष्यमाणस्थितिकर्तृत्वोपपत्तावपि तदैक्षतेति सृष्टिकर्तृत्वाभिधानानुपपत्तिस्तदवस्थैव, सृष्टिस्थितिप्रलयसाधारणागन्तुकावस्थात्वावच्छिन्ने धातोर्लक्षणायां च प्रकृत्यस्वारस्यं सिद्धान्तेऽपि प्राप्तमिति—**वाच्यम् ;** अजहल्लक्षणापेक्षया जहल्लक्षणाया जघन्यत्वोक्तेः । उक्तं च व्याप्तेश्चसमञ्जसमित्यत्र शङ्करभाष्ये—"लक्षणायामपि सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत" इति। 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्र—ओङ्कारसदृशमुद्गीथमित्यर्थः ; उद्गीथावयवं ओङ्कारमिति विवक्षायां गौण्या वृत्त्या स्वार्थहानेरवयवलक्षणैव ज्यायसी, सन्निकृष्टत्वात्—इत्युक्तम् । इदं च भाष्यं ब्रह्मानन्दीये व्याख्यातं—सिंहो बाल इत्यादौ सिंहादिपदस्य क्रूरत्वशूरत्वादिनेव ओमितिपदस्य प्राशस्त्यविशेषेण गौण्या वृत्त्या बोधकत्वे मुख्यार्थहानिरिति वाच्यम्; अवयवलक्षणा—

उद्गीथावयवत्वेन लक्षणा, सन्निकृष्टत्वात्—उद्गीथरूपमुख्यार्थघटितधी-प्रयोजकत्वात्—इति। उक्तरीत्या ईक्षणाभिधानान्यथानुपपत्तिसूचिता-देशपदतात्पर्यविषयस्यादेष्टृत्वस्यापेक्षितेरित्यनेन सूचनान्न तदनभिधान-प्रयुक्तन्यूनता; सूत्रे अशब्दं नेत्यन्वयानुरोधिन्यासं विना नाशब्द-मिति न्यासो ह्यादेशपदस्य नियन्तृपरत्वद्योतनाय; आशब्दमीक्षतेः, नामपर्यन्तमीक्षते. नामरूपव्याकरणपर्यन्तमीक्षतेः, सच्छब्दवाच्यं ना पुमान् चेतन—इत्यर्थान्तरस्यापि प्रतीतेः, आदेशपदस्य कर्तृत्व-परत्वाभावे बहूनामीक्षणानामसङ्गतिद्योतनात्, पुंवाचकस्य नेत्यस्य प्रयोगेण पुल्लिङ्गादेशपदवाच्यत्वासम्भवसूचनात्। एवं ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यस्य सर्वमचेतन प्रधानाभिन्नमित्यर्थोऽपि न युक्त; सर्वशब्द-स्य सङ्कोचापत्तेः, 'इद सर्वमसृजत' इति तैत्तिरीयके 'विज्ञानं चावि-ज्ञान च' इति चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य सर्वशब्देन ग्रहणेनात्राचेतन-मात्रस्य ग्रहणायोगात्, सन्मूलास्सोम्येमा इति पूर्ववाक्ये सर्वशब्दविशे-षितप्रजाशब्देनाचित्संसृष्टचेतनस्य ग्रहणेनात्र सर्वशब्दविशेषितेदंपदे-नापि तस्यैव ग्रहणौचित्यात्॥

न च—पूर्ववाक्ये प्रजाशब्देनाचित्संसृष्टजीवमात्रपरामर्शे तस्य सदु-पादानकत्वसन्निष्ठलयप्रतियोगित्वरूपसन्निष्ठत्वयोरनुपपत्तिरिति प्रजा-शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; तथात्वे ऐतदात्म्य-मिदं सर्वमित्यस्य स्थूलशरीरकं ब्रह्म सूक्ष्मशरीरकब्रह्माभिन्नमित्यर्थात्, इदं सर्वमित्यस्य स्थूलशरीरकब्रह्मपरत्वात् एतदात्मा स्वरूपं यस्ये-त्यर्थात्, विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावस्य विशेषणविशेष्ययोरुपादा-नोपादेयभावगर्भत्वेन सन्मूला इति वाक्यस्य विशेषणविशेष्ययोरुपा-दानोपादेयभावपरत्वे प्रजाशब्दस्याचित्संसृष्टजीवपरत्वेऽपि बाधक-विरहात्। ऐतदात्म्यमित्यस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्च एतन्नियन्तृक इत्यर्थः॥

द्वयोस्तु विशेषः—तद्वाक्यस्य विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावपरत्वे सदन्तर्यामिकत्वरूपसदायतनत्वबहुवचनार्थबहुत्वयोर्विशेषणद्वारा प्रजाशब्दार्थेऽन्वयः, विशेषणविशेष्ययोस्तथात्वपरत्वे च साक्षादेव तयोरन्वयः; सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठा इत्यत्र सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वं सदायतना इत्यत्र ब्रह्ममात्रपरत्वं, सता सोम्य तदासम्पन्न इत्यत्र सच्छब्दस्य विशेष्यपरत्वमिति–पूर्वकल्पे वैषम्यं, उत्तरकल्पे च सर्वत्र ब्रह्मपरत्वान्न वैषम्यमिति ॥

इदं तु बोध्यं—यथा मोक्षदशायामभेदप्रतिपादकानां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतीनां सजातीययोर्निरन्तरसंयोगरूपलयपदवाच्यापृथक्सिद्धिविषयबोधपरत्वप्रतिपादनाय मैत्रायणीयोपनिषदि 'तस्मिन्नेव यजमानास्सैन्धवघना इव लीयन्त्येषा वै ब्रह्मैकता नाम हि सर्वे कामास्समाहिताः' इति श्रुतिः प्रवृत्ता; तथा ब्रह्मणि प्रपञ्चाभेदपराणां श्रुतीनामप्यपृथक्सिद्धिसंसर्गकबोधपरत्वं प्रतिपादयितुं सन्मूला इत्यारभ्य तत्त्वमसीत्यन्तं प्रवृत्तम्। यजमानाः–भगवदाराधनरूपोपासनकर्तारः, तस्मिन्नेव लीयन्ति–परमात्मानुयोगिकलयप्रतियोगिनः, एषा निरुक्तो लयः, ब्रह्मैकता–मुक्तावभेदप्रतिपादकत्वेन भासमानवाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः। श्रुतिषु लयो हि द्विविधः प्रतिपाद्यते–नाशरूपः, संयोगरूपश्च। अवस्थाया यत्र लय उच्यते तत्र नाशरूप एव, क्वचित्तादृशनाशप्रतियोगित्वमेव द्रव्येऽप्युच्यते; यथा स्वमपीतो भवतीत्यादौ। संयोगरूपलयोऽपि द्विविधः—लयशब्दप्रतिपाद्यः ऐक्यशब्दप्रतिपाद्यश्चेति। स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकनाशपूर्वकत्वे सति तदसंयुक्तपदार्थासंयुक्तत्वे सति तदनुयोगिकसंयोगरूपो लयधातुप्रतिपाद्य; यथा पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादौ। सृष्टिकाले जलांशेषु कतिपयेषु पृथिवीत्वावस्थाया उत्पत्त्या कारणस्यांशद्वयमस्ति–कार्योपयुक्तस्तदनुपयुक्तश्चेति। तत्र कार्योपयुक्तांश उपादानं तदनु-

पयुक्तांशोऽपादानं, अत एवाद्भ्यः पृथिवीत्यादौ अनुपयुक्तांशादुपयुक्तांशयो विभागमादाय पञ्चमी, तादृशापादानांशानामेवाप्स्विति सप्तम्यन्तेन ग्रहणादुपादानांशेष्वपि पृथिवीत्वावस्थानाशपूर्वकं जलत्वावस्थाया उत्पत्त्या तद्रूपेणापादानांशसाम्यतदसंयुक्तपदार्थासंयुक्तत्वतत्संयोगनाशत्वात् निरुक्तलयशब्दार्थोपपत्तिः। नाशपूर्वकत्वाघटितोक्तसयोग एवैक्यशब्दार्थ, शुक्लगो क्षीरे कपिलगोक्षीरं संसृष्टमेकीभूतमिति व्यवहारात्; यथा 'तमः परे देव एकी भवति', 'कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति' इत्यादौ पृथिवीत्वाद्यवस्थाया इव तमस्त्वावस्थाया विज्ञानमयत्वावस्थायाश्च नाशाभावात् ॥

न चैवं–सर्व एकीभवन्तीत्युक्ते एकीभावविवरणाय प्रवृत्ते—

'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय,

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'—

इति वाक्ये नामरूपविमोकाभिधानं व्यर्थमिति–वाच्यम्; प्राकृतनामरूपयोस्साजात्याविरोधितया ऐक्यपदार्थघटकसाजात्यनिर्वाहाय तदुपादानात्। अत एव पूर्वत्र नामरूपादिसम्बन्धाभावरूपनिरञ्जनत्वस्य परमसाम्यप्रयोजकत्वं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्युक्तम् ॥

न च–लयपदार्थघटकं साजात्यं हि न येन केन चिद्रूपेण, अव्यावर्तकत्वात्; किन्तु अनुयोगितावच्छेदकरूपेण, पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादौ तथा दर्शनात्, प्रकृते च तादृशब्रह्मत्वेन साजात्यस्य बाधात्तस्मिन् लीयत इत्यनुपपन्नमिति–वाच्यम्; अनुयोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपेण साजात्यमविवक्षितं, तदाश्रयरूपेण तद्विवक्षणे दोषाभावात्, ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकगुणकृतबृहत्त्वेन साजात्यसम्भवात्; तस्य च स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन परममहत्परिमाणवत्त्वरूपत्वात्, मुक्तौ धर्मभूतज्ञाने परममहत्परिमाणोत्पत्तेः, 'स चानन्त्याय कल्पते' इति

श्रुतिसिद्धत्वात्। अत एव सुबालोपनिषदि 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति निरुक्तगुणकृतबृहत्त्वबोधनाय ब्रह्मैव सन्नित्युक्तं, अप्ययपदार्थे निरुक्तसाजात्यस्य घटकत्वेऽपि विशिष्टवाचकानामिति न्यायेनाप्ययपूर्वकस्यैतैर्निरुक्तनिरन्तरसंयोगमात्रपरत्वान्नासङ्गतिः। मैत्रायणीयवाक्येऽपि 'अत्र हि सर्वे कामास्समाहिता.' इति गुणकृतबृहत्त्वस्य साजात्यघटकत्वमभिहितं; अत्र—एकतायां, सर्वे कामाः—धर्मभूतज्ञानविकासरूपसत्यसङ्कल्पत्वादयः, समाहिताः—अन्तर्भूता इत्यर्थात्॥ एवं च—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यस्य ब्रह्मानुयोगिकनिरुक्तलयपदार्थभूतापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगी भवतीत्यर्थः; भूधातोरपृथक्सिद्धिपरत्वात्॥

न च—ब्रह्मैव सन्नित्यादौ द्वितीयब्रह्मपदस्य गुणकृतबृहत्त्वाश्रयपरत्वसम्भवान्न भूधातोरपृथक्सिद्धौ लक्षणा युक्तेति—वाच्यम्; तथा सति ब्रह्मपदस्य लक्षणापत्तेः, शक्यतावच्छेदकभिन्नरूपेण बोधे लक्षणावत् तदेकदेशपरित्यागेऽपि तस्या दुर्वारत्वात्। अत एव पिष्टमय्यो गाव इत्यत्राकृतिमात्रबोधतात्पर्येण गोपदप्रयोगे लक्षणेत्युक्तं शक्तिवादगादाधर्याम्। भूधातो' ब्रह्मपदस्य वा लक्षणासाम्येऽपि 'एषा वै ब्रह्मैकता नाम' इति श्रुत्यनुमतत्वात् भूधातोर्लक्षणैव युक्ता; 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते' इति श्रुत्यनुमतत्वात् श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनपदस्य श्येनसदृशयागे सैषा चतुष्पदा गायत्रीति श्रुत्यनुमतत्वाद्गायत्रीपदस्य च गायत्रीसदृशब्रह्मणि लक्षणायः पूर्वोत्तरमीमांसासिद्धत्वात्, सदेव सोम्येत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या असधातोर्लयार्थकत्वस्य कॢप्ततया तन्न्यायेनात्रापि भूधातोरेव तत्कल्पनस्य युक्तत्वाच्च। न च—एषा वै ब्रह्मैकतानामेत्यस्य उक्तलय एकताशब्दबोध्य इत्यर्थोऽस्त्विति—वाच्यम्; तथा सति तद्वाक्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, एकताप्रतिपादकवाक्यवेद्य इत्यर्थे च समानाधिकरणवाक्यतात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगात्॥

न च—ममापि परेऽव्यये सर्व एकी भवन्तीत्यैक्यशब्दविवरणरूपतयोपयोगोऽस्त्विति—वाच्यम्; यथा नद्यस्स्यन्दमाना इत्युत्तरमन्त्रेण तद्विवरणेन विवरणाकाङ्क्षाविरहात्। तथा च मैत्रायणीयवाक्यस्य मुक्तावभेदबोधकवाक्यतात्पर्यग्राहकत्ववत् सन्मूला इत्यादेरभेदश्रुतिसामान्यतात्पर्यग्राहकत्वं; यतस्सर्वाः प्रजाः सन्मूलास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः, अत इदं सर्वमैतदात्म्यं एतदात्मवाचकशब्दजन्यबोधविशेष्यं; ष्यञो वाचकपदजन्यबोधविशेष्यत्वरूपसम्बन्धपरत्वात् जगत्समानविभक्तिप्रयोज्यब्रह्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपं ब्रह्मसामानाधिकरण्यं सन्मूलत्वाद्यन्यतमहेतुकं तत्त्रयनियतापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः। सामानाधिकरण्यं नाम—अभेदापृथक्सिद्ध्यन्यतरसंसर्गकबोधकजनकत्वम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यानन्तपदाभ्यां सामानाधिकरण्यमभेदघटितं, ज्ञानपदेन सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्ध्यभेदोभयसंसर्गघटित; तेन ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वयोर्लाभः। नीलमुत्पलमित्यादौ गुणगुणिनोः देवोऽहमित्यादौ जीवशरीरयोः ब्रह्मवनमित्यादौ जगद्ब्रह्मणोश्च सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्धिघटितमेव। तत्र जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावगाहिबोधपरत्वजनकत्वरूपतां ग्राहयति ऐतदात्म्यमित्यादिकं; अन्यथा तद्वाक्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, शरीरशरीरिभावस्य सदायतना इत्यनेन प्राप्तत्वात्॥

न च—ष्यञ स्ववाचकपदजन्यबोधविशेष्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धे लक्षणाप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; सम्बन्धत्वावच्छिन्ने शक्तस्य तस्य निरुक्तपरम्परायामपि शक्तेरनपायात्। अस्तु वा लक्षणा, तथाऽपि न दोषः, वाक्यानर्थक्यापेक्षया लक्षणाया एव बलीयस्त्वात्, अत एव दर्शे कर्तव्यस्य अग्न्याधानादेश्चतुर्दश्यां करणे प्रायश्चित्तप्रतिपा-

दिकायां—

"यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमास्तानानयेधात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रमात्रे इदं चरु येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रिते चरुम्"—

इति श्रुतौ त्रेधा तण्डुलान् विभजेदित्यनेन तण्डुलानां मध्यमादिभावेन विभागो न विधीयते, मध्यमादिवाक्यैरेव तत्सिद्ध्या वैयर्थ्यप्रसङ्गात्; किन्तु पूर्वदेवतापनयो विधीयते, तण्डुलपदस्य पूर्वदेवतासंयुक्तहविर्मात्रे लाक्षणिकत्वात्, हविषां च दधिमिश्रितपुरोडाशरूपेण त्रैविध्यात् त्रेधेत्यनुवादः। न चैवं लक्षणादोषः, वाक्यानर्थक्याल्लक्षणाया ज्यायस्त्वादिति—व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे। एवं च--सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदार्थस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयः; न तु सर्वपदस्य तच्छरीरकपरत्वमभ्युपगम्य तस्याभेदेनान्वयः; तथा सति इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य तदेकदेशे सर्वस्मिन्नन्वयस्य वक्तव्यत्वेन व्युत्पत्तिविरोधापत्ते', एवं नीलादिशब्दानां गुणमात्रवाचकत्वेऽपि न क्षति', अपृथक्सिद्धिसम्बन्धमादायैव नीलो घट इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहात्, तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वेन तत्पदार्थस्य तेजसो ब्रह्मणि तत्र अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयसम्भवात्॥

एवं प्रतर्दनविद्यायां 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं—तं मामायुरमृतमुपास्व' इत्यस्य अस्मच्छब्दार्थेन्द्रविशेष्यकापृथक्सिद्धिसंसर्गकप्राणपदार्थपरमात्मप्रकारकोपासनविधिपरत्वान्नानुपपत्तिः, अन्यथा मामित्यस्य तच्छरीरकपरत्वे अहनमित्यत्रापि अध्याहृताहम्पदस्य इन्द्रपरतया वैरूप्यापत्तेः। तथा च—तत्तेज ऐक्षतेत्यत्रापि तेजःपदार्थस्य तेजसो ब्रह्मणि तत्पदार्थे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयात् तेजःपदस्य क्वचिद्विशिष्टपरत्वं, क्वचिद्विशेषणमात्रपरत्वमिति वैरूप्यानवकाशः। शरीरवाच-

कानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वमित्यादिभाष्यस्य शरीरिविशेष्यक-बोधजनकत्वमित्यर्थाङ्गीकारात् शरीरशरीरिभावरूपापृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वेऽपि न विरोधः। यद्वा—ऐतदात्म्यमिति वाक्यं अपृथक्सिद्ध-प्रकारवाचिनां पदानां प्रकारिणि शक्तिग्राहकं, सर्वं खल्वित्यादावपि सर्वपदार्थस्य तदपृथक्सिद्धस्याभेदेन ब्रह्मण्यन्वयः ॥

एवं च—तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ तेजआदिपदानि विशिष्टपराण्येव, यत्र क्वचन शोचतीत्यादौ तु तेजप्रभृतिपदानि विशेषणमात्रपराणि; तेजआदिपदानां क्वचिद्विशिष्टपरत्वे तत्प्रकरणे सर्वत्र विशिष्टपरत्वेन भाव्यमिति नियमायोगात्; साङ्ख्यमतेऽपि सदेव सोम्येदमित्यत्र सत्पदस्य स्थूलावस्थाशून्यप्रधानपरत्वस्य, सन्मूला इति वाक्ये सदायतना इति सच्छब्दस्य स्थूलावस्थप्रधानपरत्वस्य, 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इत्यत्र नाडीत्वाद्यवस्थापन्नप्रधानपरत्वस्य, चाङ्गीकारेण एकप्रकरणस्थैकानुपूर्व्यवच्छिन्नपदानामेकार्थपरत्वमिति नियमस्य तन्मतेऽप्यसम्भवात् विशिष्टयोः कार्यकारणभावस्य विशेषणयोः कार्यकारणभावगर्भतया यत्र क्वचनेत्यादेः विशेषणांशे तदुपपत्ति-प्रदर्शनपरत्वान्नासङ्गतिः ॥

एवं च—पूर्वं तेजआदिपदानां विशेषणमात्रपरत्वस्यापि सत्त्वात् हन्ताहमिमा इत्यत्र विशेषणपरामर्शापत्तिः, विशिष्टगतसमष्टिसृष्टेर्विशेषणसमष्टिघटितत्वेन विशेषणांशे व्यष्टिसृष्टितदुपपत्त्यादिप्रदर्शनस्य नासङ्गतिः। एवं च—तत्तेज ऐक्षतेत्यत्र तेजःप्रभृतिशब्दानां विशिष्ट-परत्वेन गौणेक्षणसाहचर्यप्रयुक्तगौणत्वशङ्कानुदयात् सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं; इदम्पदस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वेन तदभेदस्य सच्छब्दार्थे सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे सम्भवात् आदेशपदेन नियन्तृतया-ऽवगतस्यैवानेन वाक्येनोपादानत्वोक्तेः तत्र प्रसिद्धकार्याभेदायोगात् श्वेतकेतोः पूर्वमीमांसोपचितमनस्कत्वाच्च आकृत्यधिकरणन्यायसिद्धं

इदम्पदस्य विशिष्टपरत्वं स्वयमेवासौ ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेण वैशिष्टचस्य कण्ठरवेणानभिधानोपपत्तेः। एवं–तत्त्वमसीत्यत्र त्वम्पदश्वेतकेतुपदादिकमपि विशिष्टपरं, सम्बोधनार्थस्य स्वप्नान्त मे सोम्य विजानीहीत्याख्यातान्तार्थस्य च विशेषणेऽन्वयः; मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति पूर्वपक्षोक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतात्वस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नविशेष्यतात्वरूपस्य मुख्यविशेष्यत्वापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वोभयसाधारणत्वेन तत्त्वमसीत्यादौ श्वेतकेतुपदार्थैकदेशे जीवे सम्बोधनविभक्त्यर्थस्य स्वप्नान्तं मे सोम्येत्यत्र त्वपदार्थैकदेशे तत्र आख्यातान्तार्थस्य चान्वयोपपत्तेः; श्वेतकेतुनिष्ठप्रकारतायाः अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नतया तदतिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वाक्षतेः; जामातस्त्वं सुन्दरोसीति प्रयोगस्य पुत्र्युद्देश्यकस्य नापत्तिप्रसङ्गः, पुत्रीप्रतिरूपजामातृपदार्थैकदेशपुत्र्यां निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासत्त्वेनापृथक्सिद्धिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नविशेष्यताविरहेण तेन सम्बन्धेन पदजन्योपस्थितिरूपकारणबाधात् ॥

एवं च–मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतत्वंपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य प्रधानत्वव्यावर्तकस्य सत्त्वात् त्वंपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य प्रधानत्वसाधकस्याभावाच्च सच्छब्दवाच्यं न प्रधानम् ॥

एवं–प्रतिज्ञाविरोधादपि सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं; स्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तितावच्छेदकत्व–स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्व–स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन सर्वपदार्थतावच्छेदकविशिष्टधर्मवत्त्वं हि–एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थः। अत्र मृत्त्वावच्छि-

न्नोपादानतावच्छेदकत्वाभाववति घटत्वे व्यभिचारवारणाय प्रथमसम्बन्धः, घटत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वाभाववति दण्डत्वे व्यभिचारवारणाय द्वितीयः, घटत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वाभाववति घटत्वे तद्वारणाय तृतीयः। तेन कार्यकारणयोरभेदेन कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति शङ्कानवकाशः। यद्यपि—स्वभिन्नत्वनिवेशेनापि उक्तव्यभिचारस्य उक्तशङ्कायाश्च वारणसम्भवात् गुरुभूतसम्बन्धनिवेशो निष्फलः; तथाऽपि—तस्य परिष्कारान्तरत्वान्न वैयर्थ्यं, यद्वा-श्रुतश्रुतपदयोः स्वभिन्नत्व एव तात्पर्यात् स्वभिन्नत्वमेव तृतीयसम्बन्ध इति बोध्यम्। तथा च—सत्पदार्थतावच्छेदकं सर्वपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकं; उक्तत्रितयसम्बन्धेन सत्पदार्थतावच्छेदकविशिष्टत्वात्, यत्र उक्तत्रितयसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टत्वं तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वमिति व्याप्तेः घटत्वादिविशिष्टमृत्त्वादौ दर्शनात्॥ 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्' इत्युक्तादेशस्यैव सदेवेत्यादिवाक्ये सच्छब्देन ग्रहणात् येनाश्रुतमित्यादेश्च स्थूलरूपेणाश्रुतं सर्वं सूक्ष्मरूपेण श्रुतं तदभिन्नं श्रुतं भवतीत्यर्थात् अग्र आसीदित्यनेन पूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वरूपप्रथमसम्बन्धस्य येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यनेन च द्वितीयतृतीयसम्बन्धयोर्लाभात् सत्पदार्थतावच्छेदके उक्तसम्बन्धत्रयेण सत्पदार्थतावच्छेदकत्वस्य नासिद्धिः॥

एवं च—प्रधानत्वस्य सत्पदार्थतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नस्य जीवोपादानत्वविरहेण सर्वपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वविरहात् उक्तसम्बन्धत्रयेण सत्पदार्थतावच्छेदकविशिष्टत्वरूपप्रतिज्ञाया अनुपपत्तिः, व्यापकाभावे व्याप्यसत्त्वासम्भवात् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मत्वस्य तथात्वे च तस्य सर्वपदार्थतावच्छेदकस्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञोपपत्तिः।

न च—जीवोपादानत्वं न जीवत्वरूपनिरूपितोपादानत्वं, जीवस्वरूपस्य नित्यत्वेन कार्यत्वायोगात्, किं तु जीवापृथक्सिद्धवस्तूपादानत्वमेव तत्; तादृशं च वस्तु धर्मभूतज्ञानमिव शरीरमपीति तदुपादानत्वात् प्रधानस्यापि जीवोपादानत्वोपपत्तिरिति—वाच्यम्; एवमपि प्रधानस्य जीवधर्मभूतज्ञानोपादानत्वाभावेन सर्वोपादानत्वभङ्गात्। ब्रह्मणश्च पूर्वावस्थापन्नजीवीयधर्मभूतज्ञानशरीरकस्य उत्तरावस्थापन्नतच्छरीरकं प्रति उपादानत्वान्न सर्वोपादानत्वानुपपत्तिः॥

ननु—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतत्रयमयत्वेनैव प्रतिज्ञायाः श्रुतावुपपादितत्वात् चेतने तदुपपादनमनावश्यकं, अत एव वियत उत्पत्त्यभावे प्रतिज्ञाहानिमुद्भावयता सूत्रकृता आत्मनो नित्यत्वमुक्तं; प्रतिज्ञा च नोपपादिता। न च—भूतत्रयमयत्वेनैव तदुपपादनस्यावश्यकत्वे आकाशादावपि तदुपपादनं न युज्यत इति—वाच्यम्; पञ्चीकरणप्रक्रियया आकाशादावपि भूतत्रयमयत्वस्य सत्त्वात्। तथा च—जीवे तदुपपादनस्यानावश्यकत्वात् प्रतिज्ञाविरोधादितिसूत्रं प्रक्षिप्तमेव, द्वैताद्वैतभाष्ययोरव्याख्यातत्वाच्च—**इति चेत्**॥ **उच्यते**—सद्विद्या तावत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन षोडशखण्डात्मिका विशिष्टोपादानत्वपरा; तत्र प्रतिपिपादयिषितार्थस्य साधिष्ठताख्यापनाय पितापुत्राख्यायिकया प्रतिपिपादयिषितार्थोऽवतार्यते प्रथमखण्डेन, अनन्तरं षड्भिः खण्डैः स एवार्थः प्रतिपाद्यते, अनन्तरं च नवभिः खण्डैः स एवार्थः स्थाप्यत इति—प्रथमखण्डो नवखण्डी च आद्यषट्कशेषभूतौ। केनायं सिद्धो विभाग इति चेत् सद्विद्यान्त इव सप्तमखण्डान्तेऽपि तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति द्विरुक्त्या पित्रा पुत्रस्य उत्पिपादयिषितज्ञानस्य सम्यक् निष्पन्नत्वावगमात् अवान्तरार्थज्ञाननिष्पत्तिपरत्वे प्रतिखण्डं द्विरुक्त्यापत्तेः, नवखण्ड्यारम्भे उद्दालको हारुणिरिति पुनरुपदेशारम्भप्रतीतेश्च॥

तथा च—सद्विद्या सर्वाऽपि विशिष्टोपादानत्वसमर्थनाय प्रतिज्ञोपपादनपरैव, तत्र जीवे प्रतिज्ञोपपादनस्यानावश्यकत्वे नामरूपव्याकरणप्रतिपादनपरवाक्ये नामरूपयो. स्वपर्यन्तत्वलाभाय परानुप्रवेशस्यावश्यकत्वेऽपि जीवद्वाराऽनुप्रवेशस्य जीवानुप्रवेशघटितत्वस्य व्यर्थत्वापत्ते, जीवे प्रतिज्ञोपपादनाय जीवस्यापि कार्यत्वसिद्धये तदुपपादनात् ॥

एवं शरीरद्वारा जीवस्य कार्यत्वोपपादनपरस्यान्नमशितमित्यादिपञ्चमखण्डस्य ज्ञानावस्थाद्वारा शरीरद्वारा च तदुपपादनपरस्य स्वप्नान्तमित्याद्यष्टमखण्डस्य च वैयर्थ्योपत्ति, तत्र हि खण्डे 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि'—इत्यादिना ज्ञानावस्थाद्वारकं 'अशनायापिपासे सोम्य विजानीहि'—इत्यादिना शरीरद्वारकं च कार्यत्वमुपपाद्य 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा.'—इति जीवानामुक्तोभयविधकार्यत्वसत्त्वेन सदुपादानकत्वं सम्भवतीत्यभिधाय 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते, मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्या देवतायां' इत्यनेन सुषुप्तिकाल इव मरणकालेऽपि जीवानां परदेवताशब्दिते सति सम्पत्तिं प्रदर्श्य स य एषोऽणिमेति आदेशस्य सूक्ष्मावस्थापन्नस्य सर्वोपादानत्वमुपसंहृतं ; यतस्स आदेशस्सदित्युक्तः अयमणिमा उपादानतावच्छेदकसूक्ष्मचिदचिच्छरीरक इत्यर्थात्। प्रतिज्ञाविरोधादिति सूत्रं च न प्रक्षिप्तं, वृत्तिग्रन्थे तादृशसूत्रदर्शनात् ॥

किं च—गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्ववारकत्वं प्रतिपादयता सूत्रकृता देवताशब्दस्य तदनभिधानाच्न्यूनता। न च—देवताशब्दस्य 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता.' इति अचेतने प्रयुक्तगौणदेवताशब्दसामानाधिकरण्येन गौणत्वसन्देहात् न तदभिधानम्;

यद्वा आकाशस्य शब्दादित्यस्येवात्मनश्शब्द इत्यस्याप्यङ्गीकारेणात्मवाचिदेवताशब्दस्यापि ग्रहणान्न न्यूनतेति—वाच्यम्; एवमपि स्वाप्ययादिति सुषुप्तिकालीनजीवलयाश्रयत्वस्यास्फुटस्य प्रधानव्यावर्तकत्वमभिदधता सूत्रकारेण सत्प्रतिष्ठा इत्युक्तप्रलयकालीनलयाश्रयत्वस्य स्फुटस्य जीवोपादानत्वव्याप्यस्य प्रधानव्यावर्तकतया तदनभिधाने न्यूनतापत्तिः, प्रतिज्ञाविरोधादिति सूत्रसत्त्वे च प्रतिज्ञाशब्देन जीवस्य कार्यत्वोपपादनपरभागसामान्यस्य देवताशब्दघटितस्य प्रतिज्ञोपपादकस्य विवक्षितत्वान्न न्यूनतेति ॥

न चैवं—स्वाप्ययादिति व्यर्थं, यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नामेत्यस्यापि ज्ञानावस्थाद्वारकजीवकार्यत्वोपपादनपरत्वात् प्रतिज्ञाशब्देन तस्यापि सङ्ग्रहादिति—वाच्यम्; प्रधानस्य सच्छब्दार्थत्वेऽपि प्रतिज्ञाविरोधाप्रवृत्तेः, जीवापृथक्सिद्धशरीरोपादानत्वरूपजीवोपादानत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् जीवापृथक्सिद्धधर्मभूतज्ञानोपादानत्वमादायैव जीवे प्रतिज्ञोपपादनं कर्तव्यमिति निर्बन्धाभावात् ॥

न च—धर्मभूतज्ञानस्यापि सर्वान्तर्गतत्वात् तदुपादानत्वाभावेऽपि प्रतिज्ञाविरोधो दुर्वार इति—वाच्यम्; धर्मभूतज्ञानस्य विशेषणतैकस्वभावत्वेन जीवस्य सत्पदार्थकार्यत्वेन तज्ज्ञानेन जीवस्य ज्ञातत्वेन तद्विशेषणीभूतधर्मभूतज्ञानस्यापि ज्ञाततासम्भवात्, तत्र प्रतिज्ञोपपादनार्थं तत्र कार्यत्वस्यानावश्यकत्वात्; अन्यथा कालेऽपि प्रतिज्ञोपपादनार्थं कार्यत्वस्यावश्यकत्वापत्तेः, कालस्य वस्तुविशेषणतयैव प्रतीतेः; विशेष्यस्य ज्ञातत्वेऽपि विशेषणस्याज्ञातत्वसम्भवात्तत्र प्रतिज्ञोपपादनमावश्यकमिति चेत्, प्रकृतेऽपि तुल्यम्। अतः प्रतिज्ञायाः प्रधानव्यावर्तकत्वायोगात् स्वाप्ययादिति सूत्रं प्रवृत्तं, तच्च प्रधानव्यावर्तकम्। तथा हि—जीवस्य नाशो हि जीवापृथक्सिद्धवस्तुनाशः, न तु जीवस्वरूपनाशः; तस्य नित्यत्वेन नाशाप्रतियोगित्वात्। तादृशापृथ-

क्सिद्धवस्तुनाशोऽपि द्विविधः, शरीरनाशधर्मभूतज्ञाननाशभेदात्; तादृशशरीरनाशरूपजीवनाशस्य शरीरोपादानभूते प्रधाने सम्भवेऽपि धर्मभूतज्ञाननाशात्मकजीवनाशस्य तादृशज्ञानानुपादाने प्रधानेऽसम्भवात्, स्वाप्ययरूपसम्पत्तेः प्रधानव्यावर्तकत्वोपपत्तिः ॥

न च–ब्रह्मण्यपि तादृशधर्मभूतज्ञाननाशाश्रयत्वं न सम्भवति, बाह्यपदार्थविषयकत्वरूपजाग्रदवस्थापन्नधर्मभूतज्ञाननाशरूपसुषुप्तेस्तत्पूर्वावस्थापन्नधर्मभूतज्ञानरूपतदुपादान एव सम्भवात् तयोरेव उपादानोपादेयभावादिति–वाच्यम्; उत्पत्तिविनाशौ हि सिद्धान्ते अवस्थाया एव, द्रव्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्, तादृशमुत्पत्तिमत्त्वं नाशप्रतियोगित्वं चावस्थायामिव तद्विशिष्टेऽपि पर्याप्तं, घटत्वावस्थाया उत्पत्तौ घटत्वावस्था उत्पन्नेतिवत् घट उत्पन्न इति तस्या नाशे सा नष्टेतिवत् घटो नष्ट इति च व्यवहारात् ॥ एवं शरीरगतं धर्मभूतज्ञानगतं चोत्पत्तिमत्त्वं नाशप्रतियोगित्वं च तद्विशिष्टे जीवेऽपि पर्याप्तं, शरीरस्योत्पत्तौ नाशे च शरीरमुत्पन्नं नष्टमितिवत् चैत्र उत्पन्नो नष्ट इति व्यवहारात्; 'जीवापेतं वा व किलेदं म्रियते, न जीवो म्रियते' इत्येकादशखण्डे जीवे नाशप्रतियोगित्वव्यवहारस्य शरीरनाशविषयकत्वोपपादनात्; 'यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति अष्टमखण्डे धर्मभूतज्ञानसामान्यनाशरूपसुषुप्तिदशायां जीवे नाशप्रतियोगित्वोक्तेश्च । तथा तादृशजीवे पर्याप्तमुत्पत्तिमत्त्व नाशप्रतियोगित्वं च तच्छरीरके परमात्मनि पर्याप्तं, परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरत्वात् । अतो जीवशरीरत्वानापन्नद्रव्यनिष्ठावस्थागतोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वयोश्चावस्थातदाश्रयद्रव्यतच्छरीरकपरमात्मसु पर्याप्तित्रयं, शरीरत्वतद्व्याप्यदेवत्वाद्यवस्थागतोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वयोश्चावस्थातदाश्रयद्रव्यतच्छरीरकजीवतच्छरीरकपरमात्मसु पर्याप्ति-

चतुष्टयम्। एवं धर्मभूतज्ञाननिष्ठावस्थागतोत्पत्त्यादेरपि पर्याप्तिचतुष्टयादिकमित्यग्रे विवेचयिष्यते। एवं च—पूर्वोत्तरावस्थधर्मभूतज्ञानयोरुपादानोपादेयभावस्य तद्विशिष्टजीवयोरुपादानोपादेयभावव्याप्यत्वात्तादृशजीवयोस्तथात्वस्य तच्छरीरकपरमात्मनोस्तथात्वव्याप्यत्वाज्जाग्रदवस्थधर्मभूतज्ञाननाशप्रतियोगित्वस्य तादृशज्ञानाश्रयजीवशरीरकपरमात्मनिष्ठत्वात्तादृशानुयोगिकत्वस्य च तत्पूर्वावस्थज्ञानाश्रयजीवशरीरकपरमात्मनिष्ठत्वात् स्वाप्ययरूपसत्सम्पत्तेः परमात्मानुयोगिकत्वोपपत्तिः; पृथिवीत्वावस्थाजलत्वावस्थादेरुत्पत्तिविनाशवत्त्वेऽपि तदवस्थपृथिव्यादिशरीरकपरमात्मनोरुपादानोपादेयभावस्य अद्भ्यः पृथिवीत्यादिश्रुत्या तादृशपरमात्मनोरेव नाशानुयोगिप्रतियोगिभावस्य च 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्॥

एवं च—यत्रैतत्पुरुषस्स्वपितीत्यादेरयमर्थः। एतत्पुरुषः—एष पुरुषः, यत्र—यत्कालावच्छेदेन, स्वपिति नाम—स्वशक्यार्थविशिष्टत्वसम्बन्धेन स्वपितीत्यानुपूर्व्यवच्छिन्ननामवान्; नामपदस्य तद्विशिष्टपरत्वाभावेऽपि निपातत्वेन भेदान्वयसम्भवेन विशिष्टलाभः; तन्नामत्वं च—तन्निष्ठशक्तिनिरूपकत्वमेव; आख्यातस्य कर्तरि शक्तेः स्वपितीत्यस्य पुरुषनामत्वोपपत्तिः, न तु सुबन्तत्वविशेषणघटितं तत्, प्रयोजनाभावाद्गौरवाच्च। न च वाक्यव्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकं; मुक्तानां परमा गतिरिति वाक्यस्यापि नामत्वाङ्गीकारात् तिङन्तपदसाधारणपदत्वनिवेशेन तद्व्यावृत्तिसम्भवाच्च। 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति'—तत्कालावच्छेदेन प्रकृतसदनुयोगिकलयप्रतियोगी भवति; स्वमपीतो भवति—स्वानुयोगिकलयप्रयोजकधर्मवान् भवति, सम्पूर्वकपदिधातोर्नाशमात्रार्थकत्वादकर्मकत्वं; अपीतेश्च लयप्रयोजकादृष्टादिरूपधर्मार्थकत्वात् धात्वर्थतावच्छेदकलयरूपफलाश्रयत्वेन स्वपदार्थस्य कर्मता;

अपीतिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयार्थकर्मत्वं च परसमवेतत्वाघटितमिति फलस्य कर्तृगतत्वेऽपि आत्मना आत्मानं वेत्सीत्यादाविव द्वितीया बोध्या, स्वपिति नाम—स्वप्रतियोगिकस्वानुयोगिकलययोस्समानकालिकत्वमुक्त्वा तयोर्वाच्यवाचकभावज्ञापनाय कार्यकारणभावमाह—तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति; स्वप्रतियोगिकस्वानुयोगिकलयप्रयोजकधर्मवत्त्वं स्वपिति नाम प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अत्र यद्यपि—ष्वप् शय इति स्वपितिधातोर्निष्पन्नः स्वपितिशब्दः, न तु स्वशब्दोपपदादपीतेः; तथाऽप्यशनायादिनिर्वचनवत् इदमर्थवादरूपमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ—अत्र समभिव्याहृतक्रियाकर्तरि शक्तेन स्वपदेन स्वापकर्तुः पुरुषस्यैव ग्रहणं स्यात्, न तु परमात्मनः; चैत्रस्स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ तथा दर्शनात्; न चेष्टापत्तिः, 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति' इति सच्छब्दस्वशब्दयोरेकविषयत्वावश्यम्भावात्—इति चेन्न। पुरुषशब्दस्यापि परमात्मपर्यन्तत्वात्, मनुष्यादिनामरूपाभिमानरागलोभाद्यनुगुणबहिर्ज्ञानप्रसरवत् जागरितावस्थजीवविशिष्टपरमात्मा देवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलोभमोहाद्यौपाधिकबाह्यान्तराभिमानकालुष्यरहितजीवशरीरकस्सन् आत्मन्यन्तर्भूत इत्यर्थ इति स्वाप्ययसूत्रटीकायां व्याख्यानात् ॥

न च—पुरुषपदस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वमयुक्तं, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इत्युपसंहारे लौकिकप्रसिद्ध्यनुवादात् लौकिकानां ब्रह्मणि तत्प्रसिद्धेरभावात्; एवं यत्रैतत्पुरुषः अशोषितानामपिपासितानामित्युक्तपुरुषपदयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावेन वैरूप्यापत्तिश्चेति—वाच्यम्; प्रायपाठानुरोधेनाचक्षत इत्यस्य वैदिकप्रसिद्धिपरत्वात्; 'यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते; तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति' 'यत्रैतत्पुरुषः पिपासति,

नाम तेज एव तत्पीतं नयते, तत्तेज आचष्ट उदन्येति'–इत्यत्राचक्षत इत्यनेन वैदिकप्रसिद्धेरेव विवक्षितत्वात्, लौकिकाना जलतेजसो-रशनायोदन्याव्यवहारविरहात्; अशनेच्छापानेच्छयोरेव तद्व्यवहारात् पुरुषशब्दस्य क्वचिद्विशेषणमात्रपरस्यापि तेजश्शब्दन्यायेन प्रकृते विशिष्टपरत्वे बाधकविरहात् ॥

न च–उत्तरखण्डयो· सर्वाः प्रजास्सति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पत्स्यामह इति, सत आगम्य न विदुस्सत आगच्छामह इतीत्यत्र प्रजाशब्दस्य विशिष्टपरत्वाभावात्, अत्रत्यपुरुषपदस्य विशिष्टपरत्वं न युक्त, सुषुप्तौ सति सम्पत्तेः प्रबोधदशायां सत आगमनस्य च स्वीकारे सति सम्पन्ना वयं सत आगता वयमिति प्रतीतिस्स्यादित्या-शङ्कानिरासाय तयो· खण्डयोः प्रवृत्तत्वात् पूर्वखण्डे पुरुषशरीरक-परमात्मनः सत्सम्पत्त्युक्तौ तत्रैव तादृशापत्तिवारणस्य युक्तत्वेऽपि जीवे तद्वारणानुचितत्वादिति–वाच्यम्; पूर्वखण्डे विशिष्टस्य तत्स-म्पत्त्युक्तावपि विशेषणांशे तादृशाशङ्कानिरासकतया उत्तरखण्डयोः प्रवृत्त्युपपत्तेर्विशिष्टे सत्सम्पत्तेर्विशेषणविशेष्योभयस्मिन् सत्सम्पत्ति-रूपत्वात्, तत्र विशेष्यांशे सर्वज्ञे तादृशप्रतीतिसत्त्वेन तदापादनासम्भ-वात्, विशेषणांश एव तादृशाशङ्काया निरसनीयत्वात्, पुरुषस्स्वपिति न विदुरित्येकवचनबहुवचनाभ्या पूर्वत्र ब्रह्मपर्यन्तताया उत्तरत्र जीवमात्रपरत्वस्य च स्फोरणात्; यथा वकुलादिनानावृक्षरसानां मध्वन्तर्गतानां अहमस्य वृक्षस्य रस इति ज्ञानं नास्ति, यथा वा समुद्रं प्रविष्टानां गङ्गादीनां अहं गङ्गेत्यादिज्ञानं नास्ति, एवं सति सम्पन्ना वयं सत आगता वयमिति प्रजानां ज्ञानं नास्तीति तादृशखण्डद्वयार्थः; विषयग्राहकत्वावस्थापन्नज्ञानाभाववत्त्व-मुभयत्र साधारणधर्मः, सुषुप्तिकाले चेतनाचेतनयोर्विशेषाभावात्तादृशा-ज्ञानसामग्रीसम्भावनाऽपि नास्तीति सूचयितुं जडदृष्टान्तोपादानम् ॥

न च—वकुलादिरसानां गङ्गादीना च मध्वपूपसमुद्रयोः प्रवेशात् पूर्वमपि तादृशज्ञानाभावस्याविशेषात् प्रवेशानन्तरकालीनत्वस्य ज्ञानाभावे कीर्तनं व्यर्थमिति—वाच्यम्; विषयत्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशाकारविवेकसाक्षात्काराभावस्य विवक्षितत्वात् वकुलादिरसानां गङ्गादीनां च मद्धपूपसमुद्रप्रवेशात् प्रागुक्ताकारविवेकसाक्षात्कारविषयतया उक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाभावविरहात् तादृशाभावलाभाय प्रवेशानन्तरकालीनत्वोक्तेस्सार्थकत्वात्। उक्तान्यतरसम्बन्धघटकविषयता च—कर्मप्रयोज्या ग्राह्या; तेन ईश्वरीयतादृशसाक्षात्कारस्य विषयतया नदीप्रजासु सत्त्वेऽपि न क्षतिः, सति सम्पत्स्याम इत्यादिसाक्षात्कारश्च मुक्तादीनां प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धिशङ्का, अहं वकुलरस इत्यादिसाक्षात्कारश्च भ्रमरादीनां प्रसिद्धः॥

यद्यपि—भ्रमरादिसाक्षात्कारस्य अहं वकुलरस इत्याकारकत्वं न युज्यते; अयं वकुलरस इत्याकारकदर्शनस्यैव युक्तत्वात्। तथाऽपि अहम्पदस्य लाक्षणिकत्वान्नानुपपत्ति, अन्यथा अहं वकुलरस इत्यादिसाक्षात्कारस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। अत्र 'सति सम्पद्य न विदुः' इत्यादौ सम्पत्त्युत्तरकालीनत्वस्य न वेदनेऽन्वयः, किन्तु वेदनान्विते नञर्थे अभावे; चैत्रो न पचतीत्यादौ पाकाभावे वर्तमानत्वान्वयवत् ल्यबर्थोत्तरकालीनत्वस्यापि तत्रान्वयोपपत्तेः;

"प्रतिगृह्य तुला यस्तु प्रायश्चित्तं न चेच्छति।
अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः॥"—

इत्यत्र प्रतिग्रहोत्तरकालीनत्वस्य प्रायश्चित्तेच्छाभाव एवान्वयदर्शनात्, तत्रापीच्छायामेव तदन्वये प्रतिग्रहोत्तरकालीनाया इच्छाया अभावस्य प्रतिग्रहविमुखपुरुषसाधारणतया तस्यापि ब्रह्मराक्षसत्वप्रसङ्गात्, तद्वदिहाप्यभावेऽन्वयस्य युक्तत्वात्॥

एवञ्च–उत्तरखण्डयोः प्रजाशब्दस्य विशिष्टपरत्वाभावेऽपि पुरुषशब्दस्य विशिष्टपरत्वात् निरुक्तस्वाप्ययस्य प्रधानव्यावर्तकत्वोपपत्तिः ॥

यद्वा–प्रायपाठानुरोधात् पुरुषशब्दो विशेषणमात्रपरः, स्वशब्दश्च स्वशरीरकपरः, तस्यात्मीयेऽपि शक्तेः ; एवञ्च–परसमवेतत्वघटितकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि नानुपपत्तिः, विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावस्य विशेषणविशेष्ययोरुपादानोपादेयभावगर्भत्वस्य न विलक्षणत्वादित्यधिकरणसिद्धतया वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मनिष्ठजीवलयाश्रयत्वस्यापि विशिष्टोपादानत्वानिर्वाहकत्वप्रधानव्यावर्तकत्वयोरुपपत्तिः। अयमप्यर्थो भाष्यसम्मत एव ; सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रे परिष्वञ्जकेन प्राज्ञेन परिष्वज्यमानस्याज्ञस्य जीवस्य भेदप्रतिपादनपरत्वेनाभ्युपगतायाः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति श्रुतेस्समानार्थकत्वस्य 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति श्रुतावुक्तत्वात् ॥ एवं गतिसामान्यादपि प्रधानव्यावृत्तिसिद्धिः ; आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिषत्, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा–इत्याद्युपनिषदन्तरेषु गौणेक्षणसाहचर्याभावेन आत्मशब्दसत्त्वेन च चेतनपरत्वावश्यम्भावे सति सद्विद्याया अपि तथात्वस्यावश्यकत्वात् ॥

न च–सद्विद्यायाः पुरोवादत्वात् तदनुरोधेनैव इतरकारणवाक्यानां अर्थवर्णनं युक्तं, न त्वितरवाक्यानुरोधेन सद्विद्याया इति–वाच्यम् ; कारणत्वानुवादकवाक्यानां कारणत्वांशे कारणत्वविधायकवाक्यानुरोधित्वस्यावश्यकत्वेऽपि कारणगतचेतनत्वाचेतनत्वादिधर्मांशे तदनुरोधित्वस्यानावश्यकत्वात्, सद्विद्याया एव तादृशधर्मविधायकवाक्यानुरोधित्वस्य युक्तत्वात्, यस्य वाक्यस्य यद्धर्मानुवादकत्वं तस्य तद्धर्मांशे तद्धर्मविधायकवाक्यानुरोधित्वमित्येव नियमात् ;

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यत्र अग्रकालवृत्तित्वविशिष्टैकत्वविशिष्टेदमर्थे आत्मत्वस्य विधानाङ्गीकारात् ॥

न च—आत्मेत्यस्य विधेयत्वमनुचित, मुख्यविशेष्यविशेषणतापन्नस्य धर्मितावच्छेदकाभिन्नस्यैव विधेयत्वमिति नियमादिति—वाच्यम्; दध्ना जुहोतीत्यादौ विधेयभूतदध्नो मुख्यविशेष्यविशेषणत्वाभावेन प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादौ विधेयभूते धर्मितावच्छेदकाभिन्नत्वाभावेन तादृशनियमासिद्धेः; दध्यादिमुख्यप्रकारकमुदीच्यमानसबोधमादाय दध्यादौ विधेयत्वोपपादने च प्रकृतेऽपि तथैव विधेयत्वोपपादनसम्भवात्; सिद्धान्ते देवदत्तः पचतीत्यादौ आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकदेवदत्तादिप्रकारकाभेदबोधवत् आत्मा वा इदमित्यत्रापि आत्मप्रकारकतादृशबोधाङ्गीकारेण तादृशनियमाङ्गीकारेऽपि बाधकविरहाच्च। सूत्रे गतिपदं बोधपरं, समानविषयकबोधजनकत्वादित्यर्थः ॥ तथा च—सद्विद्यातात्पर्यविषयो बोधो जगत्कारणत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रधाननिष्ठविषयताशून्यः, उपनिषदन्तरतात्पर्यविषयबोधनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वात्, विशेषाभावस्य सामान्याभावव्याप्यतायामविवादात् घटसामान्याभावव्याप्यतद्विशेषाभाववद्भूतलस्य दृष्टान्तत्वात् ॥

न केवलमुपनिषदन्तरसाम्यादत्र प्रधानकारणत्वप्रतिपादनाभावः, अस्यामपि छान्दोग्योपनिषदि चेतनस्यैव कारणत्व स्पष्टमवगम्यत इत्याह 'श्रुतत्वाच्च'; सच्छब्दवाच्ये कारणे 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति जीवात्मकत्वस्य 'एष आत्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः' इति चेतनत्वतद्व्याप्यधर्माणामभिधानात्। तथा अपरिच्छिन्नसुखरूपब्रह्मपदार्थे 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानतः, आत्मतः प्राण आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आविर्भावतिरो-

भावौ, आत्मतोऽन्नम्' इत्यादिना सर्वकारणत्वोपदेशाच्च, परमात्मन एव कारणत्वस्य स्फुटमवगमाच्च न प्रधानं कारणम् ॥

ननु—अत्र सूत्रे श्रीमति भाष्ये—"तथा च श्रुत्यन्तराणि 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' " इत्यादिभिन्नोपनिषद्गतश्रुतीनामुदाहरणमयुक्तं; तासां गतिसामान्यसूत्रविषयत्वात्—**इति चेत्** ;

अत्र टीकाकृतः—

"पूर्वसूत्राभिप्रेतानामेव तत्रानुदाहृतानामिहोदाहरणं, न त्वेतत्सूत्रविषयवाक्यत्वेन, अस्य सूत्रस्य छान्दोग्योपनिषन्मात्रविषयात्वस्य दीपसारयोरप्युक्तेः"— **इति वदन्ति** ॥

ननु—गतिसामान्यं नाम वेदान्तजन्यबोधविशिष्टान्यबोधजनकत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धेन; न तूक्तसम्बन्धेन उपनिषदन्तरजन्यबोधविशिष्टान्यबोधजनकत्वं, सङ्कोचे मानाभावात् ।' एवं च—छान्दोग्यगतदहरविद्याभूमविद्यादिवाक्यानामपि गतिसामान्यसूत्रविषयत्वमेव युक्तम् । न च—इष्टापत्तिः, श्रीभाष्यस्थदहरविद्योदाहरणस्यापि श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यवत् सामान्यसूत्रविषयत्वसम्भवादिति—वाच्यम् ; तथा सति श्रुतत्वाच्चेति सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' इति चेतनत्वप्रतिपादकवाक्यानां गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रैव उदाहृतत्वात्—**इति चेन्न** ॥ लक्षणाबीजभूतान्वयानुपपत्त्यादेरभावात् ईक्षतिधातोर्न लक्षणा युक्तेत्येतावन्मात्रस्यात्र विवक्षितत्वेऽपि चेतनवाचकात्मादिपद-

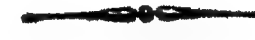
श्रुत्या सच्छब्दार्थस्य चेतनमित्यर्थस्याविवक्षितत्वेन तादृशार्थबोधनाय श्रुतत्वाच्चेति सूत्रोपपत्तिः—इति सर्वमवदातम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य

श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

ईक्षत्यधिकरणविचारः.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितम् ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ॥

१८९९

मूल्य रू. १—०—०

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्.

श्रीयादवाद्रिनिलयं श्रितकल्पवृक्षं
नारायणं निखिललोकनिदानभूतम्।
निस्सीमनिर्मलगुणं निरवद्यरूपं
नित्यं नमामि शिरसा सकलार्थसिद्ध्यै ॥

जयन्तु श्रीमन्तः श्रुतिशिखरसारस्यमधुराः
सुधासध्रीचीनाः कुटिलमतकोलाहलमुषः।
स्फुरद्युक्त्यासक्त्या द्रुहिणरमणश्लाघ्यविभवाः
यतिक्षोणीभर्तुर्निरुपमवचोगुम्भविसराः ॥

शेषार्यवंशाम्बुधिशीतरश्मिस्सुधीरनन्तार्य इति प्रतीतः।
सिद्धान्तसिद्धाञ्जननामधेयं प्रबन्धमेनं प्रकटीकरोति ॥

येऽर्था दुर्बोधतां प्राप्ता गम्भीराचार्यसूक्तिषु।
तादृशार्थप्रकटनात्सफलोऽयं श्रमो मम ॥

चिदचिदीश्वरतत्त्वज्ञानसहकृतभगवदुपासनस्य मोक्षहेतुतया तादृशतत्त्वज्ञानार्थं प्रमेयं निरूप्यते ॥

ज्ञेयत्वं प्रमेयसामान्यलक्षणम्। ज्ञेयत्वं च विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमेव; तेन विषयत्वमात्रस्यैव लक्षणत्वसम्भवात्तत्र ज्ञाननिरूपितत्वं व्यर्थमिति शङ्काऽनवकाशः ॥ यद्यपि—सिद्धान्ते ज्ञानस्य द्रव्यतया विष-

यत्तयाश्च संयोगरूपतया संयोगेन ज्ञानवत्त्वं लक्षणं पर्यवसन्नमित्यद्रव्येऽव्याप्तिः । तथाऽपि—संयोगसंयुक्तापृथक्सिद्ध्योर्द्वयोरेव विषयतात्वस्य वक्ष्यमाणतया अद्रव्ये संयुक्तापृथक्सिद्धिरूपविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥

तच्च प्रमेयं द्विविधं—द्रव्याद्रव्यभेदात् । तत्रावस्थावत्त्वं द्रव्यलक्षणं, तदन्यत्वं चाद्रव्यलक्षणं बोध्यम् । ईश्वरादावपि 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्'—इत्यादिश्रुत्या सर्वसंयुक्तत्वरूपसर्वगतत्वप्रतिपादनेनानवरतपरिस्पन्दमानाणुसंयोगरूपावस्थावत्त्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः; आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मस्यैवावस्थाशब्दार्थत्वात् । न चैवं—निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः, स्वभिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणरूपस्य सङ्कोचविकासादिरूपावस्थाद्वयवत्त्वस्यैव निर्विकारत्वश्रुतिघटकविकारशब्दार्थत्वेनाविरोधात् ॥ अत एव—**न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः**—इति सूत्रे सङ्कोचविकासवत्त्वरूपावस्थाद्वयाङ्गीकार एव विकारित्वमापादितं, न तु शरीरसंयोगादिरूपावस्थावत्त्व इति स्फुटीभविष्यतिचेदमुपरिष्टात् ॥

द्रव्यं द्विविधं—जडमजडं चेति । जडत्वं चास्वप्रकाशत्वं, स्वनिरूपितविषयतावत्त्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टान्यत्वम् । उक्तोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वरूपस्वप्रकाशत्वं चाजडत्वम् । तत्र जडं प्रकृतिकालभेदाद्द्विविधम्, अजडं तु जीवेश्वरनित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानभेदाच्चतुर्विधमिति—द्रव्याणि षट् ॥

ननु—तत्तद्विषयकव्यवहारनिर्वाहार्थं तत्तद्विषयकज्ञानस्य स्वीकर्तव्यतया ज्ञानगोचरव्यवहारस्य ज्ञानान्तरेण निर्वाहे चानवस्थापत्त्या धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारस्य युक्तत्वेऽपि जीवादीनां स्वप्रकाशत्वमयुक्तम् । तथा हि—जीवानां स्वस्वगोचरव्यवहारस्य स्वविषयकस्वापृथक्सिद्धसाक्षात्काररूपधर्मभूतज्ञानेनैव निर्वाहात् जीवान्तर-

विषयकव्यवहारस्य च तद्विषयकप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिरूपज्ञानेनैव निर्वाहात्स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारो व्यर्थः। तदङ्गीकारेऽपि जीवस्य स्वगोचरधर्मभूतज्ञानेन विना स्वव्यवहारानिर्वाहाच्च। स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन बुबोधयिषापूर्वकतत्तद्विषयकव्यवहारं प्रति तत्तद्विषयकज्ञानस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुत्वेन स्वस्य स्वविषयकत्वेऽप्यात्मन्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन अभावेन तद्व्यवहारहेतुत्वासम्भवात् । शुकादिव्यवहारे व्यभिचारवारणाय बुबोधयिषापूर्वकेति। एवमीश्वरगोचरास्मदादिकर्तृकव्यवहारे शास्त्रादिजन्येश्वरज्ञानस्य हेतुतया ईश्वरकर्तृकस्वगोचरव्यवहारे तद्गतधर्मभूतज्ञानस्यैव हेतुत्वात्स्वप्रकाशत्वकल्पनमफलम्; स्वस्य स्वस्मिन्नपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनाभावाच्च। एवं नित्यविभूतेरपि तत्कल्पनमफलं, नित्यमुक्तादिकर्तृकतद्गोचरव्यवहारस्य तदीयधर्मभूतज्ञानेनैव निर्वाहात्, बद्धकर्तृकव्यवहारस्य च शास्त्रजन्यज्ञानेन निर्वाहात्—इति चेन्न॥ घटचाक्षुषादौ रूपादिशून्यस्यात्मनो भानासम्भवेन तद्दशायामपि स्वगोचरव्यवहारस्य अनुभवसिद्धस्य निर्वाहायात्मनस्स्वविषयकत्वस्य स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन तद्विषयकव्यवहारं प्रति तादात्म्यापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धेन कारणत्वस्य च कल्पनात् । अनुमितौ परामर्शाविषयस्य शाब्दबोधे पदानुपस्थितस्य च भानासम्भवेन तद्दशायामपि तद्व्यवहारनिर्वाहार्थं स्वप्रकाशत्वावश्यकत्वात्। एवं सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्त्युत्तरकालीनप्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय सुषुप्तिकाले आत्मानुभवस्य वक्तव्यतया तद्दशायां च धर्मभूतज्ञानस्य इतरविषयकत्वासम्भवेन स्वप्रकाशात्मकानुभवस्यैव तादृशप्रत्यभिज्ञाहेतुभूतसंस्कारजनकताया अङ्गीकार्यत्वात्, आत्मनः स्वप्रकाशत्वावश्यकत्वात्। समानविषयकसंस्कारं प्रति तादात्म्यापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धेन अनुभवस्य कारणत्वेन स्वरूपात्मकानुभवस्यापि संस्कारजनकतासम्भवात्। व्यवस्थापयिष्यते चेदमग्रे ॥ ७

ईश्वरनित्यविभूत्योश्च प्रमाणबलात्स्वप्रकाशत्वमङ्गीक्रियते। ईश्वरस्वरूपात्मकानुभवस्येश्वरकर्तृकव्यवहारे तादात्म्येन हेतुत्वसम्भवात्, नित्यविभूतेरपि नित्यमुक्तादिकर्तृके स्वगोचरव्यवहारे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुतासम्भवात्, शरीरात्मना परिणतायास्तस्या नित्यमुक्तादिष्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन सत्त्वात् । प्रपञ्चयिष्यते चेदं यथावसरमिति दिक् ॥

एवं जीवेश्वरयोः प्रत्यक्त्वं नित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानयोश्च पराक्त्वं साधारणधर्मः । तत्र प्रत्यक्त्वं स्वस्मै स्वेनावभासमानत्वम् ॥

ननु—अत्र स्वस्मा इति चतुर्थ्यन्तार्थः स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वं यदि, तदा अहमेक इत्यादिस्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदिकाया एकत्वप्रकारतानिरूपिताहन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वनिरूपितायाः मानुषादिशरीरावच्छिन्नात्मनि सत्त्वेऽपि पश्वादिशरीरावच्छिन्नात्मन्यव्याप्तिः । यदि स्वनिष्ठसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं, तदा असम्भवः ; अहमेको न वेत्यादिसंशयं प्रत्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन तत्समानाधिकरणनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। अपृथक्सिद्धितादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन तत्समानाधिकरणनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेऽप्यसम्भवः ; स्वनिष्ठस्य स्वविशेष्यकैकत्वादिसंशयस्याप्रसिद्धेः । स्वनिष्ठो यस्संशयानुत्पादः तत्प्रयोजकत्वं चतुर्थ्यन्तार्थ इत्यपि न युक्तम्, संशयानुत्पादस्य तादृशसंशयप्रागभावरूपस्य स्वनिष्ठत्वासम्भवात्, यत्र तादृशसंशयो जायते तत्रैव तत्प्रागभावाभ्युपगमात्—इति चेन्न ॥ स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वस्य तदर्थत्वेऽपि पश्वाद्यवच्छिन्नात्मन्यव्याप्त्यसम्भवात्, तादृशात्मन एव मनुष्यादिशरीरावच्छिन्नत्वसम्भवेन स्वकर्तृकव्यवहारप्रसिद्धेः । स्वनिष्ठसंशयाभावप्रयोजकत्वस्य तदर्थत्वेऽप्यदोषात्, संशयप्रागभावस्य स्वनिष्ठत्वासम्भवेऽपि तदत्यन्ताभावस्य तन्निष्ठत्वसम्भवात्॥ न चैवं—धर्मभूतज्ञानस्य

प्रत्यक्त्वापत्तिः, अधिकरणभेदेनाभावभेदानुपगमे तादृशज्ञाननिष्ठत्व-निरूपितविषयत्वस्यात्मनिष्ठसंशयाभावप्रयोजकस्य स्वनिष्ठसंशयाभावप्रयोजकत्वानपायात्–इति वाच्यम् । स्वनिष्ठसंशयाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वस्य निवेशात्, आधेयाभेदेऽपि अधिकरणभेदेन अधिकरणताया भेदात्, सिद्धान्ते अभावस्याधिकरणवृत्तिधर्मरूपत्वेनाधिकरणभेदेन भेदाच्च । स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन संशयाभावविशिष्टस्वनिरूपितविषयतावत्त्वं प्रत्यक्त्वमिति निष्कर्ष । प्रथमस्वपदद्वयं संशयाभावपरम् । चरमस्वपदं च यत्र प्रत्यक्त्वं स्थाप्यं तत्परम् ॥ एतदन्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वम् पराक्त्वमवसेयम् ॥

अद्रव्यं तु दशधा–सत्त्वरजस्तमोरूपरसगन्धस्पर्शशब्दसंयोगशक्तिभेदात् ॥

द्रव्याद्रव्यभेदभिन्नं प्रमेयं स्थिरमेव, क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात् । न च–जगत्क्षणिकं सत्त्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति–वाच्यम् ; क्षणिकत्वस्य स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वे सिद्धसाधनस्यार्थान्तरस्य वा प्रसङ्गात् । स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वरूपत्वे च साध्याप्रसिद्धि, एकक्षणमात्रवृत्तिवस्तुनोऽस्माभिरनङ्गीकारात्, क्षणोपाधेः क्रियारूपत्वे कालद्रव्यपरिणामरूपत्वेऽपि वा क्षणमात्रवृत्तित्वानभ्युपगमात् ॥ न च–क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिः कुसूलस्थबीजान्नेत्यङ्कुरजननसामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्माध्यासेन तादृशबीजयोर्भेदसिद्धौ तत्रैव क्षणिकत्वरूपसाध्यप्रसिद्धिरिति--वाच्यम् । तावताप्यङ्कुरमकुर्वाणस्य कुसूलस्थबीजस्य क्षणिकत्वासिद्धेः, तादृशस्याङ्कुरजन्मपूर्वतृतीयक्षणपर्यन्तावस्थाने बाधकाभावात् ॥ न च–अङ्कुरकारिबीजजननसमर्थात् तृतीयक्षणस्थबीजात्तदसमर्थचतुर्थक्षणस्थबीजस्य भेदः, एवं तृतीयक्षणस्थबीजजननसमर्थाच्चतुर्थक्षणस्थबीजात्तदसमर्थपञ्चमक्षणस्थबीजस्य भेद इत्यादिरीत्या

कुसूलस्थबीजपर्यन्तं भेदसिद्ध्या क्षणिकत्वसिद्धिरिति–वाच्यम्। सामर्थ्यासामर्थ्यशब्देन स्वरूपयोग्यत्वतदभावयोर्विवक्षणे कुसूलस्थबीजे असामर्थ्यासिद्धिः, तस्यापि बीजत्वेनाङ्कुरोत्पत्तिस्वरूपयोग्यत्वात्, सहकारिसमवधानासमवधानयोर्विवक्षणे च तयोरेकस्मिन्नपि कालभेदेन समावेशसम्भवेन तयोर्विरोधासिद्ध्या स्वाश्रयभेदकत्वासम्भवात्॥

न च–उक्तोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्य साध्यता न स्वीक्रियते येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वमेव साध्यम्, तच्च प्रागभावे प्रसिद्धमिति न साध्याप्रसिद्धिः। अत्र कादाचित्कत्वानिवेशे उत्पत्तिरहितनित्यवस्तुन्यात्मादौ अशतस्सिद्धसाधनं स्यात्। अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया तस्यादोषत्वेऽप्यर्थान्तरम्। आत्मादेर्नित्यत्वेऽप्युत्पत्तिविरहेणैवोक्तसाध्यनिर्वाहात्। अतः कादाचित्कत्वरूपविशेष्यदलम्–**इति वाच्यम्**॥ तन्मते अभावमात्रस्य तुच्छत्वेन कालसम्बन्धित्वासम्भवेन स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेरेवमपि दुर्वारत्वात्॥ न च–सौगतमते अभावस्य तुच्छत्वेऽपि तस्य कालसम्बन्धोऽस्त्येव। किन्त्वर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वमेव नेति न साध्याप्रसिद्धिरिति–वाच्यम्। एवमप्यर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात्, आत्मादेर्महाप्रलयमात्रासत्त्वाङ्गीकारेणैव तस्य कादाचित्कत्वनिर्वाहात्॥ न च कादाचित्कत्वस्थाने उत्पत्तिमत्त्वनिवेशान्नोक्तार्थान्तरम्, साध्यप्रसिद्धिस्तु नैयायिकादिमते महाप्रलयात्मकचरमध्वंस एव, तत्र चरमध्वंसाधिकरणक्षणश्चरमध्वंसात्मक एवेति तत्प्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तादृशचरमध्वंसात्मकक्षणोत्पत्तिकत्वस्य च सत्त्वात्; चरमध्वंससाधारणं क्षणत्वं च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वमिति–वाच्यम्। तथापि साध्याप्रसिद्धेः, स्वाधिकरणसमय-

---

* (टि) स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणावृत्तित्वोभयेत्यर्थः॥

ध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिमत्त्वस्य चरमध्वंसे अभावात्, स्वाधिकरणसमयस्य महाकालरूपस्य ध्वंसरूपस्य वा ध्वंसाप्रसिद्धेः॥ न च—स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति महाप्रलयेऽपि तादृशोत्पत्तिसत्त्वान्नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम्। उक्तरीत्या नैयायिकमते कथञ्चित्साध्यप्रसिद्धावपि सत्त्वरूपसाधनवति दृष्टान्ते साध्यस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिग्रहासम्भवात्, केवलव्यतिरेकिणश्चाग्रे निरसिष्यमाणत्वात्। सिद्धान्ते त्वनादेः प्रागभावस्य नैयायिकाद्यभिमतमहाप्रलयस्य चानङ्गीकारेण साध्याप्रसिद्धिर्दुष्परिहरैव। सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितञ्चेदमनुमानमित्यन्यत्र विस्तरः॥

इदानीमुद्देशक्रमानुसारेण प्रकृतिर्निरूप्यते॥ कालभिन्नत्वे सति जडत्वं प्रकृतेर्लक्षणम्। कालेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, जीवादिवारणाय विशेष्यम्॥ रजोगुणवत्त्वं तमोगुणवत्त्वं च तल्लक्षणम्; सत्त्ववत्त्वं तु न लक्षणम्, शुद्धसत्त्वाश्रयनित्यविभूतावतिव्याप्तेः॥ एवं नित्यविभूतित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयत्वे सति तद्भिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमपि तल्लक्षणम्॥ तदनन्तमसङ्ख्यातमप्रमाणञ्च—इति वचनेन प्रकृतेरधःप्रदेशेषु अपरिच्छिन्नत्वस्य नित्यविभूतेः तमःपरत्वश्रुत्या तद्देशे परिच्छिन्नत्वस्य च प्रमितत्वाल्लक्षणसङ्गतिः॥ कालादिरूपविभुद्रव्यवारणाय सत्यन्तम्, जीवादिरूपाणुवारणाय विशेष्यम्॥ तद्भिन्नद्रव्ये तदनवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यम्, तेन नित्यविभूतिस्थजीवादिषु संयोगेन प्रकृतिमद्भेदसत्त्वेऽपि न क्षतिः॥ न च—प्रकृतेस्सर्वत्रावस्थाने गतिमतां गतिनिरोधापत्तिरिति गतियोग्यप्रदेशेष्वनवस्थानं स्वीकर्तव्यमित्युक्तलक्षणाव्याप्तिरिति—वाच्यम्। प्रकृतेः स्पर्शरहितत्वेन गतिनिरोधकताविरहेणाधोदेशे सर्वत्रावस्थाने बाधकाभावात्॥ सा च प्रकृतिस्सृष्टिकाले गुणवैषम्य-

युक्तप्रदेशविशेषे महदादीन्विषमविकारानारभते ; गुणसाम्ययुक्ते च समान्विकारानारभते; प्रकृतिस्वरूपस्य सततविकारलक्षणत्वात् प्रलयकाले च सर्वत्र समा एव विकारा भवन्ति ।। न च—प्रलयत्वव्याघातः, विषमविकारराहित्यस्यैव प्रलयपदार्थत्वात् ।।

पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदात्सा चतुर्विंशतिधा—मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादश पञ्च तन्मात्राणि पञ्च भूतानि चेति ।।

ननु—एषा प्रकृतिर्निरंशा सांशा वा ?

आद्ये—अनेकतत्त्वात्मना परिणामानुपपत्तिः, निरंशस्यैकस्यानेकरूपेण परिणामासम्भवात्, मृत्पिण्डादेस्सावयवस्यैव घटशरावादिरूपेण बहुधा परिणामदर्शनात् ।। न च—स्वभावतो निरंशस्यापि प्रधानस्यौपाधिकांशसम्भवाद्विविधकार्योत्पादकत्वसम्भवः; नैयायिकनये स्वभावतो निरंशस्यापि गगनस्य भेर्यवच्छिन्नांशे तीव्रशब्दजनकत्वं, मृदङ्गाद्यवच्छिन्नांशे मृदुशब्दजनकत्वमित्यौपाधिकांशभेदस्यापि कार्यवैलक्षण्यनिर्वाहकत्वदर्शनादिति—वाच्यम् । तीव्रमन्दशब्दोत्पादकतावच्छेदकभेरीमृदङ्गादिवत् महदहङ्काराद्युत्पादकतावच्छेदकानांत्रयोविंशत्युपाधीनामदर्शनात् औपाधिकांशासम्भवात्, प्रधानस्य स्वभावतो निरंशत्वे पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्यापि तस्य छेदनाद्यनुपपत्तेः । औपाधिकभेदाभेदवादिनं प्रति भाष्ये उपाधिसंसर्गादपि निरंशस्य ब्रह्मणः छेदनाद्यनुपपत्तेरुक्तत्वात् ।।

द्वितीये तु—महदादिकार्याणामेकोपादानवादभङ्गः; तत्तदंशानामेव तत्तत्कार्योत्पादकत्वेन बहूनामेव बहुकार्योत्पादकत्वात् । तादृशांशेषु प्रधानत्वरूपैकधर्माङ्गीकारस्य विफलत्वात् । परमाणुकारणवादादविशेषप्रसङ्गश्च ।। तथा च तादृशांशानां परस्परसंयुक्तानामेव महदाद्युत्पादकत्वस्य वाच्यतया तादृशांशानां कृत्स्नसंयोगे स्वाधिकपरिमाणद्रव्यारम्भकत्वासम्भवः, एकदेशसंयोगे चांशस्याप्येकदेशाङ्गीकारेणा-

नवस्थेत्यादिरूपस्य 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्' इति सूत्रोक्तस्य परमाणुकारणवाददूषणस्य स्वमतेऽपि दुर्वारता ॥

—इति चेन्न ॥

अत्र महानुत्पद्यतां, अत्राहङ्कार उत्पद्यतां—इत्यादिरूपाणां त्रयोविंशतिभगवत्सङ्कल्पानामेव त्रयोविंशतितत्त्वोत्पादकतावच्छेदकत्वसम्भवेनौपाधिकांशवादे दोषाभावात् ; भेर्यादिवद्भगवत्सङ्कल्पस्यापि द्रव्यत्वेन प्रधानसंयुक्ततया प्रधानप्रदेशावच्छेदकत्वसम्भवात् ॥ न च—भगवत्सङ्कल्पसंयोगोऽपि प्रधाने किमेकदेशावच्छेदेन कृत्स्नावच्छेदेन वेति विकल्पो दुर्निवार इति—वाच्यम् । भेरीसंयोगेऽपि तादृशविकल्पसाम्यात् । न च—भेरीसंयोग· स्वावयवावच्छेदेन गगने सम्भवतीति—वाच्यम्, तथाऽपि परमाणुगगनसंयोगे उक्तविकल्पस्य दुर्वारत्वात्॥ न च—अणुसंयोगावच्छिन्नगगन एवाणुसंयोगो जायते, आत्माश्रयस्त्वगत्या स्वीक्रियते ; अत एव **बौद्धाधिकारे शिरोमणिना** घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रये इष्टापत्तिरभिहितेति—वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तत्तद्भगवत्सङ्कल्पसंयुक्तप्रधान एव तत्तद्भगवत्सङ्कल्पसंयोगोत्पत्तिस्वीकारसम्भवादगत्या आत्माश्रयस्यादोषत्वात् ॥

उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"प्रदेशवृत्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् ।
निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥" —इति ॥

यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिर्गगनादौ निरंशेऽपि प्रदेशभेदेनोत्पद्यते, तथा महदादिकमपि निरंशे प्रधाने उत्पद्यत इत्यर्थः । न च छेदनाद्यनुपपत्तिः, पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्य तस्य छेदनाद्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । न च भाष्यविरोधः, ब्रह्मस्वरूपस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिवचनविरोधेन छेदनाद्यसम्भवे तद्भाष्यतात्पर्यात्; अन्यथा ब्रह्मस्वरूप एव सविकारत्वापत्तौ निर्विकारत्वश्रुतेर्निरवकाशत्वप्रसङ्गात् ;

ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वेन सर्वांशगतसुखदुःखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गस्यापि दुष्परिहरत्वात् । प्रधानस्य च पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्य छेदनाद्यङ्गीकारे प्रमाणविरोधस्य बाधकयुक्तेश्चाभावात् ॥

अत एव **तत्त्वमुक्ताकलापे** अव्यक्तप्रतिबन्दीं पुरस्कृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मपरिणामवादे ब्रह्मणस्स्वस्मिन् जीवभावेन दुर्विषहदुःखाद्युत्पादनानुपपत्तिरेव दोष उक्तः ॥

"अव्यक्तं त्वन्मतेऽपि ह्यनवयवमथाप्येतदंशा विकाराः
ते चान्योन्यं विचित्राः पुनरपि विलयं तत्र तत्त्वेन यान्ति ।
इत्थं ब्रह्मापि जीवः परिणमति विहृत्यर्थमित्यप्यसारं
स्वानर्थैकप्रवृत्तेः प्रसजति च तदा सर्वशास्त्रोपघातः ॥"—इति ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकानन्तांशाङ्गीकारपक्षोऽपि निर्दुष्टः । न च—तत्कल्पे सदंशैरेव कार्यारम्भनिर्वाहात्तावदंशेषु प्रधानत्वरूपैकावस्थाङ्गीकारो विफल इति—वाच्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं', 'तदैक्षत बहु स्याम्'—इत्यादिकारणबोधकश्रुतावेकत्वावस्थायाः प्रतिपन्नत्वेन तन्निर्वाहाय प्रधानत्वरूपैकावस्थाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् । न चैवं—प्रधानस्य परमाणुपुञ्जमात्रत्वे पर्यवसानेन नैयायिकमतप्रवेश इति—वाच्यम् । गन्धरसरूपस्पर्शादिरहितपरस्पराप्रतिघातकसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परसंयुक्तपञ्चभूतसूक्ष्मतमद्रव्यरूपत्वेन "शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनि"—इत्यादिप्रमाणसिद्धे प्रधाने परमाणुत्वभावगन्धाभावात्, जालरन्ध्रनिर्गतसौरालोकदृश्यमानत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्तपरमाणुकल्पने प्रमाणाभावाच्च ॥ न चैतत्कल्पे महद्दीर्घवद्वेत्यादिसूत्रोक्तदोषप्रसङ्गः, अनुमानादिभिः कल्पितार्थ एव तादृशदोषस्योक्तत्वात् ; श्रुतिप्रतिपन्नार्थे तादृशदोषस्याप्रसरात्, अन्यथा माध्यमिकातिरिक्तमतसामान्ये तादृशदोषप्रसङ्गात्, अणुसंयोगे विभुसंयोगे ज्ञानज्ञेयसम्बन्धे जातिव्यक्तिसम्बन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्य

दुर्वारत्वात् ॥ विभुरीश्वरो घटादिभिरेकदेशेन संयुज्यते, सर्वात्मना वा? एकदेशेन संयोगे तस्य सावयवत्वप्रसङ्गः। सर्वात्मना संयोगे च घटासंयुक्तप्रदेशस्यैवाभावेनेश्वरस्य पटादिसंयोगानुपपत्त्या विभुत्वानुपपत्तिरित्यादिदोषाणां तत्तत्पक्षेषु सम्भवात् । तस्मात् श्रुतिप्रतिपन्नार्थे नोक्तरीत्या दोषसम्भव । अत एव–बहु स्यामिति सङ्कल्पानुरोधेनाकाशवाय्वादिरूपेण ब्रह्मणः कार्यत्वाभ्युपगमे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वापत्तिः, एकदेशतः कार्यत्वाभ्युपगमे च ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतिविरोधः-इत्याशङ्का **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा** -इत्यनेनोपन्यस्य श्रुतिप्रतिपन्नार्थे ईदृशाशङ्का न युक्तेत्यभिप्रायकं **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** इति परिहारसूत्रमारचितम् ॥ तथा च–प्रधानस्यौपाधिकांशवत्त्वे स्वाभाविकांशवत्त्वे वा बाधकविरहान्महदादिविचित्रपरिणामहेतुत्वं तस्य सम्भवतीति दिक् ॥

तत्र गुणत्रयसाम्यावस्थापन्नत्वं मूलप्रकृतेर्लक्षणम् । तच्च तद्वैषम्यप्रयोज्यकार्याभाववत्त्वं, स्वजन्यत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्माभाववत्त्वपर्यवसितम् । अव्यक्तत्वाश्रयानन्तांशेषु सत्स्वेव कतिपयांशेष्वव्यक्तत्वनाशपूर्वकमहत्त्वावस्थायाः महत्त्वाद्याश्रयानन्तांशेषु सत्स्वेव तन्नाशपूर्वकं कतिपयांशेष्वहङ्कारत्वाद्यवस्थाया उत्पत्तिस्वीकारेण पूर्वावस्थाकालीनत्वतज्जन्यत्वयोरुत्तरावस्थासु सत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्माः अव्यक्तत्वविशिष्टमहत्त्वतद्विशिष्टाहङ्कारत्वादय इति तच्छून्यत्वस्य मूलप्रकृतौ सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः॥

न च—

“वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः।
वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मन् तैस्सर्वैस्सहितो महान्।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥”

इत्यादिना जलतेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहन्मूलप्रकृतीनामण्डावरणतया ऽवस्थानस्य सिद्धतया तथाऽवस्थाननिर्वाहाय, 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्यनेन अष्टद्रव्याणां शरीरारम्भकतयाऽवस्थानस्य भगवद्गीतादिसिद्धत्वेन तन्निर्वाहाय च प्रकृत्यादीनामेकदेशपरिणामो युक्तः। अन्यथा पृथिव्येकशेषप्रसङ्गेन प्रत्यक्षादिबाधापत्तेः। तन्मात्राणां त्वावारकत्वशरीरारम्भकत्वयोरश्रवणेन निश्शेषपरिणामाङ्गीकारेऽपि बाधकाभाव इत्युक्तलक्षणस्याकाशादावतिव्याप्तिः, आकाशत्वस्य शब्दतन्मात्रत्वजन्यत्वेऽपि तत्समानकालीनत्वाभावादिति—वाच्यम्॥ तन्मात्राणामावारकत्वाद्यश्रवणेऽपि 'अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकाराश्शरीरे तस्य देहिन.' इत्यादिना शरीरस्य चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वप्रतिपादनेन तेषां भूतैस्सहावस्थानसिद्ध्या तेषामप्येकदेशपरिणामस्यैव युक्तत्वात्॥ न चैवं—**गीताभाष्ये** 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीत्युक्तत्वाच्छरीरस्याष्टद्रव्योपादानकत्वाभ्युपगमाद्भाष्यकृतां तन्मात्राणां निश्शेषपरिणामपक्ष एवेष्ट इति—वाच्यम्; गीतातद्भाष्ययोरुपलक्षणपरत्वात्। अन्यथा—शरीरे एकादशेन्द्रियाणामप्यवस्थानासिद्ध्यापत्तेः॥

न च—उक्तोभयसम्बन्धेन प्रकृतित्वविशिष्टाक्षरत्वाद्यवस्थायाः प्रकृतौ सत्त्वात्तच्छून्यत्वलक्षणस्यासम्भवः—इति वाच्यम्। अक्षरत्वावस्थायास्तमस्त्वावस्थानाशरूपत्वेन तज्जन्यत्वेऽपि प्रकृतित्वावस्थानाशरूपत्वाभावेन तज्जन्यत्वासम्भवात्, तन्नाशरूपत्वावस्थाया एव तज्जन्यत्वात्, प्रकृतित्वातिरिक्तत्वेन प्राथमिकधर्मविशेषणेनाक्षरत्वादीनां प्रकृतित्वजन्यत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। अविभक्ततमसः कृत्स्नत एव विभक्ततमोरूपेण विभक्ततमसः कृत्स्नत एवाक्षररूपेणाक्षरस्य च कृत्स्नत एवाव्यक्तरूपेण परिणामादुक्तधर्मचतुष्टये एकैकस्य जन्यतासम्बन्धेन अपरधर्मविशिष्टत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वा-

भावादसम्भवविरहात्; अव्यक्तत्वप्रागभावसमानकालीनत्वेन प्राथमिकधर्मविशेषणेन अक्षरादीनां सुबालश्रुतावण्डावरणतयाऽवस्थानस्योक्त्या तमःप्रभृतीनां निश्शेषपरिणामासम्भवेऽपि न क्षतिः॥ अव्यक्तत्वनाशप्रागभाववत्त्वं तस्या लघु लक्षणं बोध्यम्॥

सा च मूलप्रकृतिश्चतुर्धा—अव्यक्तमक्षरं विभक्ततमोऽविभक्ततमश्चेति। तत्र महत्तत्त्वादिरूपफलोन्मुखावस्था अव्यक्तावस्था, तत्पूर्वावस्था चाक्षरत्वम्—इति रीत्या बोध्यम्॥

"भूतलनिहितबीजस्थानीयमविभक्तं तमः, मृन्निस्सृतबीजवद्विभक्तं तमः, सलिलसंसृष्टाद्रपृथ्ववयवबीजतुल्यमक्षरं, उच्छूनबीजसमानमव्यक्तं, अङ्कुरस्थानीयो महान्—इति विवेकः॥"

इति **व्यासार्यैः सुबालोपनिषद्व्याख्याने** प्रपञ्चितम्। मूलप्रकृतावुक्तावस्थाचतुष्टय च—

"महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देव एकीभवति॥"

इति सुबालश्रुतिसिद्धम्। तमः परे देव एकीभवतीत्यनेन अविभक्ततमोऽवस्थाभिधानात्॥

ननु—उक्तसुबालश्रुतेर्मूलप्रकृतिगतावस्थाचतुष्टयपरत्वं न सम्भवति; **सा च प्रशासनादिति** सूत्रावतरणभाष्यादिषु—'अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते', 'यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरम्' इत्यादिश्रुतिगताव्यक्तसहचरिताक्षरशब्दस्य जीवपरतया व्याख्यानात्—इति चेत्॥

१. (पा.) तन्मात्राणां निश्शेषपरिणामाभ्युपगमे तु स्वजन्यत्वस्थाने स्वप्रयोज्यत्वं निवेश्यम्। तन्मात्रत्वस्य नाशेऽपि तज्जनकीभूताहङ्करत्वादेरनाशेन तद्विशिष्टाकाशत्वादेः आकाशादौ सत्त्वान्नातिव्याप्ति। महत्त्वावस्थाप्रागभाववत्त्व वा तल्लक्षणमवसेयम्॥

अत्राहुः—

उक्ताक्षरशब्दव्याख्यानस्य परव्याख्यानानुरोधेन प्रवृत्तत्वान्न तत्र तात्पर्यम् । यद्वा—जीवे धर्मभूतज्ञानगतसङ्कोचविकासादिरूपविकारस्य परम्परया सत्त्वेऽपि साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नविकाराभाववाचकाक्षरशब्दस्य प्रवृत्तिर्यथा न विरुध्यते, तथा महत्त्वाहङ्कारत्वादिरूपविकारविशेषाभावपरत्वे मूलप्रकृतावपि तच्छब्दप्रवृत्तिरुपपद्यत इति दृष्टान्तविधया जीवपरताप्रतिपादनपरत्वान्न विरोधः ॥ अथवा—मूलप्रकृतौ विकारसामान्याभावस्य बाधेन तद्वाचकाक्षरशब्दस्य मुख्यत्वासम्भवात् अक्षरब्रह्मसम्बन्धित्वेन वा तादृशजीवसम्बन्धित्वेन वा लक्षणा वाच्या, तत्र ब्रह्मसम्बन्धित्वेन लक्षणोक्तौ विशेषणे लयान्वयासम्भवात् विशेष्यमात्रे लयान्वयस्य विशिष्टे लयान्वयप्रकरणविरोधेनासम्भवात्, जीवसम्बन्धित्वावच्छिन्न एवाजहल्लक्षणेत्यभिप्रायेण तद्वाक्यस्य प्रवृत्तत्वान्न विरोधः॥ **—इति ॥**

तत्र अव्यक्तत्वावस्थानाशरूपत्वे सत्यहङ्कारत्वावस्थाप्रागभावरूपत्वं—**महत्त्वावस्थाया लक्षणम्**; अव्यक्तत्वावस्थानाशत्वस्याहङ्कारत्वतन्मात्रत्वादिसाधारणत्वात्तद्वारणाय विशेष्यम् ; तावन्मात्रस्याव्यक्तत्वाक्षरत्वादिसाधारण्यात्तद्वारणाय सत्यन्तम्॥ यद्वा—अव्यक्तत्वावस्थाध्वंसत्वावच्छिन्नविषयताकसङ्कल्पजन्यावस्थात्वं—तल्लक्षणम् ; अव्यक्तत्वावस्थाश्रयेष्वनन्तांशेषु मध्ये केषु चिदंशेषु अव्यक्तत्वावस्थाध्वंसरूपमहत्त्वावस्थोत्पद्यतामिति—सङ्कल्पेन तादृशावस्थोत्पत्तेर्लक्षणसङ्गतिः । अत्र सङ्कल्पनिष्ठजनकता विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन तादृशसङ्कल्पगतोत्तरावस्थायां नातिव्याप्तिः । अव्यक्तत्वावस्थान्यूनवृत्तित्वे सत्यहङ्कारत्वावस्थाव्यापकप्रकृतिविभाजकोपाधिमत्त्वं वा तल्लक्षणम् ; अव्यक्तत्वाक्षरत्वादिवारणाय सत्यन्तम्, अहङ्कारत्वादिवारणाय विशेष्यम् । व्यापकत्वं च तत्समानाधि-

करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति तदभाववद्वृत्तित्वम् ; तेनाहङ्कारत्वादेस्तद्व्यापकत्वेऽपि न तद्दोषतादवस्थ्यम् । प्रकृतिविभाजकोपाधित्वनिवेशादव्यक्तत्वन्यूनवृत्त्यहङ्कारत्वव्यापकान्यतमत्वादौ नातिव्याप्तिः ॥

सोऽयं महांस्त्रिविधः—सात्त्विकराजसतामसभेदात्। सत्त्वगुणोन्मेषवान् सात्त्विक इत्यादिबोध्यम् ॥

महत्त्वावस्थानाशरूपत्वे सति तन्मात्रत्वावस्थाप्राक्कालीनत्वं—**अहङ्कारत्वस्य लक्षणम्** । अत्र तन्मात्रत्वावस्थाप्रागभावत्वस्य तामसाहङ्कारत्व एव सत्त्वात्सात्त्विकराजससाधारणाहङ्कारत्वे तदभावादसम्भवः प्राप्नोतीति न तथा निवेशः। तन्मात्रत्वपूर्वकालीनत्व चाहङ्कारत्वे अक्षतमेव । व्यावृत्तिः पूर्ववत् । महत्त्वावस्थानाशत्वावच्छिन्नविषयताकसङ्कल्पप्रयोज्यावस्थात्व वा तल्लक्षणं, महत्त्वावस्थान्यूनवृत्तित्वे सति तन्मात्रत्वावस्थाव्यापकप्रकृतिविभाजकोपाधित्वमपि तल्लक्षणमवसेयम् ॥

सोऽयमहङ्कारस्त्रिविधः—सात्त्विकराजसतामसभेदात् । तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि जायन्ते, तामसाच्च शब्दतन्मात्रं, राजस उभयानुग्राहकः ॥

तत्र शब्दाश्रयान्यत्वे सति आत्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वरूपजीवात्मोपकरणत्वं—**इन्द्रियसामान्यलक्षणम्** । शरीरप्राणयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । महदहङ्कारवारणाय विशेष्यम् ॥

न च—अप्राकृतद्रव्ये अव्यक्तमहदहङ्कारविभागाभावेन अप्राकृतेन्द्रियाणामप्राकृतभूतपरिणामत्वस्यैव वाच्यतया तेषु शब्दाश्रयान्यत्वघटितोक्तलक्षणाव्याप्तिरिति—वाच्यम् । अप्राकृतद्रव्येऽप्यव्यक्तमहदहङ्कारविभागस्य कैश्चिदाचार्यैरङ्गीकारादप्राकृतेन्द्रियाणां तत्परिणामत्वसम्भवात्, प्राकृतशब्दाश्रयान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे तद्दोषा·

प्रसक्तेश्च । प्राकृतत्वं च—रजस्समानाधिकरणत्वं तमस्समानाधिकरणत्वं वा ॥

न च—श्रीमद्गीताभाष्ये "महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च" इति श्लोकव्याख्याने 'अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चमहाभूतारब्धं शरीरम्' इत्युक्तत्वेन अतिरिक्तावयविनमनङ्गीकुर्वाणानां वेदान्तिनां मते शरीरस्योक्ताष्टद्रव्यसमुदायरूपत्वे पर्यवसानात्तादृशशरीरघटकाव्यक्तमहदहङ्कारेष्वतिव्याप्तिः, तेषां शब्दाश्रयान्यत्वे सत्यात्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वादिति—वाच्यम् । तेषां शरीरघटकत्वेऽप्यात्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वानभ्युपगमात्, पञ्चमहाभूतात्मकभागेष्वेव तत्स्वीकारात्; शब्दाश्रयान्यत्वं परित्यज्य प्राणशरीरान्यत्वनिवेशे तादृशभागेष्वतिव्याप्त्यप्रसक्तेश्च, तेषां शरीरान्यत्वाभावात् ॥ एतेन मुक्तादिशरीरे उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति निरस्तम् ॥

इन्द्रियं द्विविधं—प्राकृतमप्राकृतं चेति । रजोरहितत्वे सति तमोरहितत्वे सति वा इन्द्रियत्वमप्राकृतेन्द्रियलक्षणम् । सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वं प्राकृतेन्द्रियस्य लक्षणं; जीवगमनव्यापकगमनवदिन्द्रियत्वं वा प्राकृतेन्द्रियलक्षणम्, यदा जीवगमनं तदेन्द्रियगमनमिति व्याप्तेः ॥

यद्यपि—मुक्तिकाले जीवगमनेऽपि नेन्द्रियगमनमिति न व्यापकत्वसम्भवः । तथाऽपि बद्धजीवगमनव्यापकगमनवत्त्वस्य लक्षणत्वान्न दोषः ॥ न च—कर्मेन्द्रियाणां हस्तपादादीनां शरीरेण सह विनाशदर्शनाज्जीवेन सह गमनासम्भवादुक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति—वाच्यम् । इन्द्रियाधिष्ठानभूतस्य भौतिकहस्तपादादेर्नाशेऽपि तदधिष्ठानकस्याहङ्कारिकस्येन्द्रियस्य शरीरनाशकाले नाशानुपलम्भेन जीवेन सह गमनोपपत्तेः; तेषां शरीरेण सह नाश इति यादवप्रकाशपक्षस्यायुक्तत्वात् । हस्तादीनां प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशाभ्युपगमे 'अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकाराः', 'चतुर्विंशतिसङ्ख्यातमव्यक्तं व्यक्तमुच्यते'—इत्यादिश्रुत्यभि-

हिततत्त्वसङ्ख्याया विकारसङ्ख्यायाश्च विरोधप्रसङ्गात्, पृथिव्युत्पत्तिप्रतियोगिकध्वंसपूर्वकालीनोत्पत्तिकानामेव तत्त्वरूपत्वात् । अन्यथा घटपटादीनामपि तत्त्वरूपतापत्त्या तत्त्वसङ्ख्याधिक्यप्रसङ्गात् । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतौ सर्वपदेनेन्द्रियत्वव्यापकोत्क्रमणप्रतीतेश्च ॥

यद्यपि—'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ सर्वपदस्य प्रक्रान्तकतिपयवस्तुपरत्वं दृश्यते । **तथाऽपि**—अभेदसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नसर्वशब्दस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यसर्वत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वान्न प्रकृते सर्वशब्दस्य सङ्कुचितवृत्तिकत्वं युक्तम् ॥ स्पष्टं चेदं **प्रतिज्ञालक्षणगादाधर्याम्** ॥ किञ्च **अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वादिति** सूत्रे 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणान्न तेषां जीवेन सह गमनमित्याशङ्क्याप्ययश्रवणस्य देवतापक्रमणपरत्वान्न दोष इति समाधानेन कर्मेन्द्रियस्य वाचो जीवेन सह गमनस्य स्थापितत्वात् तन्न्यायेन सर्वेषामपि गमनाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् ॥

न च—वेदान्तदीपे **हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवमिति** सूत्रे—

> "तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तरगमनेऽपि गच्छन्ति । वाग्घस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविनाशयोगीन्युपकारकाणि ॥"

इत्युक्तं विरुध्येतेति—वाच्यम् । उदाहृतवेदान्तदीपवाक्यस्य परमतवद्धस्तादीनां प्रतिशरीरमुत्पादविनाशाभ्युपगमेऽपि तेषामिन्द्रियत्वं सिध्यतीत्यत्र तात्पर्यात्तेषां शरीरेण सहोत्पादविनाशवत्त्वे तात्पर्यविरहात् । अत एव **सारे** तत्सूत्रमन्यथा व्याख्यातं—"हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि, जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वाविशेषात्"—इति ॥

एवमेव **भाष्येऽपि** व्याख्यातं "न सप्तैवेन्द्रियाणि अपित्वेकादश— हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात् ॥"—इति ॥

न च—सूत्रघटकस्थित इत्यस्य दीपोक्तरीत्या शरीरे स्थित इत्यर्थकत्वे शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशवत्त्वं हस्तादीनां प्रतीयते, सारभाष्योभयरीत्या शरीरान्तरवस्थिते जीवे हस्तादीन्युपकारकाणीत्यर्थकत्वे च स्थित इत्यस्य वैयर्थ्यं; चक्षुरादीनामपि शरीरे जीवावस्थानदशायामेवोपकरणत्वेन तद्व्यावर्तकत्वासम्भवात्; तथा च दीपोक्तयोजनाया एव युक्तत्वाद्धस्तादीनां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशवत्त्वेऽपि सूत्रादितात्पर्यमस्तीति—वाच्यम्। सारभाष्योक्तयोजनायामपि दोषाभावात्। शरीरान्तरवस्थिते जीवे हस्तादीन्युपकारकाणीत्यत्र जीव इत्यस्य कर्तरीत्यर्थकत्वेनेच्छाविषयकार्यजनकत्वरूपोपकारकत्वघटककार्ये जीवकृतिजन्यत्वलाभाद्धस्तादिजन्यादानादिरूपकार्ये जीवकृतिजन्यत्वं चक्षुरादिजन्यसाक्षात्कारे च तदजन्यत्वमिति वैलक्षण्यसूचकतया स्थितइत्यस्य सार्थकत्वात्। पाथसि पीते तृष्णा शाम्यतीत्यादाविव सति सप्तम्या जन्यजनकभावलाभात्। यद्वा—शरीरान्तरवस्थिते जीवे उपकारकाणीत्यस्य जीवाधिकरणीभूतशरीरावच्छेदेनादानादिकार्यजनकानीत्यर्थः; चक्षुरादीनि तु वृत्त्या शरीरानवच्छिन्ने घटादिदेशेऽपि चाक्षुषादिरूपकार्यजनकानीति चक्षुरादीनां वृत्त्या कार्यजनकत्वं, हस्तादीनां तन्निरपेक्षकार्यजनकत्वमिति वैलक्षण्यसूचकतया स्थित इत्यस्य सार्थकत्वात् ॥

यद्यपि—'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च' इति पूर्वपक्षसूत्रे सप्तानां गतिश्रवणात्सप्तैवेन्द्रियाणीत्यर्थके गतेरित्यस्य प्रतिकोटितया **हस्तादय** इति सिद्धान्तसूत्रे स्थित इत्यस्योपादानात्; हस्तादीनां गतिर्नास्तीति स्वरसतः प्रतीयते। **तथाऽपि**—भौतिकेन्द्रियवादे दोषस्योक्तत्वा-

दाहङ्कारिकेन्द्रियपक्षे च तादृशार्थासम्भवादुक्तार्थ एव युक्त इति बोध्यम् ॥

न चैवमपि—जीवस्य परकायप्रवेशदशायामिन्द्रियादीनामगमनाद्व्याप्तिरिति—वाच्यम् । जीवस्य स्वेन्द्रियैस्सहैव परकाये प्रवेशात्; अन्यथा तच्छरीरावच्छेदेनेन्द्रियकार्याणामनुत्पत्तेः । मृतशरीरे प्रवेशस्थले तदीयेन्द्रियाणामभावात्तन्न्यायेन जीवविशिष्टशरीरप्रवेशस्थलेऽपीन्द्रियैस्सह प्रवेशाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् अन्यदीयेन्द्रियाणामन्यादृष्टोपार्जितानामेतदुपकारकत्वासम्भवात् ;

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥"

इति स्मृतेश्च ॥ तथा च—पूर्वपरित्यक्ते स्वशरीरे मृतकायप्रवेशवत् पुनरिन्द्रियैस्सह प्रवेशः ॥

न च—**प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति** सूत्रे योगिनां एकदा अनेकशरीरेषु प्रवेशो ज्ञानव्याप्त्येत्युक्तम्, तत्रेन्द्रियाणामभावात् कथं तत्कार्यनिर्वाहः—इति वाच्यम् । तत्रानेकशरीरेष्विन्द्रियाणामपि प्रतिशरीरं विविक्ताभिर्वृत्तिभिरीश्वरसङ्कल्पेन प्रसृताभिः कार्यनिर्वाहाङ्गीकारात् ॥ उक्तञ्च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि ।
इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यैः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ॥" —इति ॥

एवमेव स्वप्ने भगवता सृष्टेष्वपि देहेष्विन्द्रियकार्यनिर्वाहो वृत्तिभिरेव बोध्यः ॥

पुनरिन्द्रियं द्विविधं—ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदात् ॥

ज्ञानप्रसरणहेतुत्वे सतीन्द्रियत्वं—**ज्ञानेन्द्रियत्वम्**। इन्द्रियसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियत्वनिवेशः। न च—अप्राकृतज्ञानेन्द्रियेष्वव्याप्तिः, नित्यमुक्तेश्वराणां ज्ञानस्येन्द्रियाधीनप्रसरणवत्त्वाभावादिति—वाच्यम्;

ज्ञानप्रसरणहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, अप्राकृतेन्द्रियेष्वपि तादृशहेतुतावच्छेदकचक्षुष्ट्वादिमत्त्वस्याक्षततत्वात्॥ तच्च षड्विधम्--मनश्श्रोत्रस्पर्शननयनरसनघ्राणभेदात्। तत्र मनस्स्पर्शननयनाना द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वम्, अन्येषां तदग्राहकेन्द्रियत्वं लक्षणम्। यद्यपि—सर्वेषामेवेन्द्रियाणां तत्तत्कालविशिष्टवस्तुग्राहकत्वाद्द्रव्यग्राहकत्वमविशिष्टं; तथाऽपि—द्रव्यपदेन कालातिरिक्तद्रव्यमेव विवक्षितमिति न दोष। कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वं च वक्ष्यते ॥

तत्र श्रावणस्पार्शनोभयजनकेन्द्रियत्वं—**मनसो लक्षणम्**। श्रावणजनकत्वमात्रोक्तौ श्रोत्रे, स्पार्शनजनकत्वमात्रोक्तौ त्वगिन्द्रियेऽतिव्याप्तिः; अत उभयनिवेशः। तावन्मात्रोक्तौ चात्मादावतिव्याप्तिः; अत इन्द्रियत्वनिवेश। एवं स्पार्शनचाक्षुषोभयादिघटितमपि लक्षणान्तरमूह्यम् ॥ न चोक्तलक्षणस्याप्राकृतमनस्यव्याप्तिः; नित्यमुक्तादिज्ञानस्येन्द्रियान्तराधीनप्रसरणवत्त्वाभावेऽपि मनोऽधीनप्रसरणस्याङ्गीकारात्; 'मनसैतान्कामान् पश्यन् रमते' इति श्रुत्या मुक्तादिज्ञानेऽपि मनोधीनप्रसरणबोधनात्, श्रावणस्पार्शनोभयजनकतावच्छेदकधर्मघटितलक्षणसम्भवाच्च ॥ स्मृतिजनकतावच्छेदकधर्मवदिन्द्रियत्वं वा **मनोलक्षणम्**, हृत्प्रदेशमात्रवृत्तित्वं वा **तल्लक्षणम्**। न च—'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः' इति सूत्रभाष्ये जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानमित्युक्तत्वाज्जीवेऽतिव्याप्तिरिति—वाच्यम्। इन्द्रियत्वस्यापि निवेशात्, चक्षुरादीनां च स्वस्वाधिष्ठाने हृत्प्रदेशे च वर्तमानत्वेऽपि न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

तदेकमेव मनः वृत्तिभेदात् बुद्ध्यहङ्कारचित्तसंज्ञां लभते, न तु बुद्ध्यादिकमिन्द्रियान्तरम्। न च—**सुबालोपनिषदि** 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः' इत्यादिना पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा—

"मनश्च मन्तव्यं च नारायणः, बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणः,
अहङ्कारोऽहङ्कर्तव्यं च नारायणः ॥"

इत्याम्नानात्, अनन्तरं च कर्मेन्द्रियाणां गणनात्, बुद्ध्यादीनामपीन्द्रियान्तरत्वं प्रतीयत इति—वाच्यम् । वृत्तिभेदादेव पृथग्गणनोपपत्तेः ; प्राणस्य वृत्तिभेदात्प्राणापानादिरूपेण पृथक्परिगणनवन्मनसोऽपि वृत्तिभेदात् पृथगभिधानोपपत्तेः । कामसङ्कल्पविचिकित्सादयोऽपि मनोवृत्तिविशेषाः—'कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः, **पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते** इति सूत्रभाष्ये कामादीनां मनोवृत्तित्वाभिधानाच्च । "कामादयोऽध्यवसायादयश्च पुरुषधर्मा एव । उक्तश्रुतौ कामादिपदस्य आयुर्घृतमित्या दाविव तज्जनके लाक्षणिकत्वात्" इत्युक्त **सर्वार्थसिद्धौ** ॥

नचैवं—पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते इति सूत्रभाष्यविरोधः, तत्र कामादीनां मनोवृत्तिविशेषत्वाभिधानात् ; एवं सप्तगतेरित्याधिकरण—भाष्यविरोधश्च, तत्राध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इत्युक्तत्वादिति—वाच्यम् । कामत्वाध्यवसायत्वाद्यवस्थाश्रयज्ञानजनकत्वादिरूपतत्तदवस्थाविशिष्टस्य मनस एव कामसङ्कल्पादिशब्दैर्बुद्ध्यहङ्कारादिशब्दैश्च व्यपदेशस्योदाहृतभाष्याभिप्रेततया **श्रुतप्रकाशिकान्यायसिद्धाञ्जनयोः** प्रतिपादितत्वात् ॥

अन्ये तु—'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' इति सूत्रे श्रुतौ च मनःपदं धर्मभूतज्ञानपरम् । नचैवं लक्षणाप्रसङ्गः, "मनश्चेतस्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा ज्योतिस्स्मृतिस्सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" इति **ऐतरेयश्रुत्या** मनःपदस्य ज्ञाने शक्त्यभिधानात् । तथा च—धर्मभूतज्ञानस्य यथा कामादिवृत्तिमत्त्वं, तथा प्राणस्य प्राणापानादिवृत्तिमत्त्वमिति दृष्टान्तसामञ्जस्यम्—**इत्याहुः** ॥

स्पर्शाविषयकसाक्षात्काराजनकत्वे सति शब्दविषयकसाक्षात्कार-जनकेन्द्रियत्वं—श्रोत्रस्य लक्षणम्। मनस्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, चक्षुष्यतिव्याप्तिवारणाय शब्दविषयकसाक्षात्कारजनकेति, श्रोत्र-संयोगेऽतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियत्वमिति। तच्च मनुष्यादीनां कर्णशष्कुल्य-वच्छिन्नप्रदेशवृत्ति द्विजिह्वादीनां नयनवृत्तीति ज्ञेयम् ॥

ननु—एकादशेन्द्रियाणामपि अणवश्चेति सूत्रेणाणुत्वाभिधानात् श्रोत्र-स्याणुरूपस्य कथं दूरस्थशब्दग्राहकत्वम्। न च—गगने वीचीतरङ्ग-न्यायेन शब्दधाराया उत्पत्त्यङ्गीकारात् श्रोत्रसम्बद्धस्य शब्दस्य तेन ग्रहणं युज्यत इति—वाच्यम्। तथा सत्यनन्तशब्दकल्पनाप्रसङ्गेन गौरवात्; श्रोत्रदेशोत्पन्नस्यैव ग्रहणे प्राच्यां शब्दः, प्रतीच्यां शब्दः, दूरे शब्द, समीपे शब्द इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिश्च—इति चेत् ॥

अत्र केचित्—श्रोत्रस्याणुत्वेऽपि शब्दोत्पत्तिदेशपर्यन्तं प्रसृतया तद्वृत्त्या शब्दस्य सम्बन्धात् दूरस्थशब्दग्रहोपपत्तिः, प्राच्यां शब्दो दूरे शब्द इत्यादिप्रतीत्युपपत्तिश्च। वीणायाः शब्दं शृणोमीत्यादि-व्यवहारस्याप्युपपत्तिः; वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दोत्पत्तिपक्षे वीणा-जन्यशब्दस्याश्रवणात्तदनुपपत्तिः—इत्याहुः ॥

वस्तुतस्तु—'शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो धर्म्यतिवर्तिनो गति-मन्तश्च' इति आत्मसिद्धिवाक्यानुरोधात्, शब्दाश्रयस्य वाय्वादि-भूतस्य श्रोत्रदेशागमनात् शब्दस्य सन्निकृष्टत्वात् शब्दप्रत्यक्षोपपत्तिः। उक्तात्मसिद्धिवाक्ये गन्धपदं शब्दपदं च तत्तदाश्रयद्रव्यपरं; यथा गन्धाश्रयपार्थिवभागानां वायुना समानीतत्वाद्दूरस्थचम्पकादेर्गन्धो घ्राणेन गृह्यते, तद्वत् शब्दोपीति भावः। अत एवानुकूलवातदशायां दूरस्थस्यापि शब्दस्य ग्रहणं, प्रतिकूलवाते च समीपस्थस्याप्यग्रहण-मित्युपपद्यते। एवं भेर्यां ताड्यमानायां प्रथमं समीपस्थानां पुरुषाणां शब्दप्रत्यक्षं, अनन्तरं च विप्रकृष्टानां प्रत्यक्षं, गृहान्तर्गतानामस्फुटं

दूरस्थशब्दग्रहणं, बहिर्निर्गतानां च स्फुटं तद्ग्रहणमित्यादिकं चोपपद्यते। न च—प्रतिकूलवातेन श्रोत्रवृत्तेर्निरोधान्न तदा शब्दग्रहणं, समीपस्थानां च झडिति वृत्तिप्रसरणादविलम्बेन शब्दग्रहणं, ग्रहान्तर्गताना तु श्रोत्रवृत्तौ कतिपयांशस्य कुड्यादिना निरोधादल्पांशानां प्रसरणादस्फुटग्रहणमिति रीत्या वृत्तिगमनपक्षेऽप्युपपत्तिरिति -वाच्यम्। भेर्यादिशब्देन गुहासौधादौ प्रतिशब्दोत्पादस्य चलनस्य च तादृशशब्दाश्रयद्रव्याभिघातमन्तरेणानुपपत्तेश्शब्दाश्रयद्रव्यागमनपक्षस्यैव युक्तत्वात् ॥

उक्तं च **सर्वार्थसिद्धौ**—

"गुहासौधादिसङ्क्षोभः प्रतिशब्दश्च जृम्भते ।
निस्साणादिप्रणादेन तदेतत्पक्षसङ्गतम् ॥" —इति ॥

न चैतत्पक्षे प्राच्यां शब्द इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः। प्राच्यास्समागतवायुना शब्दोपलम्भेन शब्दे प्राच्यादित्वप्रतीतेरानुमानिकत्वात्। एतदप्युक्तं तत्रैव—

"यथा मयूरवीणादेश्शब्दोऽयमिति गृह्यते ।
तथा प्राच्यादिशब्दोयमिति लिङ्गात्तथा विधात् ॥"—इति ॥

तस्मात् शब्दाश्रयद्रव्यागमनपक्षे न कोऽपि दोष इति दिक् ॥

रूपाग्राहकत्वे सति स्पर्शग्राहकेन्द्रियत्वं—**त्वगिन्द्रियलक्षणम्**। मनस्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, श्रोत्रेऽतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकेति, त्वगिन्द्रियसंयोगवारणायेन्द्रियत्वमिति। त्वगिन्द्रियं च सर्वशरीरवृत्ति, अणुत्वेऽपि तस्य विकासशक्त्या वृत्तिद्वारेण वा तस्य शरीरव्यापकत्वसम्भवात्। अत एव पिपीलिकादिशरीरस्थस्य स्पर्शनस्य विकासावस्थयैव गजादिशरीरप्रवेशे तादृशशरीरव्यापकत्वं, गजादि शरीरस्थस्य च तस्य सङ्कोचावस्थया पिपीलिकादिशरीरव्यापकत्वमुपपद्यते। नखदन्तकेशादिषु प्राणभान्द्यतारतम्यात् स्पर्शानुपलम्भः ॥

स्पर्शाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकेन्द्रियत्वं—**चक्षुषो लक्षणम्।** तच्च नयनवृत्ति, एतस्य च वृत्तिप्रसरणेन विषयदेशप्राप्त्या दूरस्थपदार्थग्राहकत्वं 'दिवीव चक्षुराततम्' इति श्रुतिव्यवहार-स्वारस्याच्चक्षुषो वृत्त्यङ्गीकारस्य युक्तत्वात्। कुड्यादिव्यवधानस्थले कुड्यादिना अञ्जनाद्यसंस्कृतनेत्रवृत्तेः प्रतिरोधान्न व्यवहितार्थग्राह-कत्वम्। अञ्जनादिसंस्कृतनेत्रवृत्ते कुड्यादावपि प्रवेशादञ्जनसंस्कृत-चक्षुषां व्यवहितार्थग्रहोपपत्ति। काचजलाद्यच्छद्रव्याणां च वृत्ति-निरोधकत्वाभावात्तद्व्यवहितानामपि चक्षुषा ग्रहणमुपपन्नम्। ज्ञानेन्द्रि-येषु चक्षुष एकस्यैव विषयदेशं गत्वा तद्ग्राहकत्वं, अन्येषां तु स्वदेश-प्राप्तविषयग्राहकत्वमिति—विवेक.। पिपीलिकादीनां रसनं पश्वादीनां घ्राणमपि वृत्त्या विषयदेशं गत्वा तद्ग्राहकमित्यनुभवानुसारात् कल्पयन्ति॥

रूपाग्राहकत्वे सति रसग्राहकेन्द्रियत्वं—**रसनेन्द्रियलक्षणम्।** तच्च जिह्वाग्रवर्ति॥

रसाग्राहकत्वे सति गन्धग्राहकेन्द्रियं—**घ्राणं**, तच्च नासाग्रवर्ति॥

उक्तानामिन्द्रियाणां द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः। द्रव्याश्रितानां रूपा-दीनां प्रत्यक्षे संयुक्तापृथक्सिद्धत्वं सन्निकर्ष इति बोध्यम्॥

उच्चारणाद्यन्यतमजनकेन्द्रियत्वं—**कर्मेन्द्रियसामान्यलक्षणम्।** तच्च वाक्पाणिपादपायूपस्थभेदात् **पञ्चधा।** तत्र वर्णोद्देश्यककृति-जन्यव्यापारवदिन्द्रियं **वाक्।** अत्र जिह्वादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रिय-त्वनिवेशः। सा च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टक-वृत्तिः। शुकादिव्यतिरिक्तविहङ्गादीनामुक्तेन्द्रियसत्त्वेऽप्यदृष्टसंस्था-नादिसहकारिविरहाद्वर्णाद्यनुत्पत्तिः। शुकादीनामपि किञ्चित्तादृश-संस्थानवैषम्यादुच्चारणवैषम्यम्॥

आस्यकबलसयोगोद्देश्यककृतिप्रयोज्यव्यापारवदिन्द्रियं—**पाणिः**। भौतिकहस्तादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति। विलेखनसाधनेन्द्रियं वा सः; विलेखनं च पत्रादिगतावयवविभागमष्यादिसंयोगान्यतरानुकूलव्यापारः। तथा चावयवविभागमष्यादिसयोगान्यतरोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं पाणिरिति फलितम्। स च मनुष्यादीनां अङ्गुल्यग्रवृत्तिः, गजादीनां नासाग्रवृत्तिः। न च—अभ्यासपाटवात्पादादिभिरपि केषांचिद्विलेखनस्य जायमानत्वात्पादादावतिव्याप्तिरिति—वाच्यम्। तत्राप्यल्पीयस्याः हस्तादिवृत्तेः प्रसरणाङ्गीकारेण तादृशवृत्त्यैव लेखनाद्युत्पत्तेः॥

उत्तरदेशसंयोगोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—**पादः**। भौतिकपादवारणायेन्द्रियमिति। स च मनुष्यादीनां चरणवृत्तिः भुजगपतगादीनां उरःपक्षादिवृत्तिः॥

मलादिपतनोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—**पायुः**। स च तत्तदवयवविशेषवृत्तिः॥

आनन्दविशेषोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—**उपस्थः**। स च मेहनादिवृत्तिः॥

उक्तानामिन्द्रियाणां मुक्तिदशायामप्राकृतदेशगमनासम्भवादिहैव यावत्प्रलयं स्थितिः करणविधुरैरन्यैः परिग्रहो वा बोध्यः॥

अत्र नैयायिकाः—

कर्मेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेवासिद्धं, प्रमाणाभावात्। ज्ञानेन्द्रियेषु च श्रोत्रस्याकाशत्वं, स्पर्शनस्य वायुत्वं, नयनस्य तेजस्त्वं, रसनस्य जलत्वं, घ्राणस्य च पृथिवीत्वं युक्तम्। तथा हि—श्रोत्रं स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणवत्, बाह्येन्द्रियत्वात्, चक्षुरादिवत्, स्पर्शनं वायवीयं, रूपाग्राहकत्वे सति स्पर्शग्राहकत्वात्, अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्; चक्षुस्तैजसं, स्पर्शाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वात्,

प्रदीपप्रभावत् ; रसनं जलीयं, रूपाग्राहकत्वे सति रसग्राहकत्वात्, सक्तुरसाभिव्यञ्जकनवशरावोदकवत् ; घ्राणं पार्थिवं, रसाग्राहकत्वे सति गन्धग्राहकत्वात्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत—इत्याद्यनुमानैश्श्रोत्रादीनामाकाशत्वादिकं सिध्यति—इत्याहुः ॥

तन्न । 'एका कन्या दशेन्द्रियाणि दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' इति श्रुत्या, 'इन्द्रियाणि दशैकं च देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्च' इत्यादिस्मृत्या च हस्तादीनामपीन्द्रियत्वावगमात् । श्रुतौ कन्यापदमात्मपदं च मनःपरं, श्रुतौ प्राणपदं स्मृतौ देवपदं चेन्द्रियपरं बोध्यम् । श्रोत्रादीनामनुमानैराकाशत्वादिसाधनमप्ययुक्तम् । तत्र श्रोत्रादिशब्दैः प्रत्यक्षग्राह्यकर्णशष्कुल्यादिरूपाधिष्ठानानां ग्रहणे बाधः । स्वमते तेषामाकाशत्ववायुत्वादेरनङ्गीकारात् तत्तदधिष्ठानकेन्द्रियाणां चाकाशादिरूपाणामनुमानात्पूर्वमसिद्ध्या उक्तानुमानेषु पक्षत्वासम्भवात् । न च—शब्दग्राहकेन्द्रियत्वस्पर्शग्राहकेन्द्रियत्वादिना पक्षीकरणात् न दोष इति—वाच्यम् । प्रथमानुमाने स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणाभाववति हस्तादौ बाह्येन्द्रियत्वस्य हेतोर्व्यभिचारात्, मनोभिन्नज्ञानेन्द्रियत्वस्य हेतुत्वेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, चक्षुरादौ स्वग्राह्यरूपादिमत्त्वस्यास्माभिरनङ्गीकारात् । द्वितीयतृतीयानुमानयोरपि दृष्टान्तस्साधनविकलः, व्यजनपवनस्य वेगेन शरीरोपरि निपततस्तत्संयुक्तसूक्ष्मसलिलकणानां शरीरान्तःप्रवेशहेतुत्वेऽपि स्पर्शग्राहकत्वाभावात्, प्रविष्टानां च सलिलानां शैत्यस्यान्तर्गतत्वगिन्द्रियप्रदेशेन स्फुटमवगमात्; विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति संयोगादिसम्बन्धेन तमसःप्रतिबन्धकतया दीपप्रभायास्तादृशतमोनिवर्तकत्वेन चाक्षुषप्रयोजकत्वेऽप्यालोकसंयोगत्वादिना चाक्षुषहेतुत्वे मानाभावात्, प्रभायाः रूपग्राहकत्वाभावात् । किञ्च द्रव्यचाक्षुषे आलोकप्रतियोगिकसंयोगो न हेतुः ; मणि-

प्रभादौ तदभावेऽपि चाक्षुषोत्पत्तेः ; नाप्यालोकानुयोगिकः, घटादौ तदभावात् ; नाप्यालोकप्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वान्यतरविशिष्टस्संयोगः, आलोकप्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदवच्छिन्नस्य कारणताबाहुल्यापत्तेः ॥ न च—अन्यदेशावच्छिन्नादप्यालोकसंयोगाच्चाक्षुषोत्पत्त्यभावाज्जातिविशेषस्यैव द्रव्यादिचाक्षुषजनकतायामालोकसंयोगनिष्ठायामवच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् ; सा च—जातिरालोकनिष्ठे वाय्वादिसंयोगेऽपि सम्भवति । अत एव प्रभादि चाक्षुषमिति—वाच्यम्। तादृशजातिरालोकसंयोगे तत्समानाधिकरणतत्समानकालीनवायुसंयोगादौ वेत्यत्र विनिगमकाभावात्। किन्तु तमस्त्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव द्रव्यचाक्षुषे कल्प्यते, तदभावादेवोक्तप्रभादौ चाक्षुषोपपत्तिः ॥ न च—तमोऽभावत्वेन हेतुत्वेऽपि तमःप्रतियोगिकत्वाभावत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापत्तिरिति—वाच्यम् । स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तमस्त्वविशिष्टत्वेनैव कारणतास्वीकारेण कारणतावच्छेदके अभावत्वानिवेशात् ॥ न च—अत्रापि प्रतियोगितासम्बन्धेनालोकविशिष्टत्वेनहेतुतास्वीकारान्न विनिगमनाविरह इति—वाच्यम् ; मणिप्रभादौ व्यभिचारावारणात् ॥ **एतेन**—संयोगेनालोकस्य हेतुत्वमित्यपि—**निरस्तम्** ॥

उक्तं च **प्रथमसूत्रभाष्ये**—

"प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव ॥" —इति ॥

न च—यथाकथञ्चिच्चाक्षुषप्रयोजकत्वस्य हेतुत्वात्तस्य प्रभायां सत्त्वान्न साधनवैकल्यमिति—वाच्यम्; तादृशप्रयोजकत्वस्योन्मीलनादिहेतुभूतपक्ष्मादिसाधारण्येन व्यभिचारात् । एवमुक्तानुमानानां—इन्द्रियाण्यभौतिकानि, इन्द्रियत्वात्, मनोवत्—इत्यादिभिस्सत्प्रतिपक्षितत्वा-

दाहङ्कारिकत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिबाधितत्वाच्च न भौतिकत्वमिन्द्रियाणामिति। न च—'अकाशमिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते' इतिश्रुत्या इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु लयप्रतिपादनात्तन्निष्ठलयप्रतियोगित्वस्य तदुपादानकत्वव्याप्यत्वात्तन्मात्रोपादानकत्वसिद्ध्या भौतिकत्वं सिध्यतीति—वाच्यम्; इन्द्रियपर्याये आकाशपर्याये च लीयन्त इति पदाश्रवणेन तत्पर्यायद्वयस्याकाशेन्द्रिययोः इन्द्रियतन्मात्रयोश्च परस्परसंयोगप्रतिपादनपरत्वात्॥ न चेन्द्रियपर्याये लीयन्त इति पदानुषङ्गः, सति गत्यन्तरे अध्याहारवत्तस्याप्ययोगात्, अन्यथा आकाशपर्यायेऽप्यवैरूप्यायानुषङ्गापत्त्या सर्वोपबृंहणविरोधापत्तेः। इन्द्रियाणामाकाशोपादानत्वस्य कुत्राप्यकथनात्॥ अस्याश्चोपनिषदि भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुरिति सृष्टिक्रमेण भूतादेरेवाकाशोपादानत्वाभिधानात्॥ न च—उक्तपर्यायद्वयस्याकाशेन्द्रिययोस्संसर्गप्रतिपादनपरत्वमपि न सम्भवति, तादृशसंसर्गस्येदानीमपि सत्त्वेन तत्प्रतिपादने प्रयोजनाभावादिति—वाच्यम्; स्पर्शनचक्षुरादिष्विन्द्रियेष्वाप्यायकानां वायुतेजःप्रभृतिभागानां सत्त्वात् तत्तदिन्द्रियाप्यायकत्वस्य तत्तदिन्द्रियेणैकसङ्घाततापत्तिरूपत्वात्तादृशभूतांशानां सर्वेषामपि तद्दशायामाकाशतापत्त्या इन्द्रियत्वावच्छेदेनाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगस्य प्रलयदशायामेव सम्भवात्। ततस्तादृशाकाशस्य शब्दतन्मात्ररूपताप्राप्तौ तन्मात्रत्वावच्छिन्ने इन्द्रियसंयोगस्योपपत्तेः। शब्दतन्मात्रस्यैकत्वेऽप्यंशभेदविवक्षया बहुवचनोपपत्तेः। तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इत्यनेन शब्दतन्मात्रस्य तामसाहङ्कारे भूतादिपदवाच्ये लयप्रतिपादनेन विरोधाभावादिति॥

अथ तन्मात्रादिकं निरूप्यते। तन्मात्रभूतोभयसाधारणं लक्षणं तु शब्दवत्त्वम्, शब्दतन्मात्रादिपञ्चतन्मात्रेषु पञ्चमहाभूतेषु च तत्सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः। स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयगुणध्वंसासमानकालीन-

गुणवत्त्वं पञ्चतन्मात्राणां लक्षणम्। साजात्यं चाद्रव्यविभाजकशब्दत्व-स्पर्शत्वादिना। शब्दतन्मात्रे पूर्वं शब्दविरहेऽपि भगवत्सङ्कल्पेन शब्दोत्पत्त्या तादृशशब्दस्य स्वसमानाधिकरणशब्दध्वंसासमानकालीनत्वाल्लक्षणसमन्वयः॥ एवं स्पर्शतन्मात्रे स्पर्शं रूपतन्मात्रादौ रूपादिकं चादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः। अत्र शब्दादिमत्त्वस्याकाशादिभूते सत्त्वादातिव्याप्तिवारणायासमानकालीनान्तगुणविशेषणं, आकाशादौ तन्मात्रादिनिष्ठसूक्ष्मशब्दादिनाशपूर्वकं स्थूलशब्दाद्युत्पत्तेस्तादृशस्थूलशब्दस्य च स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयसूक्ष्मशब्दध्वंससमानकालीनत्वान्नातिव्याप्तिः। स्थूलसूक्ष्मगुणभेदादेव भूततन्मात्रयोर्भेदात्॥

उक्तं च **तत्त्वमुक्ताकलापे**—

"सूक्ष्मस्थूलस्वभावस्वगुणसमुदयप्रक्रियातारतम्यात्
तन्मात्राभूतभेदः कलिलदधिनयात्कल्पितस्तत्त्वविद्भिः।"
—इति॥

स्वगुणाः—शब्दादयः, तेषां, समुदयः—उत्पत्तिः। अत्र शब्दादौ स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे उद्भूतत्वानुद्भूतत्वरूपे॥

उक्तं च **सर्वार्थसिद्धौ**—

"आगमेन विना सिद्धिस्तन्मात्राणां च दुर्वचा।
उद्भवानुद्भवाद्यैस्तु लोके सूक्ष्मादिकल्पना॥" —इति॥

स्पर्शतन्मात्रादिषु स्पर्शादेरपि घटादिनिष्ठस्पर्शध्वंससमानकालीनत्वादसम्भव इति तद्वारणाय स्वसमानाधिकरणत्वं गुणविशेषणम्। तादृशस्पर्शादेः स्वसमानाधिकरणसंयोगादिध्वंससमानकालीनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय स्वसजातीयेति॥ न च—शब्दतन्मात्रेऽव्याप्तिः, तत्र शब्दस्य यावद्द्रव्यभाविन एकस्यासम्भवात् द्वितीयादिशब्दानां प्रथमशब्दध्वंससमानकालीनत्वेन तद्भसमानकालीनशब्दवत्त्वाभावादिति—

वाच्यम्। सोऽयं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेन सिद्धान्तिभिरपि शब्दस्य यावद्द्रव्यभावित्वाभ्युपगमात् । उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"आकाशनिष्ठस्य शब्दस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ, वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्तद्द्रव्यैस्सह ॥" —इति ॥

स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयगुणे स्वपूर्वप्रलयपूर्वत्वाभाववत्त्वं विशेषणं देयम् । तेन पूर्वसृष्टौ तादृशतन्मात्रत्वाद्याश्रयप्रकृत्यंशेषु स्पर्शादेस्सत्त्वेन तद्ध्वंससमानकालीनत्वस्यैतत्सृष्टिघटकतन्मात्रनिष्ठस्पर्शादिषु सत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥

स्वपूर्वावस्थापूर्वत्वाभाववत्त्वस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन भूतत्वावस्थाविशिष्टावस्थावत्त्वं वा तल्लक्षणं, भूतत्वविशिष्टघटत्वावस्थामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय स्वपूर्वत्वनिवेशः। भूतत्वविशिष्टाहङ्कारत्वादिकमादाय तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वपूर्वावस्थापूर्वत्वाभावनिवेशः ॥ तत्र प्राकृताप्राकृतविभागः पूर्ववत् ॥

तानि च तन्मात्राणि पञ्च—शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्रभेदात् ॥

तत्र स्पर्शशून्यत्वे सति तन्मात्रत्वं—**शब्दतन्मात्रलक्षणं**। स्पर्शतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, अव्यक्तादिवारणाय विशेष्यम् ॥ रूपशून्यत्वे सति स्पर्शवत्तन्मात्रत्वं—**स्पर्शतन्मात्रलक्षणम्**। रूपतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, शब्दतन्मात्रवारणाय स्पर्शवदिति, वायुवारणाय तन्मात्रत्वमिति ॥ रसशून्यत्वे सति रूपवत्तन्मात्रत्वं—**रूपतन्मात्रलक्षणं** । रसतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, शब्दतन्मात्रादिवारणाय रूपवदिति, तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय तन्मात्रत्वनिवेशः ॥ एवं गन्धशून्यत्वे सति रसवत्तन्मात्रत्वं—**रसतन्मात्रस्य लक्षणं**, व्यावृत्तिः पूर्ववत् । गन्धवत्तन्मात्रत्वं च **गन्धतन्मात्रलक्षणमिति** बोध्यम् ॥

यद्वा—तामसाहङ्कारत्वावस्थाध्वंसरूपाकाशत्वावस्थाप्रागभावरूपावस्थावत्त्व—शब्दतन्मात्रलक्षणं, आकाशत्वावस्थाध्वंसरूपवायुत्वावस्थाप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं स्पर्शतन्मात्रलक्षणं, वायुत्वध्वंसरूपतेजस्त्वप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं रूपतन्मात्रलक्षणं—**इत्यदिरीत्या ज्ञेयम्** । तामासाहङ्कारात् शब्दतन्मात्रस्य तस्मादाकाशस्य, आकाशात् स्पर्शतन्मत्रस्य तस्माद्वायोः, वायोश्च रूपतन्मात्रस्य तस्मात्तेजसः, तेजसो रसतन्मात्रस्य तस्माज्जलस्य, जलाद्गन्धतन्मात्रस्य तस्मात्पृथिव्याश्चोत्पत्तेरुक्तलक्षणानां सङ्गतिः ॥

यत्तु—तामसाहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणामुत्पत्तिः, तेभ्यश्चाकाशादिपञ्चभूतोत्पत्तिः । अत एव तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इति बहुवचनं स्वरसतस्सङ्गच्छते—**इति । तन्न** । तथा सति 'आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुति विरोधापत्ते. । तन्मात्राणि भूतादाविति श्रुतेः शब्दतन्मात्रमात्रलयप्रतिपादकत्वेन सकलतन्मात्राणां भूतादौ लयप्रतिपादकत्वविरहात् ; अदितिः पाशानितिवद्बहुवचनोपपत्तेः । अन्यथा—'पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि लीयन्ते', इत्यादिपूर्ववाक्यविरोधापत्तेः ॥ **न च**—आकाशसहकृतस्पर्शतन्मात्रस्य वायुजनकत्वमितिरीत्या पूर्वपूर्वभूतसहकृतस्य तन्मात्रस्योत्तरोत्तरभूतजनकत्वस्वीकारादाकाशस्य वायुं प्रति निमित्तत्वात्तत्परा आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिः । अन्यथा 'अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकाराः' इति आथर्वणश्रुतिविरोधापत्तेः । तच्छ्रुतौ प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्राणां प्रकृतित्वस्यैकादशेन्द्रियपञ्चभूतानां च विकृतित्वस्याभिधानात् ; आकाशादीनां चतुर्णां तन्मात्रद्वारेण तत्त्वान्तरोत्पादकत्वे तेषामपि प्रकृतित्वापत्त्या द्वादशप्रकृतीनां द्वादशविकृतीनां चापत्तेः—**इति वाच्यम्** । तथा सति पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः ।

आकाद्वायुरित्यादेरुपादानपरत्वस्य 'पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्यो-ऽन्नम्' इत्याद्युत्तरवाक्यानुरोधेनाङ्गीकार्यत्वात् ॥

"भूतादिस्तु विकुर्वाणश्शब्दमात्रं ससर्ज ह ।
ततस्ससर्ज तन्मात्रमाकाशं शब्दलक्षणम् ॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥
ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ॥"

इत्यादि विष्णुपुराणवचनेष्वप्युपादानताया उक्तत्वाच्च । अष्टौ प्रकृतयष्षोडशविकाराश्शरीरे इत्यादिश्रुतिर्न हि चतुर्विंशतितत्त्वानां प्रकृतिभावेन भेदप्रतिपादनपरा ; किन्तु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चमहाभूतरूपाष्टद्रव्याणां शरीरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वं, शब्दादिपञ्चविषयैकादशेन्द्रियाणां शरीराश्रितत्वेन विकारत्वमित्येवम्परा। स्फुटं चेदं श्रीगीताभाष्ये ॥ अष्टौ प्रकृतय इत्यत्र प्रकृतित्वं च न तावद्यत्किञ्चित्कार्योपादानत्वं, पृथिव्या अपि घटाद्युपादानत्वादिन्द्रियाणामपि वृत्त्युपादानत्वात् प्रकृतित्वापत्तेः। नापि प्रकृतिविभाजकोपाधिरूपेण स्वविजातीयकार्योपादानत्वं तत्, आकाशत्वादीनां भूतविभाजकत्वेन प्रकृतिविभाजकत्वाभावेन तेन रूपेण विजातीयकार्यजनकत्वस्य तन्मात्रेष्वभावेन तेषां प्रकृतित्वानापत्तेः ; किन्तु—भूतविभाजकोपाधिमहदहङ्कारशब्दतन्मात्रत्वान्यतमरूपेण विजातीयकार्यजनकत्वं, तथेति वाच्यम्। तदस्माकमपि तन्मात्रसाधारणमाकाशादिव्यावृत्तं चेति नोक्तश्रुतिविरोधः ॥

तत्र स्पर्शरहितत्वे सति उद्भूतशब्दवान्—**आकाशः**।वाय्वादिवारणाय सत्यन्तं; अव्यक्तादिवारणाय विशेष्य, शब्दतन्मात्रवारणायोद्भूतेति-श्रोत्राप्यायकत्वं वा तल्लक्षणम्। श्रोत्राप्यायकत्वं च श्रोत्रेण सहैकसङ्घातनापन्नत्वम्। न च—श्रोत्रानाप्यायकभागेष्वव्याप्तिः; श्रोत्राप्यायक

स्वसमानाधिकरणभूतविभाजकोपाधिमत्त्वस्य तदर्थत्वात् ॥ न च—स्पर्शवद्द्रव्याद्यप्रतिबन्धरूपावकाशात्मककार्यसिद्ध्यर्थमेवाकाशोऽङ्गीकार्यः, तथा शास्त्रसिद्धत्वात्; तथाचाकाशरूपपरिणामरहितप्रकृतिप्रदेशेऽपि गतिनिरोधप्रसङ्गः, स्पर्शशून्यद्रव्यत्वेनैवावकाशहेतुत्वस्वीकारात्प्रकृत्यादीनामपि तथात्वे चाकाशकल्पनं व्यर्थमिति—वाच्यम् । यत आकाशस्यावकाशरूपकार्यनिर्वाहार्थमेव न स्वीकारः, किन्तु श्रुतिसिद्धत्वात्प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च, आकाशोऽयं, कूपोऽय, रन्ध्रमिदम्, इह पतङ्गः पतति—इत्यादिचाक्षुषप्रत्यक्षस्याकाशेऽपि सत्त्वात् । न च—इह पतङ्ग इति प्रत्यक्षे आलोकस्याधिकरणतया भानं; नाकाशस्येति—वाच्यम्, इहालोक इति प्रत्यक्षे तदसम्भवात्, आलोकावयवस्य तदधिकरणतया भानोपगमेऽपि त्र्यणुकाद्यात्मकालोकविषयकतादृशप्रत्यक्षे तदवयवस्य द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेनाधिकरणतया भानासम्भवात् ॥ न च—सभायां ब्राह्मणा इतिवदिह त्र्यणुकमिति प्रत्यक्षे त्र्यणुकसमुदायस्याधिकरणतया भानसम्भव इति—वाच्यम्; एवमपि—नभसि त्र्यणुकं, व्योम्न्यातप इत्यादिप्रत्यक्षे त्र्यणुकसमुदायस्याधिकरणतया भानासम्भवात्, तस्य नभोव्योमादिशब्दार्थत्वासम्भवात्, आकाशस्याप्रत्यक्षत्वे नीलं नभ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च ॥ न च—उपनीतस्य नीलादेरुपनीते आकाशे आरोपः आकाशस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्युपपद्यत इति—वाच्यम् । उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमेन चाक्षुषे नीलं नभ इति प्रत्यक्षे आकाशस्य विशेष्यतया भानासम्भवात्, स्वायोग्यविशेष्यकज्ञानजनने इन्द्रियाणामसामर्थ्यात् । स्पष्टश्चेदं पक्षतायां ॥

मानसत्वं तु तादृशप्रतीतेर्वक्तुमशक्यं, निमीलितनयनस्यापि तदापत्तेः, नीलं नभश्चक्षुषा साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । न च—द्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति समवायेन रूपस्य कारणतया आकाशे च रूपाभावान्न चाक्षुषसम्भव इति—वाच्यम्;

कालस्य षडिन्द्रियवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वेन तच्चाक्षुषे व्यभिचारेण उक्त-कारणत्वासम्भवात्। न चैवं–प्रकृतिमहदहङ्काराणां वाय्वीश्वरयोश्च चाक्षुषप्रसङ्ग इति–वाच्यम्; सामानाधिकरण्येन कालाकाशान्यत्व-विशिष्टो य उद्भूतरूपाभावस्तदभावत्वेन द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुतास्वी-कारात्, कालाकाशयोर्विशेषणाभावेन पृथिव्यादौ च विशेष्याभावेनोक्त-विशिष्टान्यत्वसम्भवात्, प्रकृत्यादौ चोक्तयोर्विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव सत्त्वेन विशिष्टाभावविरहात् ॥

वस्तुतस्तु–चाक्षुष प्रत्युद्भूतरूपस्य नोद्भतरूपत्वेन का॰णता, किन्तु शक्तिमत्त्वेन, तत्रोद्भूतरूपे कालाकाशत्वयोश्चैकस्या ए॰. शक्तिस्वी-कारात् कालाकाशयोश्चाक्षुषोपपत्तिः; प्रकृत्यादौ तदनापत्तिश्च। अद्रव्येपि शक्तिसद्भावो वक्ष्यते ॥

यत्तु–भाष्ये पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वादाकाशस्य चाक्षुषत्वमुप-पद्यत इत्युक्तम्। तत्तु–वैभववादमात्रमित्युक्तं **सर्वार्थसिद्धौ**। तथा रूपा-ङ्गीकारे आकाशस्याष्टमांश एव रूपसत्त्वेन तादृशभागस्य चाक्षुषोपपा-दनेऽपि भागान्तरे तदुपपादनासम्भवात्, कालस्य सुतरां तदसम्भवात्॥ यदपि–न चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते, तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थ-ग्राहित्वादिति भाष्यम्, तदपि–न चाक्षुषसामान्ये रूपकारणताप्रद-र्शनपरं, किन्तु द्रव्यचाक्षुषस्य रूपप्रकारकत्वनियमपरमिति बोध्यम्॥

अत्र नैयायिकाः–आकाशं नित्यं, निरवयवद्रव्यत्वात्, महाकाल-वत्—इत्याद्यनुमानेनाकाशस्य नित्यत्वं सिध्यतीति। तन्न; 'आत्मन आकाशस्सम्भूत.' इति श्रुतिबाधितत्वात्तदनुमानस्य। किञ्च–नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं, कालनिष्ठभेदप्रतियोगितानव च्छेदकत्वं वा? सर्वत्र सिद्धसाधनं दुर्वारम्। आकाशत्वरूपावस्थायां ध्वंसप्रतियोगित्वादिसत्त्वेऽपि तदाश्रयद्रव्ये तदभावस्याक्षतत्वात्, द्रव्यस्य कालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च। न च–आकाश-

लयोक्त्या आकाशो नष्ट इत्यादिप्रतीतेर्भवन्मते प्रमात्वात् आकाशत्वविशिष्टेऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वादिकं स्वीकार्यमिति—वाच्यम्; तादृशप्रतियोगिताया विशिष्ट एव पर्याप्ततया द्रव्यस्वरूपे तदपर्याप्तेस्तस्य नित्यत्वानपायात्। न च—आकाशत्वं कालनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं, निरवयवद्रव्यवृत्तित्वादित्यत्र तात्पर्यान्न सिद्धसाधनता, आकाशत्वावच्छिन्नावच्छेदकताभेदस्य प्रलये सिद्धान्तिभिरुपगमादिति—वाच्यम्। तथाऽपि निरवयवद्रव्यवृत्तित्वस्यासमवेतद्रव्यवृत्तित्वरूपत्वे घटत्वादौ व्यभिचारात् घटादेरपि सिद्धान्ते असमवेतत्वात्, समवायानङ्गीकारेण हेत्वप्रसिद्धेश्चेति ॥

आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं, ततो वायुः। रूपशून्यत्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्त्वं **तल्लक्षणं**। तेजोजलादिवारणाय सत्यन्तम्, आकाशवारणाय विशेष्य, स्पर्शतन्मात्रवारणायोद्भूतेति। गन्धशून्यत्वे सत्यनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं च तल्लक्षणं; पृथिवीवारणाय सत्यन्तं, जलतेजसोर्वारणायानुष्णाशीतेति। तन्मात्रवारणायोद्भूतत्वमपि निवेश्यम् ॥ न च—सुरभिर्वायुरिति प्रतीतेर्गन्धशून्यत्वं वायावसिद्धम्, एवं शीतो वायुरुष्णो वायुरिति प्रतीतेश्चानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमप्यसिद्धमिति—वाच्यम्; कुसुमादिगन्धस्य स्वाश्रयसंयोगादिसम्बन्धेन वायुसम्बद्धस्य तत्र साक्षात्सम्बन्धेनारोपात् जलातपगतयोरेव शीतोष्णस्पर्शयोस्तत्रारोपात्, चाक्षुषाविषयत्वे सति स्पार्शनप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वं च लक्षणम्। रूपशून्यत्वेऽपि वायोः स्पार्शनं सम्भवत्येव; द्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन स्पार्शनं प्रति स्पर्शस्यैव हेतुत्वात् ॥ बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपस्य कारणत्वमिति तु न युक्तं; मानाभावात्। उक्तं च **श्रीभाष्ये**—"स्पार्शनमपि न सन्मात्रविषयं, स्पर्शतद्विषयत्वात्" इति। कालान्यत्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शाभावाभावत्वेन हेतुत्वात् कालत्वस्पर्शयोरेकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वाद्वा कालस्य

स्पार्शनोपपत्तिः । अयं च समीपस्थेन स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यः ; दूरस्थितेन तु तृणरजःप्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयः । अस्य चादृष्टात्मकेश्वरसङ्कल्पात्तिर्यग्गमनं स्वाभाविकं, पार्थिवादिद्रव्येण वाय्वन्तरेण वाऽभिघातादिवशात् भ्रमणोर्ध्वगमनादयः ॥

स चायं वायुः—इन्द्रियाप्यायकप्राणशरीरविषयभेदाच्चतुर्धा । तत्र त्वगिन्द्रियैकसङ्घातततापन्ना वाय्वशा इन्द्रियाप्यायकाः ; शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणः । स चैकोऽपि प्राणापानव्यानोदानसमानात्मकवृत्तिभेदात्पञ्चधा, नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयभेदैस्सह दशधा चोच्यते ।

"प्राणोऽपानस्समानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥
चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः ॥"

इत्यारभ्य,

"उद्गारादीनथो नागः कूर्मोऽक्ष्यादिनिमीलनम् ।
कृकरश्चक्षुपः कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ॥"

इत्यादि प्रमाणात् । जङ्गमशरीरवत् स्थावरशरीरेऽप्यसावस्त्येव । भग्नशाखादीनां संरोहणेन क्षतभागानां वृद्ध्या च वृक्षादौ प्राणसद्भावोन्नयनात् । परं तु स्थावरशरीरेष्वेकधैव वर्तते, न पञ्चधा ॥ उक्तं च **भाष्ये**—

"स्थावरेषु हि प्राणसद्भावेऽपि हि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरधारणत्वेनावस्थानं नास्ति ॥" —इति ॥

शरीरोपादानभूताद्वायोरन्य एव प्राणाख्यो वायुः, वायवीयं च शरीरं मारुतादीनां प्रसिद्धं, चण्डानिलतालवृन्तपवनादिर्विषयः ॥

वायो रूपतन्मात्रं, ततस्तेजः ; 'वायोरग्निः' इति श्रुतेः, आग्नेशब्दस्य तेजस्सामान्यपरत्वात् ॥ **ननु**—वायुपरिणामत्वरूपवायूपादान-

कत्वं तेजसो न सम्भवति, तृणपर्णकाष्ठादीनामेवपार्थिवानामग्न्यादिरूपेण परिणामदर्शनात्॥ न च—तत्राप्यदृष्टाद्युपनीतैस्तेजोऽवयवैरेवाग्न्यारम्भ इति—वाच्यम्; कल्पनागौरवात्। एवं च वायोरग्निरिति श्रुतिर्निमित्तकारणत्वमात्रेणाप्युपपद्यते—इति चेन्न॥ तृणपर्णादावपि पञ्चीकरणादिना तेजोभागसत्त्वेन तस्यैव सजातीयावयवयोगेनोद्भूताग्न्यादिरूपेण परिणामोपपत्तेर्गौरवविरहात्, श्रुतेरनन्यथासिद्धोपादानप्रकरणपठितायाः निमित्तकारणत्वपरत्वासम्भवात्। अन्यथा काष्ठादिजन्याग्न्यादौ पार्थिवोपादानकत्वं, अबिन्धनाग्नौ च तदसम्भवाज्जलोपादानकत्वमिति कल्पने भवतामेवानेकोपादानकल्पनागौरवात्। काष्ठादावनुद्भूताग्निसत्त्वं च महर्षिभिरेवोक्तं—"काष्ठेऽग्निरिव शेरते।
दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि॥" —इति॥

तथा च—समष्टिसृष्टिदशायां वायोरेवोपादानभूताद्वह्नेरुत्पत्तिः, व्यष्टिदशायां तु सूक्ष्मात्तेजस एव स्थूलतेजस उत्पत्तिरिति॥

उष्णस्पर्शवत्त्वं भास्वररूपवत्त्वं च **तेजसो लक्षणं**; रसशून्यत्वे सति रूपवत्त्वं च **तल्लक्षणम्**। **तच्चतुर्धा**—आप्यायकवैश्वानरशरीरविषयभेदात्। वाक्चक्षुषोराप्यायकं तेज इन्द्रियाप्यायकं; 'तेजोमयी वाक्', 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणि प्राविशत्, रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः। भुक्तान्नादेः परिणामहेतुस्तेजोविशेषो वैश्वानरः। आदित्यादिशरीरं तैजसशरीरं, 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि' इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। चन्द्रिकातपादिर्विषयः॥

तेजः पुनस्सामान्यतो द्विधा—प्रभा प्रभावांश्चेति। स्वापृथक्सिद्धत्वस्वाधिकपरिमाणवत्त्वोभयसम्बन्धेन तेजोविशिष्टं तेजः—प्रभा। अपृथक्सिद्धत्वं च—अपृथक्सिद्ध्यात्मकसंयोगप्रतियोगित्वं, गुणगुणिनोस्स्वरूपसम्बन्ध इव प्रभाप्रभावतोस्संयोगेऽप्यपृथक्सिद्धित्वस्य स्वी-

कारात्। 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद', 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यादिना जगद्ब्रह्मणोस्संयोगे अपृथक्सिद्धित्वस्य प्रतिपन्नत्वेन तादृशधर्मस्य संयोगत्वविरुद्धत्वाभावात्। यद्वा—स्वापृथक्सिद्धत्व स्वसंयोगाभावनिरूपितकालविशेषावच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वे सति स्वसंयोगवत्त्वम्। स्वापृथक्सिद्धत्वसम्बन्धेन प्रभाविशिष्टदीपकलिकादिवारणाय स्वाधिकपरिमाणवत्त्वनिवेशः। अल्पदीपविशिष्टमहादीपवारणाय स्वापृथक्सिद्धत्वनिवेशः। स्वाधिकपरिमाणवत्त्वं च स्वासयुक्तानेकदेशसंयुक्तत्वम्। तेन परिमाणानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। न च—आतपतप्तसलिलादौ रात्रावप्यौष्ण्योपलम्भादादित्यमुक्ताः किरणास्सलिलान्तः प्रविष्टास्सन्तीत्यभ्युपगन्तव्यं; तथा चादित्यापृथक्सिद्धत्वं किरणेषु नास्तीत्यव्याप्तिरिति—वाच्यम्। रविकिरणोपात्तमुक्तानां तदिनाकिरणानां संक्रमाच्छैत्योपलम्भवत्तत्किरणोपात्तमुक्तानामग्न्यवयवानां संक्रमात्सलिलादौ औष्ण्योपलम्भोपपत्तेः, तत्र किरणानां सद्भावस्याकल्पनात्। उक्तं च **मात्स्ये**—

"वसन्ते ग्रीष्मके रश्मिशतैस्सन्तपति त्रिभिः।
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिस्सम्प्रवर्षति॥
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः।" —इति॥

अत्र सन्तपतीत्यस्याग्न्यवयवानुत्सृजतीत्यर्थः। स्पष्टं चैतच्छ्रुतप्रकाशिकायां॥

यत्तु—विशीर्णदीपावयवसमुदाय एव प्रभेति। **तन्न**; ऊर्ध्वगमनस्वभावानां दीपावयवानां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्दिक्ष्वग्विशरणादिकल्पनस्य गुरुत्वात्, प्रभाया द्रव्यान्तरत्वे तु प्रत्यक्षाद्यनुरोधेन तथाऽभ्युपगमोपपत्तेः, मण्यादिप्रभाया विशीर्णतदवयवसमुदायत्वासम्भवाच्च। न च—मण्यादौ पार्थिवांशस्य स्थिरत्वेऽपि तदन्तर्गततेजोंशस्य विशरणप्रसरणादिकमुपपन्नमिति—वाच्यम्, कल्पनागौरवात्॥

तदतिरिक्तं तेजः प्रभावत्, तच्च मणिर्द्युमणिप्रदीपादि। सुवर्णं तु पार्थिवमेव, पीतरूपवत्त्वात्, गुरुत्ववत्त्वात्, काठिन्यवत्त्वाच्च, 'काठिन्यवान्यो बिभर्ति' इत्यनेन पृथिव्या एव काठिन्योक्तेः। न च—सुवर्णं तैजसम्, अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमानेन सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिरिति—वाच्यम्। व्यतिरेक्यनुमानस्य निरसिष्यमाणत्वात्, द्रुतं द्रुततर द्रुततममिति प्रतीत्या उच्छिद्यमानद्रवत्ववत्त्वेनानुच्छिद्यमानद्रवत्वासिद्धे, पीत द्रुतमिति प्रतीत्या पार्थिवभागेऽपि तादृशद्रवत्वदर्शनेन व्यभिचाराच्चेति। अत्र रक्तभास्वरमेव रूपं, रूपान्तरोपलम्भस्तु पृथिवीजलांशसंसर्गवशात्। एतच्च "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य" इत्यादि श्रुतिसिद्धम्। एवमुष्ण एव स्पर्शः, चन्द्रिकादौ शीतस्पर्शशुक्लरूपयोस्तदन्तर्गतजलांशसम्बन्धित्वात्, मरकतप्रभादावनुष्णाशीतनीलरूपयोश्च पार्थिवत्वादिति ॥

तेजसो रसतन्मात्रं; **तस्माज्जलम्**। शीतस्पर्शवत्त्वं, निर्गन्धत्वे सति रसवत्त्वं, अपाकजशुक्लरूपवत्त्वं, सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वमित्यादि--**तल्लक्षणम्** ॥ न च—उष्णोदके शीतस्पर्शवत्त्वस्याव्याप्तिरिति—वाच्यम्; तत्रापि शीतस्पर्शसत्त्वात्, तेजस्स्पर्शेनाभिभवेन तदनुपलब्धेः। प्रथमं पृथिव्याः कृष्णाया एवोत्पत्तावपि पाकवशात्तत्र शुक्लरूपोत्पत्तेस्तत्रातिव्याप्तिवारणायापाकजेति ॥ न च—सांसिद्धिकद्रवत्वस्य हिमकरकयोः अव्याप्तिरिति—वाच्यम्; तत्रापि द्रवत्वसत्त्वादुपष्टम्भकपार्थिवभागगतकाठिन्येनाभिभूतत्वादनुपलम्भोपपत्तेः। तच्चाप्यायकशरीरविषयभेदात्त्रिधा। तत्र रसनघ्राणयोराप्यायका अंशा आप्यायकाः। शरीरं वरुणलोके। सरित्समुद्रादिर्विषयः—इति ॥

जलाद्गन्धतन्मात्रं, **तस्मात्पृथिवी**। गन्धवत्त्वं **तल्लक्षणम्**। न च—तन्मात्रेऽतिव्याप्तिः, उद्भूतत्वनिवेशे च पाषाणेऽव्याप्तिरिति—**वाच्यम्**।

गन्धध्वंससमानाधिकरणगन्धवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । रसवत्त्वे सत्य-नुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं, पाकजरूपवत्त्वमित्यादिकमपि तल्लक्षणम् । सा प्रथमं सुरभिमधुरकृष्णानुष्णाशीतस्पर्शा जाता । तत्रानुष्णाशीतस्पर्शो याव-द्द्रव्यभावी ; तेजस्सलिलसम्पर्कादौष्ण्याद्युपलम्भः । कृष्णरूपं स्वा-भाविकमिति च 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति श्रुतिसिद्धम् । पाकवशाच्च रूपान्तरोत्पत्तिः । सा त्रिधा—आप्यायकशरीरविषयभेदात् । मनो-घ्राणयोराप्यायकाः पार्थिवभागाः आप्यायकाः ; अस्मदादिशरीरं पार्थिवं ; विषयो मृत्पाषाणादिरिति ॥

तमो द्रव्यं, सङ्कोचविकासरूपावस्थावत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ; पार्थिवं चाबाधितनीलादिप्रत्ययविषयत्वादिति—**वेदान्ताचार्याः** ॥ न च—तेजोऽभाव एव तमः, द्रव्यान्तरकल्पने गौरवादिति—वाच्यम् ; तथा सत्यबाधितनीलादिप्रत्ययानुपपत्तेः, 'तमस्ससर्ज भगवान्' इति तत्त्वान्तरवत्सृष्टिश्रवणानुपपत्तेः, 'नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्' इति तेजस्तमसोर्द्वयोरपि निषेधानुपपत्तेश्च, तयोर्भावाभावरूप-त्वे एकदा निषेधासम्भवात् ; अन्तर्यामिब्राह्मणे यस्य तमश्श-रीरमिति तमसश्शरीरत्वानुपपत्तेश्च शरीरत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या द्रव्यत्वघटितत्वात् । न च—तमसः पार्थिवत्वे पृथिवीतः पृथगेव सृष्ट्याद्यभिधानमनुपपन्नमिति—वाच्यम् ; पृथक्सृष्टिवचनस्य स्वर्गान्त-रिक्षसृष्ट्यादिवदुपपत्तेः । न च—तमसो द्रव्यत्वे तमस्संयुक्तस्य तमसः चाक्षुषानुपपत्तिः ; द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति संयोगेन तमसः प्रतिबन्धकत्वादिति—वाच्यम् ; तमो भिन्नद्रव्यनिष्ठवि-षयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकतास्वीकारात् ॥

व्यासाचार्यानुयायिनस्तु—तम आकाशं, गतिनिरोधकत्वाभावे सति चाक्षुषप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वात्, प्रसिद्धाकाशवत् ; पृथिव्यां व्यभि-चारवारणाय सत्यन्तम्, आत्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति ।

'तत्तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, ता आप ऐक्षन्त, बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि' –इत्यादिच्छान्दोग्यश्रुतौ तेजश्शब्दवाच्ये अप्शब्द-वाच्ये च बहुभवनसङ्कल्पादिकमुपपद्यते; तेज आदिशब्दस्याचेतन-मात्रपरत्वे तादृशेक्षणानुपपत्ते. । ईक्षतिधातोर्गौणत्वं तु–**गौणश्चे-न्नात्मशब्दादि**त्यत्रैव निराकृतम् । न चैवं–'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतौ सम्भूतशब्दस्य गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रोक्तन्यायेन गौणत्वापत्तिः, आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तच्छरीरकपरमात्मनस्त-दसम्भवादिति–वाच्यम्; स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्ध-रूपोत्पत्ते, विशेषण इव विशिष्टेऽप्यक्षतत्वात् । स्वाधिकरणक्षण-ध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन केवलपरमात्मोपादानासम्भवेऽपि आकाशादिशरीरकत्वविशिष्टपरमात्मन उपादानसम्भवात्, विशिष्ट-निरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणत्वस्याकाशोत्पत्तिक्षणे प्र-सिद्धेः । अत एवोक्तं **बौद्धाधिकारे शिरोमणिना**—

"आत्मनामुत्पत्त्यभावेऽपि विशेषणस्य शरीरस्य तथात्वाद्वि-शिष्टस्य तथात्वव्यपदेशः, अपूर्वशरीरादिसम्बन्धरूपं तु न मुख्यो जन्यर्थः ॥" —इति ॥

व्याख्यातं चात्र **गदाधरेण**—"विशेषणोत्पत्तिक्षणस्य विशेष्याधि-करणसमयध्वंसाधिकरणत्वेऽपि विशिष्टाधिकरणसमयध्वंसानधिकरण-त्वरूपाद्यत्वाक्षतेः, तत्सम्बन्धरूपजननस्य विशिष्टेऽपि निर्वाहाच्चैत्रो जात इत्यगौणः प्रयोग उपपन्नः; जात इत्यस्याद्यशरीरसम्बन्धवानि-त्याद्यर्थकत्वे च जात इत्यस्य लाक्षणिकत्वापत्तिः ॥" —इति ॥

तथा च 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादौ न गौणताप्रसङ्गः । अत्र पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणं छान्दोग्येऽभिहितं 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति । तच्च–स्वसजातीयधर्मद्वयविशिष्ट-धर्मवत्त्वम् । साजात्यं च–पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वान्यतमत्वेन । धर्मद्वय-

वैशिष्ट्यं च—स्वाश्रयचतुर्थांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन। तथा च स्वपदेन पृथिवीत्वोपादाने उक्तान्यतमत्वरूपेण स्वसजातीयधर्मद्वयं जलत्वं तेजस्त्वं च, तदाश्रयजलचतुर्थांशतेजश्चतुर्थांशयोस्संयोगस्य पृथिव्यर्धभागे सत्त्वादुक्तसम्बन्धेन जलत्वतेजस्त्वोभयविशिष्टपृथिवीत्ववत्त्वं पृथिव्यामुपपन्नम् । त्रिवृत्करणपक्षे भूते भूतान्तरचतुर्थांशमेलनस्याभिमतत्वात्। चतुर्थांशसंयोगश्चाण्डोत्पत्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वेन विशेषणीयः; तेन न यथाकथञ्चित्संयोगस्य त्रिवृत्करणरूपतापत्तिः, परस्परानुप्रवेशात्मकसंयोगस्यैव अण्डोत्पत्तिप्रयोजकत्वेनोक्तविशेषणेन तादृशसंयोगस्यैव लाभात् ।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजास्स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
एकसङ्घातलक्ष्यास्तु संप्राप्यैक्यमशेषत ॥
महदाद्यो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।"

इति भगवत्पराशरवचनाद्विलक्षणसंयोगाभावस्यैवाण्डोत्पत्त्यभावप्रयोजकत्वाभिधानात्। "संहतत्वं समागतत्वं चेत्यवस्थाद्वयमस्ति। तत्र संहतत्वं नाम—पृथक्स्थित्यर्हसंयोगमात्रं, समागतत्वं च—पृथक्स्थित्यनर्हसंयोगविशेषः"—इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम् ॥

पञ्चीकरणं सप्तीकरणं च पुराणप्रसिद्धम्। स्वसजातीयधर्मचतुष्टयविशिष्टधर्मवत्त्वं—पञ्चीकरणं ; साजात्यं च—पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वान्यतमत्वेन। धर्मचतुष्टयवैशिष्ट्यं च—स्वाश्रयाष्टमांश संयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । पञ्चीकरणपक्षे भूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पृथिव्याद्येकैकार्धेषु जलादीनामष्टमांशचतुष्टयसंयोगस्य स्वीकारात् ।

"एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः ।
चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्धमर्धं तथा स्थितम् ॥
व्योम्नोऽर्धभागाश्चत्वारो वायुतेज पयोभुवाम् ।
अर्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेज पयोभुवाम् ॥"

इत्यादिपुराणवचनात् ॥

एतेन–पृथिव्यादिकं द्वेधा विभज्य तदर्धं पञ्चधा विभज्य पञ्चस्वर्धान्तरेषु योजनं पञ्चीकरणम् ; तथा चोक्तलक्षणे स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तेत्यपहाय दशमांशसंयुक्तेति वक्तव्यमिति–**निरस्तम्** । उक्तपुराणवचनविरोधात् ॥

सप्तीकरणं तु–स्वसजातीयधर्मषट्कविशिष्टधर्मवत्त्वं; साजात्यं च महत्त्वाहङ्कारत्वपृथिवीत्वादिपञ्चकान्यतमत्वेन । धर्मषट्कवैशिष्ट्यं च स्वाश्रयद्वादशांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । सप्तीकरणपक्षे पृथिव्याद्येकैकार्धं षोढा विभज्य षट्स्वर्धान्तरेषु संयोगस्याभिप्रेतत्वात् ॥

यद्यपि–पृथिव्याद्यर्धेषु जलादिचतुर्थांशसंयोगरूपत्रिवृत्करणस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वे तदष्टमांशद्वादशांशसंयोगप्रतिपादनपराणामुदाहृतपुराणवचनानामप्रामाण्यं प्राप्नोति; पञ्चीकरणपक्षे चतुर्थांशसंयोगासम्भवात्, वस्तुनि विकल्पासम्भवेनैकतराप्रामाण्यावश्यकत्वे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति न्यायेन श्रुतिविरुद्धार्थे पुराणादेः प्रामाण्यासम्भवात् । **तथाऽपि**–तासां त्रिवृतं त्रिवृतमित्यादेरेकैकं तेजःप्रभृति भूतं स्वार्धेनेतरार्धयोर्भागद्वयेन च त्रिभागं करवाणीत्यर्थः ॥ तथा च–तादृशश्रुतौ चतुर्थांशसंयोगाप्रतीतेरष्टमांशसंयोगपरताया एवोपबृंहणानुरोधेनाङ्गीकारेण विरोधाभावात्, स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन स्वसजातीयधर्मद्वयविशिष्टधर्मवत्त्वमेव त्रिवृत्करणं; न तु चतुर्थांशघटितपूर्वोक्तलक्षणं; उक्तदोषात् । सप्तीकरणपक्षे तु–त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणं च द्वादशांशघटितं, न त्वष्टमांशघटितं; तथा सति विरोधापत्तेः ।

इत्थं च सप्तीकरणैकदेशः पञ्चीकरणं, तदेकदेशस्त्रिवृत्करणमिति न परस्परविरोध इति बोध्यम् ॥

एतेन—चतुर्थांशघटितत्रिवृत्करणप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वात्पुराणमप्रमाणं, वाचस्पत्युक्तं त्रिवृत्करणमेव युक्तम्, तदुक्त कल्पतरौ—

"सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम्।
तथाऽपि श्रुतियुक्तिभ्यां वाचस्पतिमतं शुभम् ॥"

इत्यादिकं—निरस्तम्। उक्तरीत्या श्रुतिविरोधाभावात् ॥—इति ॥

इत्थं—पञ्चीकृतैस्सप्तीकृतैर्वा तत्त्वैरण्डाद्यारम्भो देहाद्युत्पत्तिश्च। न च—देहादेरनेकभूतोपादानकत्वे पृथिवीत्वादिजातीनां देहे सङ्करस्यादिति—वाच्यम्। अवयवातिरिक्तावयविनोऽस्माभिरनङ्गीकाराज्जातिसङ्कराप्रसक्तेः; कार्यकारणयोरनन्यत्वात् ॥ न च—पटतन्त्वादिरूपकार्यकारणयोरनन्यत्वं न सम्भवति, एकत्वानेकत्वस्थूलत्वसूक्ष्मत्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्, कारकव्यापारवैयर्थ्यापत्तेश्चेति—वाच्यम्; असमवायिकारणत्वेन भवदभिमतसंयोगविशेषविशिष्टतन्तूनामेव पटत्वेन तादृशसंयोगसम्पादनार्थमेव कारकव्यापारसार्थक्यात्; एकत्वस्थूलत्वादीनां राशिवनसेनादिष्विवोपपत्तेः; संयोगविशेषविशिष्टधान्यादीनामेव राशित्वेऽपि तद्गतापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमुदायस्यैकत्वेन एकत्वव्यवहारात्। अन्यथा पत्रताटङ्कादावपि पत्रात्ताटङ्कारम्भकल्पनाप्रसङ्गात्। तत्रावयवद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणविरहेण तत्र द्रव्यारम्भस्य भवद्भिरप्यस्वीकारात्; इतरथा—आकुंचनप्रसरणादावपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। किञ्च—अवयवातिरिक्तावयविस्वीकारे अनेकावयवारब्धकनकशृङ्खलादाववयवगतगुरुत्वैरवयविगुरुत्वोत्पत्त्यापातात्तोलने अधिकगुरुत्वोपलम्भप्रसङ्गः। न च—अवयविनि गुरुत्वोत्पत्त्यनन्तरमवयवगुरुत्वनाशान्नाधिक्यमिति—वाच्यम्; अवयवानां गुरुत्वशून्यत्वे शाखादीनां पतनाभावप्रसङ्गात्, समवायेन पतनं प्रति समवायेन

गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वात्, अवयविनि गुरुत्वानुत्पत्तौ च अवयविन. पतनानुपपत्ते । एवं तन्तुसमुदायातिरिक्तस्य पटादिपदार्थत्वे दीर्घैकतन्तुभ्रमणारब्धे पटे पट इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, असमवायिकारणरूपतन्तुद्वयसंयोगाभावेन तत्र पटानुत्पत्तेः ॥ अपि च–सहस्रतन्तुकपटस्थले द्वितीयतन्तुसंयोगमारभ्य प्रतितन्तुसंयोगं द्वितन्तुकादिपटपङ्क्तिरुत्पद्यते वा, न वा? ॥ आद्ये–अनेकपटोपलम्भप्रसङ्गः। न च त्रितन्तुकपटोत्पत्तिदशायां द्वितन्तुकपटस्य नाशान्नापत्तिरिति वाच्यम्; नाशकाभावादहेतुकविनाशस्यायुक्तत्वात् । ततश्च पटपङ्क्तेरुपलम्भप्रसङ्गः। तदुक्तं **सर्वार्थसिद्धौ**—

"पूर्वसिद्धपटैस्सार्धं तन्तुभिः पटसम्भवे ।
पटपङ्क्तिस्समीक्ष्येत क्रमादाधिक्यशालिनी ॥
प्राक्सिद्धानां पटादीनामुत्तरोत्तरजन्मनि ।
अहेतुको विनाशश्च स्थिरपक्षे न युज्यते ॥"—इति ॥

द्वितीये–अन्त्यतन्तुसंयोगात्पूर्वमुत्पद्यमानानां पटप्रतीतीनां भ्रमत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्ति ; एकद्वितन्त्वाद्यपगमेऽपि जायमानायाः पटप्रतीतेर्भ्रमत्वप्रसङ्गात्। न च तत्रापीष्टापत्तिः; भवद्भिरपि तत्र खण्डपटोत्पत्तेरभ्युपगमेन भ्रमत्वानङ्गीकारात् ॥

अथ–पूर्वतन्त्रे नवमे "अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पौर्णमासीवत्" इत्यधिकरणे 'हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षति, मण्डूकेनाग्निं विकर्षति' इति विहितमग्निपदलक्षिताग्न्यधिकरणस्थण्डिलकर्मकं प्रोक्षणं विकर्षणं च अवयवातिरिक्तावयव्यभावात् प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षं प्रापय्य अवयवातिरिक्तावयविसद्भावात्सकृदेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तितम्; तथा चावयवातिरिक्तावयव्यनङ्गीकारे तद्विरोधः–**इति चेन्न** ॥ व्रीह्यादिष्वतिरिक्तावयव्यभावेऽपि प्रतिव्यक्तिप्रोक्षणवदुपपत्तेः, पूर्वोत्तरपक्षयो

रेकत्वावस्थानारम्भतदारम्भाभ्यां उपपत्तावेकत्वाश्रयातिरिक्तावय-व्यारम्भानारम्भपरत्वे प्रमाणाभावात् ॥

अथ कालो निरूप्यते ॥ अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः, कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धाव-च्छिन्नकारणताश्रयत्वं—**तल्लक्षणम्**; ईश्वरवारणाय कालिकसम्बन्धाव-च्छिन्नेति; तस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन कार्यसामान्यं प्रति तादात्म्येन हेतुत्वेऽपि कालिकेन कार्यसामान्यं प्रत्यहेतुत्वात्, कालिकेन सर्वा-धारत्वं च तल्लक्षणम् ॥

अथ—कालसद्भावे प्रमाणाभावः। न च—अतीतादिव्यवहारनिर्वा-हार्थं तस्यावश्यकतेति—वाच्यम्; प्रकृतशब्दप्रागभावावच्छिन्नाकाशा-दिभिरतीतव्यवहारस्य, प्रकृतशब्दावच्छिन्नाकाशादिभिर्वर्तमानव्यवहा-रस्य, प्रकृतशब्दध्वंसावच्छिन्नाकाशादिभिर्भविष्यद्व्यवहारस्य च निर्वाह-सम्भवेनातिरिक्तकालकल्पनानावश्यकत्वात्—**इति चेन्न** ॥ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्या आकाशोत्पत्तेः पूर्वमपि कालसम्ब-न्धात्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाकाशस्य कालरूपत्वासम्भवादतिरिक्तकाल-कल्पनस्यावश्यकत्वात् ॥ न चैवमपि—'अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽ-स्य द्विज विद्यते', 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' इत्याद्यनुरोधा-द्भगवत एव कालत्वमस्तु; तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य प्रलयेऽपि सत्त्वेन सर्वव्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवादिति—वाच्यम्। तथा सति 'विष्णोस्स्वरूपात्परतोदिते द्वे' इत्यारभ्य, 'रूपान्तरं तद्द्विज कालसंज्ञं' इत्यादिविष्णुपुराणविरोधापत्तेः; स्वस्य स्वापेक्षया रूपान्तरत्वा-योगात्, 'ब्रह्मा दक्षादयः कालः' इति कालस्य भगवद्विभूतित्वाभिधा-नविरोधाच्च। 'विष्णुर्मन्वादयः कालः' इत्यत्र विष्णुशब्दस्यावतार-विष्णुपरत्वेन तस्यापि विभूतित्वाविरोधात्, 'अनादिर्भगवान् कालः' इत्यादिसामानाधिकरण्यस्य शरीरशरीरिभावेन निर्वाहात् ॥ न चैवं—

जैनमतनिराकरणपरभाष्ये 'कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः, न च परिहर्तव्याः' इत्यादिना कालनिराकरणं प्रतीयमानं विरुध्यत इति–वाच्यम्। सर्वप्रतीतिषु विशेषणतया सर्वलोकानुभवसिद्धस्य कालस्य नास्तित्वशङ्काया बौद्धादिभिरपि कर्तुमशक्यतया जैनानां कालास्तित्वसाधनस्य विफलत्वादित्यत्र तद्भाष्यतात्पर्यात्, तन्निराकरणे तात्पर्यविरहात्; एवमेव श्रुतप्रकाशिकामर्वार्थसिद्ध्योस्तद्भाष्याशयवर्णनात्। अत एव वेदार्थसङ्ग्रहे–

"निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपरार्धपर्यन्तापरिमितावच्छेदसर्वोत्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृतपरिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूति"

इत्यादिना कालाभ्युपगमो भाष्यकृता सङ्गच्छते। अन्यथा भाष्यवेदार्थसङ्ग्रहयोर्विरोधापत्तेः। निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताद्याः परार्धपर्यन्ता अपरिमिता अवच्छेदाः कालविभागाः स्वरूपमसाधारणधर्मो यस्य कालस्य, स तथोक्तः। तादृश एव सन्महदादिसर्वोत्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतो यः कालस्तत्कृतपरिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूतियुक्तं ब्रह्मेति तदर्थात्॥

न च–नित्यविभूतेः कालकृतपरिणामास्पर्शे कार्यसामान्ये कालस्य कारणत्वानुपपत्तिः, प्राकृतकार्यसामान्यं प्रति कारणत्वमिति स्वीकारे च धर्मभूतज्ञानपरिणामादेः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया कालकार्यत्वानुपपत्तिरिति–वाच्यम्। नित्यविभूतिभिन्नकार्यसामान्यं प्रत्येव तस्य हेतुतास्वीकारात् पूर्वोक्तलक्षणेऽपि नित्यविभूतिभिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यताया एव निवेशात्। 'कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः', 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः' इत्यादिवचनात्। सर्वाधारत्वलक्षणे च नित्यविभूतिभिन्नत्वं न निवेश्यम्, नित्यविभूतेरपि कालवृत्तित्वाङ्गीकारात्। अन्यथा

नित्यविभूतेः स्वपरिणामं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः, हेतुतायाः पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् । एवं नित्यविभूते- कालासम्बन्धित्वे तदवच्छेदेन जायमानकार्यस्यापि कालासम्बन्धित्वापत्त्या 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इति श्रुतिविरोधाच्च। नित्यसूरिनिष्ठदर्शनस्यापि कालवृत्तित्वात्॥

अयं च कालो नित्यो विभुरेक एव ; क्षणादिव्यवहारस्तु एकस्याप्युपाधिभेदादुपपद्यते । यद्वा कालस्यैकस्यैव क्षणलवादिरूपेण परिणामाङ्गीकारात् विभिन्नव्यवहारोपपत्तिः । 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि, कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः', 'कालं स पचते तत्र', 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालः'—इत्यादिस्मृतेश्च । क्षणादयः परिणामा अपि सर्वगता एव; एकैकक्षणादिसम्बन्धस्य सर्वपदार्थेषु प्रतीतेः ॥

"एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात् ।
कालवत्तत्क्षणानां च व्यापित्वमवसीयते ॥" —इत्युक्तेः ॥

न च—कालिकसम्बन्धे न देशनैरन्तर्यं नियामकं, किं तु कालनैरन्तर्यमेव ; तथा च क्षणादेरणुत्वेऽपि सर्वाधारतासम्भवः—इति वाच्यम् । देशतो व्यवहितयोस्सम्बन्धकल्पनस्यानुभवविरुद्धत्वात्, तत्तत्कालसंयोगातिरिक्तकालिकसम्बन्धे मानाभावाच्च; अद्रव्ये च संयुक्तापृथक्सिद्धेरेव कालिकसम्बन्धत्वेन रूपादेरपि कालवृत्तितानिर्वाहात् । न च—कालतत्परिणामयोर्द्वयोरेव विभुत्वाङ्गीकारे परिणामपरिणामिभावानुपपत्तिः, विभोर्विकारित्वस्य विकारत्वस्य चादर्शनादिति—वाच्यम् । ईश्वरज्ञानतत्परिणामयोर्विभुत्वेऽपि विकारविकारिभावोपलब्धेः । **एतेन**—कालो न विकारी, विभुत्वात्; क्षणादिर्न विकारः, विभुत्वात्; ईश्वरवत्—**इत्यनुमानं निरस्तम्** । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारात् ॥ न च—कालस्य क्षणरूपेण परिणाम एव युक्तः, न तु दिवसादिरूपेण परिणामः; तादृशक्षणकूटादेव दिवसादिव्यवहारनिर्वाहादिति—वाच्यम् ;

तथा सति 'अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्' इत्यादौ लिङः प्रत्यवाय-प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वार्थकतया अमावास्यानिष्ठस्य श्राद्धकरणाभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वबोधनेन श्राद्धकर्तुरपि प्रत्यवायप्रसङ्गात्, कृतेऽपि श्राद्धे अमावास्याघटकेषु केषुचित्क्षणेषु श्राद्धकरणाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनापि सत्त्वात् । दिवसस्याखण्डातिरिक्तपरिणामात्मकत्वे च श्राद्धकरणस्थले तत्र निरवच्छिन्नविशेषणतया तदभावविरहान्न प्रत्यवायापत्तिः । एवं पक्षमासादिपरिणामस्वीकारेऽपि युक्तिर्बोध्या ॥

अयं च कालष्षडिन्द्रियवेद्यः; घटस्सन्निति चाक्षुषादिप्रतीतेस्सर्वसिद्धत्वात्, तत्र सत्त्वस्य कालसम्बन्धित्वरूपत्वात् । न च—तादृशप्रत्यक्षे सत्ताजातिरेव विषय इति—वाच्यम्; सामान्यं सदित्यादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः । न च—तादृशप्रतीतौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्ताया भानमिति—वाच्यम्; घटस्सन्, सामान्य सदिति—प्रतीत्योरविलक्षणाकारतया क्वचित्समवायेन सत्ताया विषयत्वं, क्वचित्सामानाधिकरण्येन तस्या विषयत्वमिति कल्पनाया अनुपपन्नत्वात् । कालसम्बन्धस्यैव सत्त्वरूपत्वे चोभयत्रैकाकारतानिर्वाहः ॥

मीमांसकैस्तु कालस्य सर्वज्ञानविषयत्वमुक्तम्—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ॥" —इति ॥

तत्र प्रत्यक्षं स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नमेव स्वविषयमवगाहत इत्युत्सर्गः । अत एव धारावाहिज्ञानस्थले तत्तत्क्षणविशिष्टघटादेर्भानात् द्वितीयादिज्ञानानामप्यज्ञातज्ञापकत्वात्प्रामाण्यमिति मीमांसकाः ॥

परत्वापरत्वे च बहुकालसंयुक्तत्वाल्पकालसंयुक्तत्वरूपे, न तु गुणान्तरमिति वक्ष्यते ॥

दिग्द्रव्यं तु नातिरिक्तं, तत्तन्मूर्तात्मकोपाध्यवच्छिन्नाकाशादिभिस्तत्तन्मूर्तैरेव वा प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहात् । चैत्रादिनिष्ठोदय-

गिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तं चैत्रस्य प्राची, चैत्रनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अधिकतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तं चैत्रस्य प्रतीची ; एवं सुमेरुसंयुक्तसंयोगाल्पत्वभूयस्त्वाभ्यामुदीचीत्वदक्षिणात्वे बोध्ये । न च—'पद्भ्यां भूमिर्दिशश्श्रोत्रात्' इति दिशः पृथक्सृष्टेः, 'दिशःश्रोत्रम्' इति पृथग्लयस्य च श्रुतिसिद्धत्वादाकाशाद्यतिरिक्तं कार्यभूतं दिग्द्रव्यमभ्युपगन्तव्यमिति—वाच्यम् ; तथा सति 'नाभ्या आसीदन्तरिक्षं, शीर्ष्णो द्यौस्समवर्तत' इति पूर्ववाक्ये स्वर्गान्तरिक्षयोरपि पृथक्सृष्टिश्रुत्या तयोरप्यतिरिक्तद्रव्यत्वापत्तेः, पूर्ववाक्यस्याभिमानिदेवतासृष्टिपरत्वे चोत्तरवाक्यस्यापि तत्परताया एवोचितत्वात् ; 'चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोस्सूर्यो अजायत' इति देवतासृष्टेरेव प्रक्रान्तत्वात् । किञ्च 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति श्रुतौ वाय्वपेक्षया प्राणस्य पृथक्सृष्टिश्रवणेऽपि वायुविशेषत्वमेव **न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्** इत्यधिकरणे निर्णीतम् । तच्च पृथक्सृष्टिमतां दिगादीनामपि प्रदर्शनार्थं मन्तव्यम् । एवं दिशो व्यष्टिदशायां सृष्टेः श्रूयमाणतया तदनुरोधेन सृष्टिकल्पने तत्सृष्टेः पूर्वं तन्नाशानन्तरं च विद्यमानानां प्रकृतिमहदहङ्कारादितत्त्वानामावरणावार्यभावानुपपत्तेः ; अहङ्काराद्यपेक्षया सर्वदिग्व्यापकत्वरूपस्याहङ्कारावरणत्वस्य दिग्घटितत्वात्, तद्दशायां दूरासन्नत्वादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च ; दिशः प्रकृतिकार्यत्वे नित्यविभूतौ प्राच्यादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च । न च—समष्टिदशायां प्रकृतिप्रदेशात्मकोपाधिभिर्नित्यविभूतौ च तत्प्रदेशरूपोपाधिभिरेव प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहः—इति वाच्यम् ; तथा सति सर्वत्रोपाधिभिरेव प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहाद्दिशो द्रव्यान्तरत्वे मानाभावादिति ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने
जडपरिच्छेदः प्रथमः ॥

अथ जीवो निरूप्यते ॥

अणुत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वं, स्वव्यधिकरणसङ्कल्पजन्यकृतिमत्त्वं च—तल्लक्षणं। लक्षणद्वयेऽपीश्वरवारणाय सत्यन्तं जन्यान्तं च। जीवकृतिसामान्यस्य स्वव्यधिकरणेश्वरसङ्कल्पजन्यत्वाल्लक्षणसङ्गतिः । न च—'नित्यस्सर्वगत.' इति श्रुत्या जीवस्य विभुत्वबोधनाच्छरीरस्य देशान्तरगमनेऽपि ज्ञानसुखाद्युत्पत्तिदर्शनात्तन्निर्वाहायात्मनोऽपि गमनागमनादिकल्पने गौरवाच्च विभुत्वकल्पनमेवोचितमित्यणुत्वघटितलक्षणासम्भव इति—वाच्यम् ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्यारा ग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट",

"वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवस्स विज्ञेय."—

इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्याणुत्वसिद्धौ सर्वगतत्वश्रुते· 'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्ट.', 'वायुस्सर्वगतो महान्'—इत्यादिवदेकजातीयानां सर्वत्रानुप्रवेशपरत्वेन जीवस्सर्वगत इत्यस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रातियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानवच्छेदकजीवत्वाश्रय इत्यर्थात्, द्रव्ये तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजीवनिष्ठावच्छेदकताकभेदसत्त्वेऽपि जीवत्वावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदाभावात्॥ न च—एषोऽणुरात्मेति परमात्मन एवेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वात्मकदुर्दर्शत्वरूपमणुत्वं प्रतिपाद्यते; न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिना तस्याव्यवहितपूर्ववाक्ये प्रकृतत्वात् चेतसावेदितव्य इति विशुद्धमनोग्राह्यत्वलिङ्गाच्चेति—वाच्यम् ; 'यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश' इति यच्छब्दयोगेनैतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणपरामर्शित्वात् । न च—तत्रापि परमात्मैव प्रतिपाद्यते, 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः प्राणैश्च सर्वैः' इत्यादाविव

प्राणाधारत्वस्य परमात्मन्यपि सम्भावादिति वाच्यम्; यस्मिन् द्यौरित्यादेरिवास्य वाक्यस्य सर्वाधारताप्रतिपादनपरत्वाभावात् जीवासाधारणप्राणचित्तेन्द्रियाधारत्वमात्रप्रतिपादपरत्वात् जीवपरताया एव युक्तत्वात् । न च वेदितव्यत्वलिङ्गविरोधः; नियन्तृनियाम्यवैलक्षण्यज्ञानस्य अमृतत्वसाधनत्वादविरोधात्, इहापि पूर्वत्र 'बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपम्' इति परमात्मनो महत्त्वमुक्त्वा एषोऽणुरात्मेति जीवे तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनात् ॥

न च—अत्र वाक्ये चेतसाणुरित्यन्तःकरणौपाधिकमणुत्वं प्रतिपाद्यत इति—वाच्यम् । चेतसेत्यस्य वेदितव्य इत्यनेनैव अन्वयस्य स्वरसतः प्रतीतेः । बुद्धेर्गुणेनेत्यत्र च—बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रः आत्मगुणेन महानिति नार्थः; व्यवहितान्वयप्रसङ्गादध्याहारप्रसङ्गात्, समुच्चयार्थनिपातानन्वयाच्च । किं तु अपरो जीवस्संसारदशायां बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चाराग्रमात्रः; आरा—चर्मसूची, बुद्धेर्विभुत्वयोग्यत्वेऽपि कर्मणा सङ्कुचितत्वान्मलरुद्धमणिप्रभावदाश्रयतुल्यपरिमाणोपपत्तेः। बुद्ध्या सह पूर्वमणुत्वस्य कीर्तनात्तद्वत्कादाचित्कताशङ्काव्यावृत्त्यर्थं पुनस्स्वरूपमाह--वालाग्रेत्यादि। पुनःकीर्तनात्स्वाभाविकतासिद्धेः आत्मा न विभुः, क्रियावत्त्वात्, घटादिवत्—इत्यनुमानेन विभुत्वस्य बाधाच्च । न च क्रियावत्त्वमसिद्धम्; 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुत्या विभागानुकूलव्यापाररूपनिष्क्रमणस्य, 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति श्रुत्या संयोगानुकूलव्यापाररूपगमनस्य, 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति श्रुत्या स्वसजातीयसंयोगध्वंससमानाधिकरणसंयोगानुकूलव्यापाररूपपुनरागमनस्य च जीवे सिद्धत्वात् । स्वपदं धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नपरं; साजात्यं च स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकसंयोगत्वेन ॥

यद्यपि—निष्क्रामति गच्छतीत्यादौ शरीरनिष्ठं यन्निष्क्रमणगमनादिकं तदनुकूलकृतिमत्त्वमेव जीवे प्रतीयते, न तु क्रियावत्त्वं; आख्यातस्य यत्नार्थकत्वात्। तथाऽपि शरीराविरहदशायामेवोक्तश्रुतिषूत्क्रान्त्यादीनां श्रूयमाणत्वेन रथो गच्छतीत्यादाविव आख्यातस्य आश्रयत्वार्थकताया एव वक्तव्यत्वादुक्तश्रुतिभिरात्मनः क्रियावत्त्वं सिध्यति ॥ न च—निष्क्रामतीत्यस्य प्राणविभागाश्रय इत्यर्थाङ्गीकाराद्विभुत्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्। **तथाऽपि**—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादौ जीवोत्क्रमणजन्योत्क्रमणाश्रयत्वस्य प्राणेषु प्रतीत्या जीवस्य क्रियावत्त्वावश्यकत्वात्; यज्ञमनुप्रावर्षीदित्यादाविव अनुशब्दस्य जन्यत्वार्थकत्वात्, द्वितीयायाश्च निरूपितत्वार्थकत्वात्, उत्क्रमणविशिष्टजीवजन्यत्वस्य जीवोत्क्रमणजन्यत्वे पर्यवसानात्, '**अनुर्लक्षणे**' इत्यनेन जन्यत्वरूपलक्षणार्थकानुशब्दयोगे द्वितीयाविधानात्, गत्यागतिश्रुतेरनिर्वाहाच्च। एतदभिप्रेत्यैव सूत्रितम् '**उत्क्रान्तिगत्यागतीनां**', '**स्वात्मना चोत्तरयोः**'—इति। किञ्चात्मनो विभुत्वे अन्यदीयमनसा अन्यात्मनः प्रत्यक्षापत्तिः; आत्ममनस्संयोगे परात्मसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेणात्ममानसं प्रति हेतुतास्वीकारे च गौरवात् ॥

न च—जीवस्याणुत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः, प्रत्यक्षसामान्ये महत्त्वस्य कारणत्वात्; अन्यथा परमाणोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति—वाच्यम्। जालसूर्यमरीचिकास्थस्य त्रसरेणुशब्दवाच्यस्यैव परमाणुत्वेन तदतिरिक्तपरमाणोरस्वीकारात्, तस्य च प्रत्यक्षाङ्गीकारेण प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वानभ्युपगमात् ॥

अथ—जीवस्याणुत्वे एकस्य जीवस्यानेकशरीरावच्छेदेन सुखदुःखादिप्रतिसन्धानानुपपत्तिः ; न चेष्टापत्तिः, सौभरिप्रभृतीनामेकदा

अनेकशरीरावच्छेदेन सुखदुःखादिसाक्षात्कारस्य पुराणादिसिद्धत्वात्। न च—जीवस्य तत्र तत्र गमनवशादनेकशरीरावच्छेदेनापि सुखाद्युपलम्भोपपत्तिः, वेगातिशयाच्च क्रमेण जायमानानामपि सुखदुःखाद्यनुभवानां यौगपद्यभ्रमः शतपत्रच्छेदनयौगपद्यभ्रमवदिति—वाच्यम्। योगिनां भ्रमासम्भवात्, प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यैव शरीरपतनप्रतिबन्धकत्वेनानेकदेशविद्यमानानामनेकशरीराणां युगपद्धारणानुपपत्तेश्च, एकशरीरे तादृशात्मसंयोगदशायामन्यशरीरे संयोगनाशात्—इति चेन्न ॥ प्रयत्नवदात्मसंयोगत्वेन पतनप्रातिबन्धकत्वे गौरवात्संयोगेन प्रयत्नत्वावस्थापन्नधर्मभूतज्ञानस्यैव शरीरपतने प्रतिबन्धकत्वात्, आत्मन एकशरीरस्थत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य मणिप्रभान्यायेन अनेकशरीरेषु प्रसरणोपपत्तेः, निरात्मकेषु शरीरेषु धर्मभूतज्ञानव्याप्त्यैव सुखदुःखाद्यनुभवोपपत्तेः, जीवस्य सुखाद्यनुभवार्थं तत्र तत्र गमनाकल्पनात्, 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्', 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति' इति सूत्राभ्यां तथा प्रतिपादनात् ॥ न च—सुषुप्त्यवस्थायां शरीरधारणानुपपत्तिः, निरात्मकशरीरस्य धर्मभूतज्ञानसंयोगेनैव धारणस्य वक्तव्यत्वात्तद्दशायां धर्मभूतज्ञानप्रसरणाभावादिति—वाच्यम्; तद्दशायामपि निरात्मकशरीरेषु धर्मभूतज्ञानसंयोगाभ्युपगमात्; विषयतारूपविजातीयसंयोगस्यैव तदानीमस्वीकारात् ॥ न च—'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति, अथ सा शुष्यति' इति श्रुत्या जीवस्य सङ्कोचविकासप्रतीत्या अणुत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तादृशश्रुत्या धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासयोरेव शरीरशोषणाशोषणप्रयोजकत्वावगमात्, शाखादौ भोगावच्छेदकताप्रयोजकादृष्टनाशाधीनधर्मभूतज्ञानविभागानुकूलव्यापारस्यैव जहात्यर्थत्वात् ॥

उक्तं चाधिकरणसारावल्याम्—

"मैवं शाखादिभोगायननियतिकरोपाधिनाशात्प्रहाणं
क्ष्वेलादिन्याय्यतोऽसावभिमतिविरहात्स्यादधीतो जहातिः॥"—इति ॥

न चैवं–निरात्मकशरीरेषु स्वापार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सौषुप्तिकात्मस्वरूपात्मकसुखानुभवार्थमेव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात्तत्रात्मस्वरूपाभावात्तत्स्वरूपात्मकसुखानुभवासम्भवादिति–वाच्यम् ; जाग्रदवस्थाकालीनशरीरायासजनितदुःखोपशान्त्यर्थमेव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः—

"स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात्तद्विच्छिदे च रोषतः ।
तदर्थमन्यत्यागाच्च श्रुतिस्मृतिशतैरपि ॥"

इति विष्णुचित्तवचनस्य स्वापार्थप्रवृत्तेस्सुखानुभवार्थत्वपरस्य च सात्मकशरीरविषयत्वेन तद्विरोधाभावात् ॥ न च–बीजगताङ्कुरत्वावस्थायाश्चैत्रभोगजानिकायास्तददृष्टजन्यत्वादङ्कुरत्वावस्थां प्रत्यात्मगतादृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगेन कारणत्वं वाच्यम्, आत्मनोऽणुत्वे च तन्न सम्भवतीति–वाच्यम् । कार्यसामान्ये अदृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगेन हेतुत्वे शब्दादावदृष्टस्य कारणत्वानुपपत्ते, विभोरात्मनः विभावाकाशे संयोगासम्भवात् नैयायिकैर्विभुद्वयसंयोगानुपगमात्; स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगेन अदृष्टस्य हेतुत्वे चाणुत्वपक्षेऽप्यनुपपत्तिविरहात्स्वाश्रयजीवसंयुक्तेश्वरसंयोगस्य बीजेऽपि सत्त्वात् । अदृष्टस्य भगवत्सङ्कल्परूपताया वक्ष्यमाणत्वेन भगवदात्मनश्च विभुत्वेन जीवस्याणुत्वेऽपि स्वाश्रयसंयोगेनैवादृष्टस्य हेतुत्वसम्भवाच्च, विभुद्वयसंयोगाङ्गीकारेण कालगतपरिणामेऽपि तत्सम्बन्धेन हेतुताया अबाधात् ॥

स चायमात्मा ज्ञानाश्रयो ज्ञानस्वरूपश्च । 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्', 'जानात्येवायं पुरुषः' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानाश्रयत्वस्य 'विज्ञानं यज्ञं तनुते', 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्वरूपत्वस्य च प्रतिपन्नत्वात् ॥ यद्यपि–'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादौ विज्ञानपदं तद्गुणसारत्वादितिसूत्रे ज्ञानाश्रयपरं व्याख्यातम् । तथाऽपि 'एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष.' इति–श्रुतौ द्रष्टा श्रोतेति विशेषतो बोद्धेति सामान्यतश्च ज्ञानाश्रयत्वस्यो-

क्तत्वेन विज्ञानात्मेत्यस्य ज्ञानाश्रयत्वपरत्वे पौनरुक्त्यापत्त्या ज्ञानस्वरूपत्वपरत्वावश्यकतया ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धिः ॥

अथ—आत्मनो ज्ञानत्वं न सम्भवति, तस्य सविषयकत्वव्याप्यत्वात्, आत्मनश्च सविषयकत्वासम्भवात्। न तावदात्मनस्स्वभिन्नविषयकत्वं, अनङ्गीकारात्; अङ्गीकारे च धर्मभूतज्ञानवैयर्थ्यापत्तेः। नापि स्वमात्रविषयकत्वं, भाष्ये निष्प्रकारकज्ञाननिराकरणेन तद्विरोधात्॥ न च—आत्मस्वरूपज्ञानस्याहमित्याकारकस्य प्रत्यक्त्वैकत्वप्रकारकत्वाङ्गीकारान्न निष्प्रकारकत्वमिति—वाच्यम्; प्रत्यक्त्वस्यात्मविशेषणत्वेनात्मस्वरूपत्वासम्भवेन आत्मस्वरूपज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वासम्भवात्, प्रत्यक्त्वात्मनोरभेदे आधाराधेयभावासम्भवात्। अन्यथा 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' 'उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इत्यादौ च 'आदित्ये तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादेराधाराधेयभावप्रतिपादकस्य भेदप्रतिपादकत्वेनोपन्यासासङ्गस्यापत्तेः। एकत्वस्य सङ्ख्यारूपतया आत्मस्वरूपत्वासम्भवाच्च—इति॥ मैवम्। प्रत्यक्त्वैकत्वयोरात्मस्वरूपातिरिक्तत्वेऽपि तन्मात्रप्रकारकत्वस्य स्वरूपात्मकानुभवे अभ्युपगमेन विरोधाभावात्। अनतिरिक्ततापक्षेऽपि न दोषः, अभेदेऽप्याधाराधेयभावोपगमात्॥ न चोक्तसूत्रविरोधः 'य आदित्यमन्तरो यमयति', 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति नियाम्यनियामकभावोक्त्या तत्सहिताधाराधेयभावस्य भेदव्याप्यत्वेऽपि शुद्धाधाराधेयभावस्य अभेदेऽपि सम्भवात्। एवमनुकूलत्वस्यापि तत्र प्रकारतया भानमनुमतम्; अहमर्थः प्रत्यक्त्वेनानुकूलत्वेनैकत्वेन च स्वतो भातीति श्रुतप्रकाशिकायामभिधानात्। अत एव सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः; अन्यथा सुषुप्तिकाले आत्मगतानुकूलत्वस्य अननुभूतत्वे तत्प्रतिसन्धानासम्भवात्, तद्दशायां धर्मभूतज्ञानस्यात्यन्तसङ्कुचितत्वेन तेनानुकूलत्वस्य दुर्ग्रहत्वात्॥ न च—

स्तोकं पचतीत्यादौ पाकस्य स्तोकत्वमिव सुखमहमस्वाप्समिति प्रतीतौ स्वापस्यैव सुखरूपत्वं भासते, न त्वात्मनः; तथा च स्वगतानुकूलत्वस्य आत्मग्राह्यत्वेऽपि स्वापगतानुकूलत्वस्य तेन ग्रहणासम्भवात्प्रतिसन्धानानुपपत्ति तदवस्थैवेति—वाच्यम् । ज्ञानसामान्याभावरूपस्यात्मगतस्वापस्याधिकरणस्वरूपत्वेन तद्गतानुकूल्यस्यात्मगतानुकूल्यादनतिरिक्तत्वात् ॥

ननु—सुखमहमस्वाप्समिति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानरूपत्वं न सम्भवति; पूर्वाननुभूतयोरतीतकालस्वापयोरपि तत्र भानात्, प्रत्यभिज्ञायामसन्निकृष्टार्थस्य पूर्वानुभूतस्यैव भाननियमात् ॥ अथ—स्वापकालांशेऽनुमितिरूपमेकं ज्ञानं, सुखविशिष्टात्मांशे च प्रत्यभिज्ञारूपमपर ज्ञानमिति ज्ञानद्वयात्मकमेव सुखमहमस्वाप्समिति ज्ञानम्। जागराद्यः क्षण: कालपूर्वक:, कालत्वात्, द्वितीयादिक्षणवत्—इत्यनुमानेन पूर्वकालमनुमाय; तत्कालावच्छिन्नोऽहं ज्ञानाभाववान्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्त्वात्, तुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि तद्वृत्तया नियमेन अस्मर्यमाणत्वाद्वेति प्रयोगासम्भवात्। उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"प्रत्यक्स्वयंप्रभसुखे नित्ये पुंसि व्यवस्थिते ।
अस्वाप्सं सुखमित्यादौ कालाद्यंशेऽनुमास्थितिः ॥"

—इति चेन्न॥ ज्ञानद्वयकल्पनापेक्षया आत्मसुखांशयोरप्यनुमितिरूपत्वकल्पने लाघवात् ॥ —**इति चेत्** ॥

अत्र व्यासाचार्याः—सुखमस्वाप्समिति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञारूपत्वं स्वरसतः प्रतीयते, स्वापकालांशे च प्रत्यभिज्ञारूपत्वासम्भवेऽपि सुखविशिष्टात्मांशे तत्स्वरूपतासम्भवात्प्रतीतिस्वारस्यानुरोधेन ज्ञानद्वयरूपताकल्पनं युक्तम् । यथा—प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति ज्ञानं ज्ञानद्वयात्मकं; तत्र हि प्रातश्चत्वरमात्रमनुभूतं, न गजाभावः; प्रतियोगिभूतगजास्मरणात् । पश्चात्तु गजः किं स्थित इति पृष्टे योग्यार्था-

स्मरणलिङ्गेन गजाभावोऽनुमीयते। पूर्वोक्तरीत्या कालोऽपि तद्वत्॥
—इत्याहुः॥

न च—उक्तज्ञानस्यात्मांशेऽपि प्रत्यभिज्ञारूपत्वं न सम्भवति, संस्कारजन्यप्रत्यक्षस्यैव प्रत्यभिज्ञारूपत्वादात्मस्वरूपात्मकानुभवस्य नित्यत्वेन तस्य संस्कारजनकत्वाकल्पनात् चिरातीतस्य अनुभवस्य कालान्तरभाविस्मरणजनकतानिर्वाहार्थमेव द्वारतया संस्कारस्यानित्यानुभवस्थले कल्पनीयत्वान्नित्यानुभवस्थले च तत्कल्पनस्य विफलत्वादिति—वाच्यम्; स्वजन्यसंस्कारवत्तासम्बन्धेनानुभवस्य नित्यानित्यसाधारण्येनैकहेतुतानिर्वाहाय नित्यानुभवस्थलेऽपि संस्कारकल्पनस्यावश्यकत्वात्; अन्यथा नित्यानुभवस्य साक्षादनित्यानुभवस्य च परम्परया हेतुत्वमिति कार्यकारणभावद्वयापत्तेः॥

अयं चात्मा कर्ता; भोक्तृत्वात्, चेतनोऽहं करोमीति प्रतीत्या आत्मनि कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च। न च—जपाकुसुमस्थं लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यते, न तु तात्त्विकं; निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात्, सुषुप्तौ बुद्ध्यभावे कर्तृत्वादर्शनाच्चेति—वाच्यम्; तथा सति रक्तं कुसुममितिवत्कदाचित् मनः कर्त्रिति प्रमा, लोहितस्स्फटिक इतिवच्चैतन्यं कर्त्रिति भ्रमश्च स्यात्; सुषुप्तावन्तःकरणाभावेऽप्यात्मनि श्वासादिकर्तृत्वदर्शनात् सुषुप्तौ भूर्भुवरित्येव श्वसितीति श्रुतेश्च, आत्मनि कर्तृत्वस्याप्यौपाधिकत्वासम्भवात्। किञ्च—आत्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धिरेव श्रवणादिकर्त्रीति तस्या एव तत्फलं मोक्षोऽपि स्यात्; शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न च—जातेष्टिपितृयज्ञयोर्व्यभिचारान्न कर्तुरेव फलभाक्त्वनियम् इति—वाच्यम्, तत्रापि पूतपुत्रकत्वस्वर्गभागिपितृकत्वयोः कर्तृगतयोरेव फलत्वात्। एवं तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतौ मनसः कृतिकर्मत्वस्य 'शृण्वन्तश्श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा' इत्यादिश्रुतौ 'शरीरवाङ्मनोभिर्य-

त्कर्म प्रारभते नरः।' इति स्मृतौ च करणत्वस्य प्रतिपन्नत्वेन कर्तृत्वासम्भवात्; कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रासम्भवस्य 'कर्तृकर्मव्यपदेशाच्च' इति सूत्रसिद्धत्वात्। 'मन उदक्रामन् मिलित इवाश्नन्पिबन्नास्ते वा' इत्यादिश्रुतौ मनस उत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वस्य, तथा—

"परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति
जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ॥"

इत्यादिस्वरूपाविर्भावरूपमुक्तावपि कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नत्वेन नास्यौपाधिकतासम्भवः। तच्च कर्तृत्वं परमपुरुषहेतुकमिति—**कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, परात्तु तच्छ्रुतेः**—इत्यधिकरणयोः प्रपञ्चितम् ॥

न च—जीवकृतिसामान्यस्येश्वरकृतिजन्यत्वे कलञ्जभक्षणादिकर्तुरपि पापाद्यनुपपत्तिः, आश्रयतासम्बन्धेन पापं प्रति स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कलञ्जभक्षणादेर्हेतुत्वे बलात्कलञ्जभक्षणं कारिते पुरुषे पापापत्तिवारणाय स्वानुकूलकृतावितरकृत्यजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादितरकृत्यजन्यस्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कलञ्जभक्षणादेस्तादृशकर्तर्यभावादिति—वाच्यम्; जीवकृतिसामान्यस्येश्वरसङ्कल्पजन्यत्वेन तत्कृतिजन्यत्वानङ्गीकारात्, तदङ्गीकारेऽपीतरकृतिनिष्ठासाधारणकारणताकान्यत्वस्यैव निवेशादीश्वरकृतेश्च साधारणकारणत्वेनादोषात् ॥ न च—

'एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति। एष एवासाधुकर्म कारयति, तं यमधो निनीषति ॥'

इति श्रुत्या,

"अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनस्सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥"

इति स्मृत्या च जीवनिष्ठसाधुकर्मानुकूलकृतिं प्रति उन्निनीषाजन्यभगवद्यत्नस्य, असाधुकर्मानुकूलकृतिं प्रति चाधोनिनीषाजन्यभगवद्यत्नस्य

हेतुताबोधनात्, भगवत्कृतिनिष्ठासाधारणकारणताकत्वमेव जीवकृताऽवस्तीति–वाच्यम्; साधुकर्मकारयितृत्वश्रुतेरतिमात्रभगवदानुकूल्यप्रसक्तपुरुषविशेषविषयत्वेनासाधुकर्मकारयितृत्वश्रुतेश्चातिमात्रप्रातिकूल्यप्रसक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन सर्वविषयत्वाभावात्तदतिरिक्तपुरुषकृतौ भगवत्सङ्कल्पादेस्साधारणकारणतयैव निर्वाहे असाधारणकारणत्वाकल्पनात्। न चैवमप्यतिमात्रप्रातिकूल्यप्रसक्तपुरुषे पापोत्पत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, ईश्वरभिन्नेतरकृत्यजन्यत्वस्यैव स्वानुकूलकृतौ निवेशेन तादृशपुरुषेऽपि निषिद्धानुष्ठानस्य पापजनकत्वोपपत्तेः। न च–सिद्धान्ते पुण्यपापयोर्भगवदनुग्रहनिग्रहरूपतया निषिद्धानुष्ठातरि भगवन्निग्रहानुपपत्तिस्तदवस्थैव; विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयनिग्रहं प्रति तत्पुरुषानभिमतकरणस्य हेतुत्वे अयमस्मदनभिमतं कुर्यादितीच्छादशायां तस्य निग्रहजनकत्वादर्शनेन, तत्पुरुषीयेच्छाविरहविशिष्टतत्पुरुषानभिमतकरणस्य तत्पुरुषीयनिग्रहजनकत्वस्य वाच्यत्वात्, कलञ्जभक्षणादेर्भगवदनभिमतत्वेऽपि तदनुकूलकृतेर्भगवदिच्छाविरहविशिष्टत्वाभावाद्भगवतस्सङ्कल्पात्मकतादृशेच्छाविरहे तादृशकृतेरेवोत्पत्त्यनुपपत्तेरिति–वाच्यम्; अयं यत्किञ्चित्कार्यं कुर्यादित्यादीच्छासत्त्वे राजाद्यनभिमतकरणस्य राजनिग्रहजनकत्वदर्शनेन तत्तत्कार्यं कुर्यादित्यादिरूपविशेषाकारेच्छाविरहस्यैव निग्रहजनकतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत्वात्। प्रकृते चायं कलञ्जं भक्षयेदिति विशेषाकाराया भगवदिच्छाया अभावादयं स्वेष्टं कुर्यादिति सामान्यसङ्कल्पेनैव तादृशकृत्युपपत्तेः, तदर्थं विशेषसङ्कल्पानावश्यकत्वादिति दिक्॥

जीवो द्विविधः—संसार्यसंसारिभेदात्। पुण्यपापान्यतरवत्त्वं **संसारिणो लक्षणम्॥**

संसार्यपि द्विविधः–नित्यानित्यसंसारिभेदात्। पुण्यपापान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववदन्यत्वं–**नित्यसंसारिलक्षणम्।** स्वपूर्वकालीनत्व-

स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ताद्दशान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव-विशिष्टताद्दशान्यतरवत्त्व—**अनित्यसंसारिलक्षणम्** । नित्यसंसारि-सद्भावे प्रमाणं तु 'अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ।' इत्यादिरूपा लीलाविभूतिनित्यतोक्तिः । 'क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु' 'न क्षामामि कदाचन'—इत्यादिकं च ॥

परे तु—क्षिपाम्यजस्रमित्यादेर्विलम्बातिरेकपरत्वान्नित्यसंसारिसद्भावे प्रमाणाभाव एव । विमतो जीवो मोक्षसाधनज्ञानवान्, जीवत्वात्, सम्प्रतिपन्नजीववत्—इत्यनुमानेन जीवत्वावच्छेदेन मुक्तियोग्यतासिद्धौ नित्यसंसार्यसम्भवात् । अन्यथा सर्वेषां स्वस्मिन् नित्यसंसारित्वसन्देह-सम्भवेन मोक्षसाधनानुष्ठाने कस्यापि प्रवृत्तिर्नस्यादिति श्रवणादि-विधिवैयर्थ्यापत्ति ; संसारिणामनन्तत्वाच्च सर्वेषां मुक्तियोग्यत्वेऽपि लीलाविभूतिनित्यतोपपत्तिः ॥ न च—संसारिणामनन्तत्वे 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति संसार्यसंसारिजीवानां एकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यकथनं नोपपद्यत इति—वाच्यम् ; मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादीनामानन्त्यस्य समानत्वेऽपि—यथा कल्पा-पेक्षयाऽहोरात्रादीनामाधिक्यं तदपेक्षया च मुहूर्ताधिक्यं, यथा वा सतां द्रव्याणां च आनन्त्येऽपि द्रव्यानन्त्यापेक्षाया सदानन्त्याधिक्यं तद्वदुपपत्तेः ॥ —इत्याहुः ॥

असंसारी द्विविधः—नित्यमुक्तभेदात् । पुण्यपापान्यतर-वद्भिन्नत्वे सत्यणुत्वं **नित्यानां लक्षणम्** । ईश्वरवारणायाणुत्वनिवेशः, ते चानन्तगरुडविष्वक्सेनादयः । 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्या-दिभिस्सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविधानान्नित्यसूरिसद्भावसिद्धिः । न चोक्तश्रुतेर्मुक्तप्रवाहविषयत्वमीश्वरविषयत्वं वाऽस्त्विति वाच्यम्; सदापदार्थस्य कालत्वव्यापकत्वस्य मुक्तदर्शने बाधाद्भगवति बहु-वचनार्थबहुत्वानुपपत्तेः । स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानकालीनत्वोभय-

सम्बन्धेन कर्मप्रागभावविशिष्टान्यकर्मध्वंससमानाधिकरणपरमात्मानुभवरूपो यो मोक्षस्तद्वत्त्वं—**मुक्तलक्षणम्** ॥

मोक्षहेतुश्च परविद्या; परविद्यात्वं च ब्रह्मविषयकविद्यात्वं, विद्यात्वं च वेदविहितभक्तित्वम्। वेदविहितत्वनिवेशादुदासीनस्मृतिसन्ततौ नातिव्याप्तिः। वेदविहितत्वं च वेदतात्पर्यविषयीभूतकृतिसाध्यत्वादिप्रकारकबोधविषयत्वं; 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरम्' इत्यादौ लिङः कृतिसाध्यत्वार्थकत्वात्, **वेदार्थसङ्ग्रहे** 'लिङः कोऽर्थः परिगृहीतः' इति प्रश्नपूर्वकं 'यज देवपूजायामिति देवताराधनभूतयागादेः कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधति' इत्युक्तेः; वेदतात्पर्यविषयीभूतकृतिसाध्यत्वप्रकारकबोधविषयत्वं शाण्डिल्यविद्यादावस्तीति लक्षणसङ्गतिः, मनोमयत्वादिप्रकारकात्मविशेष्यकं यत्कृतिसाध्यमुपासनं तत्करोतीति बोधस्य तद्वाक्यादुत्पत्तेः; कर्त्रधिकरणदीपादावाख्यातार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्योक्तत्वात्, लिङो लिङ्त्वेन कृतिसाध्यत्वार्थकत्वस्य आख्यातत्वेन कर्त्रर्थकतायाश्च सम्भवात्। बोधे वेदजन्यत्वमनिवेश्य वेदतात्पर्यविषयत्वनिवेशात्सद्विद्यादौ नाव्याप्तिः; तत्र सदुपासीतेति विध्यभावेऽपि 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति मोक्षसाधनत्वश्रवणेन विधिकल्पनस्यावश्यकतया सदुपासनविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकबोधस्यापि सद्विद्यातात्पर्यविषयत्वात्। अत एवोद्गीथविद्याविचारे **भाष्ये** उक्तं—

"वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्वेदनविषये विधिः कल्प्यते॥" —इति॥

वेदतात्पर्यं च वेदोच्चारणप्रयोजकेच्छा, न तु वेदकर्मकाद्योच्चारणप्रयोजकेच्छा; वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्कर्मकाद्योच्चारणस्यैवाप्रसिद्धेः। सा चेच्छा क्वचिदीश्वरसमवेता, क्वचिदध्यापकसमवेता च प्रसिध्यतीति

नात्रसिद्धि । भक्तित्वं च प्रीतिरूपतापन्नदर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृति-रूपध्यानत्वम् ; प्रीतित्वं चानुकूलत्वप्रकारकत्वं, अनुकूलत्वं च—यद्धर्मा-वच्छिन्नविषयता इतरेच्छानधीनेच्छाजनकतावच्छेदिका, तादृशधर्म-रूपं वैजात्य। इच्छायामितरेच्छानधीनत्वनिवेशादिष्टसाधनत्वव्युदास.। दर्शनसमानाकारत्वं च—साक्षात्कारत्वव्यञ्जकविषयितावत्त्वम् । अनवरतभावनावशात् स्मृतावपि तादृशविषयिता जायते, 'वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरं' इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ यद्यपि—इदं रजतमित्यादाविव वृक्षविशेष्यकं रामादिप्रकारकं ज्ञानं भ्रमात्मकसाक्षात्कार एव ; तथाऽपि—सिद्धान्ते असन्निकृष्टभ्रमस्थले ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्य तदीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य च स्वीकारात्स्मरणस्यैव लौकिकविषयितावत्त्वमभ्युपगन्तव्यं ; अन्यथा पश्यामीत्यस्यानुपपत्ते· । स्पष्टं चेदं **ज्ञानयाथार्थ्यवादार्थे** ॥

न च—एवमपि कामातुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवत् ब्रह्म-ध्यानस्यापि भ्रमत्वापत्ति., भावनारूपदोषजन्यत्वात्, उक्तस्थले भावनाया दोषत्वेन क्लृप्तत्वादिति—वाच्यम् ; न हि भावनाजन्यत्व-मुक्तकामिनीसाक्षात्कारे अप्रामाण्यप्रयोजकं, किं तु बाधितविषयत्वं ; भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरजतादिभ्रमे बाधादेवाप्रामाण्यस्वीकारात्, ब्रह्मणश्च सर्वव्याप्तस्य सर्वप्रमाणाबाधितत्वात्तद्भावनाजन्यज्ञानस्यापि प्रामाण्याविघातात्, भावनायाश्च व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारे दोषत्वे-ऽपि ब्रह्मध्याने दोषत्वासम्भवात् ; अन्यथा शङ्खपीतत्वभ्रमकारणी-भूतस्य पित्तद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वापत्ते·, क्वचिदेव कस्य चिद्दोषत्वमित्येवाङ्गीकार्यत्वात् ॥ ध्रुवानुस्मृतित्वं च—घटिकाद्यात्मककालनिष्ठावान्तरकालावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वं, धारा-वाहिकप्रत्यक्षस्थल इव तावत्पर्यन्तमेकस्या एव स्मृतिव्यक्तेस्स्वी-कारात् ॥

उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे वरदनारायणभट्टारकैः—

"स्तम्भस्तम्भस्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता ।
धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥" —इति ॥

यदि च—धारावाहिकज्ञानस्थले नैका व्यक्तिः, किं तु सजातीयज्ञानधारैव । उक्तं च श्रीमति भाष्ये—"ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवानुस्मृतिः" इति— इत्युच्यते ; तदा—घटिकाद्यात्मककालनिष्ठावान्तरकालावच्छिन्नो यस्स्वाश्रयत्वस्वसमानविषयकस्वसमानाधिकरणस्मृत्याश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वं ध्रुवानुस्मृतित्वमिति बोध्यम् । ब्रह्मविषयकत्वं च सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितब्रह्मनिष्ठविशेष्यताकत्वम् । तेन मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिनाभिहितेषु प्रतीकोपासनेषु नातिव्याप्तिः । परविद्यासामान्ये सत्यत्वादिप्रकारकत्वं च—आनन्दादयः प्रधानस्य, इतरे त्वर्थसामान्यादिति सूत्रसिद्धम् ॥

सा च विद्या—सदानन्दमयान्तरादित्यशाण्डिल्यदहरमधुभूमवैश्वानरपञ्चाग्न्यादिविद्याभेदाद्बहुविधा ॥ तत्र—जगदुपादानत्व-जगन्निमित्तत्व-सत्यसङ्कल्पत्व-तेजःप्रभृतिस्रष्टृत्व-तत्तच्छरीरकत्व-तत्तदनुप्रवेष्टृत्व - नामरूपव्याकर्तृत्व—जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वादिगुणप्रकारकसच्छब्दवाच्यपरब्रह्मविशेष्यकोपासनं—सद्विद्या । सा च—सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना छान्दोग्ये प्रतिपादिता ॥ विपश्चित्त्व-जगत्कारणत्वानन्दैकतानत्वेतरानन्दयितृत्व-स्वसङ्कल्पप्रयोज्याचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्रष्टृत्व-सृज्यवर्गानुप्रवेशकृततदात्मकत्व-भयाभयहेतुत्व-वाय्वादित्यादिप्रशासितृत्व निरतिशयानन्दाश्रयत्वादिप्रकारकानन्दमयविशेष्यकभक्तिः—आनन्दमयविद्या । सा च तैत्तिरीयकगता ॥ मनोमयत्व-प्राणशरीरकत्व-भारूपत्व-सत्यसङ्कल्पत्वाकाशशरीरकत्व—सर्वगन्धत्व-सर्वरसत्वावाप्तसमस्तकामत्वावाकित्वानादरत्व हृदयोपाधिकाणु-

त्वादिप्रकारकात्मविशेष्यकोपासनं—**शाण्डिल्यविद्या** । सा च छान्दोग्ये बृहदारण्यकेऽग्निरहस्ये चाम्नाता ॥

अथ—बृहदारण्यके सत्यसङ्कल्पत्वाद्यप्रतिपादनात्तत्प्रकारकत्वघटितोक्तलक्षणस्य तदुक्तशाण्डिल्यविद्यायामव्याप्तिः । न च—सत्यसङ्कल्पत्वादिप्रकारकत्वमनिवेश्य मनोमयत्वभारूपत्वहृदयोपाधिकाणुत्वैतत्त्रितयप्रकारकत्वमेव लक्षणे निवेश्यत इति नाव्याप्तिः, उक्तगुणत्रयस्य छान्दोग्येऽग्निरहस्ये बृहदारण्यके च सत्त्वादिति—वाच्यम् । शाण्डिल्यविद्यायां उक्तगुणत्रयप्रकारकत्वेनैव कारणत्वे छान्दोग्याग्निरहस्ययोः प्राणशरीरकत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनां प्रतिपादनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन प्राणशरीरकत्वादिप्रकारकत्वस्यापि कारणतावच्छेदकत्वावश्यकत्वात्. बृहदारण्यकोक्तशाण्डिल्यविद्यायास्तत्प्रकारकत्वाभावे मोक्षजनकत्वानुपपत्तेः । न च—**सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** इत्यादिना रूपैक्यस्य विद्यैक्यप्रयोजकतया गुणोपसंहारप्रयोजकत्वाभिधानात् प्रकृते मनोमयत्वभारूपत्वविशिष्टात्मन एव बृहदारण्यकेऽप्युपास्यत्वोक्त्या रूपैक्याद्गुणोपसंहारावश्यकत्वेन तद्विद्याया अपि प्राणशरीरकत्वादिप्रकारकत्वान्मोक्षजनकतासम्भव इति—वाच्यम् । विद्यैक्यस्य तत्प्रयोजकरूपैक्यस्य च बृहदारण्यकोक्तविद्यायामसम्भवात् । तथा हि—विद्यैक्यं च न तावदभिन्नत्वं; पुरुषभेदेन कालभेदेन च भिन्नानां मनोमयत्वादिप्रकारकोपासनरूपशाण्डिल्यविद्यानामभेदायोगात्; किन्त्वभिन्नकारणताश्रयत्वं, शाण्डिल्यविद्यानां सर्वासामेकरूपेण कारणत्वात्; एकविषयतावत्त्वं वा, समानाकारज्ञानेषु विषयताया ऐक्यात् । तत्प्रयोजकं रूपैक्यमपि न तावदेकविशेष्यकत्वम्, उद्गीथविद्यानां सर्वासामप्युद्गीथात्मकैकविशेष्यकत्वेनैक्यापत्तेः । कि तु तदनिवर्त्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वरूपं, तदनतिरिक्तविषयकत्वमेव तदैक्यप्रयोजकं रूपैक्यम् ।

तथा च—"तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति तैत्तिरीयकगता दहरविद्या छान्दोग्यगतदहरविद्यानिष्ठकारणतावती तन्निष्ठविषयितावती वा, तादृशविद्यानिष्ठप्रतिबन्धकताकान्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वात्, छान्दोग्यगतदहरविद्यावत् इत्याद्यनुमानेन भिन्नभिन्नशाखागतविद्यानामैक्यं साधनीयमिति सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायाभिप्रेतम् । तथा च—बृहदारण्यकगतशाण्डिल्यविद्याया अग्निरहस्याद्युक्तशाण्डिल्यविद्यैक्यं न सम्भवति, तादृशोपासनाप्रतिबध्यवशित्वेशानत्वादिकोटिकसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयितावत्त्वेन तच्छून्यत्वात्मकरूपैक्याभावात् ॥ —इति चेत् ॥

मैवम्—सर्वस्थितिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपवशित्वस्य सर्वोत्पत्तिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वेशानत्वस्य सर्वचेष्टाप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वप्रशासितृत्वस्य च बृहदारण्यकोक्तस्य अग्निरहस्यच्छान्दोग्ययोस्सत्यसङ्कल्पपदेनोक्तत्वात् सत्यपदस्य सर्वस्थितिप्रयोजकत्व—सर्वोत्पत्तिप्रयोजकत्व-सर्वचेष्टाप्रयोजकत्वपरत्वात् । सर्वनिष्ठस्वत्वनिरूपकत्वरूपसर्वाधिपतित्वस्य च सर्वं स्वामितया प्राप्तवानित्यर्थकेन सर्वमिदमभ्यात्त इत्यनेनोक्तत्वेन बृहदारण्यकोक्तविद्यायां रूपैक्यनिर्वाहात् । स्पष्टं चेदं 'समान एवं चाभेदात्' इत्यत्र भाष्ये ॥

अथ—एवमपि छान्दोग्यादौ ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना ज्यायस्त्वस्योक्त्या तत्प्रकारकत्वस्यापि हेतुतावच्छेदकत्वमावश्यकं, अन्यथा तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । तच्च—न सम्भवति, हृदयावच्छिन्नपरमात्मनि पृथिव्याद्यवधिकज्यायस्त्वासम्भवात् ॥ न च—तादृशज्यायस्त्वस्यावच्छिन्ने असम्भवेऽपि स्वरूपे सम्भवान्नानुपपत्तिः; एवं चानन्दादय इत्यस्यापि न विरोधः, हृदयावच्छिन्नपरमात्मन्यपि स्वरूपे अपरिच्छिन्नत्वरूपानन्त्यस्य सम्भवेन तत्प्रकारकत्वनिर्वाहादिति—वाच्यम् । तथा सति "सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः" इत्यधिकरणविरोधापत्तेः, तत्र

हृदयादिरूपाल्पस्थानगोचरासु विद्यासु द्युव्याप्तिप्रकारकत्वासम्भवस्य प्रतिपादनात्, उक्तरीत्या द्युव्याप्तेर्हृदयावच्छिन्ने असम्भवेऽपि स्वरूपे सम्भवात् ॥ न च—द्युव्याप्तिराकाशावधिकमहत्त्वं ; तच्च स्वरूपे न सम्भवति, स्वरूपगतपरममहत्त्वस्य निरवधिकत्वेनाकाशाद्यवधिकत्वाभावात्; मध्यमपरिमाण एवान्यापेक्षयाऽल्पत्वरूपत्वस्येतरापेक्षया महत्त्वरूपत्वस्य चोपपत्त्यर्थं सावधिकत्वकल्पनादिति—वाच्यम् । तथा सति पृथिव्याद्यवधिकज्यायस्त्वस्यापि शाण्डिल्यविद्याप्रकारत्वासम्भवतादवस्थ्यात्, आनन्दादय इतिसूत्रोक्तानन्त्यस्यैव स्वरूपांशे प्रकारतया भानसम्भवात्—इति चेन्न ॥ ज्यायान्पृथिव्या इत्यादेरुपास्यमाहात्म्यप्रतिपादनपरत्वेन शाण्डिल्यविद्यावेद्यत्वानुपगमात्, सम्भृत्यधिकरणभाष्ये तथा प्रतिपादनादिति दिक् । उक्तरीत्यैव विद्यान्तराणां लक्षणान्यूह्यानि ॥

तासां च विद्यानां तृणारणिमणिन्यायेन पृथगेव हेतुत्वं, न तु दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितानां हेतुत्वमिति विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति सूत्रसिद्धम्; दहरादिविद्यागतमोक्षोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वशून्यत्वे सति मोक्षोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायाश्रयत्वरूपाभिन्नसामग्रीप्रविष्टत्वस्यैव विकल्पशब्दार्थत्वात्, अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च—न परस्परं व्यभिचार इति बोध्यम् । अत्र अविशिष्टफलत्वादिति सूत्रयता मुक्तावानन्दतारतम्यं निरस्तं; ब्रह्मविद्यासामान्यस्यैकजातीयफलजनकत्वाभिधानात्, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रोक्तस्य भोगसाम्यस्य सम्भवाच्च । तथा हि—अनुकूलत्वप्रकारकसाक्षात्कारो भोगः, तत्साम्यं च समानविषयकत्वम् । तथा च प्रमेयत्वव्यापकानुकूलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकसाक्षात्कारवत्त्वमेव समानभोगवत्त्वम्, 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्यनेन नित्यानां, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यनेन मुक्तानां चेश्वरस्येव सर्वसाक्षात्कारवत्त्व-

बोधनात्तदंशे वैलक्षण्याभावात् परस्परमीश्वरेण च भोगसाम्यमुपपन्नम् ॥ उक्तं च **तत्त्वमुक्ताकलापे**—

"शेषाणां शेषिणश्च स्फुरति सुखतया सर्वदा सर्वतत्त्वे
नित्यानां मुक्तिभाजामपि भुवनकृतं भोगमात्रं समानम् ॥"
—इति ॥

न च—मुक्तानां दुःखादिसाक्षात्कर्तृत्वे दुःखित्वापत्त्या न सर्वसाक्षात्कारसम्भवः ; 'न पश्यो मृत्युं पश्यति, न रोगं नोत दुःखताम्' इति श्रुत्या दुःखादिसाक्षात्कारनिषेधाच्च, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यस्य सङ्कोचावश्यकत्वादिति—वाच्यम् । स्वतोऽनुकूलभूतभगवद्विभूतित्वेन सर्वस्याप्यनुकूलत्वेन दुःखादेरपि मुक्तान्प्रति प्रतिकूलत्वाभावेनानुकूलतया दुःखादिसाक्षात्कर्तृत्वसम्भवात्तस्य दुःखित्वानापादकत्वात् प्रतिकूलतया तत्साक्षात्कर्तृत्वस्यैव तथात्वात्, स्वतोऽनुकूलभूते वस्तुनि प्रातिकूल्यस्य कर्मकृतत्वेन कर्मनाशे तत्कृतप्रातिकूल्यस्यासम्भवात्, नोतदुःखतामित्यस्य प्रातिकूल्यप्रकारकसाक्षात्कारनिषेधपरत्वेन दुःखसाक्षात्कारनिषेधपरत्वाभावाच्च ॥ न च—पूर्वानुभूतनरकादौ प्रातिकूल्यस्य पूर्वं स्थितत्वादतीतादिसाक्षात्कर्तुर्मुक्तस्य तत्साक्षात्कर्तृत्वमावश्यकमिति—वाच्यम् । प्रतिकूलतया अनुभूतं नरकादिकमपि भगवद्विभूतित्वादनुकूलमेवेति साक्षात्कारस्य मुक्तिदशायां स्वीकारेऽपि तस्य दुःखित्वानापादकत्वात्, प्रत्युतानन्दावहत्वात् ॥

अत्र माध्वाः—देवमनुष्यादीनां मुक्तानां परस्परमानन्दे तारतम्यमावश्यकम्; साधनतारतम्यस्य साध्यतारतम्यप्रयोजकत्वात्, मनुष्योपासनापेक्षया देवोपासनस्य कालतो विषयतश्च प्रकृष्टत्वात्, अन्यथा प्रयत्नाधिक्यवैफल्यापत्तेः, प्रकृष्टाप्रकृष्टसाधनवतामेकजातीयफलप्रदत्वे भगवतो वैषम्यापत्तेश्च । श्रुतिसिद्धश्चायमर्थः—

"अक्षण्वन्त कर्णवन्तस्सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥"—इति ॥ अत्र हि मनोजवशब्दिते ज्ञाने साम्याभावप्रतिपादनात्तारतम्यमवगम्यते, तेन च फलतारतम्यमर्थासिद्धम्। तथा 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति'—इत्यारभ्य मनुष्यादिचतुर्मुखपर्यन्तानां मुक्तानामानन्दतारतम्यं प्रतिपाद्य 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति तत्तन्मुक्तेष्वपि तत्तदानन्दतारतम्यातिदेशात्, परमसाम्यश्रुतेश्च भवन्मतेऽपि नासङ्कुचितार्थत्वं; जगत्कारणत्वलक्ष्मीपतित्वादेर्मुक्तेष्वसम्भवाच्छेषित्वशेषत्वाणुत्वविभुत्वादिकृततारतम्यस्य दुरपह्नवत्वाच्च । अतो निर्दोषत्वमात्रेण तत्साम्यमुपपन्नमिति न तेनानन्दसाम्यासिद्धिः—**इति वदन्ति** ॥

अत्रोच्यते—मुक्तानामानन्दतारतम्यं सङ्ख्याकृतं परिमाणकृतं विषयकृतं स्वरूपकृतं वा न सम्भवति ॥ **सङ्ख्याकृततारतम्यं हि**—एकतरकृतमुक्तानन्दपर्याप्तसङ्ख्याव्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरावच्छेदकसङ्ख्याविभाजकधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्तचधिकरणत्वमपरमुक्तानन्देषु। यथा अष्टवस्वपेक्षया सप्तर्षिषु द्वादशादित्येषु च वसुपर्याप्ताष्टत्वसङ्ख्याव्याप्यतावच्छेदकसप्तत्वत्वरूपसङ्ख्याविभाजकधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्तचधिकरणत्वस्य सप्तर्षिषु तादृशसङ्ख्याव्यापकतावच्छेदकद्वादशत्वत्वरूपतादृशधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्तचधिकरणत्वस्य द्वादशादित्येषु च सत्त्वात्। एतादृशं च तारतम्यं मुक्तानन्देष्वसम्भवि ; आनन्दस्य भवन्मते जीवस्वरूपत्वेन प्रत्येकमेकत्वेन सङ्ख्याकृतवैषम्याभावात् ॥ **नापि परिमाणकृतं,** परिमाणकृततारतम्यं ह्यामलकापेक्षया बिल्वबदरयोस्तत्संयुक्तयावत्प्रदेशसंयोगयोग्यत्वसमानाधिकरणतदसंयुक्तप्रदेशसंयोगयोग्यत्वतत्संयुक्तयत्किञ्चित्प्रदेशसंयोगयोग्यत्वान्यतररूपं प्रसिद्धं ; तादृशस्याणुरूपजीवस्वरूपानन्देष्वसम्भवात् ॥ **नापि विषयकृतं** ; तद्धि तद्विषयत्किञ्चिदविषयकत्वतदविषयविषयकत्वान्यतररूपं ; यथा—घटपटोभयविषयकज्ञानापेक्षया एकविषयकज्ञानात्रितयविषयकज्ञानयोः ;

तादृशानन्दतारतम्यस्य, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वेन समानेषु मुक्तेष्वसम्भवात् ॥ **नापि स्वरूपकृतं**; तद्धि–मधुरमधुरतररसयोरिव परस्परासमानाधिकरणवैजात्यवत्त्वं, तादृशवैजात्यस्य मुक्तस्वरूपानन्देष्वप्रामाणिकत्वात् ॥

यदपि–तादृशवैजात्यसाधनायोक्तं–प्रकृता बन्धनिवृत्तिः स्वसजातीयबन्धनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा, बन्धनिवृत्तित्वात्, निगलबन्धनिवृत्तिवत्—इति । **तदपि न**–तारतम्यस्य गुणगतवैजात्यरूपस्य बन्धनिवृत्त्याश्रयात्मनिष्ठत्वाभावात्, तदवृत्तिधर्मस्यैतत्प्रतियोगितारतम्यशब्देनाभिधाने मुक्तानन्दयोरेकजातीयत्वेऽपि स्वस्वमात्रविषयकधीविषयत्वमादायार्थान्तरात्। न च–गुणगुणिनोरभेदाङ्गीकाराद्गुणगतवैजात्यस्य आत्मनिष्ठत्वमिति–वाच्यम्, स्वरूपातिरिक्ततादृशवैजात्यस्यापसिद्धान्तपराहतत्वेन भवद्भिरङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्। न च–जीवस्वरूपानन्दानामनादितारतम्यस्वभावत्वमिति–वाच्यम्; जीवस्वरूपाणां तारतम्यस्वरूपत्वे भेदमात्रे पर्यवसानेन परिभाषामात्रापत्तेः, पूर्वोक्तभोगसाम्याविघातात्। साधनतारतम्यात्साध्यतारतम्यमित्यपि न सत्; धूमालोकादिलिङ्गकपरामर्शरूपसाधनतारतम्येऽप्यनुमितौ तारतम्यादर्शनेन व्यभिचारात्, मोक्षसाधनज्ञाने तारतम्यासिद्धेश्च अक्षण्वन्तइत्यादिश्रुतेस्सर्वसाक्षात्कर्तृत्वेन समान्तरराहित्यपरत्वादक्षण्वन्तःकर्णवन्तइत्याभ्यां सर्वसाक्षात्कर्तृचक्षुष्मत्त्वस्य तादृशश्रोत्रवत्त्वस्य च बोधनात्, प्रशंसायां मतुप्प्रत्ययात्; 'कीर्तिमानसमो राजा निस्समास्तत्र पण्डिता.' इत्यादौ कीर्तिपाण्डित्याभ्यां सदृशान्तरराहित्यस्येव तादृशसाक्षात्कर्तृत्वेन सदृशान्तरनिषेधबोधनस्य युक्तत्वात्, सैषानन्दस्येत्यादिश्रुतेरपि शते पञ्चाशन्न्यायेन मुक्तानन्दे सर्वानन्दान्तर्भावपरत्वेन तारतम्यपरत्वाभावात्। तच्छ्रुतावानन्दपदं अनुकूलत्वेन ज्ञायमानविषयपरं, न तु तादृशज्ञानपरं; तथा सति

तादृशज्ञानस्य पुरुषभेदेन भिन्नतया मानुषानन्दे मनुष्यगन्धर्वसम्बन्धित्वोत्कीर्तनासङ्गतेः 'ते ये शतं मानुषा आनन्दास्स एकः' इत्यस्य मनुष्यानन्दशतसजातीय एको मनुष्यगन्धर्वानन्द इत्यर्थाङ्गीकारे त्वानन्दपदं तादृशज्ञानपरमेव । समानविषयकत्वेन साजात्यस्य विवक्षितत्वेन मानुषशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य मनुष्यगन्धर्वगतैकज्ञाने लाभात्तादृशमनुष्यगन्धर्वगतविभिन्नविषयकशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य च-देवगतैकज्ञाने लाभान्नानुपपत्ति; मुक्तानां सर्वविशेष्यकानुकूलत्वप्रकारकसाक्षात्कारवत्तया मानुषशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य मनुष्यगन्धर्वादिगतशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य च सत्त्वात्प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य इत्यस्योपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

जीवनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अथेश्वरो निरूप्यते ॥

विभुत्वे सति चेतनत्वं तल्लक्षणम् । जीववारणाय सत्यन्तं, कालवारणाय विशेष्यम् । प्रमेयत्वव्यापकस्वत्वनिरूपकत्वरूपं सर्वस्वामित्वं, सर्वकर्मजन्यप्रीत्याश्रयत्वरूपं सर्वकर्मसमाराध्यत्वं, सर्वकर्मफलोत्पादकसङ्कल्पवत्त्वरूपं सर्वफलप्रदत्वं, सर्वद्रव्यपतनप्रतिबन्धकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वाधारत्वं च-**तल्लक्षणम्** । न च-ईश्वरस्य विभुत्वे 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिश्रुत्युक्तमनुप्रवेशादिकं नोपपद्यत इति-वाच्यम्; विलक्षणसंयोगस्यैवानुप्रवेशशब्दार्थत्वात् । न च-भगवन्निरूपितस्वत्वस्य सर्वत्र सिद्धत्वे अग्नये स्वाहेत्यादावग्निपदस्याग्न्यन्तर्यामिपरत्वानुपपत्तिः, हविर्निष्ठस्वत्वरूपफलावच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्यैव स्वाहापदार्थत्वात्तत्र स्वत्वरूपफलेऽन्त-

र्यामिनिरूपितत्वासम्भवादिति—वाच्यम्; तन्न विशेषणीभूताग्निनिरूपितस्वस्यैव स्वत्वरूपफलेऽन्वयाङ्गीकारात् । न चैवमपि—भगवते गां ददाति, अस्मानं समर्पयतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तत्र स्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपफलावच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्यैव ददात्यर्थत्वात् भगवन्निरूपितस्वत्वस्य सर्वत्र सिद्धत्वेऽपि सर्वेषां तज्ज्ञानाभावेन तत्प्रकारकज्ञानीयविशेष्यतायाः फलत्वाविरोधात्। अत एव भगवति सर्वोत्कर्षस्य सिद्धत्वेऽपि भगवान् जयत्वित्यादिप्रयोगः । उत्कर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः एव तत्र जिधात्वर्थतया तस्या असिद्धत्वेन लोडर्थेच्छाविषयत्वस्य तत्रान्वयाबाधात् । न च—सर्वकर्मसमाराध्यत्वं भगवतो न सम्भवति अन्येषामेवान्यभक्ताराध्यत्वादिति—वाच्यम्;

"येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥"

इत्यादिभिरन्यदेवताभक्ताराध्यत्वस्यापि भगवत्यभिधानात् ॥ तत्र गौरवितप्रीतिहेतुव्यापाररूपयजिधात्वर्थतावच्छेदकप्रीतिरूपफले द्वितीयान्तार्थमद्वृत्तित्वान्वयात् क्षणध्वंसिक्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गादिजनकत्वासम्भवेन द्वारस्य वक्तव्यत्वे अत्यन्तापरिदृष्टापूर्वस्य द्वारत्वापेक्षया 'स एवैनं भूतिं गमयति', 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' इत्यादिश्रुत्युक्तदेवताप्रसादस्यैव द्वारतया युक्तत्वेन निरुक्तसर्वफलप्रदत्वं भगवत उपपन्नम् । न च—तत्रेन्द्रादिप्रीतेरेव द्वारत्वं श्रूयते न भगवत्प्रीतेरिति—वाच्यम्; आराधितेन्द्रादिनाशे कल्पान्तरे फलोत्पादानुपपत्त्या तत्रेन्द्रादिपदस्य तदन्तर्यामिपरत्वावश्यकत्वात् । उपपादितं चेदं फलमत उपपत्तेरित्यत्र भाष्ये। निरुक्तसर्वाधारत्वं च 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । 'पाथासि पीते तृष्णा

शाम्यति' इत्यादाविव सतिसप्तम्या जन्यजनकभावलाभात् जगदुपादानत्वमपि तल्लक्षणम् । भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वमुपादानत्वम् । स्वावच्छेदककालानवच्छिन्नत्व स्वपूर्वत्वस्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रत्युपादानत्वमिति फलितम् । मृत्पिण्डे निरुक्तसम्बन्धत्रयेण घटत्वावस्थाविशिष्टपिण्डत्वावस्थासत्त्वाद्घटत्वावच्छिन्नं प्रति पिण्डत्वावच्छिन्नस्योपादानत्वोपपत्तिः ; घटत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नस्योपादानतावारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः, घटत्वावस्थाध्वंसविशिष्टस्यापि तदवच्छिन्नं प्रत्युपादानत्ववारणाय स्वपूर्वत्वनिवेशः । घटाव्यवहितपूर्वतन्त्वादेस्तदुपादानतावारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशः । अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकत्वस्यापि निवेशाच्च न घटत्वावस्थापूर्वकालीनवायुसंयोगादिविशिष्टस्य तदवच्छिन्नं प्रत्युपादानत्वापत्तिः । न चैवं—द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धत्वादेव वारणे प्रथमसम्बन्धनिवेशवैयर्थ्यमिति —वाच्यम् । अन्यथासिद्धत्वस्यैकस्याभावेन अन्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकत्वेन 'प्रामाणिकानां व्यवहारविषया ये ये धर्मास्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वस्य निवेश्यतया विशेषणान्तरावार्याणामेव भेदकूटनिवेशेन वारणाङ्गीकारात् । सामानाधिकरण्यशरीरे च स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्ना स्वापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्ना चाधिकरणता अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वेन प्रवेश्या । 'बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः,' 'काठिन्यवान्यो बिभर्ति' इत्यादिभिः स्वाश्रयापृथक्सिद्धेरपि वृत्तिनियामकत्वस्य सिद्धत्वात्तदवच्छिन्नाधिकरणताप्रसिद्धेः ॥ एव च—सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टं स्वं प्रत्युपादानत्वमुपपन्नम् ॥ उक्तसम्बन्धत्रयेण स्थूलत्वविशिष्टसूक्ष्मत्वस्य तत्र सत्त्वात्, तादात्म्येन स्थूल-

विशिष्टं प्रति तेन सम्बन्धेन सूक्ष्मविशिष्टब्रह्मणः कारणत्वात्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्व चोपादानलक्षण बोध्यं; उपादानोपादेययोरभेदाच्च **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य** इत्यधिकरणोपपत्तिः ॥

अथैवं—न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दादित्यादिना विलक्षणयोरुपादानोपादेयभावासम्भवमाशङ्क्य, **दृश्यते**त्वित्यादिना तत्सम्भवसिद्धान्तकरणं नोपपद्यते, अभिन्नयोरेवोपादानोपादेयभावे केनापि रूपेण वैलक्षण्याप्रसक्तेः—**इति चेन्न** । विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावाङ्गीकारेऽपि विशेषणांशयोरिव विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्याप्युपादानताया अभिमतत्वात्तन्निर्वाहायाविलक्षणयोरप्युपादानोपादेयभावस्य व्यवस्थापनीयत्वात्, अवस्थां प्रति द्रव्यस्योपादानतानिर्वाहायोपादानत्वलक्षणस्य तादात्म्यापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताघटितस्य परिष्कर्तव्यतया विशेषणांशनिष्ठापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य विशेष्यांशे सत्त्वेन तत्रोपादानत्वव्यवस्थापनस्यावश्यकत्वात्, अन्यथोपादानत्वलक्षणातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। अत एव विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्योपादानत्वपरा यतोवेत्यादिश्रुतिरुपपन्ना; तत्र भूतानीत्यस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे बहुवचनस्य प्रत्यक्षविषयार्थकेदमर्थान्वयस्य 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यस्य च अस्वारस्यापत्तेः। क्वचिद्विशिष्टं प्रति विशिष्टस्योपादानत्वमुच्यते—यथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'आकाशाद्वायुः'—इत्यादौ, तत्राकाशशरीरकाद्वायुशरीरक उत्पन्न इत्यर्थात्। **तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः**—इत्यनेनाकाशादिशब्दस्य विशिष्टपरताप्रतिपादनात् पञ्चम्यन्ताकाशादिपदानां विशिष्टपरत्वे प्रथमान्तानामपि तेषां तत्परत्वावश्यकत्वात्। छान्दोग्यश्रुतौ 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इत्याद्यीक्षणरूपलिङ्गात्तेजोऽप्शब्दयोर्विशिष्टपरत्वा-

वश्यकतया तदनुरोधेन 'अग्नेराप', अद्भ्यः पृथिवी' इत्यत्र—अप्पद-पर्यन्तं विशिष्टपरतायास्स्वीकारेऽपि पृथिवीपदस्य विशेषणमात्रपरत्व-मेव। ततश्च 'पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नात्पुरुषः' इति च विशेषणानामेवोपादानोपादेयभावपरम् । अत एवानन्दमयाधिकरणे 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यत्र पुरुषपदस्य शरीरपरतया व्याख्या-नं सङ्गच्छते; अन्यथा पुरुषपदस्यापि विशिष्टपरत्वे विकारार्थकमयट्-प्रत्ययानुपपत्तेः, उत्तरत्र 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इति प्रतिपादना-त्सर्वान्तरात्मत्वोपपादनायास्य प्रकरणस्य प्रवृत्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च। विशेषणांश प्रति विशेष्यांशस्योपादानत्वाभिप्रायेणैव श्रुतिप्रक्रियायां 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादिश्रुत्यर्थविचारे भाष्यम्—

"कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते ॥"

—इति ॥

अत्र जगत इति विशेषणमात्रपरं, विशिष्टपरत्वे तदन्तर्यामिकतये-त्यत्रान्वयानुपपत्तेः ॥ न च—जगत इत्यस्य विशिष्टपरत्वेऽपि तदन्त-र्यामिकतयेत्यस्य विशेषणांशेऽन्वयाद्विशेषणमात्रपरस्य जगत इति पदान्तरस्याध्याहारेण तत्रान्वयसम्भवाद्वा नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; अस्य वाक्यस्य विशिष्टोपादानतापरत्वे ब्रह्मकार्यतयेत्यत्र ब्रह्मपदस्य सूक्ष्मविशिष्टपरत्वावश्यकत्वेन तदन्तर्यामिकतयेति तच्छब्देन विशिष्ट-परामर्शे बाधात्, स्थितिदशायां सूक्ष्मावस्थानाशेन सूक्ष्मशरीर-कस्यान्तर्यामित्वासम्भवात्, विशिष्टस्य प्रक्रान्ततास्थले विशेष्यमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शायोगात्; अन्यथा तत्त्वमसीत्यादौ परमते लक्षणा-भिधानासाङ्गत्यापत्तेः । न च—सन्मूला इत्यत्र सच्छब्दस्य विशिष्ट-परत्वेऽपि सदायतना इत्यत्र सच्छब्दस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्या विशेष्यमात्रपरत्वात् विशिष्टस्य प्रक्रान्तत्वेऽप्यैतदात्म्यमित्यत्र विशेष्य-

मात्रस्यैतच्छब्देन परामर्शवत्प्रकृतेऽपि विशेष्यमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शस्सम्भवतीति—वाच्यम् ; क्लिष्टकल्पनापत्तेः ॥

यदि च—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यत्र विशिष्टोपादानत्वतात्पर्यानुरोधेन ब्रह्मपदस्य विशिष्टपरत्वे तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वं वाच्यम् ; तच्च न सम्भवति; विशिष्टस्य जननेऽन्वय-सम्भवेऽप्यननपदार्थस्थितावन्वयासम्भवात्, सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधेनैकस्य तच्छब्दस्योभयबोधकत्वासम्भवात् । अतो ब्रह्म-पदस्य तत्पदस्य च विशेष्यपरत्वमेव वक्तव्यम् ; विशिष्टस्य कारणत्वे विशेष्यस्यापि तदनपायेन जननेऽपि तदन्वयाविरोधात् । तथा च प्रकृतेऽपि तादृशश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मपदस्य तच्छब्दस्य च विशेष्य-परत्वान्नानुपपत्तिरिति **विभाव्यते ; तदाऽपि**—विशेषणांशं प्रति-विशेष्यस्योपादानत्वपरतयाऽपि तद्भाष्यस्य व्यासार्यैर्व्याख्यातत्वात्तद-पि भाष्यटीकोभयाभिमतम् ॥

तत्रेयं टीका—

"यद्वा—कृत्स्नस्य जगत इति निष्कर्षकशब्दः, ब्रह्मशब्दो विशेष्यमात्रपरः, ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च जगत्त-दात्मकं ; तदात्मकत्वं नाम जगतस्तत्प्रकारैकस्वभावतया प्रागवस्थानाभावात्तदन्तर्गतत्वं तेन प्रकारेणैक्यं, न तु स्वरू-पैक्यं ; विशिष्टान्तर्भाव ऐक्यमित्यर्थः ॥" —इति ॥

'दृश्यते तु' इति सूत्रे **भावप्रकाशिका च**—

"**अत्र केचित्**—कारणकोटौ विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणः कार्यकोटौ विशेषणभूतेष्वचेतनेष्वप्युपादानत्वमुपपादनीयम् , अन्यथा तस्य सर्वो-पादानत्वासिद्धेः । अत एव श्रुतप्रकाशिकायां 'यद्वा जगत इति निष्कर्षकश्शब्दः, ब्रह्मशब्दो विशेष्यमात्रपरः' इत्यादिना कार्यकोटौ विशेषणभूतस्य जगतः कारणकोटौ विशेष्यभूतं ब्रह्म प्रत्युपादेयत्व-

शरीरत्वे स्व'–इत्याद्यर्थे प्रतिपादितम् । ततश्च सालक्षण्याभावादुपादानत्वं न सम्भवतीत्याक्षेपस्य अचेतनांशे चेतनत्वानुवृत्तिरस्तीति परिहारासम्भवादेतत्सूत्रोक्तन्यायेन विलक्षणयोरप्युपादानोपादेयभावोऽस्तीत्येवं परिहर्तव्यम्—इति वदन्ति ॥" —इति ॥

तथा च–न विलक्षणत्वादित्यादिकं विशेषणविशेष्ययोरुपादानोपादेयभावपरं, आरम्भणाधिकरणं च–विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावपरम्; चमसवदविशेषादिति च–विशेषणांशयोरेवोपादानोपादेयभावपरमिति न परस्परं विरोधः; चमसवदित्यत्र "विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मशरीरभूताया अजाया उपादानत्वस्योक्तत्वात् ॥

नन्वेवं–'ईक्षतेर्नाशब्दं' 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्याद्यधिकरणानुत्थितिः ; विशेषणभूतप्रकृत्याकाशादीनामेवोपादानत्वपरतया 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिश्रुतेरुपपत्तेस्सदाकाशादिपदानां ब्रह्मपरताव्यवस्थापनस्यानावश्यकत्वात्; सच्छब्दस्य परमात्मशरीरभूतप्रधानपरत्वाङ्गीकारेण तत्र विशेष्ये ईक्षणाद्यन्वयासम्भवेऽपि विशेषणे तदन्वयसम्भवात्; ब्रह्मपरतापक्षेऽपि विशेषणद्वारैव परिणामस्य वक्तव्यत्वात् ॥ न च–सदादिपदस्य परमात्मशरीरभूतप्रधानपरत्वे लक्षणा स्यादिति–वाच्यम्; सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वेऽपि लक्षणाया अवर्जनीयत्वात्, शतदूषण्यां सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वे लक्षणा दोष इत्याशङ्क्य; सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वाभिधानात् । एवं चाकाशादेवेत्यत्र न रूढित्यागोऽपि, तद्वाक्ये ईक्षणादेरश्रवणेन परमात्मशरीरत्वेन बोधनावश्यकत्वात्, ब्रह्मपरतापक्षे रूढित्यागस्य दुस्त्यजत्वात्, अर्थविरोधेन अपशूद्राधिकरणसूत्रोक्तं शूद्रशब्दरूढित्यागमुपजीव्यात्रापि रूढिं विहाय आसमन्तात्काशत इत्यादियोगा-

र्थस्य भाष्येऽङ्गीकारात्। यद्यप्याकाशाधिकरणटीकायामाकाशपदस्याकाशशरीरकत्वपरत्वाङ्गीकारेण रूढ्यपरित्याग उक्तः। तथाऽपि वैश्वानराधिकरणटीकायामग्निपदस्य "शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते" "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इति सूत्रद्वयानुरोधेन अग्निशरीरकपरताया अग्रनयनरूपगुणविशिष्टपरतायाश्च स्वीकारे रूढ्यर्थयोगार्थप्रकारकवैश्वानरविद्ययोर्भेदापत्तिरित्याशङ्क्य चिदाचिदसाधारणलिङ्गवत्सु वाक्येषु चिदचिद्वाचिपदानां तच्छरीरकपरत्वं तादृशलिङ्गरहितेषु च योगार्थपरत्वमिति व्यवस्थाकरणादाकाशवाक्ये तादृशलिङ्गाभावेन योगार्थस्यैव युक्तत्वेन आकाशाधिकरणोक्तरूढ्यपरित्यागे व्यासार्याणां निर्भराभावात्। उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

> "परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया।
> तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी॥"

तथा च—आकाशादिपदानां योगेन ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनमफलम्—इति चेन्न॥ आदेशशब्दोदितप्रशासितृत्व सत्यसङ्कल्पत्व तेज.प्रभृतिस्रष्टृत्व—नामरूपव्याकर्तृत्वादीनां बहूना विशेषणेऽन्वयाङ्गीकारस्यायुक्ततेत्यभिप्रायेणेक्षत्यधिकरणस्य प्रवृत्तेः; सच्छब्दस्य प्रधानपरत्वे गतिसामान्यन्यायविरोधाच्च। एवमाकाशशब्दस्य रूढिस्वीकारे ज्यायस्त्वपरायणत्वादीनामन्वयानुपपत्तेः परमात्मापृथक्सिद्धाकाशपरतां स्वीकृत्य विशेषणे तदन्वयाङ्गीकारे च रूढित्यागस्यावर्जनीयत्वात् योगार्थपरत्वमेव युक्तं; अन्यथा सर्वकारणत्वानुपपत्तेश्च। तथा च—विशेषणांशयोः परस्परमुपादानोपादेयभावेऽपि न विरोधगन्धः॥

ननु—सिद्धान्तेऽतिरिक्तावयव्यनभ्युपगमेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यतयाऽवस्थानामेवोत्पत्तिमत्त्वेन अवस्थां प्रति तदाश्रयद्रव्यस्योपादानत्वं,

पूर्वावस्थायाश्चासमवायित्वमित्येतदुचितं ; न तु पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यस्योत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रत्युपादानत्वं ; द्रव्यस्य नित्यतयोपादेयत्वासम्भवात् । तथा महत्त्वादिरूपावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रति प्रकृतित्वरूपावस्थाविशिष्टद्रव्यस्योपादानत्वासम्भवात् सुतरामुत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यशरीरकंब्रह्म प्रति पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यशरीरकब्रह्मण उपादानत्वं न सम्भवति—इति चेत् ॥ मैवम् । सिद्धान्ते कालसंयुक्तत्वरूपकालसम्बन्धित्वस्य द्रव्यमात्रनिष्ठत्वेनावस्थासाधारण्याभावेनाद्रव्ये कालसम्बन्धित्वव्यवहारस्य गौणत्वादाद्यक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तेः पूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वस्य च द्रव्य एव सम्भवादुत्तरावस्थां प्रति पूर्वावस्थायाः कारणत्वमित्यस्यापि उत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यनिरूपितपूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यगतकारणतायामेव पर्यवसानात् । अद्रव्यस्यापि कालसम्बन्धित्वस्वीकारे पूर्वमसत्या एवावस्थाया उत्पत्तिस्वीकारापत्त्या असत्कार्यवादस्य दुर्वारत्वात् । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वं हि असत्कार्यवादविषयः ; अवस्थायाः कालसम्बन्धित्वे च उक्तोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्यावस्थायामक्षतत्वात्तदापत्तिर्दुर्वारा । तथा च 'कथमसतस्सज्जायेत' इति श्रुतिविरोधः । असत इति षष्ठ्यन्तं, सदिति भावप्रधानं ; पूर्वं कालासम्बन्धिनः कालसम्बन्धित्वं न सम्भवतीत्युक्तासत्कार्यवादनिरासोऽभिप्रेतः । आद्यक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिशरीरे च घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतैव निवेश्या ; तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यतया स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन द्रव्योपादानासम्भवेऽपि न क्षतिः । स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वात् ; घट उत्पद्यत इत्यादौ घटत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धी घट इति बोधात् ॥

यद्यपि—स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकेत्यनेन घटत्वादेरुपादानेऽपि तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धिरस्त्येव ; घटादेः प्रवाहानादितया सर्वस्यापि क्षणस्य यत्किञ्चिद्घटाधिकरणत्वेन तादृशक्षणध्वंसाधिकरणत्वात् । **तथाऽपि**—सिद्धान्ते घटत्वस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नतया उत्पत्त्यन्वयितावच्छेदकं यद्घटत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणक्षणस्य पूर्वमभावादेव प्रसिद्धिसम्भवः । अत्र यत्किञ्चिद्धर्ममनिवेश्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मस्यैव विशिष्य निवेशार्थः आत्मा जायते मृज्जायत इत्यादिर्न व्यवहारः, आत्मत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धेः । एवं च—स्थूलसूक्ष्मशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वाभ्यां कार्यकारणभावोपपत्तिः ; स्थूलरूपस्य निरुक्तजनिघटकत्वसम्भवात् । तथा च तदनन्यत्वाधिकरणे **भाष्यम्**—

> "संस्थानस्यासत उत्पत्तावसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेदसत्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे सत्कार्यवादप्रसङ्गः, उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था ; अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वादवस्थावत एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवद्यम् ॥" —इति ॥

न च—उक्तरीत्या अवस्थायाः कालसम्बन्धित्वाभावेन पूर्वोत्तरावस्थद्रव्ययोरेवोपादानोपादेयभावसिद्धावपि तच्छरीरकब्रह्मणस्तदसिद्धितादवस्थ्यमिति—वाच्यम् ; एवमप्युपादानोपादेयशरीरतया ब्रह्मण उपादानोपादेयशब्दयोर्ब्रह्मणि मुख्यत्वोपपत्तेः । अत एव **शतदूषण्याम्**—विशिष्टस्योपादानत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणयोरेवोपादानोपादेयभावपर्यवसानमित्याशङ्क्य, विशेष्यस्याप्युपादानादिशब्दवाच्यत्वप्रतिक्षेपस्त्वशक्य इति समाहितम् ॥ न च—अवस्थायां उत्पत्तिमत्त्वानङ्गीकारे उपादानलक्षणे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यता-

निवेशनस्य व्यर्थतया ब्रह्मणो विशेषणांशं प्रति कारणत्वाभावेन 'न विलक्षणत्वात्' इत्यधिकरणस्यानुत्थितिरिरिति—वाच्यम्; यतो वेत्यादिश्रुत्युक्ताया विशेषणांशनिरूपितकारणताया निर्वाहार्थमेवापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिवेशावश्यकतयोक्ताधिकरणसङ्गतेः ॥

इदं तु बोध्यम् ॥ सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टं प्रति कारणत्वं नास्तीत्यस्य कोऽर्थः? स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वाभावात्तन्निरूपितोपादानत्वं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य न सम्भवतीति; अथवा तस्य कार्यत्वेऽपि तं प्रत्येतस्योपादानत्वमप्रामाणिकमिति?

आद्येऽपि—स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य निषेध्यभूतं कार्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वरूपं वा, प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं वा? नाद्यः। विशिष्टाधिकरणताघटितोत्पत्तिमत्त्वस्य पूर्वमेवोपपादनात्। न च—स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वरूपस्वपूर्वक्षणावृत्तित्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वरूपोत्पत्तिमत्त्वमेव कार्यताप्रयोजकं, तच्च न स्थूलविशिष्टब्रह्मणि विशेष्यीभूतब्रह्मणः पूर्वक्षणवृत्तित्वेन विशिष्टे तस्मिन् तदभावासम्भवादिति—वाच्यम्; शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वापर्याप्तत्ववच्छुद्धब्रह्मपर्याप्ताधेयतायास्स्थूलविशिष्टापर्याप्ततया पूर्वक्षणनिरूपितवृत्तितायाः पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तत्र सम्भवेन निरुक्तोत्पत्तिमत्त्वसम्भवात्॥ न द्वितीयः। घटत्वावस्था भविष्यति, घटो भविष्यतीति द्विविधव्यवहारनिर्वाहाय एकस्यैव प्रागभावस्य घटत्वावस्थापर्याप्ता तद्विशिष्टपर्याप्ता च प्रतियोगिता द्विविधा स्वीक्रियते। तथा स्थूलावस्था भविष्यति, स्थूलशरीरकं ब्रह्म भविष्यतीति द्विविधव्यवहारनिर्वाहाय प्रागभावनिरूपितप्रतियोगिताद्वयस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, इच्छाविषयत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वव्याप्यतया बहुस्यामितीच्छानुरोधेन बहुशरीरकब्रह्मणस्तदावश्यकत्वाच्च ॥

नापि द्वितीयकल्पो युक्तः। स्थूलविशिष्टस्य कार्यत्वे तादात्म्येन तत्सम्बन्धिनि पूर्वकालावच्छेदेन तादात्म्येन सम्बन्धित्वरूपोपादानत्वस्य सूक्ष्मविशिष्टे ब्रह्मणि सर्वसिद्धत्वेन तस्य कैरप्यपलपितुमशक्यत्वात् ॥ न च—तादात्म्येन कार्याधिकरणनिरूपितपूर्वकालावच्छिन्नतादात्म्यावच्छिन्नसम्बन्धितामात्रं नोपादानतारूपं, किं त्वनन्यथासिद्धत्वघटितं; तथा च स्थूलविशिष्टं प्रति सूक्ष्मविशिष्टस्यान्यथासिद्धत्वान्नोपादानत्वं, अन्यथा स्थूलविशिष्टाकाशादिकं प्रति सूक्ष्मविशिष्टस्य तस्योपादानताप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; अन्यथासिद्धत्वस्यानुगताननतिप्रसक्तस्यैकस्य दुर्वचत्वेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वस्यैवानन्यथासिद्धत्वरूपतया 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिभिस्सूक्ष्मविशिष्टब्रह्मणः स्थूलविशिष्टं प्रति कारणत्वस्यैव व्यवहृतत्वेन तद्भेदस्योपादानताशरीरे अनिवेशात्, आकाशादेश्च तादृशव्यवहाराभावेन अन्यथासिद्धताया एव युक्तत्वात्तद्भेदस्योपादानतागर्भे प्रवेश्यत्वात्। एतेनावस्थानां कालसम्बन्धित्वस्य कार्यकारणभावस्य च सत्त्वेऽपि न क्षतिः, अवस्थानां कार्यकारणभावेऽपि तद्विशिष्टयोरपि तथात्वस्य दुरपह्नवत्वात्। ब्रह्मण उपादानत्वे निर्विकारत्वश्रुतिविरोधपरिहारः प्रागेव प्रतिपादितः। निरुक्तोपादानत्वं च "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यधिकरणे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिस्सूत्रकारैरेव स्थापितम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्' 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इति श्रुतिसिद्धा॥ श्रुतेश्चायमर्थः—'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुत्यनुसारादुपादानप्रकरणानुगुण्याच्च श्रुतेन मतेन विज्ञातेनेत्यध्याहारात्, येन श्रुते-

नाश्रुतं श्रुतं भवति, येन मतेनामतं मतं भवति, येन विज्ञातेनाविज्ञात विज्ञातं भवतीत्यर्थः। श्रुतेन येनेति तृतीयार्थोऽभेदः श्रुतपदार्थे शाब्दबोधविशेषविषयेऽन्वेति; उक्तश्रुत्यनुरोधादेवेदं सर्वमित्यप्यध्याहार्यम्; परिदृश्यमानस्थूलचिदचिच्छरीरकमिति तदर्थः। अश्रुतमित्यस्य स्थूलरूपावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताशून्यमित्यर्थः। तस्य सर्वपदार्थेऽन्वयात् स्थूलावस्थावच्छिन्नशाब्दज्ञानीयविषयताशून्याभिन्नं प्रत्यक्षविषयस्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टजगन्निमित्ताभिन्नसूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताश्रयो भवतीति वाक्यार्थः। अश्रुतं श्रुतमित्यस्य स्थूलशरीरकत्वेनाश्रुतं सूक्ष्मशरीरकत्वेन श्रुतमित्यर्थात्। पूर्वमश्रुतमिदानीं श्रुतमिति तु नार्थः; विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विधेये उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभाननियमस्य तिलकी कर्म कुर्वीतेत्यादाविवौत्सर्गिकत्वेन तद्बाधापत्तेः। तादृशनियमभङ्गभयादेव हि 'वर्षं जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान् भवेत्' इत्यादावपुत्रपदं पुत्रविरोधिपुत्रेच्छापरं, नञः असुर इत्यादाविव विरोध्यर्थकत्वात्, सति पुत्रे तदिच्छाया असम्भवेन तद्विरोधित्वोपपत्तेः। एवं च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणयोरभेदलाभात् 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इत्यादेशपदेन कारणत्वघटितनिमित्तत्वलाभेन कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपमुपादानत्वमुक्तं भवति। न च—उक्तप्रतिज्ञाया अभेदमात्रलाभार्थत्वे येन सर्वमिदं भवतीत्यनेनैव कार्यकारणयोरभेदलाभात् अश्रुतं श्रुतमित्यादीनां वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपोपादानत्वस्य तावन्मात्रेण बोधनेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्रूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानवच्छेदकत्वरूपकारणतावच्छेदकभेदस्य, कार्यतावच्छेदके बोधनायाश्रुतमित्यादीनां सार्थकत्वात्। तद्बोधश्च कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति नैयायिकाशङ्कापरिहाराय; कारणताव-

च्छेदककार्यतावच्छेदकयोरुक्तपारिभाषिकभेदबोधने च कार्यतावच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वमभावे तन्निष्पत्तये कारकव्यापारसार्थक्यमिति समाधानसूचनात् । तयोर्वास्तवभेदस्तु श्रुत्या बोधयितुमशक्यः, सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्रूपयोस्तयोरवस्थाभेदेऽपि स्वरूपैक्येन भेदाभावात्, आत्मनि खल्वर इत्यादिमैत्रायणीयश्रुतावपि सप्तम्याः दाने कर्णसम इत्यादाविवाभेदार्थकत्वात्पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यादिभाष्यस्याप्येकपदस्य सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मपरतया, सर्वपदस्य स्थूलसर्वशरीरकपरतया, तृतीयाया अभेदार्थकतया च सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानाभिन्नस्थूलचिदचिच्छरीरकत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तथा च स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व स्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थः। येनेत्यस्यादेशपदार्थनिमित्तकारणपरत्वेन कारणत्वस्यापि तद्घटकत्वात् । मृत्पिण्डादिदृष्टान्ते उक्तत्रितयसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टमृत्पिण्डत्वमादायोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहः, दार्ष्टान्तिके चेयं प्रतिज्ञा स्थूलसर्वशरीरकत्वविशिष्टसूक्ष्मशरीरकत्वमादायोपपादनीया । सा च सर्वस्य कार्यत्वमन्तरा न निर्वहतीति वियदादेः कार्यत्वोपपादकतया **प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकादित्यादकमुपपन्नम्** । वियदादेः कार्यत्वानङ्गीकारे प्रतिज्ञाया अनिर्वाहात् । न च—नित्यविभूत्यादीनां अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञाया अहानिवदाकाशस्याप्यकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञाया अहानिः प्रसज्यत इति—वाच्यम्; येनाश्रुतं श्रुतमित्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूत्यादिव्यतिरिक्तपरत्वादुत्तरत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदितीदंकारगोचरस्यैव जगतस्सन्मात्रतापत्तिप्रतिपादनात् ॥

एवं—स्वज्ञानातिरिक्तसकलद्रव्यशरीरकत्वमपि तल्लक्षणं, शरीरपद-प्रवृत्तिनिमित्तभूत तल्लक्षणं च, तन्निष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथ-क्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं तं प्रति शरीरत्वम्। एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताका-पृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नं शरीरपदार्थः; तदेकदेशज्ञानावच्छिन्नानुयोगितायां षष्ठ्यन्तार्थस्यैत-ज्जीववृत्तित्वस्यान्वयात् ज्ञानावच्छिन्नैतज्जीवनिष्ठानुयोगिताकापृथ-क्सिद्धि निरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नमिदमिति बोध.॥ यस्यात्मा शरीरं. यस्य पृथिवी शरीरमित्यादावपि बोध ऊह्यः। ईश्वरस्य तज्ज्ञानं शरीरं. चैत्रस्य तज्ज्ञानं शरीरमित्यादिव्यवहारवारणा-यानुयोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्वस्य, परिमाणमेतस्य शरीरमित्या-दिव्यवहारवारणाय प्रतियोगित्वे द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशः। श्रीभाष्योक्तलक्षणत्रयफलितमिदमेव शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तं, यथाश्रुते लक्षणत्रयस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे शरीरशब्दस्य शक्तित्रयापत्त्या नाना-र्थकत्वापत्तेः, अन्यतमस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे चाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्याविरोधात्॥ उक्तं च न्याय-सिद्धाञ्जने—

"अत्रेदं चतुर्थमपि भाष्यकाराभिप्रेतं लक्षणमुच्यते। यस्य चेत-नस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्यं तत्तस्य शरीरमित्या-धेयत्वविधेयत्वशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरेव अवान्तरभेदा इह विव-क्षिताः॥" —इति॥

तथा च—स्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वव्यापकप्रतियोगिताकापृथक्सिद्धि-सम्बन्धनिरूपितज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताश्रयत्वं लक्षणं फलितं, सर्व-शरीरकत्वादेव तत्तद्वाचिपदेन ब्रह्मणस्सामानाधिकरण्योपपत्त्या 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'तत्त्वमसि' इत्यादि-

सामानाधिकरण्यनिर्वाहः। शरीरवाचिशब्दानां शरीरिणि शक्तेर्भाष्यादिसिद्धत्वात् ॥

अत्र वदन्ति—

सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदस्य तच्छरीरकत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारापेक्षया सर्वपदार्थस्य ब्रह्मण्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयाङ्गीकार एव युक्तः; अभेदापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधजनकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यरूपतया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयेऽपि सामानाधिकरण्यनिर्वाहात्। एवं च नीलादिपदानां गुणमात्रवाचकत्वेऽपि न क्षतिः, अपृथक्सिद्धिसम्बन्धमादायैव नीलो घट इत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तेः। एवं तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वेऽपि न क्षतिः; तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तत्रापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयसम्भवात्, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र सर्वपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य तदेकदेशे सर्वस्मिन्नन्वयस्य वक्तव्यत्वेन व्युत्पत्तिविरोधात्। संयोगावच्छिन्नक्रियारूपगमनपदार्थैकदेशसंयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादिव्यवहारवारणायाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति पदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात्। एवं तत्त्वमसीत्यादौ त्वंपदस्य श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मपरत्वे श्वेतकेतुपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वे सम्बोधनस्थलसिद्धस्य युष्मच्छब्दसम्बोध्यवाचकपदयोस्समानार्थकत्वनियमस्य व्याघातः। न च—चैत्र त्वत्पितेत्यादौ युष्मच्छब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वेन तत्र व्यभिचारात्तादृशनियम एवासिद्ध इति—वाच्यम्; समासस्थले तादृशनियमाभावेऽपि व्यासस्थले तादृशनियमे बाधकविरहात्। तत्र सम्बोध्यवाचकश्वेतकेतुपदस्यापि तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयरूपविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे परमात्मन्यन्वयो न सम्भवति;

षक्तुरुद्दालकस्य सर्वज्ञं परमात्मानं प्रति बुबोधयिषाविरहात्, भगवांस्त्वमेव तद्ब्रवीत्विति प्रष्टारं श्वेतकेतुं प्रत्येव बुबोधयिषोत्पत्तेः। परमात्मन एव प्रष्टृत्वे प्रश्नं प्रति जिज्ञासायास्तां प्रति चाज्ञानस्य कारणतया परमात्मनोऽज्ञत्वमवर्जनीयं स्यात्। श्वेतकेतुपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे तदेकदेशश्वेतकेतौ विभक्त्यर्थान्वयस्तु न सम्भवति विभक्त्यर्थसम्बोध्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रकृतिजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात्। अन्यथा पुत्रीं प्रति त्वत्पतिस्सुन्दर इति वक्तव्ये जामातस्त्वं सुन्दरोऽसीति वाक्यप्रयोगापत्तेः; पुत्रीपतिरूपजामातृपदार्थैकदेशपुत्र्यां तदन्वयसम्भवात्। एवं प्रतर्दनविद्यायां 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यारभ्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्यस्यास्मच्छब्दार्थेन्द्रजीवविशेष्यकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्राणपदार्थपरमात्मप्रकारताकोपासनस्य विधानपरत्वाङ्गीकारान्नानुपपत्तिः; अन्यथा मामित्यस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे त्वाष्ट्रमहनमित्यादावध्याहृतस्याहंपदस्य जीवपरत्वावश्यकतया वैरूप्यापत्तेः। शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वमित्यादिभाष्यस्य शरीरिविशेष्यकबोधजनकत्वमित्यर्थाङ्गीकारात् शरीरशरीरिभावरूपापृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वेऽपि न विरोधः; अन्विताभिधानपक्षे भाष्यकृतां निर्भरस्य वक्ष्यमाणत्वेन संसर्गांशेऽपि शक्तिरस्तीत्यभिप्रायाद्वा ॥

—इति ॥

वस्तुतस्तु—इतरपदार्थाभेदान्वयबोधे विभक्त्यसम्बोध्यत्वादिबोधे च मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमित्यत्रापृथक्सिद्धिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वस्य मुख्यत्वरूपत्वात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदस्य तच्छरीरकपरत्वेऽपि इदंपदार्थस्य तदेकदेशे तत्त्वमसि श्वेतकेताविव्यत्र त्वंपदस्य विशिष्टपरत्वेऽपि

देकदेशे सम्बोध्यत्वस्य चान्वयो न विरुद्धः । एवं—राज्ञःपुरुष त्यादौ यथा स्वत्वस्य संसर्गत्वापेक्षया षष्ठ्यास्तत्र शक्तिस्वीकारे गौरवं, यथा च जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य संसर्गत्वापेक्षया आख्या- र्थतापक्षे लाघवं, तथाऽत्राप्यपृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वापेक्षया प्रकारत्वे गौरवं सम्भवतीति शरीरवाचकानां शरीरिणि शक्तिरेव युक्तेति रुसामानाधिकरण्यवादे प्रपञ्चितम् ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

ईश्वरपरिच्छेदस्तृतीयः ॥

अथ नित्यविभूतिर्निरूप्यते ॥

रजोरहितत्वे सति तमोरहितत्वे सति वा सत्त्ववत्त्वं, स्वयं- प्रकाशत्वे सति सत्त्ववत्त्वं वा, चेतनधर्मभूतज्ञानान्यत्वे सति स्वयं प्रकाशत्वं, धर्मभूतज्ञानान्यत्वे सति पराक्त्वं वा तल्लक्षणम् । लक्षणत्रयेऽपि प्रकृतिवारणाय सत्यन्तं, जीवादिवारणाय विशेष्यम्; चतुर्थलक्षणे जीवेश्वरधर्मभूतज्ञानवारणाय सत्यन्तं, कालवारणाय विशेष्यम्। अव्यावृत्तिः पञ्चमेऽप्यूह्या। न्यायसिद्धाञ्जने तु—निश्शेषा- विद्यानिवृत्तिदेशविजातीयान्यत्वमपि तल्लक्षणमुक्तम्। निश्शेषाविद्या- नाशोत्पत्तिं प्रत्याधेयतासम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो देशस्तद्वृत्तिद्रव्य- विभाजकोपाधिमद्भिन्नत्वे सति द्रव्यत्वं नित्यविभूतिलक्षणमिति तदर्थः। न च—तादृशदेशवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमेव लक्षणं युक्त, द्रव्यविभाजकोपाधिनिवेशाच्च न भगवद्विग्रहादावव्याप्तिरित्यभावद्वय- निवेशो व्यर्थ इति—वाच्यम्। तदवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिशून्यत्व- घटितलक्षणे तद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्यानिविष्टत्वेन वैयर्थ्या-

भावात्, प्रकृतित्वकालत्वाद्युपाधिपञ्चकविषयकमेकं ज्ञानं तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य ताद्दशज्ञानव्यक्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशवैयर्थ्य-शङ्काया एवाप्रसक्तेश्च । न च–रजोरहितत्वं तमोरहितत्वं च नित्य-विभूतावसिद्धमिति तद्घटितलक्षणयोरव्याप्तिरिति–वाच्यम् ; 'आदित्य-वर्णं तमस परस्तात्', 'ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते', 'क्षयन्तम-स्य रजस. पराके' इत्यादिभिस्तयोस्सिद्धेः ; तमस इत्यस्य तमो-गुणविशिष्टपरतया परस्तादित्यस्य भिन्नदेशवृत्तित्वपरतया, आदित्य-वर्णे भगवद्विग्रहे तमोगुणवद्भिन्नवृत्तित्वबोधनेन तदधिकरणीभूतनित्य-विभूतेस्तमोगुणवद्भिन्नत्वस्यावश्यकत्वात् । न च–ब्रह्मस्वरूपस्य तमो-गुणवद्भिन्नत्वपरा उक्तश्रुतिः, आदित्यवर्णमित्यस्य स्वप्रकाशमित्यर्था-दिति–वाच्यम्; तथा सत्यादित्यवर्णमित्यस्यास्वारस्यापत्तेः, अस्ताति-प्रत्ययस्य वृत्तित्वपरतया ताद्दशगुणवद्भिन्नत्वमात्रबोधासम्भवाच्च ॥

यद्यपि—"दिक्छब्देभ्यस्सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-स्तातिः" इत्यस्तातिप्रत्ययस्य प्रथमान्तादपि विधानसत्त्वान्निरर्थकत्व-मावश्यकमेव । पुरस्ताद्वसतिः पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीय इति तदुदा-हरणात्, 'स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्सपुरस्तात्स दक्षिणतस्स उत्तरतस्स एवेदं सर्वम्' इति भूमविद्यायां स एवेदं सर्वमित्युप-संहारानुरोधेन स एवाधस्तादित्यादेरधोदेशस्स एवेत्यर्थाङ्गीकारावश्य-कत्वात् । तथा च प्रकृतेऽपि तमसः परत्वं ब्रह्मण एव बुध्यते । **तथाऽपि**–अधश्शब्दस्यार्थान्तरेऽनुशासनप्रयोगयोस्सत्त्वेऽप्यर्थान्तरा-पेक्षया आनन्तर्यरूपार्थे स्वारस्यवदस्तातिप्रत्ययान्तस्य किञ्चिद्देश-वृत्तित्वपरत्व एव स्वारस्यात्, गवादिशब्दस्यानेकार्थत्वेऽपि बाधक-विरहे सास्नावद्व्यक्तेः परित्यागादर्शनात्तमसः परस्तादित्यस्य तद्देश-वृत्तित्वपरत्वमेव युक्तम् । एवं क्षयन्तमस्येत्यादेः रजोगुणवद्भिन्नदेशे वसन्तमित्यर्थः । न च–जापकोपाख्याने मुक्तप्राप्यस्थानस्य 'द्वाभ्यां

मुक्तं, त्रिभिर्मुक्तम्' इति गुणत्रयविरहबोधनात्तत्र सत्त्ववत्त्वमपि न सम्भवतीति—वाच्यम् ;

"शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।
अथातो ब्रह्मणो लोकः शुद्धसत्त्वस्सनातनः ॥"—

इत्यादि पाद्मपुराणवचनैस्तादृशलोके सत्त्वसिद्धौ उक्तवचनस्य त्रित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदपरतया घटवति घटपटोभयत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनदविरोधात्, 'स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम्' इति प्रधानगतसत्त्वस्य विजातीयत्वेन तद्भेदस्याबाधाच्च ॥

यत्तु—'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यक्षरशब्दप्रयोगात्, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति तमःपरत्वोक्त्या चाव्यक्ततमसोरन्तरालेऽधीतः प्रकृतिपरिणामविशेष एव मुक्तानामीश्वरस्य च भोगस्थानतया आम्नायते ; शुद्धसत्त्वव्यपदेशस्य च रजस्तमसोरभिभूततयोपपत्तेरतिरिक्ताप्राकृतस्थानकल्पने गौरवात् । तत्रापि पृथिव्यादिभेदाभ्युपगमेन प्राकृतत्वज्ञानाच्च, अन्यथा तत्त्वसङ्ख्याधिक्यप्रसङ्गात् ; 'तं षड्विंशकमित्याहुस्सप्तविंशमथापरे' इति श्रुत्या कालस्यान्तर्भावानन्तर्भावाभिप्रायेण षड्विंशत्वसप्तविंशत्वयोः प्रतिपादनेन नित्यविभूतेरतिरिक्तत्वे तादृशश्रुतिविरोधात् । एवं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्', 'नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्' इत्यादि श्रुतिविरोधश्च ; एकपदस्य समानकालीनविभिन्नव्यवहारजनकजन्यधर्माभावरूपनामरूपविभागाभावपरत्वात्, स्वाप्रयोज्यव्यवहारप्रयोजकत्वकालिकविशेषणत्वैतदुभयसम्बन्धेन जन्यधर्मविशिष्टजन्यधर्माभावस्यैकपदनिकृष्टार्थत्वात् । महत्त्वादिविशिष्टप्रकृतिगतसततपरिणामरूपाविशदावस्थामादायासम्भववारणाय कालिकसम्बन्धनिवेशः ; चित्त्वाचित्त्वादि

वारणाय जन्यत्वनिवेशः; अभावश्च स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतादृशधर्माभावस्येदानीमपि सत्त्वेऽपि न क्षतिः, 'नित्यविभूतेरतिरिक्तद्रव्यात्मिकायास्तद्दशायामपि सत्त्वे च तद्गतानन्तधर्माणमुक्तसम्बन्धेन प्रलयकालेऽपि ब्रह्मणि सत्त्वेनैकत्वव्याघातात् । लीलाविभूत्यपेक्षयानित्यविभूतेस्त्रिगुणत्वेन तत्सत्तादशायां लीलाविभूत्यभावादेकत्वव्यवहारसमर्थनस्य मन्दत्वात् । वियदादेरेकैकस्याकार्यत्वे प्रतिज्ञाहानिमुद्भावयतां सूत्रकृतां तादृशानेकतत्त्वात्मिकाया अतिरिक्ताया नित्यविभूतेस्सत्त्वे तत्र प्रतिज्ञाहानेरवारणस्यानुचितत्वात् । एवं—'एतस्मादात्मनस्सर्वे लोकास्सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि व्युचरन्ति' इति श्रुतेस्सर्वलोकोत्पत्तिप्रतिपादिकाया विरोधश्च । तस्मात्प्रकृतेरक्षरत्वावस्थापन्नाया एव नित्यविभूतिरूपेण परिणामः; 'तदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इत्यादावव्यक्तशब्दोऽपि तद्धेतुभूताक्षरपर एव, तमसः परस्तादित्युक्तेरतो न विरोधः—इति यादवप्रकाशमतम् ॥
तत्र—'अपुनर्भवाय कोशं भिनत्ति', 'कोशं भित्वा शीर्षकपालं भिनत्ति' इत्युपक्रम्य, 'पृथिवी भिनत्त्यापो भिनत्त्यव्यक्तमक्षरं भिनत्ति मृत्युं भिनत्ति' इति सुबालश्रुत्या ब्रह्माण्डतदावरणाद्बहिर्भूतस्य तल्लोकस्य अक्षरभेदनानन्तरं प्राप्यत्वेनाभिहितस्याक्षरात्मकत्वासम्भवात्, शीर्षकपालं भिनत्तीत्यभिधाय पृथिव्यादिभेदनस्याभिहितत्वेन शरीरानुप्रविष्टानामेव पृथिव्यादीनामव्यक्ताक्षरतमसां च भेदनं तत्राभिधीयते; नावरणरूपाणामिति वक्तुमशक्यत्वात् । पाद्मपुराणोत्तरखण्डे—

"त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
त्रिपाद्विभूतिर्नित्या स्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥
नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शिवम् ।
अमृतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमास्थितम् ॥"—

इत्यारभ्य, सप्तावरणावेष्टिताण्डकटाहादिवृत्तान्तं प्रकृत्यादिस्वरूपं च विस्तरशोऽभिधाय;

"प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ।
वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैर्विस्राविता नदी ॥
तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतिस्सनातनी ।
अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ॥
शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।
अनेककोटिसाहस्राग्निवर्चं ध्रुवमव्ययम् ॥
सर्ववेदमयं शुभ्रं सर्गप्रलयवर्जितम् ॥"—

इत्यादिना वैकुण्ठलोकस्य नित्यत्वप्रकृत्युत्तीर्णत्वयोरभिधानेन तस्य प्रकृतिपरिणामत्वासम्भवात् । 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इति श्रुत्या, 'पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतम्' इत्यादौ च प्रलये भगवद्देहस्य साक्षात् स्थित्युक्त्या नित्यविग्रहावश्यकत्वेन तद्गताकुञ्चनप्रसारणादिजन्यधर्मद्वयमादाय निरुक्तैकत्वानुपपत्तिवारणाय शुद्धसत्त्वावृत्तिविभिन्नव्यवहारजनकानेकधर्माभावस्यैवैकत्वरूपत्वावश्यकतया एकमेवेत्यादिश्रुतेरविरोधात्, बहुस्यामित्युत्तरवाक्यगतबहुत्वविरोध्येकत्वस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्, नित्यविभूतौ बहुत्वस्य सर्वदा सिद्धत्वेन इच्छाविषयत्वासम्भवेन प्रकृतिगतबहुत्वस्यैवेच्छाविषयतायाः वक्तव्यत्वेनैकत्वस्यापि तत्प्रतिकोटिभूतस्य प्रकृतिगतधर्ममादायैव वक्तुमुचितत्वात् ॥ न च—नित्यविभूतिमादाय बहुशरीरकत्वस्य सर्वदा सत्त्वे इच्छाविषयत्वानुपपत्त्या तद्दशायां तदपि नास्तीति निश्चीयत इति—वाच्यम्; तेजोऽप्सृष्ट्यनन्तरमपि 'बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि' इति सङ्कल्पस्य श्रुतिसिद्धत्वेन स्रक्ष्यमाणगतबहुत्वस्यैवेच्छाविषयताया आवश्यकत्वेन नित्यविभूतिसत्त्वेऽप्यविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अपि न विरोधः, यथा सोम्यैकेन मृ-

त्पिण्डेनेति दृष्टान्ते सर्वं मृण्मयमित्यनेन यथैकमृत्पिण्डकार्याणामेव ग्रहणं, तथा ब्रह्मकार्याणामेव तत्र ग्रहणेऽपि नित्यत्वेन सिद्धायाः नित्यविभूतेरग्रहणे तद्विरोधाप्रसक्त्या सूत्रकारैस्तच्छङ्कापरिहारयोरकरणोपपत्तेः ॥ महाभारते—

"अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥
अप्रधर्षं महानन्दं विशोकं विगतक्लमम् ।
ईदृशं परमं स्थानं निराशास्ते च तादृशाः ॥
कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।"

आरण्यपर्वणि—

"योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥
स्थानमेतन्महाराज ध्रुवमक्षरमव्ययम् ॥"—

इत्यादिभिर्बहुधा नित्यविभूतेस्सूत्रकारैरेव प्रपञ्चितत्वेन तत्र तेषामनभ्युपगमस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

अथैवं—नैयायिकमतनिरासावसरे "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्", "उभयथा च दोषात्" इत्याभ्यां सूत्राभ्यां परमाणूनां रूपादिमत्त्वे अनित्यत्वप्रसङ्गस्य तदभावे च द्व्यणुकादौ कारणगुणपूर्वकगुणानुत्पत्त्या जगतो नीरूपत्वापादनरूपदूषणस्य च अभिधानासङ्गतिः, नित्यविभूतेर्भगवद्विग्रहस्य च नित्यत्वाभ्युपगमे रूपस्यानित्यत्वव्याप्यताभङ्गात् । एवं—"प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे" इति सूत्रस्य चासङ्गतिः; तत्र ब्रह्मणः शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदवत्त्वे उपचयापचययोरापादनान्नित्यविग्रहसत्त्वे च तत्र शिरःपक्षादिसत्त्वेऽप्युपचयापचययोरभावेन सावयवत्वस्योपचयापचयव्याप्यत्वाभावेनोक्तापादनासम्भवात्—इति चेन्न ॥ स्वमते रूपादिमत्त्व-

स्यानित्यत्वव्याप्यताविरहेऽपि तन्मते तद्व्याप्यत्वाविघातेन तन्मतसिद्धार्थमादाय तन्मते दूषणाभिधानस्योपपत्तेः, "न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः" इति सूत्रे आत्मनस्स्वमते सङ्कोचविकासरूपावस्थाविरहेऽपि जैनमतसिद्धार्थमादाय तन्मते दूषणाभिधानदर्शनात्; प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यत्र च न कालभेदेन वृद्धिह्रासपरावुपचयापचयशब्दौ, किं तु प्रकोष्ठाङ्गुल्योरिव कालभेदानपेक्षपीनत्वकृशत्वरूपोपचयापचयपराविति सावयवत्वस्य तादृशोपचयापचयव्याप्यत्वे व्यभिचारविरहाद्ब्रह्मणस्सावयवत्वे प्रदेशभेदेन स्थूलत्वकृशत्वयोरेवापादनस्याभिमतत्वात्, अस्थूलमनण्विति श्रुतिविरोधेन तत्रेष्टापत्त्यसम्भवात्। स्पष्टं चेदं टीकायां। तथा च—अप्राकृतलोकस्सूत्रकृदनुमत एव। अक्षरशब्दस्वारस्यादपि न तल्लोकस्य प्रकृतिपरिणामरूपत्वं; न क्षरतीत्यक्षरमिति योगार्थस्य नित्यविभूतौ सम्भवात्, लोकत्वरूपावस्थाविशिष्टस्यापि प्रलयादौ नाशाभावेन नाशप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य तादृशलोकत्वविशिष्टे सत्त्वेनाक्षरशब्दस्य तत्रैव स्वारस्यात्, "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" इत्यत्र योगमादायैवाक्षरशब्दस्य ब्रह्मपरताव्यवस्थापनात्तद्वदिहापि सम्भवात्, परमे व्योमन्निति समभिव्याहारस्य प्रकृतिपरिणामपरत्वे बाधकस्य सत्त्वाच्च॥

न च नित्यविभूतेरतिरिक्तत्वे सप्तविंशमथापर इत्युक्ततत्त्वसङ्ख्याविरोधः, नित्यविभूतेरनङ्गीकारेऽपि गुणक्रियादिकमादाय तत्त्वसङ्ख्याविरोधस्य जागरूकत्वात्, द्रव्याणामेव परिगणनमित्यङ्गीकारेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यस्याधिकस्य सत्त्वेन तद्विरोधस्य दुष्परिहरत्वात्॥

न च—जीवस्य धर्मभूतज्ञानविशिष्टत्वेन तत्त्वपङ्क्तौ निवेशाद्विशेष्याणामेव परिगणनाद्धर्मभूतज्ञानस्य विशेषणत्वान्न सङ्ख्याविरोध इति—वाच्यम्; तथा सति नित्यविभूतेरपीश्वरविशेषणतयैव प्रवेशेन तद्विरोधाभावात्॥

सा च विभूतिर्ज्ञानानन्दात्मिका, 'ज्ञानानन्दमया लोकाः' इत्यादि प्रमाणात् । **रहस्याम्नाये** 'किमात्मिका भगवतो व्यक्तिः' इति भगवद्विग्रहस्य प्रकारे पृष्टे—'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः'; 'किमात्मको भगवान्' 'ज्ञानात्मको भगवान् शक्त्यात्मको बलात्मक ऐश्वर्यात्मक.' इत्याद्युत्तरदर्शनेन दिव्यमङ्गलविग्रहरूपस्य शुद्धसत्त्वद्रव्यस्य ज्ञानात्मकत्वसिद्धेश्च ॥

अत्र केचित्—उक्तरहस्याम्नायानुरोधाद्विग्रहस्य ज्ञानात्मकत्वस्वीकारे षाड्गुण्यरूपत्वमपि दुर्वारं; तस्मिन्नेव शास्त्रे सहपाठात्, इष्टापत्तौ च चेतनत्वप्रसङ्गात् । न च—तत्रापीष्टापत्तिरिति—वाच्यम्, जीवेश्वरविकल्पबाधात्, षाड्गुण्यात्मकत्वस्यौपचारिकत्वे च ज्ञानात्मकत्वेऽपि तथात्वस्य दुर्वारत्वात् । अतस्त्रिगुणविभूतिरिव नित्यविभूतिरपि जडैव, निश्शेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकनिरवधिकज्ञानविकासस्थानतया ज्ञानत्वोपचार इति युक्तम् । विफलं च नित्यविभूतेस्स्वयंप्रकाशत्वकल्पनं, नित्यमुक्तेश्वराणां सर्वविषयकसाक्षात्कारसत्त्वेन तेषां तेनैव तद्भानात्, बद्धानां च शास्त्रादिजन्यपरोक्षज्ञानेन तद्भानात् ॥ न चैवं—जीवस्वरूपस्यापि स्वप्रकाशत्वं न स्यात्, तस्यापि धर्मभूतज्ञानेनैव भानोपपत्तेरिति—वाच्यम्; सुषुप्त्यवस्थायां धर्मभूतज्ञानविरहेऽप्यात्मनो भासमानतया स्वप्रकाशताया युक्तत्वेऽपि नित्यविभूतेः क्वापि ज्ञानान्तरविगमदशायां मानाभावेन तत्कल्पनस्यायुक्तत्वात् । एवं नित्यविभूतेरनन्तानां गोपुरमण्टपप्रासादादीनां ज्ञानपरिणामत्वाभ्युपगमे अल्पीयसां लीलाविभूतिस्थानां तेषां ज्ञानपरिणामत्वस्य कैमुतिकन्यायेनाङ्गीकर्तुं शक्यतया योगाचारमतनिराकरणानुपपत्तिः; ततश्च तन्मतनिराकरणार्थं प्रवृत्तस्य यत्र ज्ञानत्वं तत्र स्वाभिन्नार्थविषयकत्वमिति व्याप्तिप्रतिपादनपरस्य "नाभाव उपलब्धेः" इति सूत्रस्य, यत्र स्वाभिन्नार्थविषयकत्वाभावः तत्र ज्ञानत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्ति-

प्रतिपादनपरस्य "न भावोऽनुपलब्धेः" इति सूत्रस्य चासङ्गतिः ; नित्यविभूतौ ज्ञानत्वसत्त्वेऽपि स्वभिन्नार्थविषयकत्वाभावेन व्याप्तिद्वयेऽपि व्यभिचारात्। जागरितप्रत्ययः स्वभिन्नार्थशून्यः, ज्ञानत्वात्, स्वाप्नज्ञानवत्—इत्यनुमाने बाधितत्वादिदोषजन्यत्वरूपोपाधिप्रतिपादनपरस्य "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इत्यस्य चासङ्गतिः, नित्यविभूत्यात्मकज्ञाने स्वभिन्नार्थशून्यत्वसत्त्वेऽपि बाधितत्वादेरभावेन साध्यव्यापकताभङ्गात्। एवं नित्यविभूतेरजडत्व एव प्रथमसूत्रटीकास्वारस्यम्। तथा च–**'संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वा अत्यन्तानुपलब्धेर्न सम्भवति'** इति भाष्यप्रतीकमुपादाय टीका—

"ननु कथं विषयाश्रयशून्यज्ञानाभावः, स्वरूपज्ञानं विषयाश्रयशून्यं त्वन्मते। उच्यते। स्थविष्ठमिदं चोद्यं, किं त्वया ज्ञातुरेव ज्ञानशब्दवाच्यस्याजडत्वनित्यत्वादिकं विषयाश्रयशून्यत्व नित्यत्वादिक च साध्यते, तत्सिद्धसाधनम्। यदि ज्ञातृव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्य, तर्हि ज्ञातृव्यतिरिक्तं विषयाश्रयरहितं ज्ञानं शून्यमिति ब्रूमः, ज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञानस्वरूपव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुपलम्भनिरस्तम्॥" —इति॥

तस्मान्नित्यविभूतिर्जडैव॥ —इति वदन्ति॥

परे तु—नित्यविभूतिरजडैव; उक्तरहस्याम्नायाद्यनुरोधात्, शक्त्याद्यात्मकत्वादिवत् ज्ञानात्मकत्वस्य मुख्यत्वे बाधकविरहात्, 'स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम्' इत्युपबृंहणानुरोधाच्च, उक्तरीत्या प्रमाणसिद्धे स्वप्रकाशत्वे तद्वैयर्थ्यस्याकिञ्चित्करत्वात्; अन्यथा धर्मभूतज्ञानेनैव सर्वकार्योत्पत्तावात्मकल्पनस्य व्यर्थतया तस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात्; आत्मनि व्यभिचारवारणाय प्रमाणजन्यज्ञानत्वं यत्र तत्र स्वभिन्नार्थविषयत्वमित्यादिव्याप्तिस्वीकारेण नित्य-

विभूतौ व्यभिचाराप्रसक्त्या उक्तपूर्वविरोधविरहात्, प्रमाणतदाभासान्यतरजन्यज्ञानत्वविशिष्टमाध्यव्यापकत्वस्य बाधितत्वरूपोपाधौ सत्त्वेन वैधर्म्याच्चेत्यस्यापि न विरोधः ॥ —इत्याहुः ॥

सा च पञ्चोपनिपत्प्रतिपाद्यानि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणीति षोडशतत्त्वात्मिका ॥ * * * *

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

नित्यविभूतिपरिच्छेदो यावत्सम्पादितः ॥

॥ श्रीः ॥